

ТУДИ
ДЕ БІЙ ЗА ВОЛЮ

ЗБІРНИК У ПАМ'ЯТЬ
МАКСИМА СКОРУПСЬКОГО - МАКСА

В/м і зорозій н. Тауші
з пошанкою
Ф. і Ф. Скобуньські

10/17-89р.

Від Родини Макса Скорупського:

В зв'язку з появою збірника у пам'ять Максима Скорупського-Макса «ТУДИ, ДЕ БІЙ ЗА ВОЛЮ», доводимо до відома читачів того збірника слідує:

1. Ми щиро вдячні Фундації ім. Олега Ольжича у Великій Британії і всім жертводавцям, які причинилися до поновного видання спогадів Максима Скорупського під заголовком «у наступах і відступах», як також поміщення раніше неопублікованих його матеріалів, які ввійшли в перші дві частини збірника.
2. Рівночасно з цим доводимо до відома читачів, що Редакція збірника не використала всіх матеріалів авторства Максима Скорупського, натомість в третій частині збірника поміщено матеріали і документи інших авторів.
3. Не знаючи причини такого поступування редакції, заявляємо що третя частина збірника появилася без нашої апробати.
4. Не входимо в оцінку тих матеріалів, але оспорюємо поміщення їх в збірникові в честь Максима Скорупського — Макса, бо ми глибоко переконані, що і він не погодився б на пов'язання матеріалів його авторства з тими матеріалами.
5. Наше становище в тій справі було відоме редакції збірника перед його появою, і тому що воно не було пошановане і прийняте до уваги, — цим шляхом доводимо його до відома читачів.

Бронислава і Петро Скорупські

**ТУДИ
ДЕ БІЙ ЗА ВОЛЮ**

FIGHT FOR FREEDOM

S Y M P O S I U M

(in ukrainian)

**COMPILED BY THE RESEARCH COMMITTEE
EDITED BY VASYL MYCHALCZUK**

**Published by
OLZHYCH FOUNDATION IN GREAT BRITAIN**

Printed by « Première Imprimerie Ukrainienne en France »

London — Paris

1989

ТУДИ ДЕ БІЙ ЗА ВОЛЮ

**ЗБІРНИК ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ
У ПАМ'ЯТЬ МАКСИМА СКОРУПСЬКОГО-МАКСА
КУРІННОГО УПА**

**ЗІБРАЛА Й УПОРЯДКУВАЛА КОЛЕГІЯ
ТЕХНІЧНА РЕДАКЦІЯ ВАСИЛЬ МИХАЛЬЧУК**

diasporiana.org.ua

ФУНДАЦІЯ ІМ. О. ОЛЬЖИЧА У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Друк: Перша Українська Друкарня у Франції

Лондон — Париж

1989

Published by
Olzhych Foundation in Great Britain, London
World copyright © 1989, by the Publisher
Printed and bound by «Première Imprimerie Ukrainienne en France»,
Paris 1989

Максим Скорупський - Макс
15 VIII. 1915 — 30 XII. 1981

ПЕРЕДМОВА ДО ЗБІРНИКА

На поминальному обіді після похорону Олега Штуля було багато виступів політичних і суспільних діячів української діаспори, та й простих громадян-приятелів покійного, і один виступ політичного представника почався словами: Соборна Громадо! Ці прості слова — але з яким колосальним і промовистим змістом — політичного, до речі, противника Олега, знайшли такий глибокий душевний відгук у Максима Скорупського-Макса, що він їх з подивом шепотів кожному під час дальшої частини обіду і потім ще раз їх повторював у вузчому крузі друзів покійного Олега. Вони брикнули у ньому якимсь окремим чаром симфонії звуків, добре вправленого хору чи якогось іншого музичного ансамблю.

Кожного разу, коли він помічав в українській громаді хоч найменші тенденції до однозгідности, Макс був в екстазі і, навпаки — всі розходження у ній, які частіше ніж однозгідність кидались у вічі, тривожили і ранили його душу. Він багато роздумував і розмовляв зі своїми найближчими друзями на тему співзвучности у підході до важливих проблем українського суспільного життя і в його архіві стрічається ряд записок на те складне питання. Він глибоко переживав цю складність.

Таким був Макс.

Другою справою, яка так само приковувала до себе всю його увагу, це тема українського війська. Він був свідомий пріоритету політичної думки у справі нашого визволення. Політична думка, повторяв він, ставить віхи. Шлях самостійного життя — додавав відразу — промощує національну армію.

Саме тому Макс так залюбки і шанобливо ставився до військового вишколу, а потім всеціло пірнув у військову

справу, включившись у повстанський зрив. Він глибоко переживав наступ партизанських частин ОУНСД на такі самі партизанські частини ОУН, але у його глибоких роздумуваннях після цього наступу потреба боротьби з ворогом перемогла прикру відразу до політичного противника за братовбивчий виступ. Щойно згодом, коли Макс переконався, що ница поліційна інквізиція цього противника не зникла, а ще більше загостралась — він з боєм у душі відійшов.

Таким був Макс.

Збігом дивних обставин вийшовши живим з-під каменя, який роздавлював українську молодь у Другій світовій війні, і опинившись на еміграції, Макс був між першими нашими мемуаристами про збройну боротьбу на протязі цієї війни, про українську повстанську акцію. Він палав бажанням вірно та бозсторонньо представити майбутнім поколінням розповідь про жах українського народу під чужими окупаціями і про спроби збройної боротьби з ними. Це третій, і важливий, аспект його глибоких зацікавлень, що йому Макс присвятив багато часу і трудів.

Його книга «У наступах і відступах» є цінним документом про повстанську боротьбу на Волині в 1943 і у першій половині 1944 років. Вона вийшла на початку шістдесятих років. Книгу закупили деякі українські політичні середовища для основного перегляду записок Макса і вона їм згодом послужила підставовим матеріалом у підготові їхніх видань на ті самі теми. Тож перший наклад дуже скоро вичерпався і видавництво в Чикаго стрінулося з великим числом закидів читачів про обмежений наклад.

Такі закиди були безперечно виправдані і тому приходилось застановитися над новим виданням. Тим більше, що Макс часто нагадував про те, що має на думці глибше опрацювання деяких аспектів першої книги і поширити їх новими матеріалами про українське підпілля під советами. Але час пробігав скоро, на порядок дня приходили все нові проблеми, на них накопичувалися ще новіші і справа Макса, хоч постійно цікава та актуальна, якось залишалася все на споді, під іншими.

Щойно після відходу Макса, оглянувши його цінний архів, що його уважливо зберегла п-і Броніслава Скорупська, дружина Макса, довелося витягнути наверх справу Максима Скорупського.

Після розгляду дуже великої скількості записок про український повстанський період останньої війни — з яких

стало видно, як живо цікавився Макс всім тим, що мало зносини з тим періодом, як він боляче переживав все його викривлювання і перейначування, але з якою уважливістю він відносився до всіх без винятку побратимів — вибрано ті, які редакційно були найбільше викінчені і з них утворено Другу частину цього Збірника.

Перша праця, це «Літопис одного волинського села» і вона є мабуть одиноким, настільки комплетним документом у нашій діаспорі про бойову дію партизанського загону УПА вже під советською окупацією. З душевним струсом читач знайомиться з повстанською боротьбою на Дубенищині і на Крем'яниччині. Цей документ буде колись цінною основою для фільмового сценарію про український збройний спротив советській окупації.

Друга праця, це розгляд двох перших томів «Літопису УПА», бо дальших він вже не побачив, відійшовши з надією, що здоровий розум переможе і що наступні томи внесуть прояснення та розвіють недоцільне затемнювання всіх справ довкола ставань УПА. Надії Макса не виправдалися. Цікаво відмітити, що у цій праці він не розгортає аналогії між СБ і ЧК, яку наївні автори зробили і самі надрукували в «Літописі УПА». Він тільки слушно підкреслює, що, не зважаючи на всю жорстокість системи СБ, яка була наслідком не революційности, а наївности і браку політичного розуму на всіх щаблях ієрархічної драбини — такої паралелі робити не можна.

Цікавою і цінною є записка Макса «Поворот друга». Її він зробив на основі довгої розповіді самого Граба після його прибуття у Західну Європу.

Деякі друкovanі появи в українській діаспорі про збройне підпілля проти німців і большевиків примушують сказати несумлінним авторам: не фальшуйте! З метою пригадати історичну дійсність тим авторам — утворено Третю частину, до якої увійшли постійно актуальні документи, на котрих питання відповіді ще не було.

Збірник цей появляється завдяки заходам Фундації ім. О. Ольжича і читач буде вдячний цій інституції за доцільне видання. Кожного разу, коли він братиме у руки цю книгу, думки читача звернуться до стрункої повстанської постаті Максима Скорупського-Макса, який спонтанно і повністю віддав себе у розпорядження українського повстанського спротиву у ті бурні дні, а потім, у вільному світі — з такою самою відданістю і безсторонністю боронив правду про нього.

Рівночасно, хочемо дати українській громаді і тим чужинцям, які будуть простежувати нашу історію у всіх її військових аспектах — ваговитий матеріал про ті м'ятежні роки. Без претенсій на всебічну картину. Надіємось однак, що Збірник «Туди, де бій за волю» успішно випроцуватиме ті скривлення, яких допустились непродумано деякі автори про український повстанський спротив у Другій світовій війні.

Василь Михальчук

ДУМКАМИ НЕВ'ЯНУЧИХ КВІТІВ

Мені дуже радісно і приємно, що українській громаді вдалося підготувати й видати цей збірник у пам'ять мого чоловіка і що тим самим дано мені можливість, очима рядками, на маленький прохід, разом із читачем, по запашному городі нев'янучих квітів нашого мікросвіту, приглянутися ще раз до кожної грядки, кущика чи деревця. Бачу я це все моїми очима і думками. Нехай же простить мені читач, якщо огляд буде надто суб'єктивний.

**

Максим Антонович Скорупський народився 15 серпня 1915 року в селі Антонівцях, Крем'янецького повіту на Волині. Батько був малоземельний, але втішався довір'ям і пошаною всіх своїх співселян і був старостою свого села майже протягом всього життя. У нього було семеро дітей: п'ять хлопців і двоє дівчат. Максим був наймолодшою дитиною.

Вже з найменших літ він всім цікавився, до всього приглядався уважними очима і при кожній нагоді ставив питання всім старшим. Коли закінчив шостиклясну сільську школу, то сама вчителька, полька вдоваток, прийшла на обійстя Антона і намовляла батьків, щоб віддали малого Максима даліше вчитися, «бо він непересічно розумний і здібний».

Ідучи за порадами розумної вчительки, хлопчину віддали до трирічної ремісничої школи у Вишнівці. Хоч це було типово польське заведення, яке підготовляло, треба признати, добрих механіків, там навчалася також певне число українських хлопців. Між ними були свідомі елементи і це тут, під їхніми впливами, почала формуватися свідомість Максима. Тут він багато читав, зокрема про світову

війну та українські змагання і перед ним щораз чіткіше зарисовувалась українська реальність.

У тому часі помирає його батько. Все таки Максим не вдоволяється здобутою освітою. Він вступає до Агрономічно-Лісової школи в Білокриниці біля Крем'янця, яка випускала, після трирічної освіти, агрономів і лісничих. Хлопець вже має певний життєвий досвід і свідомість ваги освіти. Він вчиться з добрими успіхами. За успіхи в науці йому дали стипендію. Це дуже рідке для українця явище у цій школі.

Після закінчення школи одержав диплом агронома і відразу почав відбувати практику у маєтку одного польського власника. Господар був порядною і чесною людиною. Але це не було йому перешкодою до ведення веселого й безтурботного життя. Часті гості, прийаття і гра в бриджа. Максим вже належав до кругів інтелігенції і йому доводилося бути часткою такого товариства. Різниця між ним та іншими з товариства була хіба та, що коли розходилися о другій годині ранку, то всі інші спали до обіду, а Максим мусів вставати о четвертій годині, літньою порою, бо тоді починався його робочий день.

У тому часі національна свідомість Максима вже мала виразну сільветку і він, разом з іншими подібними до себе, чимало присвячував часу для усвідомлення сільської молоді. Це вимагало частих поїздок до Крем'янця за літературою, стріч із молоддю у «затишних» місцях і певних недотягань у професійній роботі. Хоч і не було це все підприємливою роботою у повному значення цього слова, все таки поліція почала за хлопцем слідкувати і Максим скоро попав у її індекси. Щастям його було те, що він втішався дуже доброю пошаною у свого господаря. Тож, коли повітова поліція несподівано з'явилась у фільварку, щоб зробити обшук в агронома, і може й арештувати його згодом, господар, що мав окремі заслуги у польській визвольній війні і був нагороджений там хрестом «Віртуті Мілітарі», сховав Максима, а поліцію вигнав з фільварку. Але він знав, що користуватися привілеєм свого воєнного хреста він у безконечність не зможе і тому був приневолений звільнити Максима з практики. Він ще й вилаяв «гайдамаку, що чортзна чим займається» і вони по-приятельському розпрощалися.

Після цього Максим працював в інших місцевостях, а німецько-польська війна застала його в містечку Угорське на Крем'янецьчині. Там його застало «звільнення» Волині

большевиками. Вже на самому початку большевицького панування він побачив, що жити під ним він не зможе. У повітрі, здавалося йому, «пахне війною» і Максим, будучи ідеалістом, бачив себе у вирі боротьби за волю своєї батьківщини. А коли почув вістку, що за Бугом твориться або негайно буде творитися Український Легіон, він кинув посаду районного агронома і пішов на Захід на зустріч призначенню.

Нарешті він в Українському Легіоні, який виявився німецьким «Веркшущом». Наші хлопці в уніформах охороняли військові об'єкти. Їх там трохи муштрували, але та муштра не могла їм дати бажаного військового вишколу. Чи не одинока користь з їхнього побуту у «Веркшущі», то було те, що наші «легіонери» підкрадали вибуховий матеріал у німців і постачали для ОУН для вишколу.

Розкол ОУН позначився у «Веркшущі» і на вишколі. Вправи не велися, піднесення й ентузіязм у хлопців упали і рації не було там даліше залишатися. Так за кілька місяців закінчилася перша «військова кар'єра» Максима.

Згодом, якийсь час він працював у Берліні, а пізніше, три місяці перед вибухом німецько-советської війни, у Криниці при «Арбайтсдінсті», де після цілоденного робочого дня з лопатою, вечером проходили військову муштру. З вибухом війни німці змінили своє ставлення до тих всіх вправ і взагалі до наших хлопців і тим самим викликали зміну їхньої настанови до себе. Максим покидає Криницю і знов на повні легені дихає волинським повітрям.

Повернувши на рідну Крем'яниччину, він працює деякий час управителем маєтку у Княжині. Зникають тут з-перед очей проблеми німецьких паїв. Хлопець у повному матеріальному добробуті. Часто згадуються часи практики у маєтку польського власника... Але успіх матеріального життя не дає Максиму морального вдоволення. У ньому даліше жевріє іскра духового вогню, яка вела його недавно з Угорська на Захід, не покидала його там на протязі всього його ісходу і привела сюди назад на рідну землю... Вона йому підказує, що не агрономія його покликання, що перед ним буде стелитися інший шлях...

І Максим покидає «тепле» місце в Княжині. Про його далішні дерзання читач довідується із розповіді «У наступак і відступак».

Від кінця 1944 року до капітуляції німців він перебував в Австрії. Вперше я зустріла Максима в Зальцбурзі в липні 1948 року в таборі ДП у «Легенер Казерне», у невелич-

кій кімнаті-бюрі, де я дуже часто друкувала різні матеріяли для ОУН. Ця кімната була немов би схрещенням доріг і туди часто заходили різні члени організаційної сітки в Австрії. Там я і зазнайомилася з Максимом, який туди прибував з поїздом. Вже у нашій першій не довгій розмові він зробив на мене якесь дивне, але притягаюче враження. Він був пристійний, здержливий, скромний і трохи загадковий. Потім ми стрічалися частіше.

Саме в той час готовилися наші папери, моїх батьків і мої, на виїзд до Аргентини, але за два місяці знайомства з Максом я змінила маршрут і поїхала до... Баварії, уже як дружина Максима Скорупського. Мої батьки відразу його полюбили і поблагословили нас, а 25 вересня 1948 року ми повінчалися.

Завдяки приятелям Антонові Семенюкові, проф. Ол. Грановському, д-рові С. Кротюкові ми приїхали в Америку в Міннеаполіс. Початки нашого життя в Америці були неймовірно важкі, але ми їх перебороли. Першою працею Максима було чищення пульманівських вагонів. Згодом він влаштувався на працю у фабриці меблів і наше життя пішло більше нормальним руслом.

Поруч виснажливої заробіткової праці, Максим завжди був активним членом українського космосу. Відразу після прибуття в Америку він уключився у церковне життя, а потім — у громадсько-політичне. Бере активну участь у ставанні об'єднання бувших вояків Українського Резистансу, в Центральній Управі ОДВУ, був Тереновим Провідником і членом Проводу Українських Націоналістів. Хоч і не любив багато говорити, але коли говорив, висловлювався ясно, до речі й цікаво, був сумлінний, об'єктивний і рівночасно — взірцевий чоловік і батько.

Улюбленим дозвіллям у Максима було «іти на рибу». Він незвичайно любив ловити рибу. Шкода, що за працею — для риболовлі не було багато часу. Під кінець шістдесятих років він побудував в одному затишку берега Атлантійського океану хату, придбав вигідного човна і там, коли час дозволяв, збиралося рибачке товариство таких бувших військовиків, як ген. П. Самутін, сот. І. Лютий-Лютенко, сот. Фартушний і ін. Вдень на човні, а вечером довгі розмови на воєнні теми. Максим міркував, що у тій хаті, коли піде на пенсію, буде писати далші спомини про боротьбу українського резистансу. Ну, і... ловитиме рибу в океані.

Та не сталося так, як гадалося.

У 1978 році він почав хворіти. Перейшов операцію, потім другу, третю й четверту. Мав рака нирок і костей.

Важкі болі переносив з подивугідною терпеливістю, не на-
рікав, і боровся з хворобою до 30 грудня 1981 року.

**
*

Якщо мені приємно, що українська громада має мож-
ливість взяти у руки цей збірник, то приємність цю треба
завдячувати Його Високопреосвященству Архиепископові
Володимирові Дідовичові — його лучили з Максимом
незвичайно теплі зносини на протязі більше, як тридцять
років — і Фундації імени О. Ольжича в Англії, яка
його фінансувала, але зокрема теплу вдячність треба вис-
ловити у цьому місці п-ву К. і М. Стороженкам за їхній
княжий дар на це видання.

Броніслава СКОРУПЬКА

ПЕРША ЧАСТИНА

У наступах і відступах

МАКСИМ СКОРУПСЬКИЙ
Макс — Квiнний УПА

У НАСТУПАХ І ВІДСТУПАХ

(С п о г а д и)

написано в 1946 році

Перше видання
Українсько-Американською Видавничою Спiлкою
в ЧИКАГО, 1961 р.

ПО КАМЕНЯХ ДІЙНОСТІ

Ніколи не забуду тих блідих півдитячих облич, що їх я бачив на переходовому пункті ОУН в Зальцбургу, 1947 р. Це були вояки героїської УПА, що щойно вийшли з місця свого недавнього інтернування. Їхні очі, що горіли неспокойним вогнем, говорили більше, як напівзамкнуті уста.

Довкола партійна пропаганда піднімала хмари пороху на тему «організованих рейдів УПА на Захід». А очі бійців, що прорвалися з ворожого кільця, говорили про пережиту трагедію, про пройдені труди, про нерівні й незчисленні бої, про війну всього українського народу, що змагається проти величезної поліційно-військової машини кремлівської bestії, яка окупувала нашу незламну Батьківщину.

Мимоволі насувається ряд питань:

В пориві революційного захоплення, чи рятуючи себе — пішли вони в ряди УПА? Свідомо, чи випадково, ступили вони на шлях бою, де стоїть один проти тисячі? Наївна романтика, жадоба слави, чи бажання змірятися з московським молохом, повели їх на нерівні змагання? Чи шукали помсти за кров братів, чи прагнули здійснити ідеали свободи й державної незалежності української нації?

Різні були причини в кожного, як різні шляхи, що поклав їх Господь перед народами та одиницями. Але які причини переважали?

А самі змагання УПА? Хто ж справді їх організував і провадив? Є це заслуга поодиноких людей чи середовищ, а чи еманация найкращих сил усього народу?

А умови боротьби? Чи ведеться вона танками й літаками, технікою натискання на гудзик, чи рішає в ній вояцький труд, певна рука й бистре око та підтримка народніх мас? Чи є це — нехай і трагічний — порив до самооборони народу перед винищуванням, чи снобістично-

авантюрицькі демонстрації, як дехто хоче твердити ще й сьогодні?

Що це таке взагалі збройна визвольна боротьба за-собами партизанської армії? Звідки береться зброя, вояки, командири? Який ідеологічний профіль вояцтва? Що воно думає, чим живе? За що наставляє груди? Чого шукає? Чи вважає партизанку за вихід з положення, чи шукає й інших шляхів до здійснення державницьких ідеалів?

Ця безліч питань хвилює кожного з нас і сьогодні. Але історія українських визвольних змагань неподільна і безперервна. В ній не може ніхто відділити сучасного від минулого, бо вона рине суцільним потоком, де все впливає з попереднього.

Всі вище поставлені питання торкаються також і минулого періоду збройної боротьби проти німецького окупанта в роках 1942-1945.

Коли хтось хоче мати відповідь на поставлені вище питання і шукає книжки, що могла б йому змалювати цілість боротьби, дати повну картину її, то чекатиме ще довго, може й не діждеться ніколи.

Історик, що збере всі факти (якщо це взагалі колибудь комусь буде можливе), не передасть всього з такою безпосередністю, щоб читач мав живу й невідроблену картину.

Для цього краще взяти факти не всі, але типові. Взяти живого чоловіка й від нього почути його переживання. Чоловіка — одного з тисяч, саме типового тим, що діяв, переживав, бився з ворогом і з самим собою та своїми думками. Це дасть картину, але під умовою, що розповідь цього чоловіка буде щира, без пози, без прикрас, без партійної чи якоїсь мети.

Саме книжка Курінного УПА, Макса, такою розповіддю є: без пози, без партійної мети, без літературних чи якихось інших прикрас. Це чисто особиста розповідь без претенсій на історію кривавих років 1939-1944. В тому її вага і ва-ртість.

Бо хто такий Макс, що став курінним УПА? — Це представник молодого покоління, що виросло на ґрунті, переораному Національною Революцією 1917 р. Представник покоління збудженого тією Революцією, покоління, що підсвідомо відчувало своє покликання довершити батьками недовершене. Це юнак, що власним великим зусиллям закінчивши середню школу, шукає свого майбутнього. Читав багато, але в умовах окупаційної дійсності ні школа, ні несистематичне читання не оформило його світогляду.

Він мав тільки світовідчужання, співзвучне з нашою жорстокою добою.

Не попав у ряди жодної політичної організації, але непомильний зов крові кличе його до пригод взагалі й до боротьби за визволення свого поневоленого народу. Він не кермований ніким і нічим, жодною ідеологією і жодною доктриною. Але його, як і тисячі інших, жене жадаба пригод, слави й боротьби за високі ідеали — може неоформлені, але відчуті непомильним національним інстинктом.

Разом зі своїм товаришем і побратимом, може трохи по-дітвацьки, вирушає 1939 року в незнане. Патріотизм чи шукання пригод — як відрізнити одне від одного в цих двох гарячих юнаків?

А хіба не в шуканні пригод збудована ціла британська імперія? Хіба будували її лише державні мужі, свідомі завдань і цілей? Як відділити їх зусилля в цій побудові від зусиль купців, моряків, подорожників, авантюристів, чи піратів? Вони пускались у невідоме часто без мети, а в результаті застромлювали британський прапор на нових землях.

Так вирушили в дорогу Макс і Литвин з не зовсім ясно окресленими перспективами, але з великими бажаннями й надіями. Один з них скінчив свою мандрівку під березовим хрестом козацької могили, а другий ще не скінчив і досі. Але від мрії, задля якої залишив Антонівці й батьківську хату, не відійшов.

Злети і упадки, мрії і розчарування, наступи й відступи разом з тими, що його провадять, але знову встає і знов іде до раз визначеної мети. Одне в книжці незмінне: автор ступає на різні дороги, але мета залишається та сама.

І в безпосередній формі, без літературних стилізацій, в простих словах — перед нами розгортається Максове шукання, а з тим і тисячі Максів, що йдуть до тієї ж мети: до паради-перемоги на Софійській Площі в Золотоверхому Києві.

Табори біженців, Стараховиці, легіони, підпілля, авантура на Поліссі, врешті партизанка — все шукання шляху на ту ж Софійську Площу. Автор признається, що був найвнимим, помилявся. Признається, коли злякався, коли тряслись коліна, але він не збочував зі шляху, не продав свого сумління, де б він не був. Все робить у найкращій вірі, без задніх думок. Навіть, коли давав наказ стріляти в загін «бульбівців», (у ньому був і автор цих рядків), то вірив, що поступає так, як в даний момент поступати повинен.

Це його ні в чому не виправдує. Але Макс взагалі не хоче себе виправдувати своїми спогадами. Він хоче лише представити події такими, якими вони були в його очах і він вірить, що вони були такими справді.

В цьому місці книга викличе, очевидно, багато дискусій. Дав би Бог, щоб вони були плідні ці дискусії. Але незалежно ні від чого, ця тенденція показати ті бурні роки, як він їх бачив власними очима, виправдана: ми бачимо речі очима одного з тисяч, ми бачимо долю одного з тисяч, бачимо, як він ріс від вояка до курінного, а це і є наша історія, це і є правда тих років.

Може не на 100% певна ця правда, але чи є змога в одній книзі показати всю правду? Кожне покоління знаходить свою власну правду, але для цього йому потрібні факти. А ті факти саме дає один з курінних УПА — Макс у своїй книзі.

Нехай же буде ця книга джерелом інформацій для всіх, що шукають правди. І автор її шукав. І ці шукання записав. Записав свої шукання, захоплення, розчарування і бої. Але душею не скривив. Не займався пропагандою, а лише сказав це, що бачив. Звідси черпаймо матеріал для відповіді на хвилюючі нас питання, а не з пропагандивних видань тих, що говорять про бої, не нюхавши пороху, говорять про героїство, не наставляючи своїх грудей, говорять про перемоги, не мавши ніколи ворога на мушці й говорять про УПА — ніколи там не бувши й ніколи не попавши на ворожу мушку.

Коли в нас більше буде таких спогадів, то може легше знайдемо дорогу зробити правильні висновки для сучасного і майбутнього.

Ми сказали, що Макс вирушив в дорогу шукати пригод і шляху на Софійську Площу трохи по-дітвацьки. А згодом шукає того шляху свідомо, з автоматом в затиснутих долонях і з куренем відважних бійців під своєю командою. Це шлях боротьби й росту кожної одиниці й цілої української нації. Шлях Макса — це типовий шлях цілого покоління найкращих, чистих серцем юнаків: від інстинктивного пориву до свідомого чину.

Правда — не кожний виріс так, як Макс. Це вже окрема заслуга його індивідуальності. В боротьбі гартується і зростає. Це процес, що його бачимо тут на прикладі одиниці й що наповняє кожного читача не солом'яним вогнем, а справжнім трагічним оптимізмом: слабі в боротьбі падають, а сильні міцніють.

Бо коли виріс Макс з романтичного шукача пригод на повного почуття обов'язку командира куреня, то так, очевидно, наростає цілий прошарок нашого революційного активу, що зріло думає і рішуче та відповідально діє.

Так виростають оті Бурлаки, Марки, Негуси, Чубчики та інші. Так росли колись Волинці і Блакитні, Басарабові й Мицики та інші, що будуть Максіві рівнем або ідеалом, а щоб до нього наблизитись, треба далі рости і змагатись.

Коли Макс, що не знаючи Декалогу, з чистою та гарячою душею доходить до організованих рядів українського націоналізму й після всіх розчарувань у людях, після шукань і широкого досвіду приходять до висновку, що немає для української нації іншого шляху, як шлях націоналістичної революції, то це доводить нам, що наш скроплений кров'ю шлях — це не видумка, не теорія, а щось, що виростає із самої дійсності.

Максова душа раниться на каменях дійсності. Але той, хто заглядає в очі смерти без страху, той бачить і глибину життя. І Макс витягає висновки зі свого досвіду, які можуть тут і там не покриватися з «лінією» його товаришів.

Але жоден з тих, хто чесно підійде до справи, не може безоглядно заперечити його висновків, а мусить їх взяти під розвагу.

В цьому лежить апартійність книги й її найбільша вага. Тут говорить вояк, а не пропагандист цієї чи іншої сторони, що по-своєму коментує події 1943-1945 рр.

І може та речева розповідь, ця непідроблена сповідь, де за кожним словом проглядає трагізм внутрішньої боротьби й шукання правди, шукання того найглибшого сенсу, за який щодня і щогодини ставиться життя на карту — може ця розповідь вплине позитивно на тих, що сьогодні коментують сучасну й минулу битву за наше майбутнє.

Цій книзі призначено бути пробним каменем для нашого загалу: чи він відчуває переживання вояка УПА, чи ні? Книга допоможе їх відчути тим, що відчути хочуть.

На дорогу книзі — бажаємо в цьому допомогти якнайбільшому числу читачів.

Олег Жданович

РІШЕННЯ

В кінці листопада 1939 року, після того, як большевики вступили на землі Західньої України, я був агрономом волости Угорськ. Мало просторі кімнати колишнього «постерунку» польської поліції були пересичені димом смердючого тютюну і запахом горілки. По кутках, при дверях і при урядових столиках стояли гуртки селян, розмахуючи руками й голосно розмовляючи про події останніх днів. Біля мого бюрка присів колишній секретар волости й ми радились, де б можна дістати самогону.

Несподівано загув мотор, до будинку під'їхала легка автомашина і з неї вискочив рухливий заступник начальника тимчасового управління в Крем'янці.

Познайомились, і в «першому пункті сесії» посипались директиви для мене: все взяти на облік — людей і землю, коні, корови, свині.

— За три дні мають бути всі дані, сказав він. А в найближчому часі приступити до розподілу поміщицьких, церковних і державних земель поміж бідняків і малоземельних. До праці притягати всі сили волости...

Лікареві наказав подати дані про реманент лікарні й випадки пошесних хворіб.

— Ваша заробітна платня — чотириста карбованців на місяць, наприкінці сказав мені «начальник», подякував і, як вітер, від'їхав до Крем'янця.

Ми всі домовились таки на літру горілки і тим службовий день закінчили.

Примітивізм урядування, гарячковість зверхників і цілковита наша байдужість нагадували мені чомусь події з років революції 1917 року, про які я читав. Я мріяв, одначе, про часи визвольних змагань 1917-21 рр. і все намагався в уяві знайти себе десь у вирі боротьби за Україну зі зброєю

в руках: кінь, дівчина, Київ, Софійський майдан і сльози щастя після досягнення самостійности України...

Але сумна дійсність прибивала мої молоді й наївні пориви та прив'язувала мене до села Антонівців, де в фільварку над ставом, у садибі колишнього лісництва, а тепер — «сільського комітету», ми разом з молодшими односельчанами кінчали вистрілювати качки нащадків графа Ходзевича й знайомилися з зарядженнями радянської влади.

А в повітрі висіла тривога. Люди говорили, що так воно не буде, а мусить прийти зміна. В Крем'янці деякі свідоміші хлопці сказали мені під секретом, що за Бугом, правдоподібно, твориться наш український легіон і що дійде до війни з ССРСР. Вістка про легіон мене захопила. Я тепер мав ціль моїх мрій: мені треба туди! Та знов сумніви: з ким і чи це справді доцільно?

Довго ходити мені з прихованими думками не довелось. Недалеко від Антонівців, у лісництві Турич, зустрівся я несподівано з дуже добрим моїм шкільним товаришем — Литвином. Він і я — це ж одне: одна душа в двох тілах. Однодумцями ми були, коли ще в школі потайки читали Донцова, Кравцева і «Сурму» та вже тоді вважали себе націоналістами, хоч з організацією не були пов'язані. Трійки з поведінок на кінцевому свідоцтві за невідповідне ставлення до польської держави ще дужче скріпили наші приятельські взаємини.

Третій рік минав від закінчення школи, а ми не бачились. І тепер Литвин похапцем оповідав про пошкільну практику на Поліссі, про пережиту війну в польській армії і, врешті, про те, як повернувши додому й коротко відпочивши, зголосився до лісового управління в Дубні, де був призначений на місце лісничого в Туричі. Він же мені оповідав, що Голосинюк, наш товариш, з переконання комуніст, організує середню господарську школу в Дубні та питав про мене. Це вже було підозріле. І взагалі, зваживши все, Литвин дійшов до висновку, що нам обидвом у большевиків буде скрутно.

Тоді я висунув свій плян утечі за кордон. Литвин охоче погодився. Жадоба пригод, наша молодість, патріотизм — непереможно манили нас в незнане. Схвалене нами тут рішення було переломовим кроком у нашому житті.

ДО ЛЬВОВА

На другий день після розмови з Литвином, я вже лаштувався в дорогу, нібито відвідати брата на Поліссі. Мама приготувала харчі і я вийшов з дому. Попрощавшись, мати довго-довго ще стояла на ганку, проводячи мене заплаканими очима. Мабуть відчувала материнним серцем, що подорож моя буде довша, ніж я казав. З усієї родини лише середній брат Петро був втаємничений в мої наміри. Він дав мені 70 злотих, побажав усього найкращого й ми розстались.

Литвин уже чекав мене в тартаку: цигарка в устах, руки по лікті в кишенях. «Чому так довго?» — нетерпляче спитав, і ми й не зогляділися, як пройшли 12 кілометрів лісу, що ділить Антонівці від Смиги.

Коли наш потяг рушив на Львів, Литвин перехрестився і сказав:

— Добре, що влада мого секретаря лісництва не сягає сюди. Я з ним посварився і тепер боюся, щоб не пошкодив моїй родині.

Я заспокоїв Литвина. Адже ми дорослі і за нас до наших родичів большевики чіплятись не будуть. Зрештою, я запропонував залишити розмови про те, що минуло, а думати про те, що буде. Тим більше, що, як мені здавалось, ми дуже підозріло виглядаємо і своїм шепотінням звертаємо на себе увагу пасажирів.

Доїхали до Кам'яниці-Волинської, де треба було пересідати. В чекальні двірця зустрілися з К., що вчився у Крем'янецькому ліцею; з ним за шкільних часів ми не раз ділилися думками. Куди ми їдемо, ми не признавалися, але й він нам багато не розповідав. З приходом советів витворилось якесь недовір'я один одному. Ніхто не знав, як інший сприймає дійсність, як ставиться до нової влади. Реакція на нову дійсність була різна. Дехто з молоді тішився, що можна буде студіювати, що знесено обмеження вступу до високих шкіл. Інші заангажувалися в акцію ліквідації советами польських військових осадників і прихвостнів польської влади. Треті займали посади в адміністрації. Як хто ставився до влади й НКВД, ніколи не було відомо й один одного боявся. Це було те жахливе, що принесли «визволителі» вже першого дня, а чого ми за польської окупації не знали. Тому в розмові з К. ми висловилися, що тепер найкраще студіювати, а потім побачимо. В Бродях К. із своїми товаришами вийшов, і ми залишилися самі.

Розмова нам не клеїлася. Наші думки блукали довкола дому, родичів. Литвин думав, про свою Валю, а я про чорненьку Н., яку залишив у своєму селі. Пробудилися ми з задуми, коли потяг приїхав у ранці до Львова і кондуктор крикнув «висідати»!

Стали ми на вулиці перед двірцем і кожен питав себе: чого ми приїхали й чого ми хочемо? Львів був центром українського життя за Польщі, то й тепер думаємо одержати тут потрібні нам інформації. Але до кого звернутися? Маса людей, що пропливають мимо, не звертають на нас найменшої уваги. Кожний поспішає за своїми справами. Чути польську, єврейську й російську мови, української дуже мало. Підійти до незнайомого українця — не маємо відваги, зрештою, як підійти з питанням: де, в якому місці найкраще перейти кордон?

В поспіху шукаємо знайомих, що жили у Львові, але нікого не знаходимо. Тоді Литвин піддав думку піти до студентської домівки — може там зустрінемо знайомого волиняка і він нам щось порадить.

Переходимо засмічені софитами вулиці Львова й стукаємо в двері домівки. Потрапили якраз до їдальні, де студенти, підходячи з талончиками до віконця, одержують обід. Не встигли ще й розглянутись по залі, коли хтось з-заду поклав мені руку на плече й чую:

— Здоров, Максиме!

Переді мною Гриць Самчук. Я був з ним добре знайомий ще з тих часів, коли під час вакацій ми, спільно з іншими студентами, обходили села Крем'янецьчини, нав'язували контакт із сільською молоддю, пропагували та поширювали українську пресу й літературу. Він тоді студіював історію у Варшавському університеті. Під час воєнних дій приїхав до Львова й там думав продовжувати студії. (Там його згодом большевики розстріляли). Самчук почав розпитувати про спільних знайомих, про те, як села зустрічали большевиків. Я оповідав. Він почаствував нас бідним студентським обідом, і ми далі розмовляли біля столу. Коли він дізнався, чому ми опинились у Львові і який маємо намір, то категорично виступив проти.

— Про легіон, сказав Гриць, вістка неправдива, а від советів тікати немає потреби, ні сенсу. Залишайтеся у Львові й студіюйте. Як же буде виглядати наша українська справа, коли вся інтелігенція втече за кордон, а залишиться лише маса народу, яку совети опутають своєю пропагандою? Певно, вам буде важко, але для власної безпеки змініте міс-

це осідку й працюватимете. Чи ви знаєте, що це таке еміграція і хто мусить емігрувати? Ви ж не якісь відомі громадяни, з ОУН не зв'язані, взагалі невідомі, чого ж вам боятись?

Слова його були аж надто переконливі і ми кивали головами на знак згоди, але в душі були дуже невдоволені, що він не підтримує нашого наміру. Про перехід кордону Гриць сказав, що з допомогою організаційного зв'язку переходять у напрямку на Раву-Руську, а без зв'язку найбільше людей іде на Білосток-Малкіня-Варшава.

— Робіть, як хочете, закінчив Гриць, але я вам не раджу пускатися на ховзьку й нічим неоправдану дорогу.

Подякували ми йому за інформації, сказали, що подумавмо, й вийшли на вулицю. Настрій у нас був поганий. Нас гнітив сором, що так неповажно вирішили своє майбутнє. Нічого не могли знайти на своє оправдання. Але як же тепер вертатись додому?

ЗАГАДКОВА ЗУСТРІЧ

— Чого похнюпився? буркнув Литвин, ходім до ресторану та щось перекусимо, а там буде видно, що маємо робити.

Зайшли до малої їдальні на Казимирівській і замовили обід. Вибрали столик у куточку, щоб не звертати на себе уваги, й чекаємо. Напроти нас, біля інших столиків, сидять зрідка люди, грають у карти, а деякі п'ють горілку. Наші розкуйовджені чуприни, пом'ятий одяг, змучені обличчя і селянський кошик із харчами під столиком звернули увагу напівп'яного пана, що грав на більярді і час-від-часу позирив у наш бік. Коли ми запивали обід пивом, він, переставляючи свою склянку пива на наш столик, попросив дозволу присісти до нас. Сівши, відразу заявив:

— Я знаю, хто ви. З розмови чую, що волиняки.

Ми з Литвином закрутилися на кріслах.

— Не бійтеся, продовжував панок, я такий самий, як і ви. Розкажете, куди їдете.

Побачивши, що ми збентежені й не відповідаємо, запропонував перейти до іншого ресторана, де немає чужих, і там він хотів би з нами поговорити. Ніяково й страшно було нам відмовитись, і ми, вдаючи байдужих, погодились.

Увійшли в гарну, привітну каварню на бічній Казимирівській. Привітала нас українською мовою середніх літ жінка. Наш знайомий шепнув їй щось на вухо, і вона запросила сідати. В каварні, окрім неї, не було нікого. На столі появилася закуска й добрий лікер. Наші налякані очі гість заспокоїв запевненням, що він буде за це платити і почав свою п'яну розповідь.

— Я називаюся Квас. Довший час перебував за кордоном і копався в українській справі. Від німців не чекайте нічого, вони нас продали, провалили Карпатську Україну. Числіть тільки самі на себе. Ми слабкі. Європа нас не розуміє. Стільки жертв....

І перехилив чарку за чаркою, щораз більше п'яніючи.

— Ви молоді, перед вами майбутнє. Волиняки — ще молоді, не знають що це боротьба. Ви йдете, щастя вам Боже. Гроші... фальш... прокляття...

Ми з Литвином поглядали один на одного й нічого не розуміли з його п'яного белькотання. Ясно було, що це людина непевна. Але ми вже теж були підпиті, і в нас з'явилася відвага й легковажність. І ми почали звирятись йому, що хочемо робити. Він був уже перетомлений і п'яний та й невідомо, чи слухав нас, бо вже майже засипляв біля столика. Важко хитаючи головою й ледь обертаючи язиком, пробурмотів:

— Я знаю, як перейти кордон, але ви молоді — не знаєте. До мети прямуйте через трупи.

При тих словах Литвин наступив мені непомітно під столом на ногу й сказав, що ми мусимо вже йти до потягу. Наш п'яний знайомий конче впирився нас супроводити. Покликав кельнерку, розплатився, і ми втрюх, підтримуючись, пішли в напрямі залізниці. На вулиці обвіяло нас холодне повітря. Я трохи протверезів і раптом відчув страх. Куди він нас заведе? Литвин відчув мабуть те саме. І ми не умовляючись, перед самим двірцем у натовпі зникли з-перед очей непроханого спільника.

ДО ВАРШАВИ

Зі Львова поїхали на Володимир-Волинський — Берестя — Білосток. Тисячі людей їхали і йшли в цьому напрямку. В Білостоці чекали два дні, щоб сісти на потяг.

Вагони кожного потягу були обліплені людьми. Не було навіть місця на дахах і на паровозі. Коли рушав черговий потяг, нам удалося відчинити вікно вагону першої класи і ми вскочили в середину. Вагон був порожній. За кілька хвилин їзди ми виважили двері до сусіднього переділу і впустили до себе людей, щоб було безпечніше.

На станції Чижево, недалеко від кордону, прийшла советська контроля і нас усіх із потягу вигнали на перон для перевірки документів. Деякі жінки почали плакати й відверто заявили, що вони хочуть їхати на Варшаву. Ми з Литвином виховзнулися з оточення вояків і подались на захід, тримаючись залізниці.

Була темна холодна ніч. Таких, як ми, було багато. Під самим кордоном маса людей затримувалася і добиралися гуртки для переходу. Нам відібрало мову від хвилювання. Серце билосся нестямно, в горлі пересохло. Так буває завжди, коли вперше в житті доводиться нелегально переходити кордон. Навколо нас чути було шепоти і тріск гілляк під ногами. Ми почували себе, як загублені курчата. Всі знають, куди і до кого йдуть, (так нам бодай здавалось). А ми? Але нас не покидала впертість — дійти до того незнаного, що ми його шукали всім наперекір.

Ми підслухали, як змовлялись між собою польські студенти, кудюю йтимуть. Один із них казав, що знає дорогу. Коли вони рушили, ми на зорову віддаль трималися за ними. Недалеко, в тому напрямку, куди ми йшли, спереду блимало світло оселі. За годину ми були вже на станції Малкіня.

Того ж самого ранку, 2-го грудня 1939 року, потягом відїхали ми на Варшаву. В нашому переділі їхали самі поляки. В розмові ми видавали себе також за поляків «з кресуф всходніх». Питали, як поведуться українці по цей бік, як до них ставляться німці, чи є тут українське військо? Таким чином ми хотіли розвідати становище по цей бік Бугу.

Існування українського війська поляки заперечували. Але є українські комітети, й німці їх толерують. Розповідали нам про оборону Варшави й про те, що тепер жахливий голод. Напроти нас сиділа молода панночка. Спитала, куди й до кого їдемо. Я відповів, що хочемо нав'язати контакт зі студентами, журюся тільки, що не маю у кого затриматися. Вона, без надуми, подала нам адресу свого «вуйка», що мешкав у Варшаві. Ми також без надуми подякували.

У Варшаві, на вулиці Кроводерській під ч. 228, по крутих і темних сходах дісталися на третій поверх. Я натиснув дзвінок. Молодий пан у піжамі відчинив двері й здивовано спитав, від кого?

Розкажую.

— Як називається та панна?

— Не сказала.

Покрутив головою: прошу заходити.

В кімнаті було більше меблів, як треба. Переляканий господар не знав, від чого почати. Пересував крісла, відкрив вікно й спитав, що ми за одні. Литвин, як той, що краще знав польську мову, почав розповідати легенду:

Ми польські студенти з Волині. Належимо до «Білого Орла». Провідники наші знаходяться в Ковельщині (виздумав прізвища деяких старшин польської армії), а нас вислали для зв'язку.

Господар повірив. Не дивлячись на брак харчів, частував нас дуже добре. Поклав нас відпочивати, а сам вийшов у місто. Довго ми не могли заснути. Думали, що робити далі, щоб не потрапити в небезпечну історію.

На другий день вранці посходились сусіди нашого господаря й розпитували про большевиків, про ціни на продукти «на кресах», тощо. Одна, дуже пристійна, молода варшав'янка намовляла мене йти з нею на той бік спекулювати мануфактурою. Всі гроші ділитимемо по половині. До того гарні її очі обіцяли ще більше. Я, проте, відмовився. Після сніданку господар заявив, що в 11-й годині підемо разом з ним на зустріч із провідником варшавського студентства. Ми охололи. Я сказав, що добре, лише ми вийдемо до міста дещо полагодити. Стільки він нас і бачив...

Рухом на варшавських вулицях керувала польська поліція в старих мундурах. Вражали нас білі орли на їхніх шапках. Совети, думав я, впоралися б із вами швидше, як німці...

ВТІКАЧІ В ХОЛМІ

Українського Комітету в Варшаві ми не знайшли. Тому рішили їхати до Холма в надії, що там Комітет напевно буде. Ми не помилились.

Приїхавши, зголосились до установи, що мала назву «Український Допомоговий Комітет для втікачів — у Хол-

мі». Приємно було полагоджувати формальності реєстрації. Секретар гарною українською мовою питав про всі дані. Які огидні й чужі були всі польські установи в порівнянні з нашою українською! На стіні висить тризуб, а по обох боках портрети С. Петлюри й Є. Коновальця. В приміщенні взагалі відчувалось якусь своєрідну атмосферу. Після польської окупації, де нам завжди давали відчуття, що ми — це щось нижче «хлопи», побачити урядування українською мовою та тризуб у прилюдному місці — було для нас сенсацією. Здавалось, що це вже початок здійснення наших мрій.

Діставши харчові картки й перепустки до табору, ми з великим моральним задоволенням пішли відпочивати. Табір містився в нових будинках колишньої польської дирекції залізниць. В кімнатах на соломі день і ніч відпочивала з клучочками під головами маса біженців із «визволеної Західної України». Нас двох примістили в кімнаті, де, як ми пізніше довідались, було найбільше вошей. Ніхто з приїжджих не хотів з нами мешкати. Всі перебирались до своїх знайомих. Ми знайомих не мали, тому залишилися в таборі. Кожен мешканець зобов'язаний був тримати порядок у кімнатах, точно приходити на обід і бути на ранній та вечірній спільній молитві, де співалось «Боже Великий». Слів ми не знали, але молитва нам дуже сподобалася своїм патріотизмом. Такої в жодній церкві на Волині польська влада не дозволила б співати.

Втікачі складалися переважно з галичан. З Волині майже не було нікого. Ми зауважили, що з нами не дуже хотіли розмовляти. Сидимо ми раз із Литвином на соломі, коли приходить молодий, із чорними вусиками вчитель із Галичини й питає:

— Звідки?

— З Волині, — відповідаємо.

— Налезали до ОУН?

— Ні.

— Е, то з вами нема про що говорити. Крутнувся енергійно на п'яті і вийшов. Ми відчули себе самотніми, забутими, безрадними.

Почало огортати нас розчарування. Ми собі взагалі не уявляли, як будемо жити. Здавалось: аби через кордон, а там не біда. Але прийшла біда. Погані харчі й воші. Гроші спільної каси вичерпувалися. Треба було щось думати. Одного дня зустрів я свого знайомого Віталія Юрченка. Цей розповів, що був уже всюди. В Кракові міс-

тяться наш «штаб», але скрізь однакова картина. Багато втікачів, біда: немає що їсти.

— Галичани взяли все в свої руки, а нам немає місця. Раджу вам братися за роботу. Тут у Холмі є інженер Р. агроном, підіть до нього, він вам допоможе влаштуватися.

Пішли ми до Р., що керував господарським відділом Комітету в Холмі. Прийняв нас добре, але, каже — треба почекати два-три місяці, бо зараз немає нічого конкретного, сам голодує. Вертаючись від нього, дійшли ми до висновку, що не так легко жити, як нам здавалось. Тож настрої наш падав, але надії на великий успіх нашої подорожі ми ще не втратили.

Увечорі знайшов нас у таборі один «дядя» з Білозірки (Крем'янецьчина), на прізвище К. Він, мов батько потішав нас.

— Ви молоді й здорові, не загинете. Я тричі набував господарство й кидав. Дружину мою большевики вислали на Сибір, я залишився сам. От, хлопці, я маю трохи грошенят, відкрию ресторан, вам дам працю. Подумайте над тим.

Дав нам шматок волинського сала й попрощався. Проаналізувавши всі наші можливості, ми з Литвином рішили, що краще буде все таки поїхати до Кракова і там пробувати щастя. Адже там «штаб»...

Ми хотіли поділитися думками і скріпити себе на душі. В таборі був шум, кругом чужі люди, не можна було зібрати думок. Тому відложили гроші на квитки до Кракова, а за останніх 5 злотих найняли кімнату в готелі, де знайшли тихий куток. Ми розмовляли в ліжку, коли до кімнати прийшов низького росту, з вусами, українець. Чемно, з усмішкою на устах, питає з галицьким акцентом, звідки ми і чи належимо до ОУН. Ми сказали, що з Волині і що належимо.

Першу відповідь ми дали вірну, а на другій зам'ялися. Тоді він почав помагати, пригадувати «я дух.., що зберіг... творити нове життя». Ми тих слів ніколи не чули, нам стало соромно, але разом з тим невимовно цікаво. Він нас зрозумів і побажав доброї ночі. Ми тут же вирішили: брехнею далеко не заїдемо. Краще будьмо щирі. Бо чи скажеш, що належав, чи не належав, то все одно розконспірують і не будуть з нами говорити. Зажурились ми важко: чому ми такі відсталі, чому не належали до ОУН?

Деякі волиняки були членами. А от ми, хоч і читали всяку літературу, то все одно ще не були гідні, щоб нас

прийняли. Щоб бути членом ОУН, треба бути ідеалом, а ми до нього не доросли. В Галичині цей рух був поширений, бо галичани свідомі українці. Вони видали з себе героїв підпілля — Ольгу Бесараб, сот. Головінського, Лемика й інших. Так, не то по-дитячому, не то як дядьки під церквою, розважаючи, ми заснули твердим сном на м'яких чистих ліжках.

ВПЕРШЕ В КРАКОВІ

Приїхали ми до Кракова. Литвинів гарволінської ви-
прави кожушок виглядав, як видертий собаці з горла. Кра-
ков'яни позирали на нас, як на оригіналів. На «плянтах»
було повно елегантних жінок і німецьких офіцерів.

Ми побачили імпозантні уніформи німецьких старшин.
Чули ми до них симпатію. От військо! Які шикарні й ін-
телігентні! Куди рівняти до них «красну армію»! Больше-
вики — це дика Азія супроти німецької армії.

Проїшли повз нас два стрункі німецькі офіцери. Ли-
твин запропонував:

Я їх зараз запитаю, на якій вулиці міститься україн-
ський комітет. Вони ж добре ставляться до українців, по-
винні сказати.

Підходить і питає, ледве складаючи німецькі слова.
Офіцери зупинилися, вислухали, і один з них ударив Ли-
твина рукавичкою в лице та збив йому шапку з голови.
Потім показав рукою вулицю і подав адресу українського
табору для втікачів. Литвин стояв, як укопаний, з кепкою
в руці, проводячи злобними очима німецьких старшин.

Думку про німецьких офіцерів і їх інтелігенцію ми
змінити раптово.

Канцелярія Комітету і табір для політв'язнів містились
на вулиці Яблонівських, а на вулиці Льоретанській була
канцелярія й приміщення табору для втікачів із советського
раю. При реєстрації зустрілися ми з Литвиновим товаришем
Хомою. Він нас познайомив з обставинами та перспектива-
ми, які чекають нас у Кракові. То був вічний студент і
«ухажор», як схарактеризував його Литвин. Хоч він не був
надто пристійний, та підбивав серця дівчат гарним тенором.
Він подав себе за політв'язня і мешкав на вул. Яблонів-
ських вигідно, разом з іншими заслуженими людьми.

Нас із Литвином чекала складна процедура. З реєстраційними карточками ми пішли до канцелярії комендантури табору. Молодий хлопець, в уніформі польського гімназиста, з червоними рантами на рукавах і штанах, з суворою міною і владним голосом, вписав нас у книжку мешканців. Розміщали людей по кімнатах відповідно до їхньої професії, або освіти. Мене, як агронома — в 14 залі на другому поверсі, а Литвина — тому що він подав себе лісником — на третій поверх в залі ч. 22. Ми відразу виступили з проханням, щоб нас приміщено разом, мотивуючи тим, що ми товариші ще зі школи і походимо з однієї місцевости. На це гімназист страшенно обурився і сказав, що це наказ, і він наказу не змінить.

Отримавши по одному коцові, стоїмо ми на коридорі й думаємо, як вийти з того становища й мешкати разом. Литвин порадив поглянути на його залю. Заходимо в простору кімнату. Попід стінами лежать люди, дехто грає в шахи при столі. Питаємо, знайомлючись, хто з них якої професії. «Ніякої» — відповів нам низького росту чоловік. «Тут є між нами селяни, шевці, кравці і один столяр.» Я посміхнувся до Литвина, і ми вийшли. Заходимо в мою залю. Малий гурток молодих хлопців грає в шахи. Кілька щось читали при столі, а дехто шпортався в своїх речах. На наш прихід усі звернули увагу. Один сміливіший підскочив, спитав звідки, де вчилися, і чи залишаємося тут мешкати. Прізвище його було Білас, родич Біласа, відомого з процесу за напад у Городку біля Львова.

Товариство нам подобалося. Чиста заля бібліотеки Ягайлонського університету і повні шафи книжок створювали домашню затишність. Я був вдоволений з приділення і моїм бажанням було, щоб Литвин залишився зі мною. З наших співмешканців був один студент теології, дяк, кіномеханік і веселий фризер Білас. Решта хлопців були звичайні селяни.

Згодом виявилось, чому Литвина не зачисляли до інтелігенції: в Галичині під назвою лісника розуміли гайового.

В таборі помічалось порядок і дисципліну. Все треба було виконувати, як у війську. Дзвінки, свистки і відчитування наказу на збірках регулювали життя. Харчі були дуже вбогі: три рази на день горохівка. На обід додавали кусень хліба.

Єдине мое заняття, крім миття підлоги, було переглядання книжок. Випадково потрапив мені в руки статут Версальського миру. Там уперше мені стала ясна основа

приналежності Галичини до польської держави. По 25 роках поляки тратили право на Галичину. Тому то вони старалися всіма силами здушити український рух у Галичині та відокремити решту українських земель від неї. Зрозуміло мені було також, чому Волинь не мала таких можливостей розвиватись. Польську політику обмежували права Галичини, Волинь була без захисту. Лише шляхом підпілля просякала ідея українського націоналізму.

Прочитаний матеріал дуже нам допоміг у дискусіях з галичанами. Ми признавали, що політично волиняки назагал може менш вироблені, але духовими вартостями, патріотизмом не уступаємо українцям із Галичини.

З кожним днем до Кракова прибувало все більше людей. Брак приміщення й харчів погіршували умови життя. Багато українців мусіли від'їхати до Німеччини на роботу. Деякі шукали праці на місці, але їй було дуже важко знайти. Біля комітету щодня помічався жвавий рух. Багато людей входило й виходило з приміщення. На вулиці стояли гуртки, приїздили машини, крутилися молоді хлопці в уніформі січовиків Карпатської України. Всі довкола шепталися. Ми з Литвином відчували, що щось робиться, що для нас було недоступне.

За десять днів нашого побуту в таборі ми стали неохайними. Другої зміни білизни не було. Воші так обсіли, що не можна було дати ради. Я продав годинника на доживлення і цигарки, але й те нас не влаштувало. Ми записалися на виїзд до Німеччини на роботу. Іншого виходу не було. Нам дуже важко було рішитись на цей крок. Це ж було остаточне перекреслення наших мрій про українську армію, про визвольну боротьбу й тому подібне. Але ми опинилися перед стіною, через яку не могли перескочити: брак засобів на існування.

Тут нам стало ясно, що жадних перспектив на здійснення наших мрій нема. Союз гітлерівської Німеччини з большевицькою Москвою виключав на ближчий час зудар тих сил. Очевидно, це не було виключене в майбутньому, але тепер був спокій. Певно, йшла десь якась підготовка, але ми до неї не мали доступу. Нам ясно було, що не дарма нас кілька разів питали, чи ми належимо до ОУН. Але ми не належали і ніхто з нами, довідавшись про це, не хотів далі говорити.

Очевидно, вербовано нових членів. Але ж ОУН — це підпільна організація, і новоберваного хтось мусить знати. Нас ніхто не знав. Ми бачили, як шепотілись між собою

хлопці з Галичини. Але при тому завжди оглядалися на нас, як на людей непевних: от якісь волиняки, їх ніхто не знає і вони досі не мали нічого з Організацією спільного. І ніхто не завдавав собі труда пізнати нас, перевірити, що ми за одні, що думаємо, до чого ми могли б надаватися.

Так виглядало, наче б ОУН має вже забагато людей і хоче лише їх позбирати, а новими зовсім не цікавиться. Одночасно ми бачили, що ті люди довкола нас, які виглядали на втаємничених, нічим не були за нас кращі. І нас вражало, що вони замикаються в своєму середовищі й не цікавляться тими, що хочуть, щиро хочуть включитися в боротьбу. Але ж ми розуміли й те, що вони мусять бути обережні, і ми не зневірювались. І не зменшувалося наше бажання якось у те замкнене коло протиснутись. Та голод і воші змушували думати про щоденний хліб, хоч ми прибули сюди, щоб стати ближче до середовища активної визвольної боротьби.

ПЕРШИЙ КОНТАКТ

Про наше становище знав комендант нашої кімнати. Ми в нього здобули симпатію і він з нами ділився деякими таємницями. Одного вечора він нам порадив звернутись до канцелярії політ'язнів.¹

Стали ми з Литвином на коридорі й ніяк не відважимося застукати в двері канцелярії. Не знали, як підійти до справи, про що говорити. Довго ми переступали з ноги на ногу і сперечалися, хто піде перший. Нарешті скористали з нагоди, коли вийшов секретар на коридор і сказали, що хочемо з ним говорити. Низького росту брюнет із чорними вусиками досить чемно закликав нас в середину. Сіли ми в кутку біля столика і він почав розпитувати. Нас здивувала його чемність. Уважно вислухавши нас, сказав прийти завтра. Нам засвітила надія. Чого та на що надіятись, ми зовсім не знали, але з великим піднесенням чекали того завтра.

На другий день, о год. 10 ранку, ми вже цілком сміло зголосились до секретаря. Привітав він нас дуже чемно і сказав:

— Підіть до кімнати число... (тепер не пригадую) і зверніться до друга Міка, він про вас знає.

Подякували й пішли.

Гарний русявий чоловік з усмішкою прийняв нас сидючи.

— Ну й широка Волинь, таких нам і треба. Ви від друга Голяша — сідайте і розповідайте.

Чомусь ми відразу інстинктивно відчували, що перед тим чоловіком можна зовсім звіритись. Він нам видався дуже близьким. І ми розповіли йому про все, як дотепер нікому. Вилили перед ним свої душі.

— Здається, що я не помиляюсь, коли на вас надіюсь: не підведіть мене, сказав Мік на закінчення. Я вас залучую як членів до ОУН. Думаю, що ви, як і ваші попередники, не посоромите Волині в боротьбі за нашу Українську Державу. Організація ОУН не толерує провінціалізму. Наша мета — здобути Соборну й Самостійну Українську Державу з її центром і столицею містом Києвом. Для нас не існують ні волиняки, ні галичани. А тепер хочу з вами говорити з кожним окремо...

Перший залишився Литвин. Я другий. Мік подав мені кличку і з'ясував обов'язки члена ОУН. Коли я вийшов, то не знав, де знаходжусь — на небі, чи на землі. Трудно описати одушевлення, яке ми пережили з Литвином. Нас ов'яв новий дух, ми були готові на все. Рішуче на все. Весь наш досі нерушений, молодечий запал збудився нараз. Ми не думали вже про те, що будемо завтра їсти, де будемо завтра, де подінуться наші воші. Романтично захоплені бажанням вступити в ряди легендарних борців, що не знають компромісу, не знають особистого, малого, низького, почувши, що ми — члени Організації Українських Націоналістів — ми відчували себе іншими людьми. Людьми, для яких уже не існують щоденні турботи, а лише наказ, що кине в вир боротьби.

Ми ще не знали, що таке націоналізм, що таке ОУН і її закони, яка праця нас чекає, як виглядає практика цієї боротьби, але чули за собою непоборну силу Організації. Були певні, що вона нас поведе, нехай важким, але єдино правильним шляхом.

Перешкод і труднощів, що чекають нас, ані невдач ми не передчували. Ми бачили лише перед собою світло успіхів і перемог у рядах випробуваних бойовиків: їх ми вважали за надлюдей. І чули обов'язок абсолютного послуху. Тому, не дивлячись на те, що між мною і Литвином ніколи досі не було таємниць, ми навіть не спитали один одного, про що говорив Мік. Ця таємничість була чи не найбільш солодка, найбільш вартісна.

ПОЧАТОК НОВОГО

20-го грудня 1939 року під вечір прийшов один хлопець у нашу кімнату і спитав про Литвина й про мене. Подавши кличку, на стороні тихенько сказав, щоб о п'ятій годині по полудні ми непомітно для інших з'явилися на сходини в спортовім залі. Скільки зацікавлення, напруження!

В залі застали ми вже кількох хлопців. Щохвилини хтось приходив. Зібралися всі. Прибув також підстаршина С-к у німецькій уніформі, вистроїв нас у три ряди і подав команду «струнко!» — «відчисли». Присутніх сорок три. «Здається, що не всі військові», сказав після того, як ми нерівно стукнули закаблуками. Чекаємо. Наказ: «Струнко!» Ввійшов гарний, стрункий поручник К. Відібрав звіт. «Спочинь». Ми дивились на нього, як зачаровані і чекали, що скаже.

— Друзі! Організація ОУН вибрала вас, як найкращий елемент серед молоді. Ви будете першим авангардом нашої української армії. В легіоні, куди ви поїдете, будете переходити старшинський вишкіл. Хто не почуваче в собі сил, або не хоче, нехай зголоситься. Зазначую, що чекають вас великі труднощі. Іде зима, справа одягу у нас стоїть погано.

Половина з рядів виступила. Коли залишилося нас двадцять рішених, поручник К. сказав, що наш легіон буде конспіруватись під плащем веркшцу. Треба солідно виконувати вартову службу при фабриці зброї. За те будемо діставати платню за ставками для урядовців. На десяту годину вечора таємна збірка на двірці до виїзду.

Я і Литвин належали до вибраних! Гордість і задоволення були великі. Бажання наше здійснилося: ідемо в український легіон! В мріях ми бачимо себе старшинами. Цікавила нас уніформа та зірки, що їх ми мріяли дістати.

— От, таки домоглися свого, сказав Литвин. Що знав Гриць Самчук? Такого типу людям не подобається військо й тому нас відраджували. Треба народитися вояком, щоб любити військо.

**
*

Була сувора зима, повно снігу. О год. 4-й ранку 21 грудня висідаємо на станції Стараховиці і йдемо до касарень. Перед брамою нас затримує вартовий голосним «стій! кличка». Найжений кожух і кріс у руках на поготивлі надає йому особливої поваги. Поручник К. подав кличку і за-

провадив нас у касарні. В отопленій невеликій кімнаті були приготовлені ліжка. Хлопці, один наперед другого займали місця. Я з Литвином, як завжди, покривдені, мусіли перейти до зимної кімнати, де не було ліжок, тільки самі сінники. Стало нам неймовірно прикро. «І знов — думаємо — ті прокляті галичани. Чому якраз нам двом, а не іншим забракло ліжок?»

Розтопили піч і гріємося. В середині щось бунтується, але проти сили не попреш. Хома наш також із нами, але залишився в теплій залі.

— Бачиш, кажу до Литвина, ми мало спритні. Ти ж сам добре знаєш, що в війську треба бути нахабним. Задавам доброго виховання тут немає місця. Військо — це сила. Отже, силою треба послуговуватися. Так сидячи біля печі й філософуючи, задрімали.

Наступного дня при обіді зустрів я свого доброго товариша Ілька Т. Він ще в 1938 році втік на Карпатську Україну, перейшов усю боротьбу, мадярську неволю і був також у легіоні, що брав участь у польсько-німецькій війні по боці німців. Це був тип очайдуха і, як такого, знав я його зі школи. Мені стало якось ніяково, що він уже в ступні підстаршини і виконує обов'язки заступника сотенного, поручника Грицяя. Я почав з ним розмовляти на певну «службову віддаль». Але Ілько, як то вже лежало в його натурі, вдарив мене по плечі:

— Що ти, забув, як ми давали разом «коца» в школі, або як ми стріляли з нагана в шапку? Розповідай, як там у Крем'янці було, як мене не стало. Що з Оленкою? Чи стоять ще на місці гори Бона, Дівича і Хрестова?

Я йому розповів, що за такий короткий час навіть Гниле Озеро не встигло висохнути.

Як приємно було зустрітися із шкільним товаришем з однієї місцевости і в таких обставинах! Запал до праці й сприймання життєвих явищ були в нас однакові. Така близькість можлива тільки серед земляків і давніх товаришів. Від Ілька дістали ми чисту білизну, верхній одяг викинули на одну ніч на мороз, викупалися і так позбулися бруду й вошей.

У «ВЕРКШУЦІ»

Настало військове життя у «веркшущі». Спочатку була нас лише сотня хлопців, а потім дві. Охороняли кілька фабричних об'єктів військової промисловости. Вартову службу виконували на дві зміни. Що другий день припадала варта. Головним начальником був німець штурмбанфюрер СД. Крім українців, були в нас кілька німецьких підстаршин і старшин комендантами варти. Це нас очевидно боліло. Але було стільки нового й цікавого, що забували про прикре. Скільки втіхи і задоволення було, коли ми отримали кріси і старі, неповні мундури австрійської поліції! Пістолі носили лише старшини й підстаршини. Тільки деякі з простих стрільців мали виняткове право носити пістолі.

Перед поляками ми видавали себе за чехів, щоб не розгадали нашого завдання. В чеській мові виручали нас усіх друзі з Закарпаття. Скоро одначе обридла нам така конспірація, і ми співали українські пісні одверто, маршуючи вулицями польського містечка. Поляки називали нас «чубариками» й сильно ненавиділи.

Поза службою енергійно провадився військовий та ідеологічний вишкіл. У військовій ділянці переслідував нас Ілько так, що не можна було «змаркирувати». Наша неприсутність на збірці ніколи не unikнула його уваги.

З організаційного боку ми самі підтягалися, як тільки було можна. Ми з Литвином належали до ланки, провідником якої був брат Миколи Лебеда, пізнішого Рубана. Основним підручником вишколу була «Ідея і чин України». Десять заповідей («Декалог»), значення й походження тризубу, прапору і тому подібне, що нам здавалося новою евангелією, треба було знати напам'ять. Ми дослівно ковтоли організаційну літературу. Жити старались, кермуючись прикметами націоналіста.

Ми ближче познайомилися з нашими товаришами, як Равлик, Лебедь, Перегіняк, Мандзій, Голяш і т. д. Брати перших двох працювали в Проводі, отже від них ми довідувались про деякі недоступні для кожного смертельного справи. Гриць Перегіняк сидів у в'язниці разом із Бандерою. Зв'язок із ними неначе зближував нас до Проводу. Але згодом між нами зайшло непорозуміння, викликане різними причинами, про які згадаю пізніше.

Найбільше подобався нам Гриць. Простий селянський хлопець, майже неписьменний, по вбивстві міністра Перацького трапив, разом із іншими, до в'язниці Святого Хреста.

За допомогою бібліотеки й товаришів, що ним зацікавились, Гриць здобув початкову освіту. Але найбільшим його досягненням у в'язниці було здобуття тайни гри в рулетку. Наймолодший віком, звернув він на себе увагу одного німця з Данцігу, що сидів разом з ним, засуджений на досмертну в'язницю. Німець був з дуже багатой родини. Цілий свій вік на волі грав у рулетку. Знав він усі доми гри великих міст світу і завжди програвав. Аж у в'язниці, за три роки, на мініатюрній рулетці, на котрій щоденно вправлявся, дійшов до певних устійнень і засад «вигравання». Його теорія й практика була побудована на періодичному повторюванні «цифр випадковости». В наслідок своїх досліджень написав він таблицю цифр, що ставлячи на них, завжди виграється. Старий вже, німець не мав надії вийти на волю, тож хотів ущасливити Гриця, передаючи свою таємницю. Гриць вийшов на волю і, будучи при «веркшуді», весь час вправлявся і мріяв дістатись до великого міста, де є рулетка, й поспробувати щастя.

Становище поляків з новим роком значно погіршало. Німці енергійно приступили до ліквідації «польського духа». В Стараховицях репресії почалися після вбивства польськими підпілниками інженера-хеміка, що пішов на співпрацю з німцями, видаючи всі таємниці фабрики. Почалися масові арешти та поширилися на Радом і Варшаву, бо поляки одні одних виказували. Поляки були дуже охочі до підпілля і йшли туди масово, але на допитах дуже скоро заломлювалися й розконспіровували себе й інших. До акції відкопування прихованої ними зброї німці втягнули наш «веркшуд». На протязі січня заарештовано около 10.000 поляків. Наших сотень німці не силували до цієї акції, і ми участі в арештах та репресіях не брали.

В половині лютого я і Литвин, у групі 15 хлопців, виїхали на залогу до копальні залізної руди в Новій Слуп'ї. Перші дні вартової служби, зокрема вночі, були дуже погані. Сильні морози і близькість лісу, звідки можна було сподіватися польських партизанів захитували наше «бойове наставлення». Пізніше, коли ми розглянулися в терені і на в'язали знайомства з поляками, жилося нам навіть весело. Комендант нашої групи, німець Петер, весь час сидів у своєї польки, а хлопці почали розважатися всякими дурницями.

Наша групка керувала цілою околицею. Ми ладнали спори між селянами й робітниками, женили й давали розводи. Час-від-часу їздили в містечко Нову Слуп'ю, де можна було дістати в євреїв всяких ласощів та вина. Містечко

лежить під горою Святого Хреста, де є всім відома польська в'язниця, а в ній сиділи переважно українські політичні в'язні.

Одного разу, вертаючись з містечка добре підпиті, вирішили ми по черзі влучати з кріса в ворони. Ясно, що влучити було трудно. Аж прийшла черга на мене. На загальне здивування, вдалося мені зістрілити ворону приблизно з віддалі 150 метрів. Бачив це фірман і, як старий «клучовник», заявив нам, що завтра повезе нас на полювання. Ми згодилися. Було нас п'ять. Раненько на другий день вирушили. Провідник, уважаючи мене за найкращого стрільця, ходив разом зі мною. Зайців було дуже багато, але я не вбив ні одного. Пробував я всяко стріляти: лежачи, з коліна, із плеча мого провідника, але, на жаль, нічого не виходило. Вистріляв я приблизно 100 набоїв, аж мій провідник трохи не оглух.

Вертаючись з полювання, змучений і голодний, я не міг заспокоїтися, що три з нашої компанії забили бодай по одному зайцеві, а я — з порожніми руками. Потішав мене товариш по нещастю Джанда.

Другого дня Литвин пішов з товаришами на вино, а я з Джандою залишився дома. Нас мучила вчорашня невдача. Взяли запас набоїв і пішли на полювання, але вже в іншому місці. Ходили ми по полях пів дня. Невеселі, з підтягнутими животами, подалися ми в бік села шукати перекуску. Аж тут гульк — заєць. Вмах готов до стрілу, проваджу зайчика на мушці кріса, поки не стане. Пристав! Я потягнув за язичок і — заєць перевернувся. Тепер викрив я спосіб полювання на зайців. Передовсім, зайці взимку тримаються близько села. Не стріляй на зайця, коли він біжить з-під ніг. Як правило, заєць обов'язково мусить пристанути, а коли стане, є можливість влучити в нього з кріса. Інакше полкоється з дубельтівкою.

По двох тижнях нашого веселого життя хлопці відїхали до сотень в Стараховиці, а я, як «воєнний конвоїр», поїхав саньми в різних справах до Варшави. Подорож була з усякими пригодами. Для більшої пошани поляків до «спеціальної особи», треба було вдавати німця. Так і я «заграв» під Варшавою, у фільварку князя Чарторийського, зайнятого гестапом, де я затримався на нічліг. Добре, що німці виїхали якраз того дня до Варшави, то й «номер» мені цілком удався.

У Варшаві тоді був голод, не було опалу, а цивільне населення збирало дрова не раз і за 25 кілометрів від Вар-

шави. Німці на вулиці мене затримували й питали, що я за один. Такої уніформи, як на мені, вони ще не бачили, і я кожному зокрема мусів пояснювати. Не був я рад тому одягові та пістолі, що носив при боці. Ночував на приватній квартирі однієї «бабці». Ідучи з Варшави, забув у неї свого кріса. «Бабця», на прізвисьце Івашкевич, боячись переслідування німців (вони роби́ли обшуки за зброєю в кожній цивільній квартирі), бігла за мною з кілометр з моїм крисом, поки мене дігнала.

ПРАЦЯ І ЇЇ РОЗВАЛ

Та не ці пригоди творили зміст нашого життя. Хлопці, а зокрема Гузоватий, щодня з валізками, наповненими військовими матеріалами, як тол, запальні шнури і т. д., їздили до Кракова. Це ми, використовуючи свою службу, добували матеріяли для таємного військового вишколу ОУН. Де тільки можна, збирали гроші на бойовий фонд. Поручник К. організував курс старшин, що відбувався таки в його кімнаті. Покищо вивчали ми теорію, а на весні мали відбувати практичні вправи в терені. Все це трималося у великій таємниці перед німцями.

Ми вже зовсім при звичаїлися до того, що наші колишні надії на німців провалились. Стало зовсім нормальним, що ми їх обманювали й використовували. ОУН додержувала свого слова, і під плащиком «веркшцу», під плащиком «німецької служби», вела потайки німців військовий, старшинський курс, готуючись до майбутніх подій.

Литвин і я до вишколу поручника К. ставились незвичайно поважно, щоб якомога більше навчитись. На наших очах вишколювались у нас ті бойовики, що відходили згодом на українські землі на революційну роботу. Ми знали, що кожної хвилини і нас може покликати Організація до чину, та й старалися до того якнайкраще підготуватись. Та й не одні ми. Так ставилось багато, хоч і не всі, бож і не всі були членами ОУН та не всі пішли в «веркшцу» із тією ціллю, що ми, і з тим запалом та ідеалізмом.

Наш Лебедь часто їздив до Кракова й звідти привозив блискучі відомості про недалеку війну й підготову ОУН до неї. Ми тих відомостей перевірити не могли. Та хто й схоче перевіряти рожеві відомості?

Від нашого Лебеда ми довідались, що його брат має бути шефом поліції в майбутній Українській Державі, а може й міністром. Вже має навіть проекти мундурів поліції. Ані Литвин, ані я ніколи не думали міняти армії на поліцію і нас обурювало, що блискучі мундури поліції будуть кращі від сірих військових.

Та спинятись над цим не було коли. Служба, праця, вишкіл — забирали нам увесь час. Панувала атмосфера підготовки, прискіпленої праці й бадьорости. Це всіх підтягало, всіх мобілізувало, всі були задоволені, а ми з Литвином — щасливі. Навіть наш Цугорка почав краще, бадьоріше заспівувати маршові пісні.

Ще не прийшов був час на тактичні вправи в полі, але на «прогуляках» показували нам, як уживати вибухові матеріали. Ми вже почували себе справжніми революціонерами, що не лише готові кидати, але й конструювати бомби.

В цій атмосфері росла й міцніла дружба між вояками.

Ми з Литвином у кімнаті, де мешкало нас шість, завели «Січ». Дружні відносини між нами були такі близькі, що, наприклад, усі шафи мали бути відчинені. Що кому подбалось, міг позичати, міг кожен, не питаючи, користуватися чужими речами. Але обв'язком було покласти предмет на місце, звідки його взято. Витворилась немов би одна родина. Побратимство моє і Литвина діяло й на оточення.

Дуже гарні хлопці закарпатці. Вони всі трималися гурту. Як вийшли разом із Торговельною Академією, що емігрувала в 1939 році до Братіслави в зв'язку з воєнними діями на Карпатській Україні, так і держались меншими гуртами й досі. Слід згадати тут М-ця, Г-ка, Цугорку, К-а, Д-у, Химинця та інш.¹⁾ Цікаво, що ми, волиняки, дуже подібні вдачею до закарпатців. Між нами було дуже багато спільного і ми в світоглядних і політичних дискусіях завжди погоджувалися з ними. Галичани, не зважаючи на добру злагоду в нашому співжитті, на одностайний ідеологічний вишкіл і накази про товариськуність, все таки відокремлювались. Можливо, в даному випадку ділила нас релігія.

Початок весни вніс у наші ряди і в нашу атмосферу повний розлам і дезорієнтацію. Бандера і його близькі товариші почали розлам в ОУН. Для нас із Литвином це прийшло, як грім з ясного неба. Ми нічого не розуміли.

Як це так: карна, військова організація, що досі була твердим монолітом, і раптом — бунт проти Проводу! Коли правда, що Провід був поганим, то як же він досі провадив

ую визвольну боротьбу? А може провадив не добре, тоді ми обмануті в нашому довір'ї, в наших уявленнях про ОУН.

Нам доводили, що Бандера і його товариші лише реорганізують Провід ОУН, бо той, що діяв під час перебування їх у в'язниці, не був революційним. Коли так, то як же він міг виховувати революціонерів? Казали, що всю революційну роботу провадили «крайовики» і вони тепер перебирають провід. Але ж у нашому уявленні всі «крайовики» виконували накази найвищого Проводу, для нього не було кордонів, ані перешкод, він був легендарною силою, що діяла, не дивлячись на жодні втрати, на жодні арешти й процеси. Коли припустити, що цей Провід був кепський, а тепер із в'язниці вийшов кращий, то цим відбирається Організації її містичну силу, а узалежнюється її (Організацію) від кількох людей.

Головне, що удар цей прийшов несподівано. Один із товаришів кілька місяців тому натякав, що Вождь, полковник А. Мельник на те становище не надається. Але ми на це не звернули уваги: коли хтось до чогось не надається, то це не наше діло. Там зайдуть зміни й готово.

Нам не подобалось, що серед відомих нам постатей Проводу ОУН була більшість галичан. Але чи нам про це говорити? Та тепер усі нараз заговорили про членів Проводу й кожен присвоював собі право тягати їх по болоті й за те ні на кого не підводилась караюча рука. Агітація і «докази» припинили всю дотеперішню роботу (?).

В документах, які привіз Медвідь із Кракова, були докази проти Барановського і Сеника. Документи ніби знайдені в Самборі під час польсько-німецької війни. Вони свідчать про явну зраду вищеподаних людей, зокрема Барановського. Печатки (круглі) і підписи вказують на правдивість документів. Чи це не може переконати людину, що звикла думати простолінійно, без жодного підозріння і не знає, що це таке фальшування документів? Так і ми з Литвином повірили і пристали до бандерівців. Хлопці поділилися на три табори: одні за, другі проти, а треті залишилися нейтральними, не знаючи, що робити, або шукаючи нагоди відстати від роботи. Я й Литвин, хоч належали до «реформаторів», то все ж таки не дуже й їм вірили та слідкували за подіями. Дивний і цікавий для нас був розподіл людей по таборах. Самі інтелігентні сили, як поручник К., д-р Л., М-ч, В-й, В-ба і інші, не приєдналися до «реформаторів», а навпаки — закликали до вірності старому Проводові і «реформаторів» називали провокатора-

ми. Це нас заставило ще уважніше приглянутись до всього. Справа набрала розголосу і по всіх містах, де були згуртовані українці, почалася сварка. Посипалася із-за-рогу цегла й кулаки пішли в рух. Люди ходять з підбитими очима. Дивлячись на те все, ми з Литвином були приголомшені й вирішили стояти на неутральному становищі, але офіційно трималися «революції». Ті події значною мірою подіяли на розладнання дисципліни серед стрільцтва й підстаршин. Вишкільна праця майже припинилась. Багато виявилось брудних справ. Росулянка привласнив гроші, що ми їх так важко збирали на бойовий фонд. І це теж був несподіваний наслідок бунту в ОУН. Адже досі Росулянка був для нас ідеалом людини.

Багато хлопців позвільнялося з «веркшуцу». Не було чого в ньому залишатися, коли поділені на дві партії сотні не провадили жодної української роботи. Одні пішли на студії, інші до постійної роботи в Організації. За гроші, по 350 злотих місячно, як платню за працю, хлопці справляли собі цивільний одяг, або складали їх, як ощадності тощо. Деякі, як Стець, щоденно грали в карти, при чому Стець обігравав усіх. Сінник його був напханий банкнотами.

Ми з Литвином не робили жодних запасів, жили днем, надіючись, що раніше чи пізніше ми опинимось в армії, а там цивільне барахло не буде потрібне. Їли багато солодощів, часто відвідували ресторани і так минав нам час. Жаль нам було колишнього запалу й атмосфери праці. Прийшла весна, але замість вийти на тактичні вправи, пішли хлопці на вправи любовні. Польки були на це дуже охочі. Ті самі жінки, що втратили своїх чоловіків під час масових арештів зимою і так сильно ненавиділи українців, тепер про все забули й під пахощі жасмину, як мухи, липли до наших стрільців.

ПОДОРОЖ НА ХОЛМЩИНУ

1940

В другій половині липня я, Литвин і К. виїхали втрьох у тижневу відпустку на Холмщину. У Володаві був мій односельчанин Поль і в нього ми й спинились. Поль, діяч-супільник, працював у кооперативі. Щоб пов'язати приемне з корисним, Поль запропонував нам поїздку по селах Володавщини.

Подорож зробила на нас величезне враження. В кожному селі населення зустрічало й гостило нас, як вояків своєї, української армії. Наші на міру пошиті зелені мундури, тризуб на шапці та австрійська «парабеля» надавали нам особливої поваги. Курені молоді, що їх начальником був Поль, влаштовували в кожному селі на нашу честь вечірки. На прохання присутніх ми не раз виступали з промовами, або для пропаганди — співали стрілецькі пісні. Молодь була захоплена нами і навпаки. Так виробленої, так зорганізованої сільської молоді ми ще в своєму житті не бачили. Кожна дитина, що повз нас проходила, підносила руку і вітала «Слава Україні». Це нас глибоко зворушувало.

Емігранти не марнували часу: прикладали своїх зусиль до праці над підвищенням культури, освіти й національної свідомости в селах найбільш висунутої на захід української землі, найбільше окупантом нищеної і підірваної в біологічних основах. Найприємніший спогад залишився нам із села Голі. Маленьке, з малою церквою, село, розташоване на піщаній рівнині. Хати всі в садках, гарні, чепурні. По один бік села вкриті дозріваючим збіжжям поля, по другий — великий луг-сіножатъ, до неї примикає головна вулиця, а при ній хати й господарські будівлі.

Ми мешкали в учителя, який усе своє життя працював у рідному селі. Гарна світла хата і дуже мила родина. Дружину його забили поляки при нападі на його дім. Тому, що він був свідомий українець, поляки хотіли його знищити. Кинули в вікно ґранату і від неї згинула його дружина. Донька Надія була дуже гарненька дівчина, весела й балакуча. Наш друг К-ч залишив у неї своє серце, а за кілька місяців таки й одружився.

У ШИРОКИЙ СВІТ

У «веркшпці» настало монотонне життя, життя без жодного змісту. Ніяких подій і ніякої праці над собою не було й через те, мабуть, між мною та Литвином щоденно виникали сварки.

Стояли ми з Литвином в одній лаві на кожній збірці. Одного разу один із підстаршин читав денний наказ і під час того Литвин тримався неспокійно. Підстаршина в дуже гострій формі звернув йому на це увагу. Я потім від себе

додав, що підстаршина мав рацію. Литвин був у поганому настрої, тож відповів мені, що мої зауваги переходять міру й він не від сьогодні це помітив та не хоче мене більше знати. Я, певний, що маю рацію, також обурився і відповів те саме. Від тієї хвилини ми перестали між собою розмовляти. Так минув місяць. Близькість ліжок, спільні речі й знайомі ніяк не пасували до такого стану. Ні він, ні я не хотіли розповідати іншим, що між нами трапилось. Але ні він, ні я в якійсь дитячій упертості не хотіли поступитись. Я вважав, що був більше поступливий супроти нього в минулому й не хотів перший подати руку. Тоді я вигадав помсту: виїхати з «веркшуцу» до Берліну. Довго не міг я дістати звільнення і щойно під претекстом студій вдалося мені звільнитись.

Моїми товаришами нових пригод мали бути Голяш, Орлик і Мандзій. Перші труднощі мав я з одягом. Дістав я «бецугшайн», але до того, щоб переодягнутися, бракувало багато. В тому допоміг мені Голяш: позичив одяг, черевики, плащ, все комплетно. Звідси я вивів теорему, що краще мати що покинути, як не мати що взяти.

Заклопотаний приготуванням до виїзду, я не думав про прощання з Литвином і цілком не помічав його переживань. Одначе, в той день, коли треба було виїздити, відгукнулося наше побратимство. Кілька хвилин перед виїздом стояв я розгублений біля свого порожнього ліжка і не знав, як і від кого почати прощатися. В ту мить підходить до мене Литвин і каже:

— Давай поміняємось перстнями на пам'ятку.

Голос його дрожав, а на очах були сльози. Я також ледве стримувався. Мовчки зняли ми перстені й ними помінялися. В тій мовчанці було все: прощання, ще міцніша приятельська любов і прощення того, що сталося. На закінчення міцним приятельським поцілунком змили всі тіні непорозуміння. Змінити постанову виїзду було запізно, і я пішов із товаришами на станцію. Литвин упав на ліжку і плакав.

**
*

В половині жовтня прибув я з товаришами до Кракова й записався на виїзд на працю до Німеччини. Транспорт мав відійти за два тижні.

В Кракові ми затрималися цього разу в українському таборі при вул. Яблоновських ч. 10/12. Життя в таборі показалося нам іншим, ніж рік тому. Таборова управа була

в руках «революціонерів», тож ми, як однодумці і «заслужені військовики», мали в них усі привілеї й пошану та стали нами більше цікавитись. Авторитетами для нас були вищі провідники, а на звичайних ми зовсім не звертали уваги. Гроші ми мали, то й почували себе незалежними від нікого.

В Кракові далі містився Український Центральний Комітет, що за короткий час значно виявив себе в роботі. І то не тільки в самому Кракові, а й у всьому Генерал-Губернаторстві. Головою УЦК був проф. В. Кубійович. Шкільництво, кооперація і курені молоді по наших українських селах Холмщини, Підляшшя і Лемківщини швидко розвивалися, не дивлячись на перешкоди з боку німців і поляків. Комітет робив усе для українців, що лише можна зробити в нешироких рамках дозволених німцями. Ближче загальними справами ми не цікавились, бо жили думкою про виїзд. Однак ми побачили, що загальне наставлення було: до Німеччини не виїздити, залишатись на окраїнах українських земель і працювати для свого народу. Прилюдно я схвалював цю думку, але мої слова послужили мені лише засобом... підбити серце Марусі.

Кожен мешканець табору мусів вартувати при входовій брамі. Треба було слідкувати, щоб мешканці, виходячи, залишили свій ключ від кімнати і гостям, які когось відвідували в таборі, викликати знайомих до вартівні на розмову. Ми варт не мали. Але я виходив і прийняв гостей більше, як було потрібно, спеціально в день, коли мала варту Маруся.

Маруся була дуже гарної постави та мала гарні сині очі. Познайомилися ми очима. Досить оригінально це виглядало, але я завжди, виходячи, зупинявся, Маруся усміхалась. Коли ми «освоїлись» поглядами, то перша наша розмова пішла дуже просто й легко. Маруся була донькою багатих батьків, що мешкали в Познані. Під час воєнних подій в 1939 році, в часі евакуації, Маруся відбилась від батьків і залишилась в одній суконці. Нею, як молодого гімназисткою, зацікавився Український Комітет у Ченстохові, а звідси вона прибула до Кракова. Своєю красою звертала на себе увагу всіх молодих хлопців. І я не був інший. Маруся почувала до мене симпатію і ми були щасливі. Одного вечора, коли ми були лише двоє в її кімнаті, хтось почав стукати в двері. Я сховався за параван, а Маруся швидко викрутила жарівку. До хати ввійшов комендант табору в супроводі мого суперника, студента з Волині. Питають, чи

нікого нема. Маруся відговорюється, а я мало не вмер від сорому, коли на мене засвітив ліхтаркою комендант табору. Студент заглядав у той час під ліжко й у шафу. Так, як зробив комендант, міг зробити лише справді інтелігентний чоловік: — він нічого не дав по собі пізнати і вийшов, лише сказав, що зараз прийде сюди на ніч одна жінка.

В тій хвилині справді ввійшла жінка, і я ніяк не міг порозумітися з Марусею, що робити далі. Незнайома пані роздягалася і питає Марусі, чи дійсно немає нікого в кімнаті, бо її навмисне привели сюди спати, щоб був претекст увійти серед ночі до кімнати.

— Не соромтесь, панно, я також була молодую дівчиною і я вас розумію.

Маруся твердо стояла при своєму слові і не зрадила моєї присутності. Щоправда, вона була збентежена і чомусь не лягала спати, а стояла біля вікна. Треба подивляти одначе сприт жінки в таких випадках. Маруся, без порозуміння зі мною, зачинаючи двері, залишила їх трохи відхиленими. Довго довелось мені слухати жіночу розмову, аж поки вони поснули. Тоді я рачки (бо було місячно) виліз, як тільки можна було тихо, на коридор. Найгірше було мені злізти з жіночого поверху на низ до своєї кімнати по скрипливих сходах. На другий день оминав я коменданта табору, як чорта, тим більше, що це був один із моїх організаційних провідників.

За день перед нашим виїздом до Берліну покликав нас на авдієнцію Старух (пізніший член уряду Бандери). Довго намагався відрадити нас від нашого наміру, але я категорично стояв на своєму.

— Ви волиняки, сказав Старух, мало дисципліновані і не розумієте, що то є «добро справи». Коли так, то їдьте до Берліну, але я даю вам доручення: в таборах чи на приватних помешканнях маєте голосити нашу ідею, організувати робітництво в наші гуртки. Зв'язок до наших людей я вам дам.

На тому закінчилась наша розмова.

БЕРЛІН

Пройшовши довгу процедуру «дурхгангслагерів», на початку грудня 1940 року став я на роботу в фірмі «Сіменс & Гальске» на Юнгфернгайде. Працював я при інвентари-

зації матеріалів фабрики. Вісім з половиною годин праці денно. Праця моя була легка. До українців німаки ставились тоді ще добре. Я вперше побачив німецьку індустрію і вона мене не мало здивувала своїми розмірами.

Прості робітники були ворожо наставлені до гітлерівської системи, а навіть багато між ними було й комуністів. Вони дуже часто згадували часи Вільгельма і Гінденбурга. Опозиційно була наставлена старша генерація, зате молодь цілковито пристала до нового руху. Звичайним німцям було просто незрозуміло, чому ми кинули свій багатий край і прийшли до бідної, голодної Німеччини. Багато з них працювало за межами Німеччини і знали також Україну з світової війни. Ми їм пояснювали, що це таке Советський Союз і чому якраз ми мусіли емігрувати. Прикро лише було нам, що німці не відрізняли України від Росії. Україна в їхньому понятті була багатою провінцією Росії. Дивувало нас це, бож тоді ще ми вважали німців культурною, європейською, а тому й майже всезнаючою, нацією.

Цікаво, що німці працюють повільно, докладно, але постійно. Ми українці ту саму роботу виконуємо дуже скоро, але в нас немає витривалости. Педантичність німця виглядає нам, як щось смішне, непотрібне. Точність, робочий одяг, мило до миття рук, душ, харчівні на місці в фабриці, робітничі кантини, все це було нове для нас. Робітник має всяку вигоду, як повинна мати кожна культурна людина. В фабриці працювали різні національності: поляки, чехи, французи, болгари, італійці — дійсно новий Вавилон. Чехи характеризувалися криком, на вулиці носили брудні одяги, хоч вони були з доброго матеріялу. Француженки були дуже намальовані й делікатної будови. Італійці веселі, але ледачі, завжди при роботі свистали.

Зустрічаючись з чужинцями, можна пізнати всі добрі прикмети і хиби кожної нації. Українці відрізнялися добрим одягом, набутиим за перший заробіток. Були чисті, чемні, але тихі й несміливі тому, що для них усе було чуже й незнане. Крім того кожен українець уважав себе репрезентантом свого народу, поведився так, немов від його поведінки залежить майбутнє України.

В робітничому таборі зустрічались найрізніші люди. Зокрема серед українців були заступлені всі стани — від селян до професорів. Справжнє обличчя робітників мали лише українські робітники з Франції. Більшість молоді була з Галичини, де-не-де появлялися старі емігранти наддніпрянці, як наприклад, Постоленко, учасник Холодного

Яру. Волиняків було дуже мало, і то помічались дві крайності: або дуже свідомі, освічені люди, або дуже прості, несвідомі селяни. Я відразу зжився з Тольом із Рівного. На політиці визнавався добре, сам із переконання колишній радикал. При тому дуже працьовитий і любив багато читати. Я підпав під його вплив і став цікавитись іншими політичними угрупованнями. Ходили ми на всі реферати і сходи, що їх влаштовували гетьманці, мельниківці чи бандерівці. Моє і так невелике довір'я до бандерівців розвіялося дуже скоро, тим більше, що я прочитав «Білу Книгу», видану мельниківцями; в ній деякі вияснення, на мою думку, вповні відповідали правді.

Пригадую, що найбільше враження зробили на мене відповіді «Білої книги ОУН» на бандерівські закиди щодо неправильної тактики й «малої революційності» Проводу полк. А. Мельника. Бандерівці закидали, що Провід не посилив боротьби в Карпатській Україні активом Західної України. Необґрунтованість цього закиду переконливо виказувала «Біла Книга», доводячи, що справа Карпатської України була пересуджена і врятувати її не було можливостей. Можна було лише задемонструвати волю українського народу до боротьби за свою незалежність, що й зроблено, але було злочином кидати на певну смерть організаційний актив ЗУЗ. Те саме торкалося закиду бандерівців, що Барановський не дав наказу підіймати повстання проти поляків у момент вибуху війни з німцями. Адже це лише деконспірувало б організаційну сітку, а вона мусіла залишатись цілою для боротьби з новим окупантом.

Той факт, що полк. Мельник довго не відповідав на потягнення Бандери, щоб не розкривати перед чужинцями внутрішніх справ, також, на мою думку, промовляв у користь полк. Мельника.

«Біла книга» обґрунтовувала і доказувала, що документи проти Барановського, знайдені в Самборі, що мене свого часу так переконували, — зфальшовані більшовиками й передані ними через Горбового. Все це примушувало мене думати й перевіряти своє становище. Я напевно не знав, де правда. Але бандерівцям перестав я вірити. Чому в першому листі Бандери до Мельника ставиться вимога усунути лише деякі особи й зазначається, що до самої особи полковника нема жодних застережень, а коли цей не погодився, то став «нездібним бути головою Проводу» і взагалі нічого не вартою людиною?

Так, не ставши «мельниківцем», я перестав бути «бандерівцем». Моє захоплення і віра в ОУН розбилась: я став

скептиком. До того не мало спричинилось моє знайомство з іншими угрупованнями. Гетьманці — взагалі осуджували націоналістів, закидаючи їм грошеві надужиття в Карпатській Україні. Розкол в ОУН вони коментували, як доказ нежиттєздатності націоналізму взагалі.

В роботі й пропаганді бандерівців помічав я сильну зарозумілість і легковажність — мовляв, сама молодь збудує українську державу, бо не знання і вміння, саме хотіння перемагає. До того ж, прочитав я «Відродження нації» В. Винниченка та Шульгіна «Конструктивну працю» і в голові у мене створився справжній хаос.

Я далі читав літературу всіх партій, але хоч і без тієї віри й захоплення, що було рік тому, я бачив, що майбутнє тільки за націоналізмом. Але для конкретної роботи треба бути в організованих рядах. На площині націоналізму стоять дві організації: до котрої маю належати я? Я бачив у Берліні те саме явище, що в нас в Стараховицях: до ОУН полк. Мельника належали всі поважні й більш освічені люди, а при бандерівцях було більше запальної, але недосвідченої й неосвіченої молоді. Я вирішив ще далі залишитись неутральним.

Одначе, золоті середини триматися було щораз важче. Натиск ішов з усіх боків. Я відчував, що, не рішившись, залишаюся самотнім поза бортом українського життя. Про те все я писав Литвинові, а він мені подавав свої погляди і надії з Генерал-Губернаторства.

МАНДРІВКА НАЗАД

З весною 1941 року праця в українських організаціях пожвавилась. Багато хлопців залишило роботу й виїхало до Генерал-Губернаторства, звідки їх висилали до Краю. В повітрі зависла хмара майбутньої війни з советами. Німці перекидали військо, готувалися. Про те, що буде війна, знав кожний смертельник, її було чути в весняному повітрі. На початку травня 1941 року відчувалося тишу перед бурею. Українці готувались до війни. Організації УН — і Мельника і Бандери — в великій тайні перед німцями транспортували людей на землі й масово перекидали своїх членів на терен т. зв. Г.Г. Я чув і бачив, що щось робиться, бо ті, що відходили, вже передчасно мали міни не то жертв, не то героїв. Але я офіційно до жодної організації не належав.

Все ж мене тягло до дії. Як же я можу прогайнувати такий момент? Момент і участь у подіях, про які я мріяв змалку? Я постановив без нічиєї допомоги, на власну руку, втекти з Німеччини до Генерального Губернаторства, а там побачу. Тому, що мій друг Толя був іншої вдачі, я вибрався в дорогу сам.

В Бреславі подумав я щойно про деталі переходу кордону. З залізничних карт не можна було зорієнтуватися в терені — отже, я шукав у базарній юрбі людину, яку міг би запитати про дорогу. Німецької мови я добре не знав, зрештою боявся питати німця, бо за втечу з роботи карали концентраційним табором. На щастя, почув я польську мову і відразу була розв'язка. Подаючи себе за поляка, отримав усі інформації, а навіть провідника, що підвів мене під кордон, недалеко від Ченстохови. Поляки для спекуляції мали прекрасні зв'язки з німецькою територією.

Цілий день довелось мені в одній польській хаті чекати переходу справжнього кордону. Такої нужденности і бруду я ще в своєму житті не бачив. Бідна мала хата, вкрита невідомо чим, виглядала жалюгідно. Гній був порозкиданий купами по всьому подвір'ї. Кожний господарський предмет, немов навмисне, стояв на невідповідному місці. В хаті (одна лиш кімната) зараз же біля дверей велика старосвітська піч, а біля неї аж до самого припічка сягала купа сміття і трісок. В хаті було надзвичайно душно і темно. Щойно по кількох хвилинах я помітив у кутку на ліжку стару бабу. Господинею була ще молода жінка і вона з підтиканого спідницею поралася біля печі. За яку годину звідкись прийшов господар високим худим конем і з ним малий хлопець та кудлатий пес.

Високого росту чоловік, в подертому одязі, досить привітливо розпитував мене, куди й звідки я мандрую. Я розповідав про все. Видно, що я йому припав до вподоби, бо він зараз же наказав варити мені здохлу курку. «Вона, каже, не здохла, це тільки якась пошесть панує. Ось курка здорова й раптом перевертається. Звари, каже, панові курку і нагрій чаю.»

Я відмовлявся, як тільки міг, але гостинний поляк і слухати не хотів. «Та, каже, чим хата багата, тим рада.»

Я показав свої запаси харчів у течці, але це ніяк не помагало. Я курив цигарку за цигаркою і з жахом чекав хвилини, коли прийдеться їсти курку та пити чай з єдиного горнятка, що було в хаті та стояло, покищо, з водою біля хворої жінки.

В міжчасі хлопець привіз із пекарні два буханці хліба. Треба було бачити, як кинулися ті люди на хліб. Високий, зарослий, в самій білизні, вибіленій глиною, брат господаря зіскочив з печі і тягне мішок із хлібом до себе, жінка — до себе, а господар — до себе, при чому малий хлопець учепився мішка і тим мішком махають по хаті. Переміг господар. Один буханець хліба поділив між усіма, а один узав собі, при чому найбільшу скибку дав мені.

Німці намагалися їх денационалізувати, але тому, що вони були твердими поляками, їх утискали економічно. Одначе, польська манера і гостинність у них збереглися. Лише не кожний хотів би бути в них гостем...

Обід запізнився, на дворі стало смеркати. Прийшов мій провідник і таким чином визволив мене від «шляхетської» гостинности і здохлої курки. Не ївши обіду, подякував я господареві і вийшов. Тихенько, набосо перейшов я перший кордон і подався в напрямку села, що, як казав провідник, вже знаходиться по другому боці кордону.

В хатах уже не світилося. Була холодна ніч. Зігрітий дорогою, знайшов я стіжисько по сні біля якоїсь хати і ліг спати. Вночі я так смерз, що вирішив вилізти на горище хати цього господаря і примоститися біля комина, там, думаю, буде тепліше. Звільна, обережно почав я ступати по горищі, коли в хаті зчинилося замішання і жіночий голос з переляку закричав:

— Хто там, бо буду гукати на людей?

Бачу, що нема виходу, злажу до дверей і розмовляємо з жінкою. Господиня за ніщо в світі не хоче пустити до хати. Німці заборонили приймати на ніч при кордоні під карою смерти й конфіскувати майна.

На мої запевнення, що я порядна людина, жінка з цікавості відчинила двері і тоді я, натиснувши їх, опинився в хаті. Зблизька вдалося мені втихомирити бабу. Коли знов почав я вдавати, то вона навіть запропонувала лягати мені з її донькою спати. «Лише, каже, Броня має коросту.» Тоді я пересидів, дримаючи, до ранку, а тоді сів на автобус і під'їхав до другого кордону між територією, прилученою до Райху в 1939 р. і самим Г.Г.

У господаря, якого адресу я мав ще з Бреслава, перебув я до вечора і в одинадцятій годині, коли була зміна прикордонників, разом із дівчатами спекулянтками, що переносили муку, перейшов другий кордон.

До Ченстохови було три кілометри, тож я вже раненько був у місті. Знав я з часописів, що тут є Український Ко-

мітет, але забув адресу. Питати по вулицях не зважувався. Зустрів старого поляка й спитав, чи не знає до тут мешкають українці. Поляк сказав адресу одного українця, що мешкає вже тут двадцять років.

В бльоку будинків, деś цілком ззаду, на третьому поверсі, застукав я в двері. Сивий, гарно одягнутий, чолов'яга запросив мене польською мовою в кімнату. Порозкидані речі й електрична пічка — таке його господарство. Коли я представився українцем, старий випростався і немов друга людина стала переді мною. Українським звичаєм прийняв мене дуже гостинно, хоч лише хлібом і чаєм. Розказав про свою минувшину, як то він був офіцером під час визвольних змагань і як воював за Україну, а пізніше, з Калішського табору, поселився в Ченстохові і тут живе до сьогодні.

З напівзгаслими очима старий перебігав думкою своє минуле, немов укорашне. На закінчення, в дорозі до домівки Українського Комітету, сказав:

— Ми вже своє зробили, тепер черга на молодь. Борітеся, а ми, скільки нам наші сили дозволять, допоможемо вам.

В Комітеті нічого доброго я не довідався. Люди дивувалися тільки, що я молодий і не знаю, що робиться.

Воєнні приготування визначували життя. Невільно було без дозволу німецької влади їхати залізницею, але на це не звертали уваги. Хотів я зв'язатись телефонічно з Литвином; він тоді ще був у «веркшуці» в Стараховицях, але не застав його дома. І так нічого не залишалось, як від'їхати до Кракова, центру українського життя.

Познайомився в Комітеті з одним молодим купцем, що мав дозвіл постійно їздити залізницею. Просив його, щоб він купив мені квиток до Кракова, але він, відтягаючи відповідь, запитав про мої переконання: чи я «М» — чи «Б»? Я не знав, котре власне йому подобається, але коли я почав говорити про знайомих бандерівців, то він мені все полагодив і ми разом приїхали до Кракова.

НОВИЙ ЛЕГІОН

У Кракові затримався я на приватній квартирі. Треба було зв'язатися з організацією, але питання — з котрою? Два дні блукав я по краківських плянтах, поки вирішив,

куди натиснути дзвінок. Справа була нагла ще й тому, що в мене вичерпувалися гроші. Кермуючися виключно своїм почуттям, увійшов до дому ч. 26 при вул. Зеленій. Крізь дірку в дверях хтось подивився на мене одним оком і спитав до кого. Я закрутився, бо сам не знав, кого я тут знаю: було мені відомо лише, що то організаційний пункт «мельниківців».

Пустили мене до почекальні і знов питають, хто я, звідки, кого я знаю? Покликався я на поручника К., що якраз там був, і за хвилину, по короткій розмові, скерували мене до Сеніка. В коридорі був великий рух. З кімнати до кімнати, з паперами в руках, переходили поспішно люди. З зовнішнього вигляду й рухів можна було відразу вгадати, що це військовики.

Мої сусіди, що сиділи в почекальні раз за разом штовхали мене ліктями, показуючи: дивись — генерал Капустянський, дивись — Сціборський... Атмосфера була немов у штабі, що вже провадить якісь військові операції. Я був знов захоплений так, неначе й не було того року розчарувань і сумнівів та напружено ловив уривки розмов великих людей.

На саму думку, що доведеться мені говорити з Сеніком, дістав я трему. Сенік прийняв мене дуже оригінально. Попросив сісти, дав цигарку й запитав, чи я маю гроші на прожиток. Я грошей не мав навіть на обід. Він написав мені картку на п'ятсот злотих і тоді приступив до основної справи.

— Де хочете працювати, в якій ділянці?

У військовій — відповідаю. Тоді він відразу дав мені завдання їхати до Стараховиць та Острівця і вербувати хлопців до легіону, що кватируватиме тимчасом у Криниці і в ньому провадитиметься старшинський вишкіл. Так коротко й змістовно була полагоджена справа.

Ця місія подобалася мені вже тому, що я міг зустрітися й порозмовляти з товаришами, а, зокрема, з Литвином. Литвин дуже зрадив і, без жодних застережень, перший зголосився до легіону. Я, одначе, ставився до цього нового підприємства з певним застереженням і радив, Литвинові залишитися в «веркшуді». Побачимо, де буде краще, а тоді один одного перетягне. Наша колишня довірливість уже зникла й ми залишали собі хвіртку. Литвин сприятелював з Федоруком, що був нашим земляком і учасником подій в Карпатській Україні, і наша нерозривна двійка стала трійкою.

В Стараховицях і Острівці я знову зустрівся з сумною українською дійсністю. В той час бандерівці набирали хлопців до легіону Шухевича. На станції я зустрів Ілька Т., що кликав мене їхати з хлопцями, яких він завербував. Я від себе пропонував йому те саме. Так ми один одного переконали, аж рушив потяг і ми поїхали в протилежні сторони. В душі відчувалося, що це скандал і що це роз'єднання приведе до трагедії, але мені невідомо було, хто з нас помилявся.

Із старших товаришів поїхали зі мною переважно зарпатці. В числі двадцять п'ять хлопців були: Дмитро Ц., Роман, Іван М. та інші. З волиняків: Левицький і Бараболя.

В Криниці, з початком травня, в мундурах «арбайтс-дінсту», з лопатами, замість крісів, розпочали ми школу підстаршин. Займали дві вілли: «Байку» і «Рому». Всіх нас було понад сто хлопців. Перші тижні взялися пильно до праці, загальний настрій був дуже бадьорий. Виклади й тактичні заняття в горах, спорт і щоденна руханка вранці, викликали вовчий апетит. Харчі були погані, але німецька команда школи порядно нас обкрадала. Напередодні війни приїхав до нас полк. Сушко на візиту і побажав нам успіхів та витривалости в праці. Хлопці були вдоволені, що про нас пам'ятають. Але при тому чомусь вибрано серед організаційних хлопців кількох і вони виїхали разом із полковником Сушком. Це свідчило, що війна ось-ось вибухне. Так воно і сталось.

22 червня 1941 року загриміли в горах гарматні стріли. Зудар двох імперіялізмів — Берліну і Москви — почався. В наших рядах запанувало піднесення і ми з якимсь дивним почуттям радості очікували з дня на день виїзду на фронт. Знов Ц. дужче почав затягати маршеву пісню, хлопці сильніше вистукували чобітьми. Ми чекали нашої участі в боях проти большевизму, що стільки знищення приніс Україні. І ми вірили, що це скоро станеться, бож які б не були відношення між нами і німцями, вони мусіли б шукати союзу з нами. Інакше весь похід на схід — не мав глузду. Але німці були «кращими» політиками від нас.

Радіові військові звідомлення зі східнього фронту і тижневики кінокартини із зайнятих німецькою армією українських земель збільшували нашу нетерпеливість. Нас усіх тягнуло на рідні землі. Ми відчували, що твориться нова сторінка української історії без участі українців. Ми, вояки, заздрили славі, яку добувала на наших землях німецька армія. Ми знали, що німці завдяки українцям так скоро

посуваються вперед і трощать червону армію. Але вони цього не показували в тижневиках. Там можна було лише бачити, як танк ховався «з головою» в нашій пшениці, як німці ловили кури і як стріляли по наших селах кабанів та їли сало. Цивільне населення будувало тріумфальні брами і зустрічало німецьку армію хлібом-сіллю. При чому обличчя людей виявляли радість і подяку «визволителям». Німецький вояк дивився з погордою, оком завойовника. Так, ніби їх це не зворушувало, ніби їм це належалося.

Проголошення Української Держави 30 червня 1941 р. також відбилося на почуваннях вояцтва негативно. Ця вістка сколихнула наші думки, спочатку викликала радість, але наступна хвилина принесли жаль і розчарування. Кожен відчував, що це мало поважне і реальне. Мала група загумінкової «революції» профанувала святі почуття української свободи й Української Держави, підшиваючись під волю українського народу. Сам Львів не підходив на місце проголошення, не вникаючи вже в засади і права так важливого державного акту. Чому проголошувати самостійність, коли вона проголошена 22 січня 1918 року? Чому проголошувати так спішно уряд Зах. України, чи будемо проголошувати самостійність кожної області, в міру просування німецької армії? Я знав ще зі школи, що суверенність держави мусить спочивати на вістрях багнетів її армії. А тут про армію й мови не було. Не так приготавляв нас націоналізм до здобуття самостійности. І ми не розуміли, як це бандерівці, що все ж були націоналістами, могли бавитися в фіктивні уряди, коли за тим урядом нічого не стояло: ні армія, ні традиція, ні визнання з боку держав. Одначе поважні громадяни, як Митрополит А. Шептицький, благословили цей акт проголошення. Ми ж тоді не знали, що Митрополита Шептицького, як і Митрополита Полікарпа Луцького фальшиво поінформовано.

Військовим міністром проголошено генерала Петрова; це знов надавало урядові деякого авторитету. Ми ж тоді не знали, що це було без його згоди. Щойно пізніше багато тайн того акту стали відомі.

В другій половині липня виїхала від нас друга група організаційних хлопців, покликана на якоесь спеціальне завдання. Поміж ними були Домазар і інші. Я, як неорганізаційний член, сидів далі і чекав. Було неймовірно прикро й тяжко, що мене не допускали до таємниць і не вживали до відповідальних завдань. Мені хотілося їхати, куди б не послали, і все одно в якій справі, лиш би в Україну, щоб тут

не залишитися та не прогайнувати історичного моменту, що приходить раз на століття. Те саме відчували й інші хлопці. Незадоволення росло. Приїхав другий раз полковник Сушко⁽³⁾, заспокоював, намовляв до послуху й військової дисципліни, мотивуючи тим, що українські чинники про нас пам'ятають і стежать за подіями та робитимуть усе в українському інтересі. Обов'язок кожного стрільця — витримати на своєму пості. Ми це все розуміли, й кілька тижнів знов було в нас тихо.

З початком серпня до нас дійшли чутки, що німці не погоджуються на творення самостійної української армії, а на агентурну її роль наш Провід не погоджується. Ці вістки були ще неофіційні, а ми все ж таки не втратили надії.

Життя і військовий вишкіл стали дуже монотонні. Поступу жодного не помічалось, а навпаки — в програму вишколу німаки почали вводити якісь поліційні штучки і в нас склалося враження, що вони не хочуть нам дати повного військового вишколу. Серед нас знов почалися прояви бунту, але цим разом уже цілком серйозно. Кілька хлопців уже здезертирували. Німаки закрутилися і знов почали годувати нас обіцянками. В кінці місяця прийшла хвилина загальної радості. Дано зарадження здати всі військові речі приготуватися до виїзду на фронт. У Львові, казали німаки, отримаєте українське обмундування, нову зброю і ввійдемо в українські військові частини.

Хлопці аж підскакували з радості. Я написав до Литвина і до Толя до Берліну. Попрощався з ними в листі і малював собі рожеві перспективи. Литвин, як пізніше виявилось, уже втік із Федоруком на Волинь.

Приїхали ми до Львова і нас на самому дворці зустріло повне розчарування. Нас чекала німецька жандармерія: ми переходили до її диспозиції. Нас завели до Бриґідок і сказали, що вступаємо в ряди української поліції, щоб творити порядок і організувати українське життя у Львові.

Я розумів потребу української поліції, але поліцаєм бути не хотів. До Львова їхав з надією, що тут почнеться дійсно те велике, якого я вже ось два роки шукаю. А тут така несподіванка! Знов розчарування, знов німці нас одурили!

Львів жив під враженням жахливих большевицьких звірств, що їх вчинило НКВД перед відступом. У львівських в'язницях змасакровано кілька тисяч в'язнів. Кілька чудом урятовані, оповідали жахливі речі. Не диво, що серед

плачу за рідними всі були вдячні німцям за звільнення від того страхіття. Німецької влади ще не відчувалось і Львів дихав майже вільно. Але ми вже знали німців, знали, що ця «свобода» незабаром скінчиться та що всі будуть немилорозчаровані.

Я з кількома хлопцями відмовився від служби в поліції та став думати, як дістатися на Волинь.

«У ВОЛИНСЬКІЙ ТИХІЙ СТОРОНІ»

Іхати на Волинь я хотів, але не хотів утратити зв'язку з активною роботою, яку провадила Організація. Тому, знайшовши зв'язок (вулиця Академічна 11), шукав тим шляхом засобу транспорту, щоб дістатися до Рівного. За кілька днів перед виїздом був я на панахиді по сл. п. О. Сенику і М. Сціборському в церкві Св. Юра у Львові. Це було саме після житомирської трагедії (4).

Щодня приходили якісь зловісні відомості про вороже ставлення німців до Організації та про суто внутрішні непорозуміння двох таборів ОУН М. і Б. Братовбивства, доконувані бандерівцями, роз'їдали українське суспільство й ослаблювали український фронт. Саме почалася «конкуренція» за опанування «СУЗ». Одні наперед одних, всіма засобами використовуючи німців і власними силами, старалися бути там першими. Бандерівці більш трималися перших німецьких частин, і тому вони перші в більшості теренів встигли кинути свої кличі. Треба їм признати, що за ними в деяких випадках була більшість, а передусім серед молоді.

Населення з жадобою чекало пімсти на большевиків і прагнуло самостійности. Трудно за таких настроїв медитувати й критично вибирати — бралось, що приходило. Навіть члени Організації щойно тепер, при безпосередній зустрічі з еміграцією, довідалися про причини й істоту «розколу». Організаційна сітка в советській дійсності не була про бунт поінформована. Бандерівці, перетягнувши на свій бік частину Крайового Проводу, не допускали людей другої сторони. Представника ОУН полк. Мельника, відомого революціонера О. Куца вони замордували на Луччині. Тому мали вони кращу вихідну базу для роботи в німецькій дійсності.

Хоч я морально почував себе погано, одначе загальна хвиля тягла до активності, а через те треба було визначити себе по якійсь стороні. Тверезі роздумування і докладне зваження досвіду наказували триматися ОУН А. Мельника, одначе активність і масовість бандерівців теж приваблювала.

Вантажним автом, під порожніми скринями, вдалося мені переїхати в Бродях кордон між «Дистриктом Галичина» і «Райхскомісаріатом України» і дістатися до Рівного. Моїми співтоваришами подорожі були редактор Генік Л. і один галицький спекулянт, що в шкіряній куртці віз масу грошей і їхав «на схід» дороблятися.

По дорозі лежала маса советської зброї і военного майна. Воно порозбиване, а навіть і ціле, пригадувало недавні дні советської поразки. Деякі села близько шосе були попалені. На полях стояли ще полукупки. Видний був великий урожай овочів. Рідні села, запах волинського повітря і багатство нашої землі якось мене винятково зворушували, одначе ту радість у мені щось гнітило — придушувало. У мене зродилась туга за ріднею, за своїм селом. Вона посилювалась і в мені росло якесь передчуття, що я недовго буду дома, а тому треба поспішати.

В Рівному, на Житнівській вулиці, зголосився я до Демо-Довгопільського. Це була обласна і переходова станція Організації. На столі машинка до писання, випакована література по кутках кімнат, свідчили про якусь тимчасовість, про готовість кожної хвилини знятись з усім майном і змінити місце побуту.

На запит, де, в якому секторі я хочу працювати, я вибрав, як дотепер, військову ділянку і мав піти на «схід». Одначе я попросив відпустку на кілька днів, щоб заскочити додому відвідати рідню. Відвідавши матір Толі та інших знайомих і, набравши пропагандивної літератури, поїхав я до рідного села.

Вдома було все по-старому. Мати і брати дуже тишилися моїм поворотом. Їх мали вивезти за мене на Сибір 24 червня, але вибух війни перешкодив.

Сусіди не давали мені проходу і спокою, цікавилися, розпитували. По селах пішла хвиля ставлення фігур і сипання могил. В Стіжку, на посвяченні могили, я мав промову. Коли я потрапив у працю, сумніви розвіялись, я знов з усім запалом узявся до роботи. В Крем'янці панували бандерівці. Мельниківців було лише кілька чоловік. Мене затримали і запрягли до роботи в повіті і моя поїздка на схід не відбулася.

Їздив я по селах і сів «Слово Боже». Голодний, на ровері, витягав останню копійку від матері на дорогу. Прикро це було, але коли людина живе працею, не думає про прикросі й про себе. Коли зустрів мене Г. і запропонував посаду в фільварку, я з погордою відкинув.

Знов дискусії, зустрічі із знайомими. Я за «М», вони за «Б». Навіть Ілько Т. появився в Крем'янці. З вермахту його викинули і він працював перекладачем у міській управі, де М. був головою. Ті, що були на посадах, здобували певний авторитет серед населення і мали що їсти. Тому й я вирішив шукати якогось легального заняття, яке, однак, не перешкоджало б організаційній роботі.

З початком жовтня отримав я посаду управителя на Княжині біля Вишневця. Фільварок (410 га) належав до ключа маєтків Білокриниці. За советів був це совхоз, а давніше тут були польські осадники, але большевики вивезли їх на Сибір. Колись був це маєток княгині з роду Вишневецьких. Земля була добра, лежала над шосею, сім кілометрів від Вишневця і сім кілометрів від Заруддя, де була волость.

Господарські будинки були порозкидані і понищені, коні ледве стояли на ногах. Машин і тракторів побитих було ціле подвір'я, але ні одного цілого. На полях лежало ще незібране збіжжя. Треба було організувати роботу. Моїм попередником був старий Щеньовський. Бухгалтером був у мене мій шкільний товариш К., карбовим поляк Леон.

Перші місяці працював я, як віл, їздив, стягав машини, направляв їх і примітивними засобами збирав урожай. Жити по замерзлій землі.

Організаційна праця не потерпіла на тому. Як управитель мав я скрізь доступ і в'язався з людьми. За короткий час ми зорганізували досить сильну клітину ОУН у Вишневецькій середній ремісничій школі. У моєму фільварку був створений арсенал зброї. Щоденно приходили до мене зв'язкові. Я був районним, але рух у мене був, як у не знати якому штабі.

І особисто велося мені добре. У фільварку в мене був достаток: було що їсти і взагалі нічого не бракувало. Урожай випав чудовий і я його вчасно зібрав. Магазини заповнилися збіжжям, але з нього німці одержували дуже мало. Зате я і фільварок та приятелі багато мали користи. Настало «багате заможне й радісне життя».

Ще весною прибув до мене Литвин. Він з Федоруком досі займався кольпортажем часописів та заклав книгарню

в Ковлі, але зрікся паю й приїхав до мене. Я його зробив своїм заступником, хоч він і не розумівся на господарстві.

Довкола нас зібрався гурт хлопців; їх виховали ми на добрих націоналістів, а вони, зв'язані з нами приятно, готові в огонь і воду. Організаційна праця стояла дуже добре. Та не було жодних надзвичайних подій і ми вже почали думати про якісь витівки та пригоди.

Але вовка не треба викликати з лісу. Большевики розкинули летючки з закликком до населення не здавати німцям збіжжя. Мої робітники знайшли ці летючки й одну з них дали мені. Я показав її Ч., він показав у Крем'янці гебітсляндвіртові Бартельсу, Бартельс дзвонить до мене і — почалося. Приїздить жандарм і робить слідство. Цього було мало. Я їхав раз п'ятий і стрілив з пістолі, про що люди донесли поліції. Микола Недзведський, комендант поліції в Крем'янці, попередив, що мені грозить арешт.

Все це посипалось відразу. Ми зробили коротку нараду й рішили втікати на Полісся до Бульби. Литвин виїхав ровером до Дубна, щоб зорієнтуватися в загальному українському положенню, а я готовився до подорожі.

Незабаром я вибрав найкращу пару коней, зробив запас харчів, грошей і зброї та вирушив на Полісся. В Дубні, в Галини М. чекав мене Литвин і ми поїхали. К. мав почекати і довідатись, що буде після нашої втечі, а пізніше сам, за тиждень, або два, прилучитись до нас на Поліссі. Адресу ми мали йому подати. За візника був у нас організаційний хлопець із Сапанова — Івась. У себе дома і знайомим про мій виїзд я нічого не сказав.

А тікати нам з «волинської тихої сторони» був уже найвищий час. Українсько-німецькі відносини щораз більше загострювалися і наближався вибух. Широко розгорнута робота націоналістів загрожувала німецьким колоніальним плянам. Організування О. Ольжичем, членом Проводу ОУН (А. Мельника) Національної Ради в Києві й уся незалежна від німців праця викликала їх реакцію. Вони рішили, не чекаючи кінця війни, зліквідувати всі прояви української суверенності і в лютому 1942 р. прийшли кийвські арешти й розстріли.

На Західніх Українських Землях було ще покищо спокійніше, але ситуація щораз напружувалася. З весною 1942 почали німці масово вербувати на невірничу працю в Німеччині, але населення ставило спротив, хоч покищо пасивний. Очевидно, це нічого доброго не віщувало. Ясно було, що німці почнуть репресії і то безглузді, що нічого не дадуть їм, а тільки погіршать ситуацію.

Крім колоніальних плянів, німці мали ще виняткову політичну туполобість і поводитись в Україні, як у джунглях. Не хотіли думати, ні в чому розбиратись — думали, що сам п'ястук замінить політику. За саботажі й пропаганду большевиків вони карали українське населення, думаючи, що нас можна голим терором залякати й спаралізувати.

Але так, чи інакше, терор починався і все поширювався. На Поліссі зареагував з весною 1942 року Бульба, зорганізувавши партизанські загони, що вже тут і там давали німцям по пальцях. Ось туди то ми з Литвином і мали намір дістатися і почати вже не підготовку легіону, а таки творити легіон і починати не вишкіл, а вже справжню війну з німецьким окупантом.

Кінчалась золота волицьська осінь, коли ми вирушили знов у невідоме.

В ГЛИБОКІ ХУЩІ

Навантажений драбиняк мірно котився шосою Дубно-Луцьк. І знов ми з Литвином опинилися на дорозі пригод. Мовчки, заглиблені в думки про недавнє минуле, сиділи на возі. З першого запалу ми вже охололи. Перед очима виринула тверда дійсність. Залишили вигідне й шумне життя, пустились у невідоме. Зброя, що ми її мали при собі, примушувала нас трактувати цю подорож поважніше, як інші. Ми мали по дві пістолі з великою кількістю набоїв та по гранаті.

Отже, зброя змушувала нас поважно думати. Вона нас в'язала й нагадувала, що нема повороту. Це, врешті, нам подобалося і ми були задоволені. Кожний тримав у кишені пістолю і, якби нас німці затримали та не вистачали б їм документи, ми мали спільно і пляново починати стрілянину. На візника поклали ми найбільшу надію. Він міг зробити німцям несподіванку, бо теж мав зброю. Івась був одягнений, як на візника пристало, а ми мали грати ролю «панів».

З натягнутими нервами переїздили ми місто Луцьк, а пізніше Ковель. Маса німаків переходила й переїздила попри нас, але ніхто на нас не звертав уваги. Видно, ми виглядали солідно й не викликали підозріння. Постой робили ми дуже короткі — напували та попасали коні й їхали далі. За Ковелем кінчалася шоса і ми виїхали на піскову дорогу,

що вела до Камінь-Коширська. Погода була препогана. Все намокло на осінньому холодному дощеві, а коні ледве тягли воза. На нас повіяло лісом. Вздовж лісової смуги час-від-часу зустрічали ми вогнища, що їх палили воєннополонені советської армії, яким пощастило втекти з німецького полону, а тим самим — від голодової смерті. Коли ми наближались люди ці зникали в глибину лісу. Поліський ліс був уже пристановищем для переслідуваних і потроху показував німцям зуби.

Проїхавши через Несухоїжі, затрималися ми в Сошичній ночувати. В селі була станиця української поліції. Населення ставилося до нас добре, тому ми почували себе досить безпечно. На другий день вранці виїхали ми в дальшу дорогу. Того самого дня приїхали в Камінь-Коширськ. Недалеко це від Крем'янця, а така помітна різниця у ставленні німців до українського життя. Інша зовсім політика. На будинках українських установ виднів тризуб, а по боках не лише німецькі державні, а й українські прапори. Українські поліцейські носили на шапках тризуби. В Крем'янці так було на початку, як прийшли німці. Пізніше німці все це поусували. На Поліссі німці залишили ці зовнішні прояви українства, щоб порізнити населення з советською партизанкою, бо вона ці прояви нищила. Німців не було тут багато, але кожний з них ходив по вулиці з довгою зброєю. Від місцевих людей ми довідалися, що в північних теренах Камінь-Коширська бувають напади советських партизанів. Тому й німці були такі обережні. Нам треба було якось залегалізуватися. Отже, Литвин, як лісник, звернувся до дирекції лісів по посаду лісничого. Я мав подаватися за його брата та ще й хворого на нирки й серце.

Інспектором був поляк і не дуже добре до нас поставився. Посад вільних було до лиха, але ніхто не хотів бути далеко від осередку, де були німці. Всі лісництва відвідували советські партизани, а навіть багато людей на посадах погинуло з їх рук. Литвинові запропонували лісництво Біле Озеро, надлісництва Велика Глуша, недалеко Прип'яті — там, де чорт добраніч каже. В суті речі, нам таке лісництво підходило. Але, щоб не стягати на себе підозріння, Литвин відразу не погодився. Причини ми подавали поважні. Поперше, боїмось партизанів, а по-друге, у нього хворий брат (тобто я) мусить лікуватися, а через те мусить жити близько міста. За нашою легендою ми були брати по мамі, а батьки наші були інші, тому у нас документи на різні прізвища. Інспектор співчував нам, але тримався свого. Тоді ми по-

годилися на Біле Озеро. Литвинові видали всі потрібні документи. Вирядивши Івася з нашим возом додому, ми найняли поліську однокінку і поїхали до Великої Глуші.

Перед самим селом затримав нас український поліцист. Документи наші були для нього не важні, бо він не вмів читати. Дали ми йому пару листків доброго тютюну і тим способом відчепилися. Литвин дійшов до висновку, що весь світ обійдеш, а нападеш на українського поліциста і він таки затримає. Не тому, що неграмотний, а тому, що українська поліція має спеціальний нюх до пізнання людей.

Велика Глуша видалася нам непривітною. Здавалося, що до того глухого краю ніяка влада не досягає. Було тут спокійно й справді глухо. Людей також якось не видно, а чути було тільки шум Невірівського лісу. Жменька інтелігенції в околиці сиділа і дрижала на саму згадку про партизанів. Щоденно приходили свіжі вісті. Там або тут, за такої чи іншої нагоди, забили того чи іншого чоловіка. Переважно це траплялося інтелігентам, що були на посадах. Ми з Литвином відразу почули письмо носом. Хоч як надлісничий намагався виперти нас на Біле Озеро, ми, все таки, залишились у Великій Глуші, урядуючи на віддаль. Надлісничий був кацап та великий боягуз, і страхатись інспекції не було підстав.

Замешкали ми у колишнього голови сіль-ради Оксеня. Сам родом із Ратна, одружився він із донькою місцевого дяка і таким чином також майже належав до інтелігенції. До нас приходила поліська молодь на розмови та діставала від нас тризубці та організаційну літературу. Назагал поліська молодь була дуже мало національно свідомою. Активні були лише хлопці, які були по школах, або навіть у польському війську, і щось десь чули. Дехто з них зчасом освідомився. Старше покоління, не знаючи політики, симпатизувало нам підсвідомо. Поліщук ще донедавна не знав себе українцем, але бачив свою велику окремішність від поляків і москалів. Його сильно в'язала поліська земля і традиції. На жаль, не було інтелігенції, яка могла б над тим народом працювати й поширити національну свідомість. Та тепер поліщук знав, що він українець, хоч і не читав нічого, бо рідко хто був письменним.

У народі збереглася повністю поліська традиція і ноша. У молодичок втяті коси, гарні кожухи, постולי. Носили вони своєрідні коробки через плечі. Мелодії поліських пісень дуже тужливі, але відчувається в них багато душі. Релігійність населення, зокрема жінок, дуже велика. Цер-

кви на Поліссю незвичайно гарні в середині. Вишиті рушники надають їм чисто українського характеру.

Поволі ми з Литвином почали заводити знайомства. Литвин закохався в попівні, яка, як на Полісся, виглядала немов богиня, а до того гарно співала й грала на гітарі. Батько її, хоч і священник, був дуже простою людиною.

Цікавим явищем був доктор медицини — українець галичанин. Як фахівець, мав пошану і в міських лікарів. Розчарований життям, ще за Польщі прибув на Полісся шукати забуття в поліській тиші й гарній природі. Знайшов собі вдовичку (старшу доньку священика) і, заливаючись горілкою, неохайно вдягнутий, не підстрижений, провадив простацьке життя. Крім лікарської практики нічим не займався. Згодом убили його большевицькі партизани. З жіночого світу втішалась популярністю Русецька, жінка польського майора, що загинув на війні. Вона працювала тоді секретаркою в надлісництві. Як наша знайома, була вона «камем преткновенія» в пізніших наших пригодах.

Крім наших запасів харчів і грошей (20 тисяч карбованців), ми взяли з фільварку багато речей, одягу, навіть ровер. В очах поліщуків ми були дуже багаті (великі пани). Це нам навіть подобалось, бо всюди зустрічали нас з пошаною і увагою, зокрема жінки. До того всього Литвин, щоб не потрапити на поганий рахунок у населення, а тим самим у партизанів, продавав ліс направо і наліво. За пів літри самогону й кусень сала дядьки будували хати, клуні й все, що було їм потрібне. Ще тільки треба було просити дядька, щоб низько при землі стинав дерево. Інші лісничі, які трималися правил лісової господарки, були, за намовою населення, вже давно зліквідовані партизанами.

Різдвяні Свята провели ми в Литвинової тітки в селі Видерть.

На другий день Різдвяних Свят, коли ми виїхали до В. Глуші, в селі стався характерний випадок. Односельчанин, що пішов був до советських партизанів, прийшов до церкви помолитись Богу. Це вказує, як глибоко вкорінені на Поліссі традиції і як від них поліська душа не може відступити. Вийнявши пістолу, в церкві казав усім присутнім лягати на підлогу. Сам підійшов до ікони, поцілував і вийшов. Той випадок був великою сенсацією Різдвяних Свят в околиці.

Але поза тим кругом було глухо. Ніхто до нас не приїздив і ніхто нічого не писав. Що робилося на Волині, ми

не знали. Ні з Організацією, ні з домом я, ані Литвин, зв'язку не мали. Потім, не зв'язавшись з Бульбою, заскочили нас несподівані події.

СОВЕТСЬКІ ПАРТИЗАНИ

На величезному просторі полісько-білоруських лісів німці не могли собі дати ради. Загони советських партизанів посилили свою акцію. Пускали потяги під укуси, щоденно робили напади. Нам було відомо, що недалеко від Великої Глуші, в невірвському лісі, перебував один із таких відділів. Але наші поліцисти чулися дуже певно, а разом з ними й ми. Одначе ми всі разом перерахувалися. Советські партизани провадили мобілізацію всіх колишніх червоноармійців, які перебували по селах. Вони нав'язали контакт із поліцистами «східняками» в В. Глуші і, маючи інформації, зробили напад.

На світанку одного дня затарахкотіли кулемети й несподівано поліція була оточена. Після двох і пів годин завзятої боротьби зраджених поліцистів, советські партизани підпалили будинок поліції і всі, що були в будинку, згоріли. Ми зірвалися з ліжка, швидко одягнулися і з пістолями вискочили в сіни. Не знали, що робити? Чи боронитися, а потім таки самим застрілитися, чи тікати. Тікати було запізно — по всьому селі лазили від хати до хати большевики.

З того становища визволив нас наш господар Оксень.

— Не бійтеся, хлопці, я вас уже давно подав на списку своїх людей. Захуйте лише свої добрі речі на горищі, а самі сидіть спокійно в хаті, промовив до нас найспокійніше в світі.

Нам спочатку не вірилось, але Оксень нас переконав, що він пов'язаний з партизанами вже давно і що за нас гарантує.

За кілька хвилин у хату ввійшли три партизани. Один із відзнаками старшого лейтенанта та два бійці в цивільному одязі. Розпочалося слідство. Ми, як тільки могли, доводили, що ми сини батраків, що ми не лише брати по крові, а й товариші по ідеї комунізму. Ми знищили на Волині фільварок і приїхали на Полісся зв'язатися власне, з партизанами. Найкращим доказом наших намірів є зброя, яку

ми маємо. На запит, чому ми на Волині не творили партизанки, ми оправдувалися, що там націоналістичні впливи й до комуністів ніхто не піде.

— Чому ви ширили фашизм на Поліссі? — запитав грізно лейтенант.

Ми відповіли, що це лише для маскування. На питання, на які кошти ми вчилися за Польщі, ми вигадали історію, що нас полюбив пан і хотів виховати на поляків, але йому не вдалося, бо ми за бідний нарід і т. д.

На питання, чи ми бажаємо вступити в партизанські ряди, ми відразу дали згоду. Нам поставлено умову, що кожний з нас зокрема виконає завдання. Перша черга припала мені. Треба було жити місяць у Камінь-Коширську і подавати інформації про німців.

Литвин мав залишитись у них у відділі. Забрали у нас одного нагана, наїлися, напилися горілки й відійшли, даючи нам чотири дні до зреалізування плану, тобто, Литвин мав зголоситись до відділу, а я — влаштуватись у Камінь-Коширську.

З одного боку велика небезпека нас трохи лякала, але з другого — щось тягнуло до пригод. Акція звернена проти німців, отже, хоч ми мали йти з большевиками, то сумління наше було б чисте. Одночасно, вирішили від большевиків тікати, але аж на весні, а тим часом виконувати завдання. Тим більше мусіли ми залишатись з огляду на Оксеня, він же за нас поручився. Ми його усвідомили й він нас полюбив, як добрих хлопців. Очевидно, що гроші й користі, які він мав від нас, та сало й горілка, відіграли тут свою ролю. Але ми не могли його наражувати, бо він урятував нам життя.

НА ЗАВДАННЯХ

Дня 15 лютого 1943 року виїхав я до Камінь-Коширська. Мешкання одержав через Русецьку у її тіточної сестри.

На початку цього місяця прийшла вістка про знищення шостої німецької армії під Сталінградом. Це було початком упадку Німеччини. На цьому тлі сталося моє зближення з Бабушкою. Бабушка була донькою російського генерала. Молодою дівчиною вийшла за багатого промис-

ловця у Відні. По смерті чоловіка вона легко збожеволіла на релігійному тлі. Світська дама, аристократка, що бувала за кордоном (Німеччина, Італія, Франція і Єгипет), вступила в черниці і була ігуменею одного монастиря на Волині. Згодом українці її викинули з монастиря на Волині, як кацапку. Її донька Соня вийшла заміж за капітана польської армії, але залишилася православною. Бася, її внучка, була вихована вже на стовідсоткову польку. Бася була чудова дівчина, гарна, темпераментна, кокетка.

Бася працювала в конторі загот-зерна. Німецькі офіцери, що приїздили до Камінь-Коширська, між ними й офіцери відділів для боротьби з партизанами, ставали її поклонниками. Для мого завдання складалися прекрасні умови. Щовечора п'ятика в домі Бабушки — і я був слухачем розмов і з них довідувався про годину й місце німецьких акцій проти партизанів. Для німців це було прощання з Басею, а для мене — матеріал, який я негайно подавав через советську сітку в ліс. Ясно, що акції німцям не вдавалися, наприклад, у Морочні большевики на підставі моїх інформацій, зробили засідку й розігнали німців.

Бабушка була великою російською патріоткою. Коли загинула шоста армія під Сталінградом, вона аж підскакувала з радості. Советські партизани були їй не до душі. Але тому, що били німців, вона їм сприяла. Хоч вона знала мене, як українського націоналіста, однак моє протинімецьке наставлення здобуло її симпатію. Вона ділилася зі мною всіми відомостями, навіть тими, які приховували від мене Соня і Бася. Всі родинні таємниці були також мені відомі й то з подробицями.

Литвин час-від-часу мене відвідував і пересилав харчі. Опінію у большевиків мав добру, як і я. Литвин знайшов собі друга — кацапа Володю, капітана річної фльоти, родом із Тули. Батько його загинув, як білогвардієць у 1919 році. Відзначався великим російським патріотизмом і інтелігенцією та чудово грав на гітарі матроські пісні. З Литвином зблизила його ненависть до хамства советських партизанів.

Передбачалася рання весна. Де-не-де лежав ще сніг. Вдень гріло вже сонце, але ранком тримався ще приморозок. Подих весни приносив звичайне хвилювання і пориви. І тим разом мене кудись тягнуло — щось робити, щось пережити. Мені і Литвинові обридло таке життя. Відчувалася порожнеча і бездільність. Інстинктом ми відчували, що прийдуть якісь події, але ще не знали, що це буде. Тікати на Волинь було зарано: зимно. А зрештою, ми не мали перед собою чіткої мети.

В цей час поступили нові зарядження наших зверхників. Нічого не залишалось до вибору. Литвин дістав завдання в Камінь-Коширську, а я пішов у ліс до советських партизанів.

«Отряд імени Сталіна, соєдіненіє Жукова» квартирував у «балаганах» Невірвського лісу, що являли собою табір-базу. Це була невелика площа, — власне острів серед болота, огорожений засіками колючого дроту. Стежки й поблизькі дороги були заміновані. Шатра замасковані гущою соснового лісу. Кругом цієї місцевости тяглися непроходимі болота. Так, це була природна фортеця.

В таборі був лише штаб, ранені, хворі і мала охорона. Решта відділу розбита на взводи («отряди» ім. командирів) квартирувала по селах. Командиром відділу був майор; його прізвище мені невідоме. Штаб був побудований на зразок штабів червоної армії. Головну роллю у відділі відігравали політруки. Той старший лейтенант, який перший раз із нами говорив у В. Глуші, був командиром розвідки. Радіовий зв'язок із Москвою був, але де містився апарат, мені не відомо, бо все робилося в таємниці перед рядовиками. Знаю, що літаками совети скидали тол тощо і що від нас ходив спецвідділ на відбір «грузу». Де це було, не знаю, десь приблизно на другому боці Прип'яті.

Як бойова одиниця, наш батальйон не являв жодної вартости. Поперше, склад людей був різний. Більшість колишніх червоноармійців, частина парашутистів і частина євреїв, утікачів з «гетта», і дуже мала частина місцевого населення. Самий «зброд» і все розсобачене та здеморалізоване. Подруге, відділ був розбитий на масу підвідділів з т. зв. спец.-завданнями: «мін'юрщики», пропагандисти, зв'язок, охорона, розвідка, постачання — і битись не було кому. Зброї також було мало, її збирали серед населення. Основну силу відділу творили парашутисти, але їх було дуже мало. Старшини, які були в німецькому полоні, були на правах бійців. Навіть капітан і майор залишались рядовиками.

Активности великої відділ не проявляв, більше займався грабуванням харчів і одягу в населення. На випадок акції в нашому терені спец-відділи збиралися до купи.

Коли німці робили акцію на В. Глушу і люди дали знати до штабу, то командний склад довго давав зарядження і навмисне відтягував, аж поки розвідка донесла, що німці виїхали. Тоді зібраний відділ, верхи й на возах, як буря влітав у село і немов то шкодував, що німці втекли. Таких інсценізацій було багато.

Советські партизани мали завдання саботажу, а не охорони населення. Для пропаганди робили різні комедії. Бойового духа взагалі не було. Ті люди хотіли лише пережити війну і один одного обдурював патріотичними фразами. Якщо робили акцію, то підготовлялися до неї довго. Тактика була добра, наприклад, засідка на деревах і маскуючі білі плащі на сніг. Індивідуально боєць боронився добре.

Я був присутній в таких акціях, як напад на вузько-торовий потяг, де був застрілений українець Білінський, на Ольбе Малє, Пневно, Деревок і Любешів.

Загально дії советських партизанів обмежувалися грабунками, полагоджуванням спорів і поражунків цивільного населення. Хто дав більше горілки, той був правий. Найбільше терпіли на цьому свідомі українці. Щоб розстріляти людину, досить було знайти в хаті «Кобзаря» краківського видання. «Це фашистівський», казали большевики. Скільки невинних людей розстріляно на донос, ніби в нього була зброя..!

З харчів у селян можна було знайти лише хліб, сушений поліський сир і більш нічого. Вночі, як закон, хати були незамкнуті так, щоб партизани без перешкод могли входити до хат. Бідні були жінки. Вони мусіли бути повсякчас жертвами партизанів. Околиця страшенно бідна. В селянських хатах задуха неможлива: відвідавши кілька хат, можна сп'яніти. Безперестанні грабунки ще більше ожебрачували селян. Важко було бути присутньому при цих операціях. А я, власне, був у одному з таких «грабункових» підвідділів; його командиром був «Сашко», заступником «Батько».

Для конспірації подружив я з євреєм Абрамовичем з Одеси. Він снував уже пляни на майбутнє: після війни, як нагороджений високими відзначеннями, займе добре місце в торгівлі. Після акції, коли ділилися враженнями, він проявляв велику відвагу на словах. Захопившись своїм уявним героїзмом, залюбки співав дві строфи з «Катюші» і «Тучі над городом». Одначе, приязнь наша була велика: — ми були нерозлучні.

Советські партизани приготувляли адміністрацію на селах на прихід червоної армії. Все мало залишитись за до-воєнною структурою. Призначали голов сільрад, ділили землю і т. д. Місцевих прихильників партизани використовували для зв'язку й розвідки та обіцували їм великі нагороди.

В тому часі німці забирали масово поліську молодь на роботи до Німеччини. Молодь почала «на гвалт» женитися, бо одружених ще тоді не брали. При тому дівчата на замовлення хотіли мати дітей.

На північ від Прип'яті були добрі партизанські з'єднання, що рекрутувалися з бійців червоної армії. Вони добре билися і для німців були поважною небезпекою. Наша частина, одержавши згодом поповнення і озброєння, розгорнулася також у поважну силу.

ПОДВІЙНА ВТЕЧА

Одного дня я відвідав Литвина і привіз йому харчі. Розповідали ми один одному всякі події до пізньої ночі та міркували, як вирватися з цього зачарованого кола. Вкінці постановили звернутися до доктора Гутаревича з просьбою, щоб він, коли буде їхати до Луцька по ліки, взяв нас із Литвином. В добрій надії поклали ми свої пістолі під подушку і заснули.

Під час снідання я помітив, що з Бабушкою щось не гаразд. Стала нервова і не дивилася в наш бік. Коли вийшли пані Соня і Бася на роботу, Бабушка перехрестилася і каже:

— На милість Бога, не виходьте на вулицю, бо вас заарештують. В хаті ви безпечні. Нічого мене не питайте, бо я дала слово чести.

Ясно, що снідання нам не смакувало. Після короткої наради ми вирішили, не гаючи часу, тікати. Я однією дорогою, а Литвин — другою. Мали ми вийти з міста і зустрітися під лісом на умовленому місці. Коли по двох годинах котрогось із нас не буде, то значить, — пропав. Нічого не кажучи Бабушці, ми вийшли. Бабушка, догадуючись, перехрестила нас на дорогу:

— Нехай вас Бог провадить.

Тільки я вийшов на поле і хотів свобідно дихнути, як із куряви виринула колона війська, що повертала з акції на партизанів. Віддаль була яких сто метрів, втікати було запізно.

Жаль було прощатися з світом. Надходила весна з різними надіями. Перед очима стала моя мати, а від жалю і страху голова стала наче порожня. Не звільняючи кроку, іду далі. З першого воза зіскакує фельдфебель, за ним сол-

дати, питають за документи. У мене в кишені пістоля. Машинами витягаю документ, а в голові одна думка, коли погано — стріляю кількох німців, а останню кулю — собі в голову. На щастя підійшов офіцер і я йому показав єдину, яку мав при собі, виказку Українського Національного Об'єднання в Берліні.

Він подивився на мене, на фотографію і — «гут». Я поклонився і, не оглядаючись, відійшов яких 300 метрів, а пізніше бігом скільки сили — до близького лісу. Сів, закупив і щойно, коли проаналізував разом всю небезпеку, стало справді страшно. Ноги й руки дрижали як у лихоманці. В голові все плуталося. Це був перший випадок, де життя висіло на волоску. Одначе, я себе сконтролював, що в таких випадках не гублюся.

Я чекав не дві, а три години — Литвина не було. Почекав ще годину, чи дві — немає. Значить по Литвинові. Тоді я взяв підводу та поїхав до села, де залишив свій відділ, щоб подати сумну вістку.

Виявилось, що ми переплутали місце зустрічі і Литвин також, не дїждавшись мене, прибув до відділу і вже при столі запивав мою душу. Тепер ми спільно почали розбирати, чому мали арештувати і звідки про це знала Бабушка. Справа була ясна. Пані Русецька працювала в СД (німецька служба безпеки). До неї «смалив холявки» один агент із Луцька — Кузін. Литвин був йому суперником, отже, він почав нас слідити. Ясно, що він був не дурний, і все бачив. Докази проти нас були, але треба було нагоди, щоб нас застати разом. Коли я приїхав до Литвина, Кузін мав уже наказ нас арештувати, але сказав про це Русецькій і вона не хотіла, щоб це сталося в хаті її тітки. Мати Русецької, як сестра Бабушки, мабуть у великій дискреції шепнула їй, а Бабушка все таки нас любила й пожаліла. Таким чином ми врятувалися.

Тепер ми знов були з Литвином разом. Було нам уже далеко приємніше. Одного дня, при нагоді, заїхали ми подивитися на Біле Озеро. Краса — неймовірна. Чиста, зеленкуватого кольору, вода, піщане дно. Кругом дрімучий сосновий ліс. Маленька пляжа і недалеко лісничівка, де ми мали мешкати. Якраз був захід сонця. Таку красу рідко де можна побачити. Червоне проміння сонця відбивалося від плеса води і розливало океан світла. Навколо мертва тишина. Ми стояли, мов зачаровані. Врешті, Литвин промовив:

— От сюди приїдемо на відпочинок, якщо переживемо війну. В рангах полковників, зеленими лімузинами. Візьмемо з собою рушниці для полювання.

Не знав мій любий побратим, що не доведеться йому ніколи побачити вдруге поліську красу.

**
*

З Волині повіяло бурею. До нас прийшли спізнені вістки, що в Луцьку ще в березні українська поліція зі зброєю втекла в ліс і прилучилася до українських партизанів. Ми з Литвином наставили вуха. Не знаючи докладно всіх справ, ми все ж догадувались, що це розпочинається відкрита боротьба з німцями. Згодом один знайомий з Луцька розповів нам, що причиною виступу української поліції проти німців було змушування її репресувати населення, яке відмовилося їхати на працю в Німеччину. Поза тим поліцію змушувано брати участь у боротьбі проти партизанів.

На Поліссі, хоч із запізненням, але також сталося те саме. Дня 13-го квітня 1943 року українська поліція з Ратна, разом із групою т. зв. козаків, які теж стояли, як німецька охорона, відійшла у ліс, перестрілявши своїх німецьких зверхників і забравши зброю та амуніцію.

Вони вже того самого дня напали на німців, які грабували худобу в одному селі. Відібрали цілу череду, а німців перестріляли до одного. У населення героєм дня були українські партизани. Серед поляків почалася паніка. Збунтована українська поліція знищила десь кілька польських родин, що мали зв'язок з гестапом. Поляки почали або виїздити до міст під німецьку охорону, або просилися до советських партизанів. Советські партизани були тими подіями найбільше заскочені і не знали, як це пояснити своїм бійцям.

У перших днях намагалися вести переговори з українською поліцією і прилучити її до себе. Мені вдалося підслухати розмову Сашка з Батьком. Вони мали доручення перевести на цю тему розмови з українськими відділами.

— Аби лише вони погодилися, казав довірочно Сашко, ми їх пізніше роззброїмо й перечистимо. Благоннадійних залишимо, а сволоч — на гіляку.

Але наші хлопці не були дурні й не пішли на советську вудку, а навпаки — почали чистити села від активних комуністів.

Перша наша думка була — прилучитись до своїх. Але чи не розстріляють нас, як комуністів і провокаторів? Хто ж нам повірить, що ми націоналісти?

Большевики зрозуміли, що тепер почнеться боротьба з українською національною партизанкою і негайно дали таємний наказ прочистити свої ряди від непевного елемента.

В селі Вітлах, де стояв наш відділ, серед ночі прибіг до Литвина товариш Володя і сказав шепотом:

— Удїрайте, ребята, бо вас розстріляють!

Ми з Литвином узяли тільки пістолі (кріси залишили) і тихенько, щоб не почувли товариші, вийшли з хати. Оминули корчі й що сил у ногах — подались. Хоч ніч була зимна, нам було дуже гаряче. Пройшли кілька кілометрів і постановили роздобути коні. За всяку ціну треба було відійти якнайдалі від знайомих сіл.

Зайшли на хутір. Я знайшов коня відразу, а Литвина господар сперечається і не дає. Осідлав я коня мішком, загнуждав путом і підїжджаю до Литвина. Литвин підходить до мене й шепче:

— Злізай, тікаймо!

Ледве ми проскочили під ліс, як за нами посипались постріли. Виявилось, що господар був советським зв'язковим і в нього якраз ночували партизани з нашого відділу.

Тієї ночі зробили ми зо 30 кілометрів болотами, переступаючи з корча на корч. Ми вже майже минули Камінь-Коширськ. Виходити на трактову дорогу — боялися ми німців, а йти глухими селами й лісами — страшно було від большевиків. Але ми вірили в свої пістолі й узяли напрямок на Маневичі, де в мого брата мали намір зробити перший відпочинок. Так переходили ми лісові села, тримаючись ближче лісу. Коли входили в село, питали, чи нема тут наших товаришів. Якщо були, то ми тікали в ліс, а коли ні, то заходили в село. В одному селі проміняв я чоботи на постолі, бо дуже намуляв ноги. Але до постолів треба звикнути, тож підбився в них немилосердно. В іншому селі взяли ми в одного господаря військову торбу, набрали в неї хліба та сала й пустилися через незаселений 30-кілометровий полігон, де колись поляки робили артилерійські вправи. Села, що колись лежали на території цього полігону між Верхами й Повурьськом, були поляками виселені.

Ніде ні живого духа. Тільки пташки й звірі порушували тишу. В цій тиші й ми з Литвином ішли мовчки. Стало смеркати. Мені дуже хотілося закурити. Литвин обурився:

— Ти не військовик, не знаєш, як далеко в темноті видно вогонь цигарки. Навіть запах диму може нас зрадити. Ану ж недалеко від нас сидять большевицькі партизани!

Я таки, не слухаючи його мови, зійшов з дороги, сховався за рештки фундаменту хати, накрився кожухом і закурив. Утомлені прилягли ми там відпочити. Пролежали може півгодини, коли раптом із вітром почули ніби людський голос.

Стали наслухувати. Голос зближався, а незабаром почули ми кроки гурту людей. Було вже цілком темно, але на тлі води по обох боках дороги, видно було, що попри нас пройшло 20 советських партизанів. У нас за плечима пробігли мурашки, з запертим віддихом рушили ми далі.

Страшна втома підкошувала ноги, а до якоїсь оселі було ще далеко. Ми вирішили зайти глибше в ліс, розкласти вогонь, висушити мокрі онучі й так дочекатися дня. Коли вже добре нагрілися, не могли відігнатися від сну.

— Давай по черзі: один вартує, а другий спить, звернувся я до Литвина.

Перший тримав варту я. Назносив дров, підклав у вогонь і думав хоч сісти вигідно, але й не зоглядівся, коли заснув. Вранці збудив нас приморозок. Наш вогонь цілком погас. Нічого нам не сталося й обидва були задоволені та виспані.

Щоб не перепливати річки Стохід, треба було накласти трохи дороги й ризикнути перейти Повурськ. Перед самим містом домовилися ми, що Литвин, як краще вдягнений і в чоботях, буде робити міну лісничого, а я в постолах і знищеному кожусі буду йти, як поліський дядько, з-заду «пана». На всякий випадок, пістолі тримати напоготові. Так перейшли попри станицю німецької жандармерії без пригоди. Вже знайомими мені селами прибули ми пізно вночі до мого брата.

Всі вже спали. Застукав я у вікно, в хаті почувся шепіт, і за хвилину голос брата запитав: — хто там? Я відповів. Тихенько відчинив він двері й ми ввійшли у хату. В кухні, в нічній білизні, дрижала від страху братова. Вона була полька й дуже мене не любила. Мені приписувала все нещастя війни, ніби то я, як той крук: крякав, крякав і викрякав. Коротко поінформовував я брата про мою історію і порадив йому їхати до міста, або додому, час небезпечний. Покрутив Віктор головою і каже:

— Що ти путаєшся в чорні справи? Ходитимеш, аж поки в'язи скрутиш.

Наші погляди, як і завжди, розходились. Він мав велике господарство, був працьовитий і мріяв про спокійне життя.

Але, як то кажуть, свій хоч не заплаче, то скривиться. Завів він нас у клуню між кулі соломи й туди приносив нам їсти. Ми, відпочиваючи, попросили машинку до стриження і «обпалкували» один одного, щоб не мати поводження у жінок, бо жінки приносять нещастя, а ми готувались до партизанського життя.

Відпочили два дні, набрали харчів на дорогу й подалися далі. Віктор провів нас до лісу і пригадав мені дорогу. В напрямку Луцька оминули ми Рожищі й заночували на хуторі біля села Кульчин. Як тільки вийшли з лісової полоси, що кінчається перед Рожищами, відчули, що Волинь — інша країна. Ми почували себе тут певніше.

Якраз був Страстний Тиждень. З хат долітали пахощі пасок. Господар, у якого ми ночували, почастивав нас навіть горілкою і сказав:

— Хто вас знає, що ви за люди? «Хлопці» казали, щоб не розповідати, але може ви й не погані люди...

І так, вагаючись, почав розповідати, як то «хлопці» їздять уже машинами, б'ють німців і німецьких запроданців. На відході сказав, що його син уже пішов до «хлопців».

Ми з Литвином ковтали кожне слово. Нам здавалося, що ми вже спізналися: що й без Гриця вода освятиться. Коли б могли, то на крилах полетіли б, щоб тільки швидше додому, до всіх знайомих, до односельчан. По дорозі лежали артилерійські й мінометні стрільна. От, думавмо, якби нам хоч один танк! Але «хлопці», певне, вже настягали зброї, аби лиш нам швидше додому!

В одному чеському селі взяли ми підводу. Найбагатший чех не хотів їхати, але ми погрозили пістолями, і чех зі страху дав нам по бабці, запряг коні й поїхав. Тому, що ми не знали, чи наші партизани вживають погроз, щоб не компромітувати їх перед чехами, вдавали советських партизанів. Через Торчин і Бокійму під'їхали під ліс колонії Зелений Клин, де жили Литвинові батьки. Чеха відпустили додому, загрозивши смертю, якщо скаже, кого й куди возив. З ним ми наче б відіслали все наше скитання і стали на власні ноги, щоб більше не тікати, а перейти в наступ.

ПЕРША ЗАГРАВА ПОЖЕЖИ

Але нам лише здавалося, що це кінець відступу й страху. Так завжди, коли йдеш кудись, здається: аби дійти, а там уже все просто. А коли доходиш, то видається, що там щойно починається «криво», а не «просто». Так нам здавалось, коли ми вперше переходили кордон. Так здавалось мені, коли я з Берліну повернувся до Г. Г. Так само думалось

мені, коли їхав до легіону в Криниці, так само здавалось, коли їхав до Львова, а звідти добирався додому на Волинь. За кожним разом дійсність була не така, як мрія, і це ще часто повторювалось після Зеленого Клину й, мабуть, ще не раз повториться.

До Литвинового дому прибули ми саме на Великдень. Мати, сестра і шурина неймовірно втішились нами. На radoцях проговорили ми цілу ніч, ділячись враженнями, а їх вистачило б оповідати тижнями. Нас найбільше цікавило, що діється на Волині. Литвинова родина не могла нам дати докладних вияснень, бож вони не були зорієнтовані в усій справі, ані не знали внутрішньо-українського становища.

Назагал з їхнього оповідання нам стало ясно, що почалась українсько-німецька війна. Український нарід у Західній Україні підіймає зброю проти німецького окупанта. Це був стихійний рух проти німецького терору й гніву, і не можна сказати, щоб одна, або друга Організація його викликала. Може бандерівці приспішили початок одвертого виступу, але виступ цей мусів прийти, якби навіть хтось хотів до нього не допустити.

Хто очолює весь рух, яких він набере форм, яка його мета й методи, цього населення не знало. Не знали й ті, що його починали й тепер намагались взяти в свої руки. Їх несла стихія так само, як і народні маси. Маса захоплювалися ударами по німцях і підтримували кожного, хто ті удари завдавав. Керівники боротьби також захоплювалися самою боротьбою, але ледве чи хто здавав собі справу, як вона йде і чим закінчиться. Та чи нас цікавило, що буде на кінці боротьби? Нас цікавила сама боротьба з окупантом і наша участь у ній. Нас палила жадоба стати серед тих, що перестали боятись залізних німецьких полків і звірського Гестапо, а самі наводять на них страх.

Та покищо, нам треба було боятись і ховатись, щоб хтось не побачив. Зокрема мені. Литвинову присутність можна було виправдати, приїхав на свята з посади. І це нікого не дивувало, не викликало жодного підозріння. А хто я такий і чого сюди приїхав? Тому було рішено, мене ховати в клуні. Радість повороту на Волинь була така велика, що Великдень у клуні мені ніяк не псував настрою.

Вранці шурина Литвина приніс мені в кінський жолоб (там я лежав) свячене й пляшку горілки. Почав я його розпитувати про взаємовідносини між мельниківцями й бандерівцями та їх участь в організуванні партизанки. З розмови довідався, що і ці й ті мають у лісі свої відділи, як мали

своїх симпатиків чи членів у поліційних частинах, що тепер опинилися в лісі. Більше поліцистів було під впливом бандерівців, тому й партизанські частини їх трохи численніші, але менш обсажені старшинами. Відчувається, що одні з одними конкурують і, всупереч засадам усякого здорового розуму, стараються одні одних змайоризувати, замість творити спільний фронт.

Були це прикрі відомості, але ніхто ще їх не брав по-важно, бо тертя між бандерівцями і мельниківцями відчувались, але до ударів не доходило, ані в терені не було помітно ворожости. І я довго над цим не роздумував.

Прийшов до мене Литвин і ми вдвох випили. Коли мали вже «в зубі», Литвин розповів, що колонія Зелений Клин живе в страху перед большевицькою бандою, яка тероризує навколишні села і майже щоденно приходиться з недалекого лісу на наш хутір. Банда має 8 чоловіків. Ми почали думати і ввечорі, після другого «жолоба» — а самогонка була міцна — вирішили зробити на них засідку. Розпитали, кудю вони ходять, і залягли на роздоріжжі. Комбінували просто: вони ходять, як нам казали, табуном. Коли ми несподівано зблизька «застукаємо», то кількох уб'ємо, а решта розбіжиться. Тоді ми візьмемо від забитих зброю і самі втечемо. Добре, що вони не переходили того вечора. Над ранком з відбезпеченими пістолями ми поснули. Коли прокинулися, дякували Богу, що так обійшлося. Такі експерименти можуть робити лише п'яні. Родичі Литвина за цю історію дуже нас «дурняли» — тобто дурнями дорікали.

На другий день свят пішли ми в село Церквиці. Литвиного шурина брат Юстик був в СБ. Почав нас перекопувати, що «Б» має рацію. Він знав, що ми є «М», отже підходив до справи дуже обережно. Ми зводили розмову до того, що нам усе одно з ким, аби лише битись за Українську Державу.

Юстик оповідав про акцію на Смигу. Це було приблизно 6-10 квітня. Бандерівці стягнули всі довколишні боївки. В цій акції спалено сушарню дерева й пошкоджено деякі машини тартака та фабрики меблів. Німці мали великі втрати та ще й багато вбитих. Партизанів вбитих — чотири. Це перший поважний виступ українських партизанів. Участь брало стоп'ятдесят бойовиків. Командирами були Черник і Юрко (обидва з Дубенщини).

Юстик, як начальник СБ, запропонував нам узяти участь в езекуції одного «сексота». Увечорі, коли вже смеркло, випроводили ми його за село. Там стояла приго-

товлена лопата. Юстик наказав йому викопати яму. Той викопав. Казав лягти в яму, той ліг. Тоді Юстик поправив собі шапку й приложив йому польського «віса» до потилиці: постріл... забулькотіла кров. Ще агонізуюче тіло закидали землею. Які обвинувачення мав цей селянин, ми з Литвином не знали. Лише були свідками короткої розправи. На нас зробило це неприємне враження. Так убити людину з премедитацією ми б не могли, тим більше українця. Це не по нашій вдачі, не штука вбити безборонного. Чесна боротьба може йти лише на полі бою. Ми розуміли, що в ім'я справи доводиться часом стріляти свого, але хай роблять собі це інші. Але ж повинен бути якийсь суд, обвинувачення, змога оборони. Адже навіть советські партизани питали людей, чи ми винні, чи ні. Юстик, без нічийого наказу, без суду, виконав присуд і сам розстріляв. Він був і суддя і виконавець. Він являвся паном життя і смерті селян, які належали до району його влади. Це нам був образок майбутньої діяльності бандерівської СБ (Служба Безпеки).

На третій день свят в обід узяли ми підводу в поляка, що садив якраз картоплю, і виїхали до мого дому. У Вербі треба було переїздити шосе й залізницю. На переїзді стояла малярська варта. У мене був захований у возі кріс, що його виміняв за пістолу в Церквищах. Пістоль був дуже гарний, і мені було шкода розставатися, але Литвин казав:

— Не жалій, — коротка зброя нічого не варта, тепер треба носити довгу.

Полякові ми загрозили, що як тільки моргне до мадяра, на місці застрілимо. Спокійно переїхали варту. Пізніше доводилось переїздити Ікву, бо міст у Носовиці був спалений. Перед Антонівцями поляка, як завжди, налякали й відпустили додому.

У мене дома мати й брати дуже втішилися, що я ще живий. Востаннє був я дома на весіллі мого брата. Тепер застав усіх при доброму здоров'ї.

Мій брат Петро зорієнтував нас повністю в подіях, що відбулися в наших околицях.

В сусідньому лісі знаходилося два партизанські табори: мельниківський табір Хрона і бандерівський табір Крука. Настрої односельчан були дуже піднесені. Багато молоді заактивізувалося і потрапило під вплив революційних організацій. Деякі не знали, за ким іти: за бандерівцями чи з мельниківцями. Всі мої товариші, що були в минулому під моїм впливом, чекали від мене авторитетного слова. Цікаво, що те саме явище, яке було на еміграції, помічалось і по

селах: більш свідомі люди були симпатиками мельниківців, а мало вироблена молодь здебільшого симпатизувала бандерівцям.

Ясно, що ми з Литвином були ідеологічно за ОУН А. Мельника, але, вирішивши піти на військову дорогу, поставили придивитися, де ліпше поставлена військова справа і де поважніші люди. З тієї причини ми не спішили вступати до відділу та вирішили зачекати кілька днів, щоб роздивитись.

В міжчасі зустрічалися ми з людьми з одного й другого табору та інформувалися. Крук був більш популярний за Хрона серед населення, але вислід останнього бою з німцями на Козаччині підірвав нашу віру в нього, як військовика і командира. На шосі Шумськ-Крем'янець Крук із відділом 50 чоловіка розбив колону німців і здобутими машинами над ранком приїхав на хутір Козаччина та розмістився на спочинок в трьох квартирах, не виставивши варти. Німецька жандармерія, в силі 80 осіб, слідом машини приїхала на хутір і застала всіх сплячих. Хлопці боронилися героїчно, але згнули чотири стрільці. Німців, правда, згнуло всім, але при такій необережності Крук міг загубити весь відділ.

Про Хрона інформували нас позитивно. Через зв'язкового умовилися ми з ним на зустріч. На горі Стіжок у гаївці чекали нас Хрін і Чорнота. По довгій розмові погодилися ми з Литвином вступити в його відділ. Тут ми довідалися, що до табору стороннім не вільно навіть зближатись. Коли хтось туди заблукався, його пости затримували і коли виявилось, що він нешкідливий, зав'язували очі й виводили далеко за табір. Така дисципліна, конспірація і романтика нам дуже подобалася, і ми з Литвином нетерпляче чекали дня, коли будемо допущені в таємничий ліс. Умовились, що прибудемо до табору 1-го травня 1943 року.

До 1-го травня залишилося ще три дні. Відпочиваючи, снували ми пляни, як то будемо воювати з німцями, якої тактики будемо триматися і т. д. Литвин казав, що ми завжди мусимо в бою бути близько один одного, щоб взаємно себе виручати. Він вірив у своє щастя, що його куля минає, бо в останній польсько-німецькій війні йому прострілили лише наплечник.

Я, однак, вірив у призначення і вірив, що все буде так, як казала мені ще на Поліссі циганка. Вона запевняла мені успіх у дівчат, казала вистерігатись чорнявої, яка полонить мое серце. Далі казала, що матиму успіх в авансах, а потім виїду за кордон, буду багатий і одружуся з чужинкою. В'яз-

ку з 13-ти ниток наказувала мені завжди носити при собі, бо це мій талісман. Хоч я і не дуже в це вірив і не конче хотів одружуватися з чужинкою, проте ниток не викинув. Якраз тепер прив'язував мимоволі до них велике значення. Вони ж запевняли, що ще десь колись буду багатий, отже, не загину в боях найближчого майбутнього.

ЛІСОВЕ ЦАРСТВО

«Родина наша — обрізани,
А хата в лісі, у ярах...»

(Партизанська пісня)

— Ваш терор для нас страшний лише так довго, як довго ми не відповідаємо протитерором. Коли за ваш один постріл падатиме наших десять, коли з-за кожного рога й корча на вас чигатиме смерть, тоді побачите, чи можна вам провадити війну на фронті і в запіллі одночасно.

Так писав отаман Тарас Бульба-Боровець ще 1942 року до ката України — Коха. Тепер здійснювалась його погроза.

Кожне село, кожна хата, кожний горбок і корч при дорозі грозив німцям смертю. Почалась тотальна боротьба українського народу з кривавим окупантом. Доля судила, що мое рідне село стало першою партизанською базою на Волині.

На північний схід від міста Крем'янця, де кінчається ланцюг мальовничих Гологір і Вороняк, у мальовничій долині, лежить село Антонівці.

Луг і річка Ілавка, що наповняє місцевий став, ділить село на дві половини. Довкола села, в гірських заглибленнях, розкинулись менші і більші хутори, як: Рудня, Лісовики, Данилівка, Трійця, Гута Антоновецька й Соснівка.

В центрі села, на горбку стоїть гарна дерев'яна церква, оточена грубими ясенями і високими смереками. Трохи вниз від церкви знаходиться шкільний будинок, а далі — великий дім священика, овочевий сад і саджавка. Другий осередок села — це водяний млин і ряд фільварочних забудовань, розташованих над ставом (за греблею), які, разом із сусіднім лісом, належать до посіlostей нащадків графа Ходкевича.

За Польщі приїздили в село різні екскурсії, цікавилися пам'ятками давнини і любувалися красою околиці. Акцію краєзнавства провадив професор Крем'янецького ліцею Мончак, поляк. Тому, що пам'ятки не мали нічого спільного з польською історією, він не старався місцевості популяризувати.

А оглядати тут було що. На одній із близьких гір залишилася стара мурована церковця Св. Трійці, згідно з легендою побудована на місці печери св. Йова Почаївського. На горі Уніяс залишилися оборонні вали, висипані правдоподібно ще за часів Волинсько-Галицької держави. В той час сусіднє село Стіжок було містом. Тепер за стільки віків на тих зарослих травою і лісом старих слідах княжих дружинників, проходили, як тіні предків, українські партизани.

Весна 1943 року була справді весною бурливою. Стихія боротьби з німецьким окупантом охопила всі українські землі. Тереном найбільших боїв були Волинська й Поліська земля. Вони стихійно зірвались до боротьби. Але був у цьому певний плян. Були певні моменти, які можна назвати початком. Були події, що визначували етапи розвитку боротьби.

Носіями цієї боротьби — незалежно від її стихійности, в основному — були ОУН А. Мельника і ОУН С. Бандери. Першим виступом було визволення в'язнів із дубенської в'язниці боївкою ОУН «М», а далі визволення в'язнів у Крем'янці боївкою «Б» в кінці лютого 1943 року. Крок за кроком дії боївок розвиваються і доходить аж до «Антоновецької Республіки» — першої військової бази українських партизанів на Волині.

Велика смуга Крем'янецько-Дубенського лісу, який сполучається з Славутсько-Шепетівськими лісами стала другим після Полісся центром широкого українського повстанського руху. Тут творилися повстанські загони, штаби, військові школи. Тут же відбувались перші трагічні події.

Перші кадри рекрутувалися здебільшого з Крем'янецького і Дубенського повітів, з поважною участю молоді всіх українських земель. Досі на Волині були лише боївки, які не мали чисто військового характеру так, як мали від самого початку крем'янецькі відділи.

Але й ці перші волинські відділи спиралися вже на партизанські традиції отамана Т. Бульби, який рівно на рік раніше почав протинімецькі дії в лісах північної Рівенщини, Костопільщини та Сарненщини. Коли творився Крем'янецький осередок, то Бульба був уже дуже відомий. Хоч його

відділи виступали під назвою Українська Повстанча Армія (УПА), то його партизанів звали «бульбівцями», а назва УПА тоді ще в широких колах українського суспільства майже не вживалася.

З Бульбою мали зв'язок обидві ОУН. ОУН А. Мельника дружно з ним співпрацювала ще від 1941 року. Бандерівці трактували його, як майбутнього конкурента, але тим часом висилали до нього своїх людей на партизанський вишкіл і «заправу».

В зв'язку з вищезгаданими подіями в лютому й березні 1943 р. постала, як перша, Антоновецька база. Генеза її приблизно така:

В другій половині березня 1943 року крем'янецький поліцист Мазниця перейняв телефонограму до німецької жандармерії в Крем'янці такого змісту: «Ненадійний елемент роззброїти й арештувати». Мазниця повідомив про це обласного бойового провідника ОУН А. Мельника (до якого він, власне, був зв'язковим від поліції) — Блакитного, і 19. 3. забрати з магазину решту зброї та амуніції й відійти в влено зробити приготування до втечі. 20. 3. жандармерія зажадала від української поліції 20 крісів. Вже 21. 3. жандармерія домогалася дальших крісів. Того ж дня Блакитний зустрінувся з Хроном і вони рішили уночі з 21-го на 22-го 3. забрати з магазину решту зброї та амуніції й відійти в ліс. Так і зробили. Повідомлена про це поліція по районах теж відійшла в ліси.

Крем'янецька поліція покинула службу в числі коло 100 чоловіків. Частина з них розійшлися по домах, а лише 45 чоловіка затрималися коло села Людвиць, у лісі званому Купівець. Відділом командував Жарина, а його заступник був Мазниця. Згодом відділ перейшов в угорський район, а звідти, під командою Вихора, в лісничівку, недалеко від Антоновець. Комендантом табору призначено Хрона (Микола Недзведський), бувшого коменданта поліції. За кілька днів група мала вже 50 чоловіків та була озброєна кількома легкими кулеметами, а Блакитний додав ще «максима» з тачанкою. Коли бандерівці в часі однієї акції спалили живцем трьох лядвиртів у Бережцях, німецька жандармерія приїхала до Стіжка, де сталася сутичка з повстанчою групою Хрона. У висліді були вбиті чотири німці, по наших боці були два ранені. Це був перший бойовий хрест цієї групи.

Незабаром прийшли до групи Хрона поповнення з ретенових боївок і він закладає табір у лісі над озером Глибоке. Тоді було ще холодно, подекуди лежав сніг, але перша волинська база стала фактом dokonаним.

Найближчими тижнями, в зв'язку з слідством німецької жандармерії і загрозою арештів в середній лісничій школі в Білокриниці, учні школи, в порозумінні з хлопцями місцевого батальйону, в силі понад 20 осіб утекли до групи Хрона. Серед учнів були: Іскра, Клим, ⁽⁵⁾ Вусатий, Грушка й інші. Політичну роботу й бойову підготовку в Білокриницькій школі провадив інж. Гарячий (заступник директора), колишній сотник кінного полку ім. Костя Гордієнка. В лютому 1943 року його розстріляли німці після нападу бандерівців на в'язницю. Тоді розстріляно д-ра Рощинського з дружиною, Жиглевича, Юрка Черкавського і ще одну жінку. ⁽⁶⁾

Паралельно до відділу Хрона розгортався на Крем'яничині рухомий відділ Крука, що складався з боївок ОУН «Б», з частини поліції, що перейшла від Хрона, і батальйонців. Але Крук ще не мав табору в лісі, стаціонував по селах. Тоді ще не було спільної теренової клички і не було суперечок між відділами.

Коли потепліло, Крук заклав табір на Залужській горі Франка. З акцій, які він перепровадив у терені, були: Дедеркали — де німці дубельтівками і гранатами відбивалися, Молотків, шоса Шумськ-Крем'янець і згадана вище сутичка на хуторі Козаччина. Масовий виступ боївок ОУН «Б» (Вербний тиждень) на всій Волині закінчився невдачею. Після голосного початку і кількох невдач усе затихло, зате розпочалася плянова організація відділів. Виявилось, що боївки не можуть мірятись з німцями.

Перед Великодніми Святами (Свята були 25. 4. 1943) була спільна виправа відділів Хрона і Крука на батальйон шудманів у Білокриниці, що містився в колишніх касарнях 12-го полку польських уланів.

На допомогу були стягнуті боївки мельниківців із Дубенщини, на чолі з Арійцем-Білим і Бабієм, як доповнення відділу Хрона. Два ті відділи, Хрона і Крука, мали разом біля 200 чоловіка. Акція не вдалася. По короткій перестрілці наші відступили, бо виявилось, що німці посилили свою залого. Після тієї акції між Хроном і Круком, не зважаючи на їхню організаційну приналежність, заключено порозуміння щодо взаємної допомоги в разі небезпеки і усталено спільну теренову кличку.

Крім відділів Крука і Хрона, на Крем'яничині був ще третій по політичній приналежності відділ т. зв. ФУР (Фронт Української Революції). Командиром відділу був Яворенко. Його постійна квартира була на хуторі Червона.

Яворенко, колишній директор сільсько-господарської школи в Борсуках, спочатку працював з бандерівцями, хоч членом їхнім не був. Відділ його складався з хлопців, що після 30. 6. 1941. відійшли від бандерівців, і тих, хто стояв на площині УНР. Політвиховником був у нього спочатку Остап із Крем'янця. Згодом у цих справах допомагав Л. М. Вони час від часу контактувалися з отаманом Т. Бульбою. ФУР-івці в лютому 1943 р., озброєні кількома пістолями, забрали з Крем'янця повітову друкарню і дозволяли з неї користати бандерівцям в рамках взаємної співпраці. Незабаром бандерівці правом «старшого брата» забрали друкарню собі й так скінчилася Яворенкова співпраця з ними.

Територія впливів Яворенка обмежувалася селами: Борсуки, Снігурівка і кількома хуторами Лановецького району. Сам Яворенко був абсолювентом торговельної школи в Тернополі, закінчивши її за большевиків. Мав ступінь старшого сержанта червоної армії, (?) прикмети сміливого ватажка та здібності промовця. Його ад'ютантом і оперативним старшиною був лейтенант Костя, наддніпрянець, досить здібний військовик. Так представлялася партизанка на Крем'яничині до 1. 5. 1943. року.

Аналогічно до Крем'яничини розгорталися події на Дубенщині. Були зорганізовані боївки ОУН «М» і «Б», і до них прийшла поліція, з тою різницею, що на Дубенщині не було відповідних комплексів лісу, де можна було б організувати відділи. Тому силою факту вони пізніше постягалися в антоновецький ліс, якого більша частина адміністративно належала до Дубенської округи.

Перша сутичка українських партизанів Дубенщини з німецькою жандармерією була в Білогородському лісі. Згинуло наших три хлопці, по боці ворога було багато ранених. Наші спалили дві німецькі автомашини. Німців було 70, наших 35 хлопців. Німці заломилися і втекли.

Сутичка відбулася при кінці березня. Командував Черник, бойовий чи військовий провідник бандерівців на Дубенщину.

Той самий відділ пізніше брав участь у нападі на Смигу. Після акції хлопці з боївки були розпущені додому, а малий відділ під проводом Борсука стаціонував по селах: Любомирка, Буца, Обгів, стало змінюючи місце постою. Відділ Борсука належав до групи Крука. Хвиля акцій на ляндрівтів на Дубенщині перед Великодніми Святами також затихла.

МИ — УКРАЇНСЬКІ ПАРТИЗАНИ

Вже другий день ми з Литвином у таборі Хрона. До першого травня дома не всиділи. Коли нас зв'язковий привів до табору, перед нашими очима закрутився весь світ. В гущавині лісу стояли два намети, а біля них товпилися озброєні хлопці. Зброя і одяг різноманітні. Хто в цивільному, хто в поліційній шинелі. Найбільш по військовому виглядали батальйонці.

Увагу всіх звернули наші обстрижені голови. Після загального привітання нас окупили хлопці, між ними й наші старі знайомі, і ми взаємно засипали один одного різними питаннями. Настрій був бадьорий і відчувалося, що «братія» готова на найбільші пориви, хоч і не дуже приготована до бою. До табору приїздили і від'їздили щохвилини вершники, підводи, приходили гінці. Щохвилини прибувала нова вістка: що й де німці зробили, де поляки видали наших людей німцям.

Деякі польські села дістали від німців зброю для поборовання українських партизанів. Найближче положене від лісу польське село Кути тероризує довколишнє наше населення. На всі ці вістки хлопці затискають кулаки і чекають наказу командира, певні, що вони тепер за все і всім відплатять, як караюча рука українського потоптаного народу, як месники за народні кривди.

Хрін, Чорнота й інші провідники відділу відбирають звіти, дають накази, проводять між собою жваву розмову. Як я пізніше довідався, якраз тоді велися переговори в справі спільного штабу і спільних дій групи Хрона й Крука. Рівномірне гудіння розмов переривав сильний голос Бурлаченка, що через грамофонну трубу заповідав обід і вечерю. Тоді найбільший рух починався біля невеликого казана з їжею, де кожний по черзі діставав від кухарів велику порцію м'яса і гострий дотеп Мазниці. По вечері закликав нас Хрін до намету і вписав наші псевда в список стрільців його загону. Від того часу нас звали: Литвин і Макс. Перед спанням відбулася загальна збірка, перевірка присутніх, після чого відспівано спільну молитву «Боже Великий». Поважний спів молодих вояків покрила темна ніч.

На другий день ранком прибула до ліса боївка з Дубенщини в силі 85 чоловіків на чолі з Арійцем, Угреньком і Чорним. З ними прибули дівчата Іра, Кіра і Маруся, наші санітарки. В таборі збільшився гамір. Хрін дав зарядження будувати нові намети.

Перед обідом Хрін, я і Чорнота поїхали верхи до табору Крука на дальші переговори. На схилі гори Франка, біля джерела мистився табір Крука. Замість наметів були побудовані принесені з села шопи. Крім Крука, Каменя, майора Голубенка, Стеценка з оселедцем на голові, Гамалії, Гармаша, Кропиви, Квітки, Тимка зустрівся я ще зі старим знайомим Ільком Т. (Олег) і проф. Гнатовим. Польовий священик відділу Іларіон оповідав мені, як хлопці лякають старого професора: викрадають від нього кіса, а потім кричать, що німці біля табору.

Справа переговорів затягувалася. Йшло про важну справу й розв'язати її не було легко.

Українські повстанчі сили, як бачимо, оформлювалися в зародки аж чотирьох армій: 1) УПА — Бульби, 2) відділи ФУР, 3) Військові відділи ОУН полковника А. Мельника, 4) військові відділи ОУН Бандери. Провадити боротьбу з окупантом аж чотирма арміями — це б було божевілья. Всі надіялись, що справа ця буде полагоджена на верхах. Було відомо, що йдуть переговори між мельниківцями, бандерівцями та Бульбою в справі створення спільного штабу. Але поки десь там говориться, щоденні потреби вимагали рішень місцевого характеру. Потрібна була співпраця місцевих відділів у справах оперативних і вишкільних тим більше, що старшин було мало і в одних і в других.

Сотник української армії Семенюк⁽⁸⁾ (псевдо Орлик, а згодом Гуня), запропонував спільний штаб для відділів Хрона і Крука, при чому він, Орлик, мав бути оперативним старшиною. Не легко було рішити справу, бо Крук боявся діяти без наказу своїх зверхників, хоч здоровий розум наказував на це погодитися.

Але обставини змушували до цього. Загроза з боку поляків, які дістали від німців зброю проти нас, змусила договоритись виконати спільну атаку на Кути.

Ще того самого вечора відділи Крука і Хрона вирушили в акцію. Озброєні поляки з родинами замкнулися в костелі, а кругом мурованого плоту побудували кулеметні гнізда. Згідно з пляном відділ Крука наступав з півночі, а ми з півдня, щораз затискаючи перстень оточення. Поляки боролися добре. Щоб розпізнати їхні становища, відділ Крука підпалив хату біля костела. Все було видно, як на долоні. Лише нам, наступаючим від сторони болота, було погано лягати і маскуватися. Захований у кущах поляк несподівано кинувся з вилами на нашого стрільця, що просувався вперед, але Булька своєчасно цільним стрілом поклав його

трупом. Вусатий був ранений у ногу. На диво куля, що пройшла кишеню, розбила гранату на дві половини, і граната не вибухла. Бій тривав цілу ніч. Без тяжкої зброї трудно було знищити залогу. Будинки в селі ми спалили всі до щенту, залишили лише дім української родини.

Червона заграва вогню присвічувала нашому відвороті до лісу. Та акція відбулася в ніч з 30. 4. на 1. травня 1943. року. Наш відділ був в силі 80 чоловік і ще не був поділений на рої і чоти. Наступали «посполітим рушенням». Зі зброї, крім крісів і ручних кулеметів, ми мали з собою на тачанці «максима».

У відділі Крука були два ранені; з них один, тяжко ранений, через кілька днів після акції помер.

Так почалося наше нове життя. Почались бої, лилась кров, падали жертви. А весна йшла запашна, заквітчана. Хотілось жити, радіти життям, упиватись перемогами. Ніхто не думав про смерть, ні про рани. Кожному здавалося, що перед ним єдино перемога, така чудова, як ця весна навколо, як ці травневі ночі.

Починаючи з нашої акції на Кути, день-у-день, як тільки заходило сонце, небо купалося в заграві пожеж. Це палали польські села. Поляки без потреби зв'язалися з німцями. Очевидно, не всі, але бандерівські боївки виповіли їм війну, яка не вгавала на Крем'яниччині приблизно п'ять тижнів. Поляки тікали до міст, і німці творили з них поліційні частини, що жорстоко мстились на українському населенні. Села Рибчу, на Крем'яниччині і Панську Долину, на Дубенщині, поляки перемінили в справжні фортеці, добре окопані й устатковані німецькою зброєю.

Полякам не треба було починати війни з нами. Але й українська сторона мусіла шукати якогось іншого виходу. Та бандерівці не хотіли шукати жодного порозуміння, і ситуація все загострювалася, і в результаті — хвиля взаємного терору розлилась по всій Західній Україні. Тут визначувались великі тактичні розходження між нами й бандерівцями, що вказували на майбутній конфлікт. Це було предметом турбот наших провідників. Чи мав про це думати звичайний партизан?

Партизани, коли палало небо пожарами, сідали довкола вогнищ у таборі і розповідали про свої переживання в боях, чи в колишньому підпіллі. Розповідали про німецький терор і героїчний спротив українського народу.

Ось один хлопець із Верби здушеним голосом оповідає, як загинула родина дубенського повітового провідника ОУН

полк. Мельника — Панасюка. Були чотири брати Панасюки. Всі, як соколи: з них два в підпіллі, а один — повітовий провідник.

У Великодню Суботу обидва підпільники прийшли додому. Помились, одягнули чисте білля. Попереджені поляками німці оточили хату й заарештували всіх чотирьох разом із матір'ю. Хлопці не ставили опору, бо були певні, що їх відіб'ють на дорозі товариші. І дійсно, боївка, довідавшись про арешт, зробила на шосі засідку. Але німці зігнали людей з околиці до Верби і тут учинили «суд», заявивши, що всі брати — партизани, й усіх, разом із матір'ю, розстріляли. Жоден із них не моргнув оком, ідучи на смерть. Впали з окликом «Слава Україні!» А героїня-мати героїчних синів, із твердою вірою промовила до німців: «Ви незабаром будете в такому становищі, як ось мої сини і я».

Слухаючи розповідь, гурток біля вогнища міцніше сти-скає зброю. «Для цього ми тут, щоб помститись за них», — думає кожен. «Але не для того ми тут, щоб спричиняти зайво нові жертви», — докидає один з гуртка і оповідає, як бандерівська група партизанів Каменя⁽⁹⁾ ночувала в селі Батьківцях і не виставила варті. Жандармерія оточила село. Попереджені селянами бандерівці втекли, але дехто в поспіху залишив зброю й амуніцію. Німці, знайшовши такі докази перебування партизанів у селі, спалили хати.

Такі випадки бували. Тому Блакитний жадає від Крука, щоб перейшов до табору в лісі, щоб не наражувати сіл і туди ж щоб постягав інші бандерівські групи. Інакше трактуватиметься їх як авантюристів і дасться наказ про розброєння.

Довго в ніч оповідають партизани, як заклали табір наприкінці березня і прокидались присипані снігом, скільки сала мусіли їсти, щоб підтримувати температуру. Але все це блідне перед романтичністю Великодніх Свят у лісі. Партизанський пан-отець Палладій Д. святив паски розкладені на пеньках і ковбаси, що висіли на сучках. Не було б кінця оповіданням, коли б не наказ гасити вогонь і лягати спати.

Над табором намет зоряного неба, а навколо табору чуйні вартіві. Спимо козацьким сном. Що готує нам завтра?

ДНІ РАДОСТИ

Першу половину травня всю нашу увагу займала справа переговорів з бандерівцями про військову єдність обох загонів без порушування організаційної окремішності.

В переговорах з боку бандерівців брали участь: Крук, Камінь, Еней, Ткачук та Прокопович; з нашого боку: Блакитний, Хрін, Арієць, Чорнота й Журба; як політично нейтральні військовики — сотник Орлик та сотник Скоб.

Після довшого обміну думок складено договір, підписаний з одного боку Круком, з другого — Блакитним.

Договір цей був доказом правильного відчуження наказу обома сторонами. В народі можуть бути різні політично-ідеологічні групи, партії, організації. Але армія може бути лише одна. Невеликі партизанські загони (загін Крука мав около 70, а загін Хрона — 150 чоловіків, що розпочинали боротьбу з окупантом, який панував над усією Європою та стояв на брамах Азії і міцно тримався африканського континенту) — не сміли розпорошувати своїх сил. Перед ними стояли жахливі труднощі, як брак зброї та амуніції, а найважливіше — брак вишколеного командного складу та навіть стрілецтва, не кажучи вже про технічні частини. Вікова неволя завела український нарід у таке становище, що для ведення визвольної боротьби йому треба збирати всі свої сили, не дати загинути найменшій крихті енергії, бо вороги переважають нас у всьому тисячекратно.

Це розуміли обидві сторони, і тому було сказано, що військові частини ОУН полк. А. Мельника й військові частини ОУН С. Бандери складуть спільний штаб, який провадитиме всі військові дії аж до досягнення незалежності Української Держави. Штаб мав бути складений зі старшин обох таборів на паритетних основах. Крім того договір передбачав створення спільної школи старшин і підстаршин, спільної лікарні і всього, що потрібне для розвитку сили партизанських загонів та успішних операцій.

Підписання договору викликало хвилю радості в обох таборах і серед населення. Це ж бо поставлено крапки над «і» — одна армія одного народу. Всі організації, всі ідеології мали класти спільні зусилля для досягнення спільної мети.

Відносини між обома таборами, що досі були товариськими, чи приятельськими, стали тепер братерськими. Начальник оперативного штабу сотник Орлик заквартирував у більшому і краще озброєному таборі Хрона. Партизани, не зв'язані ближче з політичними справами, не бачили жодної

різниці — чи належатимуть до того, чи до того відділу, та почали переходити з одного до другого, щоб сполучитись зі своїми товаришами, односельчанами і т. д. Бувало й таке, що один брат належав до одного табору, а другий — до другого. Я особисто теж мав свого родича в таборі Крука.

Це формальне закріплення братерства зброї піднесло бойовий дух і відкривало перед українською партизанкою нові перспективи, бо одночасно велися переговори обох ОУН з УПА от. Бульби.

Але ми не знали, що бандерівці вже припинили були переговори з Бульбою. Вони їх ужили, як тактичного маневру, щоб виграти час. Крук діяв на свій розум, не маючи директив від свого Проводу. Директиви ті згодом прийшли і наш договір, з вини бандерівців, не був виконаний. Та в травні ми ще не передбачали, що готується трагедія і були повні найкращих надій.

В таборах приспіненим темпом ішла реорганізація і вишкіл відділів. Зокрема зверталось увагу на зброєзнавство тому, що зброя була різна. Одні одним показували, як нею орудувати.

Спочатку була створена одна фіктивна сотня, яку в разі потреби підбиралася з найбільш відважних і бойових хлопців. Увесь відділ очолював Хрін, як комендант табору. «Бунчужним» сотні був Гаркавенко. Такий командний склад був на місці під час постою в таборі. На випадок дрібних акцій господарського характеру, як напади на державні фільварки (штатсгуги), доручалося одному із спритніших партизан відповідну кількість хлопців, і він був їм за командира під час акції. Такий стан речей впроваджував певний хаос. Але це був початок, коли щодня прибували в ліс нові люди. Все ж створення цієї фіктивної сотні давало змогу організувати чоти, їх понумерувати і т. д. З теренів стягалося зброю від селян і організаційних складів зброї. Тепер щойно ми дорікали собі, чому здали всю зброю німцям, коли після проголошення бандерівцями держави у Львові було вийшло таке зарядження лейтенанта Легенди. Сама ж українська поліція не одного селянина побила за те, що він заховав під свою стріху зброю. Але тоді вірив дехто, що буде створена українська армія, якій та зброя саме буде потрібна.

Деякі віддавали українським партизанам зброю добровільно, а деякі затримували її для себе на всякий випадок. Коли хтось із сусідів доказав про це партизанам, від дядька зброю «викачували».

З присутністю дівчат у лісі таборове життя наповнилось щебетанням жіночих голосів. Всі три дівчини були ду-

же вродливі й інтелігентні. Іра й Кіра були студентками медицини з Києва, Маруся — учениця з Дубенщини. Вони дуже швидко піклувалися раненими. На спільних молитвах, на лівому крилі відрізнялися жіночі голоси. Дівчата поводитися дуже добре і стрілецьство ставилося до них з повною повагою.

Командир Хрін, як помітили хлопці, не був байдужий до очей Іри. Я і Литвин мали «свій вироблений погляд» на жінок взагалі та старалися не звертати на них особливої уваги. Однак сталося інакше. Одного вечора біля вогню позбиралися хлопці на гутірку, а в різних позах і по різному тримали, як завжди було прийнято, біля себе зброю. Між ними були Іра і Кіра. Ми з Литвином підсіли до гурту і почали розмову з дівчатами. Нас цікавили настрої молоді східних земель, їхнє особисте враження з побуту в лісі і т. д. Дівчата не дуже охоче підтримували розмову, думаючи, що ми, як і попередники, будемо засипати їх питаннями про комсомол і взагалі придиратись до молоді, що виросла в в советській дійсності, закидаючи їм брак патріотизму і т. д. Вже після короткої розмови, ми з Литвином мали враження, що це досить розумні дівчата. Литвинові навіть Іра більше чим подобалась. Після того вечора Литвин щораз частіше старався розмовляти з Ірою. Але своїх намірів переді мною не виявляв. Арієць непомітно залицявся до Марусі. Так помалу в таборі творилися ідилії.

Іра мені також подобалась, але я відганяв від себе думки про неї, певний, що мій поліський кожух і підстрижена голова буде відкидати від мене всіх дівчат.

ВИПАДОК

Ми познайомилися і зблизилися з деякими хлопцями і творили в вільні години все своє вужче товариство. До них належали: Паляниця, Риба, Руський, Макух, Гарячий, Тигр і інші. Руський «поліщук» розповідав нам свої переживання у Бульби. Тигр був жонатий чоловік, залишив жінку та дітей і пішов в ліс. Розповів нам одного вечора, як на початку квітня він поїхав у поле орати й мав із собою у возі кріса. Шосою Крем'янець-Березці переїздили німецькі легкові машини. Тигр покинув коні, а сам зробив засідку. Наблизилась таксівка, а в ній три німецькі старшини. Ціль-

ним стрілом із советської десятки Тигр поціливі шофера і машина пішла під укос. За шофером пішли й три старшини. Відібравши від побитих зброю, випряг із плуга коні і поїхав додому. Йому наказу не давав ніхто, він сам ненавидів німців. Після цього випадку пішов до партизан.

Під враженням його оповідання хлопці висловили бажання зробити засідку на німецькі автомашини. Хрін дав згоду і ми в числі двадцять хлопців вибралися на шосу раненько, ледве надворі світало.

Недалеко шоси, в лісі, затрималися ми на сніданок перед акцією. Хлопці вже мріяли про те, як ділитимуть багату здобич. Макух жартами сказав, що ми заб'ємо якогось попа і вернемось додому.

На відтинку шоси Смига-Судобичі, недалеко переїзду залізниці Крем'янець-Дубно, в старих окопах на горбку заляг наш відділ. Від 5-ої до 8-ої години ми виглядали німецьких машин. Проїхала вантажна машина з робітниками, прпустили ми ще одну поштову німецьку машину, не зачіпали. Нам хотілося здобути зброю, чекали військової машини. Нарешті, вже знудилося чекати і вирішили, що б'ємо першу, яка появиться, машину. За кілька хвилин загула таксівка, посипалися стріли, зацокотів кулемет Руського. Машина захиталася, як корабель на морі, і раптом з'їхала в рів. Стріляючи, підбігаємо до машини і своїм очам не вірили: з авта висипалися чотири трупи, між ними священник і єпископ Олексій (Громадський). Всі жажнулися. Сталася фатальна помилка.

Забрали ми архиерейську течку і шапку, яку він віз у круглий коробці (білий архиерейський клубук) і чим скорше відійшли в напрямку табору. Думки поділилися, одні говорили по дорозі, що так йому й треба, москвофілові, — (він виступав проти української церкви), другі цілком не схвалювали нашого вчинку. Мені самому було соромно, і я вважав цю акцію за страшну помилку й за великий гріх. Коли ми зайшли в глибину лісу, Чорнота відкрив течку, прочитав усі папери, які там знаходилися, і наші сумніви розвіялися.

Як відомо, в Україні, зараз по відході большевиків, виникла Українська Автокефальна Церква, спираючись на давні традиції автокефалії, які потоптала свого часу Москва, підпорядковуючи українську церкву юрисдикції московської патріархії. Коли 1941 року прийшли німці й зліквідували в Україні всякий прояв організованого українства — єдиною організацією, що могла б об'єднувати весь нарід і, як неполітична, не підлягала б ліквідації, була Українська Православна Автокефальна Церква. Але тут, як і в багатьох ін-

ших справах, інтереси німців збігалися з інтересами антиукраїнських елементів у самій Україні. І так з'явилася Українська Автономна Церква під головуванням архієпископа Волинського і Крем'янецького, Олексія, що хоч походженням українець, став на антиукраїнські позиції і об'єднав навколо себе всі реакційні московські елементи в церкві. Свідоме українське духовенство й віруючі гостро протиставились заходам Олексія втримувати бодай частину України під юрисдикцією московського патріарха, що був у минулому й був би в майбутньому сліпим знаряддям політики Кремля.

Однак з допомогою Олексієві, як тому, що розколював останню всеукраїнську інституцію, прийшли німці. Крем'янецький гебітскомісар заявив, що «не бажає розбиття в церкві» і наказав усім священикам визнати зверхність Олексія, створивши таким чином для нього базу. Далі райхскомісаріят, покликаючися на «свободу релігії», видав заборону продавати якунебудь пропаганду проти автономістів. Але була така ситуація, що в селах і містах лише деякі священники були автономістами, а віруючі хотіли належати до УПАвтокефальної Церкви й вимагали для себе священика автокефаліста, а автономіст мав би залишити церкву й парафію.

Ось у цій то справі їхав до Луцька Олексій автом крем'янецького гебітскомісара. В його паперах був широкий меморіал, в якому Олексій просив підтримки нелюбих населенню священиків автономістів, а за це він запевняв співпрацю автономістів у справі «удержання ладу в Україні». Це був недвозначний натяк, що священики автономісти з його наказу співпрацюватимуть із німецькими органами безпеки. Хто це руйнував «лад» в Україні, як не націоналістичні і взагалі самостійницькі кола, а в першу чергу українські партизани. Це, власне, й розвіяло наші сумніви. Випадково, але з нашої руки, згинув той, що хотів Церкву переіменувати в сітку німецьких провокаторів.

Це сталося приблизно 7 травня 1943 року. Офіційно подали, що Олексія вбила большевицька банда, бо не хотіли ще розголошувати, що почав збройну боротьбу український нарід, незалежно від большевиків.

Того самого дня, з тим самим наміром і в те саме місце був висланий відділ Крука, під проводом Беркута — тільки з малим спізненням. Почувши стріли, відділ прибув на шосе вже по наших відході і побачив розбиту машину. Не знаючи, як це трапилося, стрільці Беркута забрали особисті речі єпископа і зараз же відійшли.

ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА

Напади українських партизанів доводили німців до божевільної люті. Вони ніяк не могли собі уявити, щоб хто-небудь відважився поставити їм спротив. Та й ще хто? Якись хлопчачки, що не то «фюрера», але навіть машинової зброї не мають. Проте, партизанів вони не легковажили. Навпаки, дуже боялись і клялись свято, що ось-ось їх знищать. Але знищити партизанів не легко. Надто ж партизанів, що є кров й кість від кости народу. А до того німці, всім населенням України зненавиджені, не мали жодної розвідки в терені. Поляки, що працювали в СД, теж на села не показувались. Іти в ліс проти партизанів — німецькі герої не мали відваги. Але воювати з цивільним населенням — це було кожному німецькому грабіжникові по душі.

Цим разом рішили вони «знищити партизан» у селі Стіжок, що лежало під нашим лісом. Німці в силі 180 людей, (відділ складався з крем'янецької жандармерії і частин польської поліції), вночі з 8-го на 9-й день травня, під'їхали до села Лішня, там залишили машини і нишком оточили Стіжок. Населення нічого не знало. Щойно над ранком, викривши присутність німців, цивільна варта сповістила село і люди кинулись тікати в ліс. Німці почали стрільянину по втікаючих. Пійманих чоловіків, жінок, дітей і старців закривали в клунях, підпалювали й люди горіли живцем. Втікачі з села сповістили наш табір.

Негайно виїхав із повідомленням гонець до табору Крука, а мене з Литвином вислали на розвідку в Стіжок, бо ми найкраще знали околицю.

Гущавиною наблизились ми до узлісся, звідки могли бачити все село і розташування німців. На сто метрів від нас, через проріджені над полем сосонки побачили ми товстого німця, що стояв лицем до лісу і строчив з автомата наосліп навколо себе.

Так і похололо нам у п'ятах. Кріси наші були зведені. Залишалось тільки потягнути за спустовий язичок. Але Литвин, прижмуривши очі, показує мені, що не можемо стріляти.

Непомітно ми відповзли назад і обійшли гору з другого боку, звідкілля нам було видно становища німців. Німці окопалися навколо села. В середині, на горбку стояли міномети, з яких вони час-від-часу обстрілювали ліс. Все село горіло. Ясно, що зав'язувати з ними бій у селі не було сенсу.

Так ми й доповіли нашим командирам. В таборі кипіло. Все на гвалт збиралося до бою. Збірки, розподілювання

амуніції, призначування командарів чот — усе те вказувало на недосконалість нашої військової організації. На скору руку було готових до вимаршу сорок найкращих хлопців і тачанка з «максимом».

Згідно з пляном ми мали зробити засідку під селом Лішнею за три кілометри від Стіжка, розраховуючи на те, що німці в поворотній дорозі до Крем'янця будуть менш обережні і неприготовані на несподіванки. Якби німці залишилися в селі, або вирушили в тому напрямку, то ті, що були в таборі, в числі понад 150 чоловіка під проводом Журби і Гаркавенка, мали заатакувати їх у селі Стіжку, або при виїзді і змусити до втечі на Лішню. Тоді наша група мала загородити їм дорогу. При плянуванні цієї акції сподівались допомоги від Крука; він мав прибути зі своїм відділом. Плян операції був йому поданий.

В моменті відходу нашої сороківки, яку очолював сам комендант, на коні прибув гонець із повідомленням, що рівночасно калмики, «батальйонці» і польська поліція напали на село Бущу. Тоді Хрін дав наказ Макухові взяти 35 хлопців і піти на захист Бущі.

Німці таким способом хотіли розділити і дезорієнтувати сили українських партизанів, нападаючи на два села одночасно.

Під самою Лішнею наша група зустрілася з Круком; він так, як і ми, в поспіху захопив лише 20 найкращих стрільців і, не гаючи часу, поспішив нам на допомогу. Перед самим селом, у лісі, віддаленому на 150-200 метрів від дороги, що вигиналась паралельно до лісу і в одному місці дотикала його, замаскувався наш відділ в силі 60 чоловіка. Тяжкий кулемет «максим» був замаскований над самою дорогою в купі з наддорожньої просіки. Німці дали наказ вирубати ліс на 200 метрів від дороги по всій Волині. Шість ручних кулеметів (танкових «токарів» і «д्योंхтярів») розставлено вздовж дороги між становищами стрільців, не пильнуючи поділу на рої чи чоти. Я з Литвином і один з відділу Крука зірвали греблю біля недалекого млина, щоб не дати німцям змоги проскочити на машинах.

Без жодного знаряддя, тільки завдяки непересічній силі нашого третього товариша, міст був розібраний і бруси повкидані в річку. Виконавши завдання, ми зайняли становище на лівому крилі. Був гарний соняшний день. Ми вп'ялили очі в клуби диму і в язики вогню догоряючого Стіжка. З затриманим віддихом у грудях і жадобою помсти в блискучих очах, чекали ми німців. Кожний стискав міцніше

зброю і поправлявся в своєму становищі, щоб вигідніше було стріляти. Перед нами зеленіло поле озимини, але вона ніяк не заслонювала нас від дороги. Єдиною заслоною й охороною мали бути крайні сосни, за якими ми розташувалися край лісу.

Нагло забилися серця. Від Стіжка на дорозі з'явився стовп куряви. «Ідуть — зашепотіли стрільці, — готуйсь!» Вітер розвіяв куряву і ми розпізнавали велику череду рогатої худоби: її гнали селяни німцям, як здобич. Машин не було видно. Коли кілька селян з чередою поминули наші становища, наші стрільці, що були крайні, направили їх із худобою в ліс. Незабаром із куряви показалася колона автомашин. В міру, як вони наближались, можна було щораз докладніше розрізнати подробиці. Вже видно було на автах пикси жандармів, обернутих у бік догоряючого села. Сміючись, показували щось руками.

У відступі десять метрів машина від машини, німці підїжджають до наших становищ. Спереду їде гарна лімузина. Нараз, коли вона наблизилася на двадцять п'ять метрів від становища нашого «максима», з усіх боків вибухнув вогонь. Німці, як галушки, падали на землю мертвими. Від запальних куль загорілося санітарне авто. Німці, які залишилися живі, поприпадали пляцком у придорожньому рівчаку. Наші молоді «максимісти» Сич, Запорожець і Вудвуд скосили два перші грузовики з німцями. Так і залишилася купа м'яса на авті, ні один не вискочив. Легкову машину розбив Стеценко з чотирма стрільцями. Руському затявся кулемет «токар». Але його лайку заглушують постріли. За кожним пострілом Лисенка одним німцем меншає. Такий вогонь тривав може десять хвилин.

З боку німців перше відізналося панцерне авто, що замикало колону. Тепер воно рушило з місця і поза колоною авт, обминаючи лежачих німців, підїздить до середини колони. Командир панцерки верещить і закликає лежачих у рові товаришів до оборони. Посипались постріли німців. Гілки сосон падають нам на голову. Стружеться кора дерев на височині не менше одного метра. Значить, німці прилягли головами до землі і стріляють наосліп. Одна гарматка панцерки точно б'є раз-по-раз по всій лінії, але стрільна розриваються за нами. Хвилі вогню нашого і німецького зливаються в одно. Ляцить ліс.

Бувають короткі перерви, тоді чути окремі постріли, а за хвилину знов тяглий вогонь. За сорок п'ять хвилин бою забракло нам амуніції. Ми вже перемогли німців на

всій лінії. Ще неперебиті, були здеморалізовані й щораз слабше відстрілювалися. Наші стрільці кричали «Слава» і хотіли зриватися зі становищ до наступу на німців. Але панцерне авто їхало прямо на нас, сіючи з кулемету. Дано команду: «гранати»... Один із стрільців кинув на віддаль тридцять метрів. Граната розірвалася біля панцерки без наслідків. Треба було в'язаних гранат і знання бою з панцерками зблизька, але не було вже часу. З уваги на брак амуніції наказано відступити. Тут щойно виявилася наша «зеленість». Усі, як один, зірвались на повний зріст і, не додержуючись жодних засад, бігли за близький горбок. Німці, почувши зміну становища, підставали з авт кулемети й амуніцію та послали вогонь, але було запізно. Ми вже були в безпечному місці та з почуттям перемоги робили підсумки. Німців ми не знищили, але завдали великих втрат у людях. Хлопці були готові піти в наступ, але брак амуніції змусив повернутись до табору.

Група Журби і Гаркавенка, поки зібралася в похід і розвернулася до наступу на Стіжок, німців уже не застала — вони встигли виїхати з села. Коли почався бій із нашою групою, Журба вирушив за німцями, та поки він встиг нам на допомогу, ми вже бій скінчили й відійшли.

Але, щоб не втратити «приємности», Журба знов атакував німців, що збирали свої групи і готувалися до від'їзду. Німці, почувши свіжу силу, вирішили тікати. На місце награбованого в селі добра (одежа, свині, гуси, кури) повкидали на машини свої жертви, попрічплювали зіпсуті авта та, направивши міст, утекли. Напроти виїхали із Білокриниці їм на допомогу «батальйонці». Наш відділ припинив погоню, позбирав за ними залишене пограбоване добро, амуніцію і медикаменти й також повернувся до табору. Худобу й речі повернули селянам.

Шкода, що в нас був слабкий зв'язок між відділами і не було засобів льокомоції, щоб можна було на час прибути. Якби ми це мали й заатакували німців усією силою, був би не вийшов ні один німак живий. Великим лихом нашим був брак амуніції в бою; ми не могли набирати її з табору за багато з огляду на обтяження і оглядаючись на майбутнє. Це вічна болячка українських повстанців: брак устаткування.

На Бущі наш відділ під командою Макуха не дав калмикам спалити цілого села. В бою німецькі посіпаки залишили двох своїх убитих. Під Стіжком, у висліді бою, у нас були лише три легко ранені. Німці мали 90 вбитих і

ранених. Згідно з даними нашої розвідки, вбиті були поховані в спільній могилі на польовому цвинтарі в Білокриниці вночі, щоб приховати перед населенням ганебну поразку й кількість жертв. День дев'ятий травня був днем нашої перемоги. За село Стіжок німці дорого заплатили власною кров'ю. А ми переконались, що засідка й несподіваний удар рівноважать наші недостачі.

ПІДТЯГАЄМОСЬ І КОНКУРУЄМО

Після цієї акції в обох таборах почалась реорганізація, подиктована першим досвідом. Створено сотні, чоти, рої. В таборі Хрона була перша сотня бойова, друга вишкільна і третя господарська. Прийшло поповнення з теренових боївок, загальний стан людей зріс до понад чотириста осіб. озброєння було у нас добре: кожний рій мав одного ручного кулемета (в чоті три рої по 13-15 хлопців). Перші дві сотні мали по одному «максимові» і по мінометній ланці. Всіх мінометів було три: 50 мм, 80 мм і 120 мм. Сотенним першої бойової сотні був Журба (поручник польської армії). Мене призначили командиром першої чоти, Ярмака (лейтенант червоної армії) — другої, Литвина — чотовим третьої чоти. На бунчужного нашої сотні призначено Макуха. Сотенним другої сотні був Лисенко (лейтенант червоної армії), вишкільним інструктором при його сотні був Жарина. Сотенним третьої сотні господарчої, був Гаркавенко, пізніше Тигр, а згодом Вітер. Вони дуже часто міняли свої функції.

Крім трьох сотень, був створений малий кінний відділ розвідки, командиром був Орел, його заступником Козуля (пізніше Гаркавенко).

Між іншим: коли я прибув до табору, то пізнав свого верхового і пару коней із Княжини.

Ланковим тачанки «максима» при нашій першій сотні був Крук (його Черник свого часу хотів розстріляти, як мельниківця; вирвавши диск із фінки, Крук утік від вже викопаної ями). Наша сотня мала також кулемет Кольта.

Табір перетворився майже в військові касарні. В 6.30 була рання збірка, гуртом ходили до озера митись, пізніше молитва й сніданок. Після сніданку починалися вправи і навчання. Ліс наповнявся маршовими співами вправляючих

відділів. Чути було короткі слова команд. На сонці навколо табору вартові охороняли табір. Біля магазину зброї Вусатий з малим гуртком стрільців чистив зброю й амуніцію. Якраз привезено три вози амуніції з Дубенщини (яку в час відступу советів «дядько» села Пляшової біля Рудні-Почаєвської закопав був у себе на полі, а тепер віддав хлопцям). До табору прибули: Плуг із дружиною Тоською, Граб (мій шкільний товариш) і дівчата: «Марко», Люба і Ганя.

Ранені вигрівалися на сонці. Господарська сотня кінчала будову. Була зроблена землянка для штабу, кузня і наша старшинська хата посередині між двома величезними брезентовими наметами стрільців нашої сотні. Перед нашою «хатою» був викладений з цеглин гарний тризуб. В лісі розвелася ціла господарка. Біля верхових і таборових коней була зроблена клуня для дійних корів, що забезпечували нас свіжим молоком. Біля череди ходили партизанські малі пастушки. Вони гордилися тим, що є до них довір'я і з повною свободою зблизька приглядалися до озброєних «лісових хлопців».

Паралельно до розвитку відділів у лісі, розвивались події в терені. З кожним днем зростали боївки й посилювалась акція проти німців. Деякі села ставали українськими «республіками» і німці до них не мали доступу. З розвитком подій витворилася певна конкуренція і непорозуміння між двома ОУН.

Бандерівці охопили більшість населення, підпорядковуючи і втягаючи в свою організацію широкі маси. По селах були утворені господарські пункти, адміністраційні станиці. Працювали майже явно і відкрито, нехтуючи всякою конспірацією. Організація ОУН А. Мельника діяла далі в підпіллі, не виявляючи своїх членів і не втягаючи широкі маси. Населення підтримувало, якщо йдеться про озброєні відділи, і тих і тих, не роблячи різниці.

Першою такою «республікою» було село Антонівці¹⁰). Партизани почували себе там, як у себе дома. Закладено пекарні хліба, табір Крука зробив у фільварку молочарню, молоко туди доставляли навколишні села, як контингент для партизанів. Водяний млин працював «на повну пару» для партизанів і цивільного населення. У фільварку містилася також станиця СБ (Служба Безпеки), її комендантом був мій старий знайомий ще з Княжини, Б-й, псевдо Зелений. Зв'язкові вози чинили великий вуличний рух.

Селяни не дуже то бралися до господарських робіт — чекали України. Вони вірили в силу партизанів, але по

випадку в Стіжку ні одна родина не ночувала в хаті. Села потворили цивільні табори в лісі, звідтіль тільки вдень приходили до праці додому і поралися коло худоби. Всі хатні речі були закопані в скринях у землі. Таким чином, крім наших військових таборів, у тому самому лісі були цивільні табори населення. Я часто відвідував своїх родичів дома, або в лісі (в наметах). Мати скаржилася на мого брата Петра, що він дуже відважний і не хоче йти спати разом з ними до лісу, а залишається спати дома. Дітвора поробила собі дерев'яні кріси і наслідувала партизанів. Приємно було спостерігати гурток хлопчаків, як вони, вистроївшись в колону, з командиром попереду, маршували й співали перейняті від нас стрілецькі пісні.

Конкуренція між Організаціями в терені відбилася також на відділах у лісі. Почалося змагання між таборами. Крук дістав зарядження від свого Проводу дорівняти у всьому таборові мельниківців. Від того часу помічалось певне відокремлення. Крук створив свій власний штаб, на чолі його стояв майор червоної армії Голубенко. Він заклав теж школу підстаршин. Але офіційно зв'язки не були перервані. Стрільці з обох таборів, зустрічаючись, чванилися один перед одним своїми командирами й сотнями. Кожний вихвалював своє. Навіть Ілько Ткачук (Олег) зустрівши якое мене, сказав:

— Залиши своїх дідів, переходь з Литвином до нас, шкода, щоб такі хлопці, як ви, там марнувалися.

— Не турбуйся за нас, — відповів я і далі перевели розмову в жарти.

ПЕРШИЙ ПОХОРОН

У другій половині травня штаб Хрона вирішив скріпити позиції боївок на Дубенщині і вислав групу в силі 150 чоловіка на допомогу в акціях, запланованих на Дубенщині. До цієї групи вибиралося людей, що добре знають терен. Отже, забрали і Литвина. Ми довго сперечалися з Хроном, щоб скасував своє зарядження: ми так сильно зжилися з Литвином, що ніяк не хотіли розлучатись. Завжди хотіли бути разом. У даному випадку нам не залежало, куди нас приділять, лише щоб бути разом. Хрін не дався переконати, мовляв, «не можу відпустити всіх добрих командирів із табору». Може бути напад німців.

У нас обох було погане передчуття. Відходячи, Литвин попрощався зі мною братнім поцілунком, ніби знав, що прощався вже назавжди. Того дня скінчилася наша спільна дорога продовж кількох літ — дорога двох побратимів.

З дубенською групою пішли також: Лисенко, Арієць, Угрєнко і політвиховник нашого табору Чорнота.

По їх відході спорожнів табір, відчувалося, немов у родині когось забракло, когось не вистачає. Не чути більше голосу Бурлаченка, нема широкого сміху Руського. Здавалося нам, що залога табору значно зменшилась. По кількох днях нудьги вирішили до повороту групи також щось зробити. Вони ж, напевно, будуть оповідати про свої подвиги. А ми що? Просиділи на місці?

Зібралось нас 22 охочих і пішли на засідку на шосу Судобичі-Дубно. Залягли здовж дороги в ямах, де люди брали глину, і чекаємо німецьких автомашин. При чому умовилися, що стріляє перший з лівого чи правого крила, залежно від того, з котрого боку буде їхати машина й коли зрівняється з його становищем. Я лежав в одній ямці з Макухом на лівому крилі. Зранку було трохи холодно й ми вкрилися одною чемеркою.

Десь коло години десятої ранку появилася машина з боку Судобич. Увага! — подали ми по лінії, і всі приготувалися до стріляння. Авто рівняється з нашою ямкою, ми з Макухом даємо перші два постріли, за нашими «в унісон» посипалися крісові й кулеметні постріли. Автомашина полетіла під укос. Ще ми добре не розглянулися, коли появилася, вслід за першою, друга машина, видно на швидкій їзді не могла затриматися перед засідкою. Ми знов привітали її пострілами і вона, як і попередня, трохи далі перекинулася в рів.

І тільки ми вибігли на шосу відбирати зброю і трофеї, як почули гуркіт нових машин, що над'їжджали з того самого напрямку.

Треба було все залишити й відходити від шоси в напрямку села Бірки. Не встигли ми зробити кількадесят кроків і ледве вийшли на поляну, як німці прищипили нас кулеметним вогнем: виявилось, що німці почали їздити з міста до міста лише колонами, і ми якраз нарвалися на таку колонну. Перші машини ми розбили, але задні побачивши, що робиться, затримались і пересікли нам дорогу.

Деякі хлопці, не затримуючись, устигли під вогнем добігти до річки, що високими берегами давала прикриття. Але я з п'ятьма стрільцями змушений був зайняти оборону

на відкритому терені-сіножаті. То був перший бойовий хрест Граба, що був у нашій п'ятці. Трохи далі від нас побачили ми стрільця Хмару, що також не встуг далеко відбігти і завзято відстрілювався. Довкола нього німецькі кулі підбивали грудки ріллі.

Кулеметникові Скороходові, що лежав коло мене, куля пробила шапку на голові. Я дав наказ своїй п'ятці по одному відступати житом до річки під прикриттям кулемета. Молодий сімнадцятлітній хлопець Федорук Володимир (з Дубенщини) хотів собі скоротити дорогу — підповз під горбок над річкою і затих. Ворожа куля поцілила його просто в голову. Коли ми оглянулися, вітер колисав його буйне волосся, а усміхнене лице прилягло нерухомо до землі.

На полі залишилися ми вдвох: я і Скороход (молоденький хлопчина). З диску були вистріляні всі набої. Мене огорнув страх і я згадав про Литвина. Жаль мені було, що його немає біля мене. Він напевно допоміг би мені вийти з цієї ситуації, а так загину, бо інші добравшись до річки, пішли далі і про нас забули. Ніхто не прикривав нас вогнем. Щастя, що німці боягузи і боялися рушити з свого місця. Тому нам із Скороходом удалося приєднатися до хлопців, що ждали нас вже в селі.

Почав іти дощ. Ми висушили онучі біля печі в одній хаті, а місцеві пастухи в лузі, по від'їзді німаків принесли нам убитого друга, якого не можна було під час відступу забрати.

У висліді бою було сім німців вбитих і два ранених. Того разу, вперше за весь час, ми привезли до табору вбитого німцями нашого молодого товариша зброї. На другий день відбувся похорон: величавий, з військовими почестями. Небо випогодилося і показалося сонце. Спереду врочистим маршем йшов почесний відділ. За ним на тачанці везли труну вбитого, прикрашену вінками. Сама труна була покрита червоною китайкою, а на ній лежав кріс. По обох боках тачанки йшли по два стрільці в шоломах, а зараз за труною командири.

Похід замикала решта відділу нашого табору. Коли ми вийшли з лісу на край села Антоновець, там чекала нас місцева духовна оркестра і юрба селян. Побільшений похід, під мелодію похоронного маршу, рушив у напрямку церкви.

По короткій відправі винесли труну на цвинтар. Трьома сальвами з крісів попрощалися ми з нашим другом. Під час промови Хрона над могилою, присутні на похороні жінки

плакали, як за своїм родичем. То був плач небуденний, то був доказ зв'язаности народу з нами. Жалобний марш духової оркестри створював поважний і військовий настрій. Після похорону відділи з бойовими піснями відмаршували в ліс. Сумна церемонія похорону аж ніяк не прибила вояцького бадьорого настрою. Кожний із нас був готовий умирати за Україну й помстити смерть друга.

ЖАЛОБА І ЛЮБОВ

З групи, що була на Дубенщині, приїхав Угренко по амуніцію і привіз сумну вістку: в бою з фольксдойчерами і поляками на колонії Довжок загинув Литвин ¹¹⁾.

Якраз ішов дощ і я сидів у наметі, коли мене сповістили про болючу втрату. Я не міг повірити, що це взагалі можливе, що Литвин перестав існувати й що ми ніколи вже більше не зустрінемося на цьому світі. Мене огорнула апатія і пекучий біль. Я перший раз у своєму житті, відколи став дорослим, плакав. Плакав, як тільки може плакати мужчина.

Друзі мене заспокоювали, старалися переконати, що на війні мусять бути втрати, та коли й це не помагало, дали мені спокій. Я мусів виплакатися. Сльози котилися помимо моєї волі. По кількох годинах стало мені легше і я пішов до штабу розпитати про подробиці смерті Литвина.

Під час наступу Литвин рвався вперед і був поцілений ворожою кулею з кулемета. Де саме була його смертельна рана, не можна було устійнити, бо будинок, під котрим він упав, загорівся від запальної кулі і тіло було цілком зуглене. Загорілася на ньому одежа й обгоріла пістоля та кріс.

Поховали його при роздоріжжі між селами Мильчою і Будеражем, біля хутора Ріжок, за сім кілометрів від його рідного дому, 22-го або 23-го травня 1943 року. При похороні були присутні наші спільні добрі товариші: Руський, Ріба, Бураченко, Лисенко, Паляниця й інші.

Я не міг подарувати командирові Хронові, що він нас не пустив разом. З другого боку мусів признати, що це мабуть призначено йому Богом, бо крім нього в тому рейді на Дубенщину ніхто не загинув. Я почував себе до певної міри відповідальним перед його родичами. Вони ще покищо не були повідомлені. І я мусів це зробити.

Так і не довелося Литвинові довго воювати. Я залишився самотній. Другого подібного приятеля й друга трудно було й сподіватися. Це один випадок на тисячі, щоб так добратися характерами і бути абсолютними однодумцями. Єдиною пам'яткою, яку я буду носити від нього до смерти, залишився його перстень, що його я ношу від часу обміну, коли я їхав у Берлін. З перстеном від мене його поховано. У вирі подій, куди я згодом потрапив, я завжди мав перед очима свого побратима, його відвагу, його відданість Великій Справі й патріотизм. Його приклад освічував мою дальшу дорогу в змаганні з ворогами України. Хай йому рідна земля буде пером..!

25-го травня влаштовано в таборі штучну могилу і була відправлена для відділу панахида по Головному Отаманові Симону Петлюрі. На тому місці, після промови Блакитного, стрілецький мішаний хор відспівав низку пісень, наприклад, «Родились ми не мрять, але здійсніть і завершіть святий Петлюри чин...».

Після рейду Угренко з 18 людьми залишився в дубенській групі і незабаром створив добре озброєну сотню на дубенську округу. Кілька днів пізніше Арієць узяв із табору двадцять п'ять хлопців і подався на Володимирщину, де також скоро з малої групи виріс відділ в силі одного куреня. З дівчат до тієї групи двадцять-п'яти була приділена Люба.

Тими важнішими подіями закінчився місяць травень. Ясно, що не подаю дрібних акцій, що відбувалися майже щоденно, а навіть по кілька за один день. В моєму особистому житті кінець травня був початком духового співжиття і любови з Ірою. Вона найбільш по-приятельськи співчувала мені в утраті Литвина, а навіть при нагоді, коли пришивала мені до мундуру чорну стрічку на знак жалоби, запитала мене, чи вона може хоч частинно заступити мені Литвина, як товаришка. Це зворушило мене і збудило до неї симпатію за її добре серце. Так воно завжди починається, а пізніше приязнь переходить у любов. Я того боявся, тому намагався оминати частої розмови з Ірою. Але, «судженого конем не об'їдеш».

ПОЛІТИКА І ДИПЛОМАТІЯ

Природа була в повному розквіті. Настали теплі місячні літні ночі. Сосновий ліс наповнився запахом живиці. В таборі стрільці спали під відкритим небом, розгорнувшись вигідно під соснами, хто як хотів. В день сильно пражило сонце. Корони дерев затримували частинно проміння, однак не було вітру і в лісі було гаряче, як у лазні. Хлопці почували себе, як на курорті, бракувало лише порозпинати між деревами гамаки.

До табору прибували щораз нові люди. Малі здобутки зброї не заспокоювали наших потреб. Треба було плянувати й перевести більші акції на німців. З теренів постягували що лише можна було, при чому особливу увагу зверталось на тяжку зброю. МінOMETів було більше десяти, але мін було скупо, що гірше — ті, які ми мали, були з поповсаними запальниками. Почали відмонтовувати гармати з розбитих советських танків. Але німці це зауважили й дали наказ нищити їх, розриваючи вибуховим матеріалом дуло й виймаючи замки.

Один старий сотник української армії, який займався тими справами, привіз був до лісу далекобійну советську гармату. Дуло було довге на вісім метрів і вигляд вона мала імпазантний, але бракувало частин від замка і не можна було її вживати. Зрештою, він притягнув її трьома парами коней, так що вона б не надавалася до партизанських операцій.

Наша розвідка з міста Крем'янця донесла, що в будинках Крем'янецького монастиря знаходиться німецький маленький арсенал зброї. Я дістав завдання виконати одною моєю чотою напад на місто. В селі Жолоби, під Крем'янцем, чекали мене боївки Кобця і Оси, які мали мене скріпити та допомогти провідниками. Всіх людей разом було 150 чоловік. О першій годині ночі, з боку Калинівки відділ тихо увійшов у місто і обсадив магазин, де мала бути зброя. Для забезпечення відвороту, по нашій дорозі ми залишили кілька стрілецьких ровів. Місто спало. Німецька залага гарматки, як стояла на горі Бони, час-від-часу пускала ракети. По вулиці Широкій проїхала лише одна автомашина.

Хлопці нарobili шуму відбиваючи замок від дверей, однак залізної штаби не можна було розбити ломом. Почали по місті гавкати собаки, німецькі патрулі заалярмували свою залогу пострілами. Бачучи, що нічого з нашого наміру не вийде, ми вирішили вийти з міста. Оброшені, мокрі

від поту, повернулись ми знов на Жолоби. Звідти боївки порозходились по домах, а ми возами виїхали до лісу. Одну сатисфакцію ми мали: були в центрі місті Крем'янця, де містилася в той час німецька залога, а по горах довкола міста стояли їхні пости.

Знайомість із тереном і розміщення німецьких постів, про що знали тільки наші провідники, виявились сильнішою за зброю окупантів.

В терені, на початку червня, були знищені партизанами всі мости на дорогах, що провадили до українських сіл так, що німці не могли машинами виїздити на акцію. Час, який був їм потрібний на відбудування провізоричного моста, давав можливість ховатися цивільному населенню в ліси, або в поля. Люди далеких сіл уже майже не бували в місті. Лише близькі до міста села давали ще достачу молока й вози на шарварки.

На фільварках тримали німці військові залоги. В наші руки трапила хмара німецьких сексотів, яких вони висилали розвідати партизанські терени. З нашого табору стрілець Шуляк був висланий до Крем'янця і там виконав дане йому завдання: убив на вулиці серед білого дня шефа німецької розвідки для боротьби з партизанами¹²⁾.

Між відділами в терені бували вже часті сутички і суперечки, траплялися випадки взаємного роззброювання. Це не прибирало ще гострих форм, але гармонія співжиття мельниківських і бандерівських відділів поважно захиталася.

Крук, позичивши від нас двадцять тисяч амуніції, відмовився офіційно підлягати спільному штабові Об'єднаного Першого Крем'янецького Українського Партизанського Загону. В репертуарі стрілецьких пісень його відділу появилася пісня про Бандеру: «Ой з-за гори сонце сходить... в бій нас Бандера поведе» (на советську мелодію). Деякі дискусії доходили до того, що Українську Державу має очолювати Бандера, а якщо ні, то хай України не буде. Ясно, що так не говорив ніхто з поважних людей. Так говорила лише задурманена молодь.

З того приводу на таборі почали Чорнота і Блакитний на політвиховних заняттях «масову роз'яснювальну» роботу.

Саме прибув зі Львова Михайло Н. і привіз деякі інструкції в справі нашої тактики. На підставі тих інструкцій вели свою політичну роботу Блакитний і Чорнота.

Наша тактика базувалася не на кон'юктурі, а на далекому погляді вперед і на українській рації. Партизанку

ми не вважали за самоціль, а лише за засіб. Чого? Побудови Української Держави, чи боротьби? Для нашого Проводу було ясно, що до виборення Української Держави ще далеко й напевно доведеться нам її виборювати не від німців, а від московських большевиків, чи від якоїсь нової Москви. Тому головна увага мусить бути звернута не на сьогоднішню боротьбу з німцями, а на майбутню — з москалями.

Наше завдання — втримати конспіративну підпільну сітку ОУН, бо коли большевизм є в основному більша сила політична, як мілітарна, то з нею й боротись треба засобами й методами головно політичної натури. Партизанка — це може переходова форма боротьби, а політичне підпілля — стала й єдина на довгі роки. Тому недоцільно нам надто розгортати партизанку. Недоцільно зривати великі маси в ліс без зброї, амуніції, а головне — без перспективи для широкої партизанки в советських умовах. На цій підставі партизанка для нас — пристановище для розконспірованих людей і база військового вишколу та підготовки військових кадрів на майбутнє.

Маючи партизанку, ми маємо змогу бити німецького окупанта по пальцях, відповідаючи терором на його терор. Але немає для України рації раптово розвалювати німецький східній фронт. Чим довше триває війна з Москвою, тим краще, тим більше вона вичерпується. Навіть західні альянти тримаються цієї тактики й не починають десанту у Франції, бо що ж їм шкодить, коли два вороги людства гризуть собі горло? Чому ж тоді ми маємо кидати всі свої резерви в бій, який для нас нічого не вирішує? Нехай це навіть сьогодні не популярно, коли все рветься до бою з німцями, але для нас важна рація дії, а не кон'юнктурна популярність, яка тягне зайві жертви й, деконспіруючи населення, провалює найважливіші позиції для майбутнього, яке щойно принесе вирішний бій.

Саме бандерівські успіхи полягають на кон'юнктурному використуванні протинімецьких настроїв, які дають змогу кожному набирати людей у ліс. Але що з тими людьми без амуніції і без усього іншого необхідного буде, коли німецький фронт заломиться і прийдуть большевики, як переможці, зі знанням терену, з засобами провокації і розвідки в терені? Як ті маси здеконспірованих партизанів перевести назад у підпілля і там забезпечити?

Отже, ми не можемо відступити від нашої тактики, хай це й дає бандерівцям перевагу. До їх виступів проти нас

поставитись спокійно й вичекати вияснення їх відношення, щоб не доливати передчасно оливи до вогню.

Згодом, майже за рік, довелось мені бачити, наскільки були правильні загальні тактично-політичні міркування. Але далеко раніше я побачив, як неправильно схоплювали і ми і наш Провід проблему ставлення до бандерівців. Та про це потім.

З важливіших акцій перед Зеленими Святами був бій під селом Лішня (приблизно 8-го червня). Німці з поляками палили село. Їх було около двісті чоловік. В бою брали участь наші дві сотні: сотня Журби і сотня Лисенка. Вогонь з мінометів і тяжких кулеметів «максимів» змусив німців покинути палити село й відступити в напрямку Білокриниці, звідкілля прибули їм на підмогу свіжі сили. У висліді бою було дев'ятнадцять німців убитих і вісім ранених. Ми втрат не мали. Під час бою вславився відвагою Бурлаченко і кулеметник Зубатий.

Повертаючись з цієї акції, я розрізав собі руку на залізо біля тачанки. Така мала дурниця дала мені причину щоденно говорити з Ірою. Вона робила мені перев'язку руки і я щораз більше бачив у ній розумну дівчину й цілковито потрапив під вплив її чарівних очей. Скоро моя рана на руці загоїлась, одначе перев'язки я не скидав навмисне, щоб вона торкалася моєї руки і щоб при тій нагоді заглянути в її глибокі очі.

Командир Хрін із заздрости почав мене переслідувати. Щоб скритися перед його злобним поглядом, ми часто з Ірою зникали поза табір.

По кожній акції чи завданню я ділився своїми враженнями з Ірою. Вона дійсно була розумною дівчиною й заступала мені Литвина. Товаришем «вечерниць» був мені Макух, який любився з Марусею, і ми вдвійку ходили на «друге село», до наметів штабу і шпиталю, що стояли трохи оподалік на горбку. Одного разу за гутірку після вечірної «зорі» я з Макухом ставали на другий день до карного звіту. Сотник Орлик дав нам догану і звільнив від кари.

По зв'язку наші боївки з Дубенщини прислали нам чотирьох калмиків, які дезертирували з німецької залози Смиги. Оповідали, що німці їх дуже погано трактують і що вони всі проти німців, навіть ті, які ще залишилися, їх товариші й земляки. Наші командири вирішили забавитися в дипломатію і, передягнувши спритніших калмиків у цивільний одяг, вислали до Смиги до решти калмиків на переговори. Пропонувалось їм вистріляти у себе командний склад німців, забрати зброю і перейти до нас у ліс. При чому

давалося гарантії їхньої безпеки, обіцялося їм забезпечити їх відділ харчами і одягом і давалося можливість спільно з нами боротися проти німців.

Справа була на добрій дорозі, калмики погодилися. Але українці самі поспують. Табір Крука також мав трьох дезертирів із тієї залози і від себе також почав переговори. Калмики, бачучи таку самостійність аж двох армій, побоюлися майбутнього таких армій і переговори перервали. Ті чотири, які залишилися у нас у лісі, чудово себе почували і були вдоволені з нашої гостинності; зокрема, їх підбадьорювали й давали їм певність колишні червоноармійці-українці, а їх було в нас досить багато. Крім українців було кілька росіян і один грузин. Росіянином був також наш таборовий лікар. Він ні слова не говорив по-українськи, але одверто заявляв, що він російський патріот, ворог комунізму і Сталіна.

— Я працюю для вас віддано, бо знаю, що ваша дорога правильна. Наші вороги — рівночасно мої вороги, казав він.

Його батько, російський аристократ, згинув під час революції з рук большевиків.

Партизанам іншої національності давалося до вибору: бути в бойових сотнях, або в господарській частині. Два росіяни і один білорус займалися, напр., виправою шкір потрібних на взуття і сідла. Гарбарня була закладена на місці в лісі. Табір харчувався виключно продуктами з державних фільварків. Від цивільного населення бралось лише підводи, якщо відділ їхав далеко в терен на акцію. Трофейну худобу і коні роздавалося селянам. В одній із таких господарських виправ, наш відділ, в силі 25 хлопців, мав бій з 80 німцями на Княжині. В бою були три наші забиті (згинув Осипчук з Заруддя) і два ранені — Троян¹³) і Вараниця. За домовленістю відділ Яворенка і бандерівські боївки, що були в той час поблизу, мали дати нам допомогу. Відділ вступив в бій, а допомога не прибула. Завдяки тому, наші зазнали втрат. У німців було 5 ранених. До несприятливих умов нашого відділу треба зарахувати також відкритий терен.

КОМАНДИРИ

З більших господарських акцій, де брала участь наша бойова сотня, була засідка на шосі Білокриниця-Голуби. Згідно з даними нашої розвідки мала їхати автоколона з Дубна, навантажена цукром.

Сотня окопалася над самою шосою і чекала «насолоди». За пів години на те саме місце прибула сотня Крука, під командою Борсука, й собі зайняла становище побіч нас, на правому крилі з боку Дубна. Сусідство другої сотні запевняло наш успіх, але тим разом німаки схитрували. Під'їхали до небезпечного для них відтинку шоси (де ми мали засідку), пустили повільним ходом одну машину вперед, а вся охорона, в силі 120 людей, розгорнулася в розстрільну для перевірки терену. Забезпечення з боку ми не мали.

Коли показалася перша машина напроти розташованої сотні Беркута, кулеметник передчасно відкрив по ній вогонь. Німці надійшли збоку і всією силою вдарили по нас та відтяли дорогу до лісу. Я сам не здаю собі справи, як ми змогли без особливих втрат, під сильним вогнем кулеметів і мінометів, перебігти галявинку, що ділила нас від лісу. Розпорошені наші сотні оглянулися аж близько таборів. З «солодкої» виправи стало нам усім гірко в устах. На місці засідки залишила сотня Борсука трьох убитих. Героїчно згинув його кулеметник; він до останнього набою не сходив зі свого становища і тим урятував відступ. Німці мали одного вбитого і двох ранених. В таборі далі пили ми несолоджену каву. Селянські підводи, що стояли табором у лісі недалеко від місця засідки (по цукор), також набралися немало страху.

Після невдалої «солодкої» виправи в таборі витворився певний застій в акціях. Стрілецьтво було невдоволене з командира Хрона. Командир Хрін був дуже працьовитий, солідний і відданий патріот, але до воєнної штуки не зовсім надавався. Йому закидали, що всіма силами старався утриматись на своєму пості головного командира, не давав можливості вибиватись іншим. Між ним і Журбою, що був кадровим старшиною, часто виникали суперечки. Більшість старшин і стрільцтва симпатизували Журбі. Гаркавенко намовляв мене перейти до Бульби на Полісся. В той час повернулись наші зв'язкові від Бульби — Гарячий і Булька. Але помалу до голосу доходив Журба, настрої заспокоїлись і ми втрьох із сотником Орликом почали розробляти плян акції на Шумськ.

Більш популярним, як наш Хрін, був Крук. Хоч йому бракувало поміркованости й військового знання, одначе був дуже відважний, і всі акції, які перепроваджував, до цього часу здебільшого вдавалися. Остання акція на Бережці в першій половині червня зробила його відомим серед населення. Його псевдо «Крук» знала кожна дитина в селі.

Напроти села Куликів, у річці Ікві біля Бережець, німці, виставивши варту, купалися і вигрівалися на пляжі. Крук корчами підліз із відділом до німаків і несподівано вдарив на них. На місці впало двадцять німаків. Пізніше він пішов із відділом до села Бережці і знищив решту залоги німецької жандармерії, якої всіх разом з тими, що купалися, начислювали до сорок чоловік. Забравши магазин одягу і зброї, відступив до лісу. Врятувалось лише шість німаків: вони голі забігли аж до Почаєва. Після цієї акції майже вся чота відділу Крука носила німецьке обмундування.

Одного жандарма, що помагав Крукові в розвідці перед акцією, Крук прийняв до свого відділу. Грубий «Фріц», як його охрестили, був пізніше фуражером Крукового кінного обозу, а згодом виробляв ковбаси для УПА. Під кінець 1943 року відправлено його з документами до Німеччини.

Перед самими Зеленими Святами Крук і його заступник Кропива з одним курінем зробили похід на центральні землі України в напрямі Славути. В склад куреня входив відділ Яворенка. Рейд закінчився крахом. В дорозі напала на них велика сила німців, у бою згинуло п'ятдесят хлопців. Сотні порозбігались і одинцем верталися до табору. Після повороту Яворенко з частиною свого відділу, забравши лише вісімдесят хлопців (всіх було понад сто п'ятдесят) вночі втік із Крукового табору в свої терени на Крем'янецьчину. Штаб Крука схвалив присуд смерти на Яворенка. З тієї причини Яворенко цілковито порвав зв'язки з бандерівцями і прихилився до партизанів і боївок ОУН полк. А. Мельника. Сталим його тереном і випадовою базою від того часу став Борщовецький ліс і Вишгородеччина.

Під час однієї акції на шосі Ланівці-Крем'янець, де Яворенко з своїм відділом здобув три німецькі машини і відбив транспорт вівса від німців, у лісничівці Борщовецького лісу засів він вечеряти. На дворі було вже темно. Відділ німецької жандармерії, в силі сто осіб, несподівано оточив лісничівку. Зчинився бій, у якому впали тридцять два німаки, а решта втекла в напрямку міста. Поміж забитими був комендант жандармерії міста Крем'янця та гебітслянд-

вірт. Той випадок прославив Яворенка. Він пізніше на тачанці, запряженій парою добрих коней, роз'їжджав по околицьких селах, збирав віча, промовляв до народу, закликаючи «до революції». Гармаш із відділу Крука зловив раз сонного Яворенка, але по дорозі до табору Яворенко йому втік у селі Загайцях. Місце побуту Яворенка зрадив його стрілець Скринюк. За ним стріляли з кулемету, навіть забили при тому одну жінку. Багато стрільців з його відділу біля села Лопушного бандерівці розстріляли. У відділі Яворенка був член організації ОУН «М» Дзвін (Іскра).

Під кінець червня (десь після 25 червня 1943 р.) всі потрібні матеріяли і плян акції на Шумськ були готові. З Дубенщини привезена гарматка мала служити в акціях на міста. По відправі командирів, де кожний діставав свої завдання, відділ з піснею вирушив із табору.

Я з п'ятнадцятьма вибраними хлопцями дістав завдання увійти в місто через греблю від с. Рахманова, обсадити водяний млин і виключити електрику, що давав млин на місто Шумськ. Пізніше, коли розпочнеться акція, заатакувати німецьку заложу з півночі. Макух із одною чотою мав підкрастися тихенько до будинку, де мешкали німці, і відрізати їм доступ до окопів та бункрів, викопаних перед будинком. Основна сила з гарматкою, щоб не зрадитися шумом перед німецькими постами, мала увійти в акцію після нашої обсади намічених становищ. Початком акції була означена година одинадцята. Як знак відходу мав командир Хрін випустити дві зелені ракети і одну білу.

Десять хвилин перед одинадцятою я був із своєю групою на місці. Виключили світло, залагли в напрямку центру містечка й чекали. Пройшла година, дві, три — тихо, чути лиш шум води. Думаю: опізнився відділ, треба посунутися далі в місто. Прислухаємось, чи не чути якогось шуму. Тихо. Так в очікуванні просиділи ми до четвертої години ранку. Розвиднялося. Зійшло сонце. Думаю: може ранком акція почнеться. Напевне, вночі не хотіли робити шуму тому, що не вигідно стріляти з гарматки, бо не мала національних приладів. Але коли добре показалося сонце, ми вирішили спішно перескочити через греблю.

В селі Рахманові застали ми решту всього відділу, що чекав на нас. Виявилося, що сталося тут непорозуміння. Провідник, який провадив головний відділ окружними дорогами, збився з дороги, і відділ спізнився на дві з половиною години від визначеного часу. Хрін і Журба вирішили не починати акції і, давши знак ракетами, наказали відступ.

Макух, виконавши своє завдання, на ракету відступив з міста, а я й мої люди з-поза будинків міста ракет не бачили. На тому закінчилась виправа на Шумськ.

30 червня бандерівці врочисто святкували другу річницю проголошення самостійности у Львові, розпалюючи по шпилях гір і горбків багаття. В кінці місяця появилися бандерівські летючки, в яких закликалося всі діючі відділи українських партизанів підпорядкуватися головному штабові УПА (Українська Повстанча Армія). Як шеф штабу, був поданий Тур. З табору Крука почали пускати на нашу адресу погрози роззброєння, коли ми не підпорядкуємось. Але офіційно з боку бандерівців ніхто не давав жодних пропозицій. Наш штаб не надавав цим фактам особливого значення, трактуючи цю летючку, як ще одну витівку групи Бандери, бож це було неповажно говорити про спільний штаб УПА, коли УПА — це був Бульба й поза представником ОУН А. Мельника, там нікого з бандерівців не було.

ВИШНЕВЕЦЬ І КОЛПАК

Місяць липень застав нас у zenіті сили й слави. В лісі на той час (Антоновецький табір) було понад п'ятсот осіб. Вишколених, підібраних хлопців було три сотні. З озброєння, крім малого підручного магазину зброї, що залишався як резерва, було: 21 ручних кулеметів (різних систем), два тяжкі кулемети «максими», один важкий «Кольт», понад вісім мінометів (з чого три чинні), одна 45 мм гарматка і в стрільців багато автоматів і півавтоматів (десятки). Кінний табір складався з п'ятнадцять верхових коней розвідки і шість пар до запрягу. В порівнянні з табором Крука в нас була велика перевага в людях і озброєнні.

В перших днях липня приїхав до табору поручник Малий з дорученнями від Проводу. Дебати над дальшим завданням і тактикою наших відділів тягнулися кілька днів. На думку Малого, треба було вивести відділи з табору в терен і діяти летючими загонами, несподіваними нападами на ворога завдавати удари і не триматися сталого місця постою. Хрін і інші з командного складу були за випадовою базою табору в лісі, бо при посиленій дії кількість ранених буде зростати і для них треба мати шпиталь в забезпеченім місці. Хто з них мав рацію, покажуть дальші події.

Найбільшою останньою акцією відділу Хрона була акція на Вишневець. В суботу 3-го липня, неповні дві сотні, з мобілізованими возами села Антонівців і Стіжка, вирушили на ніч у дорогу на Вишневець. Над ранок прибули до села Шпиколос, де в поблизькому лісі затрималися днювати. Під час постою робилися останні приготування до акції. Ще раз вислано розвідку до Вишневця — чи не зайшла зміна в даних, які ми мали. Розвідник Дзвін повернувся і доповів, що нового нічого не сталося. По близьких селах замовлено на вечір двіста возів на трофеї, які ми передбачали здобути на місці. Кожний з командирів розглядав і обговорював зі своїми стрільцями дане йому завдання. Санітарки Іра і Маруся укладали і перевіряли потрібні в бою ліки підручних аптечок. Акція мала розпочатись о дванадцятій годині ночі.

Хід операції був такий:

В першу чергу виставлено заставу від Крем'янця (звідки могла приїхати німцям допомога), в силі одної чоти з «максимом», далеко від Вишневця аж коло села Горанки, щоб у випадку допомоги німцям, відділ оперуючий в місті, встиг з міста відступити. Командиром застави був Крук (з Дубенщини). Другу заставу, в силі одного роя з Макухом на чолі виставлено на греблі з боку Старого Вишневця. Третій відділ, в силі роя на чолі з Ярмаком, мав заатакувати залогу Вишневецького замку (німців), збоку замку (від фільварку Загороддя). Тим самим мав відвернути увагу німців від міста і розділити силу німецького вогню. Четвертий відділ, в силі одної чоти, провадив я, маючи за завдання опанувати становище в центрі містечка і дати змогу для основної сили провадити операції (комадирами були Хрін і Журба).

Німецька залага міста складалася, разом із жандармерією, з сто двадцять осіб. Головна їх сила була сконцентрована в замку, а частина поліції містилася в мурованому будиночку біля управи міста.

На горі від Крем'янця стояла наша гарматка й міномети. Було розраховано, що німці будуть боронитися. Тоді моя чота, коли всі відділи будуть на місцях, мала підпалити один якийсь будинок, щоб освітити замок для обстрілу нашою гарматкою і мінометами.

Точно о годині дванадцятій з третього на четвертий день липня (з неділі на понеділок) усі були на визначених місцях. Німці не подавали ознаків життя. Починати нам стрілянину, коли ми опанували місто, не було потреби. Двісті порожніх возів із великим шумом і тарахкотінням по поганій шосі

в'їхали в місто. Сипалося розбите скло вікон і тріщали двері магазинів, млина, аптеки й кооперативи. «Чистка» йшла організованим порядком. Наш доктор порався в аптеці і вибирав дорогі для нас усякі медикаменти. До години пів до четвертої ранку на вози був заладований навіть теплий хліб із пекарні. Збоку німців не було ні одного пострілу. Даний був знак відступу (біла й зелена ракета). Гарматники і мінометники не витримали і дали кілька пострілів по замку.

Навантажені вози довгим шнуром витягнулися в напрямку на село Борщівка. Хрін і Журба, Макух і я їхали спереду кіньми і бричкою забраною у вишневицького ляндрівта Штайгера. В селі Борщівці зустрілися ми з Яворенком, який їхав на возі напроти нас. Зупинили коні, розпитали, що чувати, чи не загрожений терен. Він казав, що ні, і можемо бути безпечні. Ми вирішили затриматися надень у близькому Борщовецькому лісі, бо могла бути за нами погоня німців і було небезпечно їхати відкритим тереном вдень.

Весь наш обоз з'їхав на лівий бік шосе в ліс і віз за возом усталилися вздовж лісової просіки в гущавині молодняку. Виставивши провізоричні пости, весь відділ вистроїли ми в ряди, а господарники стали роздавати їжу.

Отримавши пайки стрілецьтво порозходилося їсти. Командири за кілька хвилин пішли за прикладом стрільців. Обговорюючи нашвидку плян виставлення застав, сиділи ми разом на бричці. Раптом, ще й не встигли ми з'їсти, посипався від шосе град куль із автоматичної зброї. Наші вартові крикнули: «німці!».

Все зірвалось на ноги. Журба крикнув: «вперед!» і побіг, Бурлаченко і я за ним. Не оглядаючись, вибігли кілька метрів наперед, Журба впав і каже, що він ранений та кличе санітара... Ми з Бурлаченком залягли стріляючи. Я оглядався, а за нами тільки жменька стрільців. Решта подалася назад, а декотрі прилягли до землі і стріляють понад нас. Гра побігла, навіть не пригинаючися під стрілами, на допомогу Журбі.

Я відсунувся назад і почав організувати розпорошений відділ до оборони. Хлопці винесли Журбу й Гра з Марусею роблять йому перев'язку. Журба передає мені командування відділом. Наліво в той час Тигр кричить ранений в ногу: «Бурлаченко!.. Макс!..» Вибухла одна міна на шосі, друга, третя. Ворожі постріли раптом стихли й чути крик російською мовою. Візники з переляку стоять із батогами в руках,

я кричу: «лягайте!» Подають, що в нас є вбиті. Наривається мені під руку Макух. Даю наказ брати перших з берегу лежачих стрільців і висилаю на ліве крило. Ярмакові кажу зайняти становище на правому крилі. З першої лінії подають, що це советські партизани і кличуть на переговори.

Я даю наказ відтягти табір. На жаль, половина возів знаходиться вже в руках советських партизанів, разом із нашою гарматкою. Вислані групи Макуха і Ярмака посилюють вогонь — совети відступили на шосу. Я кінчаю організацію оборони. Не орієнтуючися в ситуації, забезпечую на всякий випадок боки і тил. На позиціях чути вже лише рідкі й короткі серії кулеметів одної й другої сторони, а потім усе стихло. З усіх боків прибігають зв'язкові й доносять, що советські партизани викликають командира на переговори. Хрін знизує плечима: не знає, як поступити.

Зважую ситуацію і доходжу до висновку, що треба йти на замирення. Ми вже майже оточені, а з ворожого боку видно велику перевагу. І тут я вирішив спробувати виручити відділ із поганого становища. Добровільно йти зі мною погодився стрілець Молот. Беру з собою одного кулеметника і даю йому наказ триматися від мене на сто метрів. Коли я буду на передовій переговорювати з советами, хай заляже і обсервує. Якщо вони захотять мене взяти з собою, або будуть робити якесь насильство супроти мене, негайно має дати серію з кулемета в наш гурток, не зважаючи на мою й Молота особу. Попрощався я поглядом із товаришами й пішов.

Поминувши нашу першу лінію, підходжу до шоси і зникаю кулеметникові з очей. Берег шоси кінчається обривом. Вздовж дороги в нашому напрямку, що кілька метрів були вкопані советські «максими», у бійців була переважно автоматична зброя. Озброєння і число людей свідчило про великий советський партизанський відділ. «Советішки» з цікавістю поглядали на нас зі своїх становищ. Командир відтинку дуже привітливо просить далі. Я питаю, де їхній головний командир. «Лейтенантішка», показуючи рукою в праву сторону каже: «Пожалуста со мной», догадуючись, що я прийшов на переговори. Проходимо вздовж їхніх становищ, вражає мене різноманітність одягу бійців, брудний їх вигляд і загартовані лица. З виправки видно, що це переважно колишні червоноармійці.

На розі лісу з боку села Борщівки, в захисті високого берега шоси, стояв гурт старшин Колпака. Всі майже в уніформі червоноармійських старшин із відзнаками. Один із

них, типовий комісар з грубим, поморщеним карком. Кожен із них мав пляшкетку, або військову торбу і пістолю. Надзвичайно чемно привітали і ми по черзі з усіма потисли взаємно руки.

Тоді тов. Руднев запитав мене, чи я згідний на завішення зброї, поки ми покінчимо переговори в справі перемир'я. «Шкода, каже, набоїв і людей». Я дав свою згоду і негайно був висланий їх кіннотник, а я вислав стрільця Молота до своїх з наказом припинити вогонь. Почастували мене махоркою і ми почали розмову. Советські старшини по черзі доказували мені, що нашим спільним ворогом є німецький окупант і з ним ми мусимо разом вести боротьбу, нема сенсу нам взаємно себе обезсилювати.

— От сьогоднішній приклад, почав один, ви і ми зазнали непотрібних втрат у людях. То була помилка наша: ми думали, що ви — німці, бо наші бійці побачили ваших у німецьких шинелях. Та коли ми пізнали, що ви — українські партизани, наші брати, відразу хотіли з вами порозумітися. Коли б нам спільно вигнати німців із наших земель, тоді ми вже між собою помиримся. Ви боретесь за самостійну Західню Україну, а ми боремося за весь Советський Союз.

Я його не поправляв, що ми боремося за Соборну Україну.

Тим часом другий перериває:

— Десь я того парня зустрів, каже, вказуючи на мене.

Я подумав — може з Полісся, з советської партизанки? Але відповів, що багато є подібних. Та він уперто запевняв, що в нього добра зорова пам'ять. Мені стало ніяково.

Сам Колпак, з кацапською, сивою вже бородою, з продовгастим лицем, високим чолом, з глибокими очима, худорлявий, з гострим носом, у баранковій шапці, у звичайній сорочці, відійшов набік, сперся на пліт, підпер рукою бороду і задумався. Так був задуманий, що здавалося, ніби наш інцидент був для нього мало важливим.

Розмова між нами велася російською мовою, але коли я заявив Рудневу, що буду говорити по-українському, бо так можу легше висловитись, тоді він заговорив до мене гарною літературною українською мовою.

В дальшому ході розмови Руднев запитав мене, чи я можу гарантувати, що наші відділи не будуть по дорозі в Галичину нападати на советських партизанів. Я сказав, що ні. Я відповідаю лише за той відділ, який стоїть тепер у

лісі. Про загальний терен рішає наше головне командування.

— Отже, продовжував другий, чи ви можете внести нашу пропозицію до начальства?

— Так, можу, відповів я.

Раптом:

— Разрешите к вам обратиться, промовив до мене один молоденький (мабуть політрук) і почав розпитувати про залоги німців, в яких містевостях, скільки, жандармерія чи вермахт, їх боездатність озброєння, чи окопані, в яких будинках живуть: мурованих чи дерев'яних. Я давав йому деякі інформації. Розпитують про нашу акцію в Вишневі і просять, щоб їм дати щось із харчів, бо в них відчувається недостача. (Хрін пізніше вислав їм 5 мішків борошна, один мішок цукру і 15 літрів горілки).

Коли на дальші питання Руднева, я сказав, що запитаю свого командира, тоді другий питає здивовано, хто я такий? Я кажу, що заступник командира нашого відділу. Питають, чому сам командир не прийшов на переговори. Я відповідаю, що в нас так не водиться. Командир завжди залишається при відділі. На закінчення один із старшин вийняв теренову карту і ми розділили ліс на дві частини. Одну сторону лісу займатимемо ми, другу — відділ Колпака. Захоплені ними наші підводи вони повертають нам.

Їхні й наші пости, що стояли на зорову віддадь, сходилися тепер одні з одними, частували себе взаємно тютюном та вели розмови між собою.

Коли я повернувся до своїх, відділ уже був упорядкований. Не дивлячись на перемир'я, я наказав всьому обозові і відділові відійти вглиб лісу, а на горі, яку ділив глибокий рів від колпаківців (від шоси), зайняти оборонну позицію. Советам я не вірив тим більше, що вони могли довідатись, що нас мало, а їх у десятеро більше. Командування й дальшу долю відділу передав я Хронові.

Наші втрати були: три вбиті (з того один селянин із Кривчих, візник) і два ранені. Коли ми перетягали відділ на нові становища, появився з відділом Яворенко і дуже налягав, щоб ударити на советів, але я після того, що бачив під час переговорів, відмовився. Тоді Яворенко, з сірою шапкою набакир, з позатикуваними гранатами за поясом, забрав своїх хлопців і пішов шукати пригод.

(Коли Колпак рушив у дальшу дорогу. Яворенкові так вдалося забити кілька колпаківців).

Зате в нас сталося щось гірше. Ярмак, наш чотовий (лейтенант совєтської армії, який удавав великого патріота) перейшов до совєтів зараз після повороту його з переговорів, сказавши стрільцям своєї чоти, що він також іде на переговори. Наслідків не довелося довго чекати. Приїхав до нас кіннотник з письмом від штабу Колпака до нашого командира. В ньому штаб домагався передачі совєтських громадян: їх ми неправдо втягли до нашої партизанки. Внизу було вчислено 8 псевд наддніпрянців, що дійсно були в нашому відділі. Тих людей видав Ярмак, хоча наддніпрянців було в нас багато більше, але він забув їх псевда. При кінці листа подається ультиматум: якщо ми не повернемо людей добровільно, то штаб буде змушений захистити їх силою. Дається 45 хвилин до надуми (5-го липня 1943 року, підписав начальник штабу Руднев).

Із псевд, які були виписані, пригадую: доктора, інженера мінометника Божка, Рожка (син українського священика, якого совєти вислали на Сибір), Шагарбеєва, Щербака й інших трьох. Хрін не знав, що робити. Настрій нашого відділу був мінорний. В Колпака понад 2 тисячі, в нас не цілі дві сотні та й якісна різниця теж не випадала в нашу користь. Крім того, в нас було коло 2-ох сотень візників і за них ми також відповідали. Може тому Хрін вирішив покликати тих «вісім» і прочитати перед ними листа. Деякі старшини були думки, щоб убити совєтського зв'язкового і негайно пуститись в дальшу дорогу, але Хрін не поділяв цього: боявся, щоб по дорозі не напали на нас німці. (Великим обтяженням був обоз із добутим добром).

Почувши, про що йде, половина вісімки висловилося, що їм все одно з ким, аби проти німців воювати. Друга половина була проти. Взагалі ні одні ні другі не мали твердого рішення, чекали рішення командира. Хрін не рішався сказати так, або йнакше. Тоді доктор (росіянин) звернувся до вісімки:

— Становище дійсно погане, треба рятувати відділ. Я противник комунізму й сталінського режиму, але якщо ви боїтеся йти, то я йду сам.

Стала напружена тиша, ніхто не промовив слова: ні командир Хрін, ні хлопці з вісімки. Деяким, як, напр., Божкові дрижали щоки, Рожок плакав. Витворилася неприємна атмосфера безрадности. Доктор, дивлячись на те все, сказав:

— Пішли хлопці, а до командира Хрона: прошу чекати нас пів години, якщо не повернемось, то нас не буде... Бувайте здорові, до побачення.

І пішли з советським кіннотником. Один із них, Щербак, відійшовши частину дороги, вернувся назад до табору. Хрін і всі стрільці похнюпили носи. Хоч справу можна було розв'язати інакше: ті, що їм було «всьоравно» могли піти, а інші втекти, як Щербак.

Ситуація складалась ще більше загрозливо, як досі. Ярмач мусів розказати про все, також і про нашу силу. Я підійшов до Хрона і кажу:

— Звиваймо чим скорше манатки. Другий ультимат від Колпака може бути: скласти зброю.

Старшини і стрільці підтримали мою думку і Хрін дав наказ відходу. За 20 хвилин ми були в дорозі до табору. Я, змучений переживанням і невиспаний, ледве тримався в сідлі, ідучи спереду колони й одної чоти і роблячи нею охорону при переїздах головних доріг. В селі Людвицах затрималися ми на двогодинний відпочинок і чекали застави з Горанки. Розмовляючи про останні події з Ірою на її квартирі, заснув я з перевтоми в неї на руках.

Під час акції на Вишневець, (як розповідало згодом населення міста), залога німців у замку, що складалася з резерви вермахту, почувши тарахкотіння наших возів і шум війська, думала, що в нас дуже велика сила і постановила з нами не битись. Німці чули, що партизани вермахтівців не розстрілюють, лише відбирають зброю, отже вирішили чекати в грубих мурах замку, здавшись на хід подій. За кілька днів (за кару) всіх тих німаків німецьке командування вислало на східній фронт, а на їх місце приїхали інші. Німецька жандармерія на ніч ходила спати до замку, тому будинок у місті застали ми порожнім. В замку під час наступу жандарми були в другій частині будинків і були приготовані до оборони (але лише в будинку).

Наша зустріч із Колпаком була цілком випадкова. Тієї самої ночі, коли ми робили акцію на Вишневець, група Колпака мала довший нічний марш. Над ранком група прибула до Борщовецького лісу днювати, де трапилася історія з нами. Совети ще по дорозі довідались від населення про нашу акцію, і коли зустріли нас у лісі, хотіли відібрати нашу здобич. Ситуацію врятував наш мінометник Божок: він відразу почав сильно обстрілювати шосе. На той час їхав шосею повний віз (10 людей) колпаківців і наша міна випадково влучила в них і їх рознесла. Тому, що це був полковий міномет 120 мм., Колпак думав, що в нас велика сила, затримав наступ і запропонував переговори. Колпак прийшов з боку Шумська, штаб його знаходився в Борщовець-

кому лісі, а решта відділу розташувалася в селі Піщатинці і в селі Матвіївці. По дорозі від Шумська колпаківці забили брата о. Дубицького і пропагандиста Сірка. Їхнім провідником був Микола Ільчук із села Матвієвець, колишній комсомолець. Про це оповідав мені пізніше Шагарбеев, що тоді був переданий Колпакові, пройшов аж по Карпати, а в поворотній дорозі втік до УПА.

Колпак ішов на Карпати, щоб знищити нафтові споруди в Дрогобицькому басейні, що були головною базою постачання плинного палива для східного фронту. Вирушивши з Полісся в силі 2600 чоловік, обійшов північною стороною Рівне і через Дубенщину вийшов у Суражський ліс та від Шумська до Борщовецького лісу. З Борщівки він пішов на Галичину, в Збаражі випустив єврейське гетто та подався у напрямку Тернополя. По дорозі нищив залізниці, мости, німецькі залоги і українську поліцію. Так дійшов він аж до Карпат. Завдання цілком не виконав, але кілька нафтових шибів спалив. Дальша їхня ціль була Словаччина, але німці зібрали сили і оточили його в горах. Колпак знищив важку зброю і, прорвавшись з великими втратами, маленькими групами почав пробиватись назад на Полісся.

Під час маршу в одну й другу сторону найбільш дошкуляля йому німецькі літаки й українські партизани. Група Колпака була дуже добре озброєна і забезпечена бойовим матеріалом. Мала крім гарматок і мінометів зенітні кулемети. Деякі його малі групи верталися ще в жовтні 1943 року. З того відділу 60 осіб у селі Садки, Шумського району, приєднались до УПА.

Переходячи через наш терен, Колпак залишив був у Суражському лісі малий відділ під командою Бегми. Це був мостовий причілок советських партизанів у Західній Україні. Він був потрібний, як переходовий пункт для відступаючих відділів. Одначе, ще того ж місяця (в липні) відділ Бегми був розбитий відділами УПА.

Під час свого рейду, Колпак зустрічався з відділами Бульби і Крука (переговорював у селі Дубенський Майдан з командиром Голубенком), висовував ті ж самі пропозиції: щоб українські партизани його пустили, трималися неутралітету. Але ніхто на це не погодився. Цивільне населення в Західній Україні без винятку ставилось до нього вороже.

ТРАГЕДІЯ

Зі села Людвищ над ранком 6. 7. 1943 року прибули ми до табору в Антоновецький ліс і, нічого не передбачаючи, лягли відпочивати після Вишневеця і пригод з Колпаком. Сотня Лисенка, що охороняла табір, зайнялася похороном забитих, яких ми привезли з собою. Господарська сотня упорядковувала привезену здобич. Хлопці, будучи на акції, три доби вже не спали, тож без сніданку позасипляли твердим сном.

Під час нашої відсутности бандерівці постягали з терену боївки (навіть заангажували до тієї акції козаків полковника Терещенка з Горохівщини) і в силі 8 сотень чекали нашого повороту з акції. Використовуючи наше перемучення і неготовість до оборони, в 2-й год. по обіді 6 липня оточили наш табір. Наша розвідка охорони табору викрила присутність чужих відділів у лісі недалеко нашого табору і вдарила на алярм.

Хто живий, вхопив за зброю. Всім промайнула думка, що це мабуть «колпаківці» наведені Ярмаком, що нас зрадив. Довкола табору заняли ми оборонну позицію. Макуха з чотою вислали на гору, щоб в разі потреби ми мали шлях до відступу. У всіх напрямках від лінії наших становищ були вислані окремі розвідки, які мали ствердити, як далеко сягає перстень оточення. Стрелець Булька, висланий у напрямку озера, вже був тяжко ранений у живіт. Хлопці його підбрали. Нараз оббігла відомість, що це оточують нас бандерівці і домагаються складення зброї. Хлопці пізнали Крука. У мене закрутилося в голові: думав, що я ще добре не прокинувся. Таке щось у голову не лізло. Не можу придумати, як у даному випадку поступати. Хрін і сотник Орлик, збентежені, крутяться по таборі. На запит командирів відтинків оборони табору, не дають жодної відповіді, лише кажуть першим не стріляти.

На моему відтинку, де я зайняв зі своєю сотнею оборону (я заступав Журбу), бандерівці наблизилися на відділь 30 метрів (напроти мене наступала дубенська сотня Юрка). Наші стрільці кричали: «не йдїть, бо будемо стріляти». Вони поставилися нерішучо і, також не стріляючи, відповідають: «Що ж, нам наказують командири посуватися вперед». Я даю наказ своїм стрільцям не стріляти, викликую бандерівського командира на переговори та кричу:

— Не робїть дурниць, шкода братньої крові.

Бандерівці не відповідають, зближається хвилина, коли ось-ось дійде до зудару, треба щось робити. Від Хрона не

маю жадного наказу, на всій лінії діється це саме. Колишній бунчужний Чубенко закликає стрільців моєї сотні стріляти, на мою адресу каже, що наші командири зрадники, вони піддаються. Я далі стою на своєму, даю наказ:

— Хто вистрелить без мого наказу, особисто розстріляю.

Тяжко рішиться на братовбивчу війну, і я вирішив особисто піти на переговори до бандерівців та представити їм жахливі наслідки, які можуть бути з цієї історії. Наш табір добре озброєний, є досить амуніції і знаходиться в такому стратегічному положенні, що, щоб його взяти наступом, треба покласти багато жертв. Я надіявся, що як це не pomoже, то може зворушу їхнє сумління, закликаючи не деморалізувати молоді, що прийшла в ліс боротись за Україну, а не за партію. Але то були люди вирафіновані, серед командного їх складу був Еней, який перед наступом на наш табір мав промову до стрільців, заявляючи, що вислід акції має вирішити «бути, чи не бути» прововоді Бандери. Або він буде провадити нарід у боротьбі, або запанує загальний хаос, що заведе український нарід у безодню.

Стрілецьтво висловлювало сумніви, мовляв, як іти на свого брата, сусіда, шкільного товариша. Тоді Еней крикнув:

— Хто не підпорядкується моїм наказам, прошу виступити!

Ясно, що ніхто не відважився. Стрільці пішли в наступ, але пережили те саме, що й наші стрільці в оточеному таборі. Вся стрілецька маса була проти пролиття братньої крові, але диктатура нахабів перемогла.

Коли я прийшов до бандерівців на переговори, потрапивши якраз на весь їхній командний склад, на чолі з Енеєм, то насамперед командир особисто кинувся мене роззброювати. Курінний Осип тяг від мене кріса, Еней наставив на мене пістоль. Я, тримаючи міцно кріс у руках, заявив, що, поперше, я прийшов на переговори і вони не мають права мене чіпати. А подруге, що я вояк, підпорядкований своєму командирові, і кріса я не віддаю. Курінний Осип мене залишив, тоді Кропива стягнув з плечей М.П. і приклав мені до грудей, кажучи:

— Давай кріса!

В той момент затримує його Крук і дає йому наказ мене залишити. Мені пригадалося, як мене на переговорах трактували большевики.

Сходимо з Круком в долину. Він став малювати мені дійсність.

— Відкликати акції я не можу, знаю, що будуть жертви, але ви мусите піддатися. Українська Повстанча Армія мусить бути одна і під одним штабом; зрештою, в наших політичних колах ця справа вирішена. Ми маємо перевагу і не відступимо, хоч би що.

Я погодився доповісти про це командирові Хронові, який мав право рішати про те, чи битись, чи здаватись. Мого кріса вони таки залишили у себе. Я зголосився до Хрона і представив йому мою розмову й поведінку супроти мене бандерівських командирів. Хронові дрижали щоки і він, не давши відповіді, пішов до землянки штабу на нараду.

В той час бандерівці вдерлися в наш табір і відбирали від наших стрільців зброю. В середині табору стояв наведений на штаб їхній кулемет «максим». Я був якраз біля старшинського бараку. Еней — блідий, високого росту, з чорними вусиками, в польській шинелі, з пістолем в дрижачій руці, скрадався поза соснами зі своїми стрільцями. Гукнув до мене:

— Макс, ховайтеся за горбок!

Іра, простоволоса, біжить до бандерівців і просить, щоб не стріляли на намет, де лежать ранені. В той момент Гармаш видирає поводи від коня Гарячого (нашого кінного розвідника, який був свого часу у бульбівцях) і домагається, щоб той віддав зброю. Гарячий зброї не хоче віддати:

— Я її здобув на Поліссі, у Бульби...

Гармаш наставляє фінку, дає в нього серію, і Гарячий падає мертвий.

Біля землянки штабу зібралася наша одна сотня вже зі зброєю і не хоче її віддати. Промовляє до них бандерівський політрук Максим. Вусатий, що стоїть у рядах, йому перечить. Хрін також промовляє.

— Трудно, хлопці, сталося, треба зброю здати...

Стрілецьтво, бурмочучи невдоволено, складає зброю,

Поручник Малий вирвався від штабу і проходить біля мене. Я шепнув йому, щоб заховався на горнище над магазином і щоб почекав вечора, бо тепер зловлять. Бандерівці, мов орда, кинулись на наші склади, намети і один перед одним почали грабувати. Я залишився в одній сорочці, решту моїх речей покрали. Деякі стрільці, користаючись виниклим замішанням, почали тікати з табору. Я й інші командири також могли втекти, але я подумав: куди тікати? Мене огорнув жаль, злість і сором за наш табір.

І вже було запізно. Нас, усіх командирів, до чотових **включно**, бандерівці арештували. Довкола землянки колишнього нашого штабу, де ми були зібрані, виставили варту з кулеметом. Роззброєних стрільців розпустили по домах. Залишилась лише мала горстка хлопців, котрим було далеко додому (із східних земель, Карпатської України, Галичини й інші, які взагалі до нас не мали).

На прощання було їм сказано, що вони можуть вступити в УПА, але через місцеву бандерівську організаційну сітку. Вози, наладовані добром, бандерівці перевозили до табору Крука. Також наших ранених перевезено до їхнього табору. Булька під час операції помер. Серед арештованих були: Хрін, Орлик, Чорнота, Лисенко, Гаркавенко, Вусатий, Крук (командир тачанки), Пруг, Жарина, я і Бурлаченко, який добровільно пристав до нашої групи, з прив'язання до своїх командирів, кажучи:

— Я хочу ділити з вами долю до кінця.

Ми всі сиділи пригноблені в землянці. Комендант С Б Вовк зміняв біля нас варту. Намети нашого штабу зайняли Дубенські сотні Юрка і Борсука. На другий день після роззброєння, почалося над нами слідство. Головний комендант СБ групи Крука Ранок, комендант дубенських сотень Черник, курінний Осип і сам Крук кликали нас по черзі на переслухання. Стягали стан зброї нашого табору і питалися, хто в нас був з політичних провідників і, врешті, чи погоджуємося вступити в ряди УПА.

Так святкували ми свято Івана Купала 7-го липня 1943 року...

Слідство тяглося кілька днів. На третій день ми ходили вже вільно. Варту біля нас знято. Приїхав до нас головний прокурор Мітла в асисті Олега — Ілька Ткачука. Питали мене, як оцінюю роззброєння і якої я є думки про кожного з моїх товаришів командирів. Я не крився з великим моїм обуренням і гострою критикою. Погоджувався на спільний штаб УПА, але в чисто військовій площині, бо українська армія мусить бути лише одна, це всім зрозуміло, але чому саме так підло й підступно зроблено напад на табір? Можна було іншою дорогою об'єднатися, хоча б на зразок об'єднання Крем'янецьких груп. А далі після роззброєння, чому тих людей, добровольців, вироблених політично і бойово розпустили додому? Ті люди передусім загрожені від німців, вони не можуть легально перебувати вдома.

— Чому ви всього відділу так, як він був, з озброєнням і в цілості, не включили до складу УПА? Невже ви не маєте

довір'я до нас, як до українців і патріотів? Ви сплямили вояцьку честь, відбираючи від нас зброю. Кожний стрілець присягав на вірність зброї, вояк не може здаватися, ви зломали вояцьку мораль молодих хлопців. Ви внесли в ряди війська політику. Не один стрілець здобував собі зброю у ворога з нараженням власного життя. Отже, ви зброї не давали, яке маєте право її відбирати? Коли ви хочете, ладняйте й творіть армію всіх відділів, яких вони не були б політичних напрямків. Вони ж організовані раніше ваших, ішли правильною дорогою, вели боротьбу з окупантом, а не вживали сили для поборювання інших політичних угруповань. За що згинули Булька і Гарячий? Вони обидва були ще в Бульби в 1942 році, дуже гарні й відважні вояки. Я не стою на платформі тієї або тієї політичної доктрини, але думаю так, як думає українець... Мені, як воякові, все одно, хто буде очолювати Українську Державу, лише щоб вона була самостійна і соборна.

Трудно було Мітлі стояти проти моїх аргументів, і він визнав, що роззброєння переведено нетактовно, і цілком спокійно почав доказувати, що інакше бути не могло. Мельниківці добровільно не погодилися б, а що впали жертви, то це річ питома для кожної революції. Там, де рубають дрова, там тріски летять. Ілько почав з другої бочки, що Хрін на командира не надається і що треба партизанку вести здібнішим людям. Почав хвалити свій (себто бандерівський) розмах в боротьбі і давай снувати всякі перспективи для мене, коли я перейду до УПА...

Я був так розбитий морально, що потребував короткого відпочинку, щоб за той час упорядкувати в своїй голові останні події. Тому я згодився вступити в УПА (мене призначили на чотового першої чоти сотні Юрка), але я відразу попросив двотижневу відпустку. Черник дуже чемно зі мною повівся, відпустку дав. Решту командирів попризначувано по інших відділах. Хрін був командиром таборів у Дубенських відділах. Сотник Орлик — начальником канцелярії куреня, Гаркавенка приділено до сотні Борсука, до кінної розвідки. Лисенка і Крука — до сотні Беркута. Чорноту дали до свого штабу — писати статті в їхній політичній літературі, яку вони видавали. Разом з ним працював Журба, коли видужав. Вусатого СБ розстріляла.¹⁴⁾ Бурлаченко крутився без призначення, чекав акції. Поручник Малий і Макух втекли. Гра залишалася при ранених у таборі Крука. Пруг був приділений до ПЖ (Польова Жандармерія). Жарину дали на інструктора до школи підстаршин.

Населення на акти роззброєння й тертя між ОУН «М» і «Б» дивилося дуже критично й огірчено. Маси були зневірені. Дядьки по селах Крем'янецьчини хитали при розмовах головами і казали, що коли наші хлопці між собою б'ються, то України не буде.

Наші відділи на Володимирщині і на Луччині були в той час також дуже побільшені і добре озброєні. Головним командиром був Арієць. (На Луччині командиром був Гіркий). Сотня Волинця при Бульбі на Поліссі. На Дубенщині наш відділ довгий час ще після роззброєння діяв у терені. Щойно восені 1943 року, заховавши зброю, розформувався, а стрільці майже всі пішли в УПА.

Так закінчилася перша фаза боротьби українських партизанських відділів на Волині.

Після нашого роззброєння, Яворенка бандерівці даліше переслідували. Вони ще після першої його втечі видали наказ його піймати живого або мертвого. Але Яворенко, як спритний ватажок, не потрапляв їм у руки. Малим відділом маневрував у терені, робив рейди в Галичину, збирав зброю й амуніцію. Провадив війну з німецькими «гренцшцуцями», а до бандерівців він поставився так, як і ми. Не хотів проливати братньої крові, з тією лише різницею, що не здавався. Наші хлопці, що були розпущені з лісу бандерівцями, поповнили його ряди. Під осінь 1943 року він знов побільшив свою активність під плащиком Бульби, змінивши назву ФУР на УНРА (Українська Народня Революційна Армія). Роз'їжджав по селах з промовами і став народнім героєм і пострахом для бандерівської СБ.

Коли УПА закріпила за собою всі терени, Яворенко розпустив хлопців, а сам з довіреними людьми перейшов у глибоке підпілля. Так і залишився він у советській дійсності.

Не раз непокоїла мене думка: чи мусіли ми капітулювати, що треба було робити? Єдиний правильний вихід був тікати з оточення. Бандерівські відділи, що оточували табір, ніколи не відважилися б ставити опір нашій силі, якщо вона вдарила б на один відтинок. Поперше тому, що стрільці не мали наміру з нами битися, а подруге, хоч би почали боротьбу, то не встояли б на тому боці, де ми проривалися. Зрештою, перстень оточення не був цілковито замкнутий, тож відділ, правдоподібно, вийшов би з табору без більшого бою. Тому, що оточення сталося несподівано, треба було весь табір і ранених залишити, а врятувати лише бойову силу й забрати з собою зброю. Коли б відділ наш був вий-

шов у терен, бандерівці ніколи не вчинили б із залишеними людьми в таборі так, як зробили з усім відділом. Вони боялися б пімсти нашої групи, бо вона могла по черзі роззброювати їхні боївки та відділи в терені. Оточити нас в терені було майже неможливо. Раз, що вони не сконцентрували б відповідної сили, щоб перевести акцію роззброєння, подруге — ми стояли б у селі та вони не могли б наражувати цивільне населення на втрати, які могли б виникнути під час бою, і третє — оточення навіть всіма їх відділами з Волині і Полісся, могло б тривати лише одну ніч. Над ранок треба було б тікати перед можливістю нападу німців. Так виглядала справа з військової точки погляду.

Щодо політики, можливе було таке: наша Організація могла б конкурувати в побільшуванні відділів, або могла цілковито паралізувати їхні зв'язки. Вони, зрештою, були б змушені піти на порозуміння з нами. Безпосередньо завинив у цьому Провід організації, бо все таки замало цікавився справами лісу. Не було жодних твердих заряджень, що в такому випадку робити. Потягнення в лісі випереджували рішення Проводу. Як було сказано вище, Провід з розумних причин з самого початку був проти масової української партизанки. Але мусів узгляднювати факт, що вимоги лісу були цілком інші. Поперше — конкуренція бандерівців, подруге — німецький терор, потрете — настрої мас вимагали, хай і не до того ступня, що бандерівці, — все ж таки, збільшити відділи й більше їм присвятити уваги.

Чому Провід не вислав відповідного чоловіка в ліс, насамперед військового й організатора партизанки? Ліс потребував доброго й рішучого командира. Хрін, незалежно від своїх добрих прикмет, таким командиром не був.

Під час роззброєння був момент, де дійсно треба було мати голову і рішучість. Присутній поручник Малий також не виявив потрібної рішучости.

Найбільш фатально відбилося роззброєння на стрільцях. Залишаючи ліс, вони не мали жодних директив. То не була програна в нерівному бою. То була в їх очах повна капітуляція військова і політична: весь командний склад вступив до УПА разом із Хроном. Отже, що могли думати про своїх зверхників стрільці, котрі цього не могли зробити? Їх пересівала бандерівська сітка. Деяким лише вдалося вступити в УПА. Більшістю із них, переважно найкращим активом організації, СБ наповнювала криниці. Не було вже сили на їх захист.

Селяни, якщо не з переконання, то зі страху мусіли хилитися на бандерівську сторону.

Наше роззброєння спричинилось до упадку інших відділів у терені, на той час вже досить чисельних і сильних. Взагалі бандерівці, на мою думку, не могли б перемогти при нашій рішучості. Причиною програної були ми самі.

Я РІШАЮСЬ

Обличчя горіло мені соромом перед родичами й односельчанами. Політична група, куди я належав і захищав її політичну лінію перед населенням і перед політичними противниками, капітулювала. Я палав ненавистю до бандерівського руху, відчував їх нахабство і безправ'я на кожному кроці. Я був свідомий того, що ці люди провалять українську справу, але рівночасно втратив віру у власний політичний провід.

В розмові з Ірою (єдиною людиною, з якою я ділився своїми думками, перебуваючи на відпустці) дійшов до висновку, що під час революції перемагає сильніший рух без огляду на те, чи він добрий, чи лихий для народу і чи провалиться він у майбутньому. В даному випадку бандерівці були сильніші, бо висловлювали настрої дня. Не підлягає сумніву, що з часом ситуація зміниться. Бандерівців осудить історія, але сьогодні, вони на якийсь час пани ситуації, і пересічному чоловікові важко йти проти них. Вони сьогодні провадять УПА, але не вони її складають. Їхня перевага — річ умовна й часова. У вогні боротьби провід зміниться на засадах справжніх вартостей, а не партійної приналежності. Отже? Отже, треба в цій боротьбі брати участь. Адже ця боротьба, це боротьба українського народу; тож відкидаючи бандерівські методи й тактику, не можна залишити народніх мас.

Мені було ясно, що не можуть в УПА включитись усі мої товариші, чи зверхники. Бандерівська СБ — кожного з них без причини знищить, викривши. Але що грозить мені? А коли не грозить, то де мое місце? Ховатись дома, чи бути в боротьбі й віддати свій досвід, уміння і всі сили?

Саме націоналістичне виховання глибоко закорінилося в моїй душі. Звертання з половини дороги, зневіра, апатія до всього, все це перечить засадам націоналіста, що їх я придержувався. Я впав у провалля внутрішньої боротьби,

мене огорнула духова депресія. Але зрушений з гори камінь мусить котитись. Так і я, раз попавши в вир боротьби, відчував потребу і мусів знайти собі місце в подіях, які тоді відбувались.

Я був сильно закоханий в Іру. Любов до неї виповняла порожнечу моєї душі. Вона мене розуміла і підтримувала на дусі. Бандерівці призначили її на санітарний пункт в селі Мала Ілавиця. Тому я щоденно міряв три кілометри і, упоений щастям, пізно ввечорі вертався додому. Кохання провокувало до пригод, а біля ставу в нашому селі лунали стрілецькі пісні повстанців. Мене тягло до лісу, хотілося пережити разом з хлопцями, плисти кораблем на повному морі революції.

Іра хотіла мене бачити вояком, а не коханцем, який лише тримається спідниці. Вона ніколи мене не остерігала перед небезпекою, а навпаки, цінила людей відважних, жертвенних і відданих українській справі. Як «східнячка», далека була від наших партійних міжусобиць, для неї був дорогий кожний українець, що бореться за самостійну Україну. На бандерівців дивилася вона як на рух, що нагадував їй советську дійсність, зокрема, коли йде про методи, якими вони послуговуються. Вона оцінювала їх, як «молодшого брата» мельниківців, тому поділяла мою думку, що єдиним правильним рішенням було б включитися в УПА всієї здорової опозиції, яку становила тоді інтелігенція, що переважно належала до мельниківців і тим самим уздоровити ряди сліпих, невироблених революціонерів, даючи добрий приклад у роботі і силою факту займаючи керівні становища.

Єдиною перешкодою могла бути засліпленість бандерівців зі славним апаратом СБ. Але в міру розгортання повстанчого руху, вона тратила свій вплив, а до голосу дійшов би весь український нарід і здорові елементи. Найкращий доказ тому, що на кожному кроці в рядах УПА і в самих бандерівців брак відповідних фахових сил, і вони (бандерівці), хоч із великим застереженням, прийняли після роззброєння весь командний склад нашої групи до УПА.

З такими думками придивлявся я до перших кроків нової УПА і потягнень бандерівської сітки в терені. В селі Антонівцях, у фільварку, містилася станиця СБ і молочарня УПА. Рівночасно ті будинки були переходовим пунктом для всіх політичних і військових провідників, які приїздили з Полісся чи Галичини для полагодження поточних справ. Щоденно заїздили й прибували з теренів нові люди,

кожний день приносив щось нове. Якраз, коли я прийшов до Зеленого, командира СБ, щоб довідатися дещо з «політики», на подвір'ї застав я вози, котрими приїхали лікарі євреї зі Львова. Їх викрали бандерівці з гетта і направили на працю до шпиталів УПА. Між ними знамениті фахівці і спеціалісти хірурги. Деякі були разом зі своїми жінками. В дальшій розмові з Зеленим довідався я, що праця бандерівців розгорталася дійсно з великою швидкістю. По всій Волині і Поліссі творилися відділи УПА, поставлено цілу сітку адміністрації, що має охопити все життя і закласти підпільну державу з усіма ресортами. Де те все подінеться, коли прийдуть большевики, про те не думав ані Зелений, ані я.

До села Антоновець прибули майже всі українські урядовці з Крем'янецького повіту, разом із посадником міста — Бригадиром. Село Антонівці було повітовим містом нашої української адміністрації.

По селах почали нормальне навчання в народніх школах. Були свої інспектори й куратор. Жіноцтво заснувало Український Червоний Хрест. Господарські станиці отримали наказ повідкривати домашній промисел, як: гарбарні, миловарні, майстерні одягу і взуття, майстерні сидел, ладівниць тощо, а навіть вироби самогонки-спирту для шпиталів. Все це мало забезпечити постачання для УПА. Як цей апарат рухатиметься у випадку німецького наступу, про це теж ніхто не думав.

Антоновецький господарський центр робив уже заходи до підготовки жнив на полях, залишених поляками. Повітовим агрономом був мій шкільний товариш Ярославич. Всі урядовці займали ті самі пости, що і в німецькій адміністрації. Того самого дня, вертаючися до дому, зайшов я разом із Зеленим на віче. На царині, між юрбою селян, на підвищенні розпинався молодий політрук, пояснюючи селянам правильність лінії бандерівців, яка об'єднує в боротьбі проти ворога всіх трудящих українського народу. Мельниківці — це пани, інтелігенція в краватках, а ми, мовляв, закачуємо рукави до праці і т. д.

Його «ораторський» голос і вислови нагадували 1939 рік, коли совети визволили Західню Україну від польського гніту. Клясовий підхід, виразно зазначений у його промові, якось немилув вражав мої вуха. Відразу можна було пізнати, що він не встиг ще ввійти і пересякнути духом націоналістичної пропаганди, він застосовував советську методу пропаганди, але треба йому було признати, що говорив до-

силь добре. Після закінчення його «речі» Зелений, як влада безпеки, оголосив, щоб населення не вешталось без потреби по лісі, де стоять відділи УПА, загрожуючи суворою карою. Під враженням дня, довго я перевертався в постелі... Творилися для мене нові події.

Через кілька днів після візиту Зеленого, прийшов до мене Поль, який втік майже з рук СД в Здолбунові. Йому запропонували бути інструктором школи підстаршин УПА. Поль скінчив ще перед війною школу підхорунжих у Замброві і, відбувши службу резерви, дістав ступень підпоручника польської армії. Зорієнтував я його в останніх подіях і ми по довгій дискусії і обміні думок постановили, що треба нам включитися в боротьбу УПА, а час покаже, що з цього вийде.

Поль¹⁵⁾ був дуже оптимістично настроєний і переконував мене, що з часом усе налагодиться і що непорозуміння між організаціями «М» і «Б» «виклярується» в тракті боротьби і що дійде до повного вирівняння і згоди. На його думку, це лише початки визвольних змагань і тому такі різниці. Коли прийде до тверення справжньої армії, чи справжнього державного апарату, то без ОУН «М» не обійдеться, як не може обійтися жадна держава без інтелігенції і фахівців, яких якраз має ОУН «М».

— Наше завдання, казав Поль, сплатити національний борг супроти українського села, з якого ми вийшли, і батьківщини.

Захопившись, Поль говорив переконливо і я його слухав не перериваючи:

— Ми з села вийшли й мусимо до нього повернутись. Селянська молодь, яка в переважній більшості складає ряди УПА, нас потребує. Ми мусимо поділитися з нею знанням і не залишати її, щоб бандерівці не вивели на манівці. Ми її охоронимо від цього. Селянські кадри нашого народу — найздоровіший елемент під кожним оглядом, тому я вірю у майбутнє УПА...

Після розмови в мене вступили надія і оптимізм Поля. Не хотів я користуватися дальше відпусткою і вирішив завтра зголоситись до відділу. Поль мав також, не відкладаючи, піти до школи підстаршин. Ще цього дня, удвох із Полем, відвідали ми Іру, що вже була при польовому шпиталі в селі Гутисько. Іра дуже втішилася нашою візитом і постановою, яку я зробив під впливом Поля. Так у прием-

ній гутіриці втрійку ми просиділи до вечора. Гра час-від-часу відривалася від нашого товариства, подаючи вечерю або воду своїм раненим. На прощання побажала нам успіху, а я обіцяв їй приїхати іншим разом на гарному коні (вона любила їздити верхи).

СУРАЖ

Коли я прийшов в ліс до табору, там панував живий рух. Курінь Осипа вибирався на акцію проти советських партизанів. Ближчих даних про акцію я не мав тому, що відділ був готовий до відмаршу й не було часу про те розпитуватися. Знав я, що одночасно з куренем Осипа вибирається на спільну акцію також курінь Крука. Значить, мала бути велика розправа з советськими партизанами. Тому, що я не мав зброї, нашвидку сотник Юрко дав мені якогось старого кріса, а хлопці його сотні наділили набоями та дали одну гранату. Прикро було мені без пістоля, ще прикріше, що кріс такий поганий, але не було ради.

Чоти провадили чотові, які були й раніш. Сотник Юрко приділив мене покищо до свого почоту. Бурлаченко, як ніде ще досі не приділений, зустрівши мене, просив його також узяти на акцію. Юрко дав свою згоду і таким чином я мав старого товариша і ми, розмовляючи, тяглися в хвості колони в поході на Суражський ліс. Це було 22 липня по обіді.

Над вечір наш курінь прибув до села Переморівка і розташувався на ніч. В новому відділі, серед незнайомих стрільців і командирів, я почував себе трохи не «по-своєму». На квартирі, разом з курінним Осипом і сотником Юрком, спочатку було тяжко нав'язати розмову, але пізніше ми розговорилися. Виявилось, що й той і той — колишні члени організації ОУН «М», дуже тверезо дивилися на боротьбу УПА. Від самих початків, коли на весні почався партизанський рух, вони приєдналися до своїх односельчан, що були в організації ОУН «Б» і так залишилися і досі. Вони були проти «макабричних» виступів бандерівців, але відверто вони не могли виступити. Про роззброєння курінний Осип висловився, що болючих тем не варто зачіпати, і перевів розмову на тему завтрішнього дня.

По вечері скликано сотенних і чотових на старшинську нараду. Курінний Осип розклав на столі докладну теренову карту і почав пояснювати намічений плян воєнної операції на завтра. При тій нагоді довідався я про точні дані. На одній із висоток Суражського лісу, недалеко від села Теремне (Шумського району) знаходиться табір советських партизанів. Залога табору складається з 200 чоловіка большевиків і біля 300 поляків з родинами, які повтікали з довколишніх сіл. Совети і частина поляків були добре озброєні і довкола табору були викопані стрілецькі становища. Своїм перебуванням у тій місцевості советські партизани паралізували зв'язки УПА і далися взнаки навколишнім селам постійними грабунками харчів, одягу й інших домашніх надбань. Командування УПА дало наказ за всяку ціну зліквідувати большевицько-бандитське гніздо.

Згідно з пляном, курінь Осипа зі сходу, а курінь Кропиви (він був призначений курінним на час акції) із заходу мали наблизитися до советського табору і, сполучивши крила, замкнути перстень оточення. Головними командирами акції мали бути Крук і майор Голубенко.

Власні сили були такі: Дубенський курінь Осипа складався з трьох сотень: перша сотня Юрка, друга сотня Борсука. Третя сотня Беркута залишалася на охорону табору в лісі.

Озброєння: крім нормального, тобто — кріси, автомати і по три ручні кулемети на чоту, сотня Юрка мала ланку важкого кулемета «максима» і дві ланки мінометів: один 50 мм. і один 82 мм. Крем'янецький курінь Кропиви складався з трьох сотень: перша — Гамалії, друга — Каменя, третя — Петра. Озброєння було таке саме, як у Дубенському курені, за винятком одного міномета 82 мм. Акція мала початися на другий день о год. 3 ранку, тобто 23 липня. Випадовою базою Крем'янецького куреня було село Сошиці.

Розділивши завдання поодиноким командирам, курінний Осип призначив мене заступником сотника Юрка. Народа закінчилася. Командири сотень мали провести останні приготування по відділах, перевірити запаси амуніції, наповнити всі кулеметні диски і тримати добре вартову службу (щоб ніхто з цивільного населення не віддалявся з села). Під час тих приготувань трапився прикрий випадок у сотні Борсука. Кулеметник, чистячи свій кулемет, через необережність залишив один набій в цівці. Другий стрілець, бачивши, що диск від кулемета відложений, потягнув за спусковий прилад і забив свого товарища, що сидів біля столу.

Цей випадок віщував на завтра певно якусь невдачу, це поганий знак. Цілу ніч до нашої квартири прибували зв'язкові і розвідники, приносячи різні звідомлення і доповіді — в основному про становище советів, а тому й у пляні акції змін не було.

Вранці стелився тяжкий туман, а навіть було холодно. Дві сотні нашого куреня без жодного брязкоту й шуму ввійшли на край села Теремне, з боку лісу. Тому, що було темно й погано видно, ми вирішили зачекати, поки підійде вище сонце та вітер розвіє мряку. Виставивши пости, військо розляглося обабіч дороги. За пів години нашого постою чорт надніс із лісу віз із советськими партизанами. Як ми пізніше довідалися, вони їхали в село по хліб, — і наїхали просто на виставлений нами пост.

Наші вартові відкрили стрілянину і советські партизани, залишивши підводу, втекли. Передчасне розконспірування могло пошкодити наміченому плянові, тому ми силою факту негайно вирушили гусаком, сотня за сотнею, в напрямку висотки.

Наші провідники (селяни) не дуже добре орієнтувалися, в якому місці знаходиться советський табір, тож почали водити нас по лісі.

Перша йшла сотня Борсука і мала зайняти ліве крило оточення, а сотня Юрка — праве. Коли ми ще не ввійшли зовсім углиб лісового комплексу, позаду нас на галявині появилася група вершників, советських партизанів (зо 15 чоловік) і почали кричати до нас, щоб ми йшли на переговори. У відповідь наш кулеметник послав кілька кулеметних серій, стріляли теж і стрільці, які були край лісу. Верхівці позискакували з коней і залягли, відстрілюючись. Кілька з них швидко почали відводити коней за горбок. За пару хвилин на полі не було видно ні одного «совета»: — щезли, як камфора. Курінний Осип дуже сердився, що советські партизани тепер знають, що ми йдемо на них наступом, тож будуть нас чекати вже приготовані.

Так воно й було. Коли ми трохи затрималися з своєю сотнею, Борсук перший підійшов до висотки, де містився табір советсько-польських партизанів. Вони підпустили його на віддаль 50, а місцями навіть на 25 метрів і привітали вогнем. З першого маху сотня Борсука зазнала великих втрат: 8 хлопців було вбитих, а 7 ранених. Сам Борсук був ранений у голову (куля черкнула його по черепові). Коли ми підійшли з сотнею Юрка на місце, то побачили, що висотку, де окопалися советсько-польські партизани, захищає

глибокий рів, що оточує підковою півострів висотки. Ровом протікає джерельна вода. Щоб іти наступом, треба переходити рів без жодного прикриття. В самому рові була розташована сотня Борсука і не мала змоги рухатися ні назад, ні вперед: «совети» пришили їй до місця. Чути було від неї крики про допомогу. Праворуч рів був зчораз мілкіший, а на віддалі 200 метрів під гору навіть рівнявся з поверхнею висотки, що лучилася, з рівниною сусідньої гори.

Курінний Осип дав наказ сотні Юрка прорвати советський опір і вдертися рівниною до ворожого табору. Сотня пішла в наступ. Советські «кукушки» з дерев почали проріджувати наші ряди. Найгірше було те, що «совети» нас бачили, як на долоні, а ми їх не бачили. Сила вогню була така велика, що ми були змушені відступити на вихідні становища, також на горбку, що рівнявся з висотою советів, лише між нами була долина. В повітряній лінії ділило нас від советів, 100-150 метрів. Сотня почала окопуватися, а я дістав наказ стягнути з села Теремне (де ми залишили обоз і санітарну частину сотні) тачанку з «максимом» і віз з мінометами. Тяжко було, не знаючи доріг у лісі, проїхати з ланками до передової наших сотень. Відкидаючи задки повозів поміж деревами, по годині часу дісталися ми на місце призначення.

Сотня Борсука далі була в рові. Негайно наші «максимісти», окопавшись, відкрили тяглий вогонь по ворогові. Советські партизани притихли, чути було лише по їхній стороні прокльони. Сич, учасник акції під Стіжком, відзначався на тому самому «максимові». Ланка мінометників, складена в більшості з грузинів (8 чоловіків колишньої банди з Альошою вступили в УПА до сотні Юрка), шукала для себе становищ. В лісі не легко було знайти таке становище для міномета, але, врешті, використали прогалину між коронами дерев і окопалися.

Перша міна з 82 мм. вилетіла і зрівнявшись з височиною дерев, повернула просто на землю і впала недалеко мінометного становища, не розірвавшись. Друга засвистіла в повітрі і розірвалася десь по другій стороні советського табору (там, де наступав Крем'янецький курінь). Третя міна тільки вилетіла з міномета й так застрягла в землю. Причиною цього були зіпсуті запальники мін. Я дав наказ відставити міномет набік. Така сама історія була з другим мінометом. Тоді сотенний Юрко казав міномети залишити, а з ланки мінометників зробити стрілецький рій і вислати на становище одного із відтинків «фронту». Після сильного

вогню нашого «максима» і цілої нашої сотні, сотня Беркута витигнула з рову й вирівняла фронт, залягаючи побіч нашої лінії на лівому крилі. Ранених і вбитих винести з рову не можна було; треба чекати, аж смеркне.

Із важкої зброї по нашому боці діяв тільки «максим». Крем'янецький курінь посилив вогонь і одна з його сотень получилася з нашим лівим крилом. Направо від нас колесо оточення не було замкнуте, мало було війська до того, щоб виповнити такий великий перстень. Курінний Осип вислав до штабу гінця, щоб дали нам допомогу.

Хлопці під час перерви в стрілянині перегукувались з советськими партизанами. Наші кричали:

— Здавайтесь, даруємо вам життя, лише вашим командирам горе.

Совети відповідали:

— Ви нас все одно не візьмете, краще, відступіть!

Тоді наново посилювався вогонь і позиційний бій затягався. До вечора на всій лінії нашого фронту були викопані стрілецькі становища і порозділювані кулемети до нічної оборони. Ми гадали, що советські партизани будуть прориватися вночі.

Як тільки смеркло, ми вислали один рій на чолі з Бурлаченком, щоб підібрати наших ранених і забитих. Хрускіт ломак під ногами зраджував намір наших стрільців — совети посилювали вогонь. Наші стрільці також не заглушували вигукувань нашого рою, який напوماцки в темноті шукав ранених. Одначе, по якомусь часі вдалося винести знесилених ранених, які цілий день без води і їжі та без перев'язки лежали в рові. Це було тим тяжче, що вони мусіли вдавати забитих і лежати без руху, бо інакше совети були б їх подострілювали. Кілька забитих не знайдено, вони так і залишилися. Після нашої виправи, совети хотіли також використати темряву ночі і доступити до джерела води, що було в тому самому рові, де лежали наші ранені і забиті. Ми ще більше посилити вогонь і відтяли їм доступ до води. Вони кілька разів протягом ночі намагалися прорватись, але на кожному відтинку наші їх відбивали.

Пізно ввечері прибула нам на допомогу сотня Острога (з Остріжчини). Вона стала нам дуже в пригоді, бо зменшилась віддаль між нашими сотнями і чотами. Найкращою картиною нічного бою був момент, коли на всій лінії відкривався тяглий вогонь і було видно півколесом блиск пальної зброї. Ті малі і більші вогники виразно зарисовували наші позиції й показували, що ми советів досить сильно

обсадили. В нічній тиші дужчав гук пострілів, зливався в одне з відгомоном Суражського лісу.

Вози повезли ранених до штабу в Антонівцях, а звідам мали привезти на завтра свіжий запас амуніції, бо її з кожною годиною меншало. Ми провели ніч не зажмуривши ока. Вранці, десь коло год. 10-ої, курінний Осип зібрав майже весь командний склад нашого куреня і став давати накази та інструкції на сьогодні. Дораджував обережно входити в советський табір, — можуть бути заміновані місця. Нам треба сьогодні остаточно замкнути перстень оточення. Тож запропонував нам:

— Ходімо на праве крило і з висотки розглянемо терен.

Останні наші становища кінчалися біля дороги, що виходила на гору і острим закрутом поверталася зі сходу на захід, перерізуючи необсаджений відтинок висотки, де знаходився советський табір. Наші кулеметники дуже стежили за цією дорогою так, що совети масово прорватися не могли.

Розмовляючи, вийшли ми поза наші становища на дорогу. Курінний Осип зачепив легко ногою за шнурок, що, присипаний піском, тягся вздовж дороги. Жартуючи, зауважив:

— Це міна або шнур, проведений до алярмового дзвінка від поста до штабу (якраз у тому місці вчора стояв советський пост). Хто має ножа, дайте, я його переріжу.

Хтось із товаришів подав ножа, курінний Осип нагнувся різати — і... сильний вибух роздер повітря. Пісок засипав нам очі, хто впав, хто відбіг від того місця. Оглядаюся... на п'ять метрів від мене лежить пошарпане міною тіло курінного. Всі збентежилися і відружово кинулися до тіла та на руках понесли його до наших становищ. Мені пісок в'ївся в обличчя, Бурлаченкові повиступала кров на лиці і він не міг дивитися — очі були повні піску й також залиті кров'ю; більше ніхто не був пошкоджений. Щастя, що курінний нагнувся і своїм тілом прийняв зосереджену силу фугасної міни, в іншому випадку було б ще більше жертв. Як ми пізніше довідались, за кілька метрів далі була закопана величезна міна з великого артилерійського стрільна. Коли б курінний був на неї натрапив, був би згинув весь командний склад.

Тіло курінного Осипа відправлено до штабу. Стрілецьтво й командири втратою курінного були дуже пригноблені. Мимоволі насувалися темні думки й почуття страху перед підступною зброєю. Подали по лінії вістку, прийшов Крук. Схвильовано сказав:

— Тяжко, жаль, але така його доля... А боротьбу треба продовжувати.

Курінного Осипа заступив сотник Юрко, а мені доручили комадування сотнею Юрка.

Перед обідом привезли свіжий запас амуніції і міни до міномету курінного Кропиви. На всьому відтинку посипався вогонь. Сто вісімдесят мін одна за одною почали вибухати влучно в советському таборі. Стрілецтво мовчки мстилось за смерть курінного. У советів почулися зойки, стогін і прокльони. Крики вказували, що в них счинилася паніка.

По нашій лінії подали: «вперед, до наступу». Залунало «Слава!» і викопані нами становища залишилися позаду. Совети напруженням своїх останніх сил відбили наш наступ. Ми були змушені залагати, тим самим звузили перстень оточення. Дали наказ окопуватися. Від советів місцями ділила нас віддаль тридцять метрів; щастя, що в них не було гранат, інакше наступ коштував би нас дуже дорого.

Коли викопано опірні становища, з нашого боку почулась команда: «гранати!». Кинули кілька гранат (бо всі не мали, і в нас також їх забракло). Знову устabilізувався фронт і велася дальша перестрілка. Совети вже другий день без води. З учорашньої ночі їхні смільчаки, що спускалися в рів по воду, лежать там мертві ще й сьогодні. Наше командування затримало наступ, бо вважало, що совети мусять здатись; будуть прориватися, тоді ми їх здобудемо без власних утрат.

Міномет курінного Кропиви далі сів смерть у советському таборі. Так продовжувався бій цілий день і цілу ніч. Совети над ранок на третю добу облоги почали одинцем вихоплюватися через необсаджений нами відтинок. (Ми його не обсадили, бо боялися, по випадку з курінним Осипом, що вся дорога замінована; так воно фактично й було). Коли стало світати, повели ми загальний наступ і здобули советський партизанський табір. Місце табору було вкрите трупами. Затроєне повітря вертіло в носі. Ями від наших мін і жертви вказували, що ми дійсно влучно стріляли. Деревя були поранені нашими стрілами. Зо двадцять полонених ми захопили в таборі. Оповідали вони, що в них наприкінці було дуже зле з набоями й харчами. В окопах були порозкидані сухарі з хліба. Із-за браку води жували зелене листя й зілля.

На місці табору було 54 вбитих (разом із поляками), а решта советів, переважно начальство з головним їхнім командиром майором Бегмою, завдяки полякам, які знали до-

бре місцевість, останньої ночі викралися з оточення. Деяких з них зловила наша санітарна охорона, що стояла в селі Теремне. Між полоненим був головний міньорщик, старший лейтнант і лейтнант літунства. В таборі, крім зброї, захоплено нами документи советського штабу і портрети командирів (виконані кольоровим олівцем артистом малярем, що був у них в таборі). Один з возів табору, наладований речами, пограбованими від українського селянства, був замінований. Наших чотирьох стрільців, що там порпалися, виймаючи «фінку», убив вибух міни. Міна рознесла віз, лише п'р'я з перин літало на місці пригоди.

Останній випадок указував на сприт советів і на те, що ми перший раз маємо діло з мінами. Даремно перестерігалося стрільців перед мінами, навіть смерть курінного Осипа не послужила їм наукою. Хоч ми перемогли і добули табір ворога, то веселого настрою не було. На два курені було дев'ятнадцять убитих і понад п'ятнадцять ранених (в числі дев'ятнадцять кілька тяжко ранених, які в шпиталях померли).

На цвинтарі села Теремне поховано дев'ять стрільців, між ними один чотовий. Треба віддати пошану навколишньому українському населенню, що через ті дві доби бою, без жодного наказу чи заклик з боку УПА, приносило нам до окопів харчі й воду. На всьому відтинку фронту біля стрілецьких ровів стояли принесені страви в селянських горшках і мисках. Був навіть теплий борщ і вареники з сметаною.

Без огляду на дощ, на похорон зібралася маса народу і з великим жалем і співчуттям усі оплакували смерть, як вони казали — «своїх оборонців перед советською голотою». Селяни своїм ставленням до нас і уважністю не в одного стрільця і командира витиснули сльози вдячності і національної гордості за свій нарід. Всі речі, що були пограбовані советами, ми повернули покривдженим селянам.

Очистивши від трупів табір і розмінувавши дорогу (міни повиймав той сам, що їх закладав, зловлений нами, міньорщик — старший лейтнант) і відбувши похорон, курінь і сотні повернулися до своїх таборів.

26-го липня (в понеділок) у селі Антонівцях відбувся великий похорон курінного Осипа. Почесну варту ніс його курінь у повному озброєнні. На похороні був присутній Максим Рубан (Лебедь) і командир групи УПА Еней. Командиром паради був курінний Кропива. На цвинтарі біля

самої церкви, поруч із похованим настоятелем церкви, спочив курінний УПА Осип.

В день похорону була дуже гарна погода. Кругом церкви виставлені кулеметні застави. Промову мав політосвітник групи Південь — Максим. (Політосвітник був фактично контролем і керівництвом ОУН Бандери при частинах УПА).

ГАРЯЧКОВА ПРАЦЯ

Після акції в Суражському лісі, я виконував обов'язки сотенного, але не мав ще повного довір'я в командування УПА і самостійних дій мені не доручували.

Сотня Юрка (якої я, власне, став сотенним) була одна з найкращих сотень групи Південь. Добір хлопців і добре озброєння дали цій сотні бойові традиції. Чотовими сотні були: Птах-Куліцький (пізніше курінний), Яворенко (пізніше був сотенним) і Крук (який далі залишився добрим чотовим УПА). Рій грузинів у сотні Юрка був першою чужинецькою одиницею в УПА. В той час приспішеним темпом провадилася військова підготовка відділів УПА. Під час постою в таборі відбувались заняття по сотнях і йшов перевишкіл командирів. До обіду ми школили сотні, а по обіді самі мали виклади, як: партизанська тактика, топографія, забезпечення (сотень, куренів) на марші, забезпечення під час постою, нічний бій, літунська оборона, мінування і т. д.

Інструктором навчання командного складу був майор червоної армії під псевдом Батько, інструктором літунської оборони був старший лейтнант Тульчин, інструктором мінування — лейтнант Федорів (два останні взяті в полон під Теремним). Майор Батько, по національності українець (як він оповідав), брав участь у громадянській війні, скінчив військову академію і, як спеціаліст, був висланий до партизанів. З його опинявся дійсно можна було багато скористати. Як він опинився в УПА, не знаю.

Начальником штабу нашого куреня був майор Барвінок, також українець, колишній штабовик червоної армії. В загальному, УПА щодо фахово-військових кадрів, мала досить велике число колишніх старшин червоної армії (зокрема, в той час, на початках). Решта командного складу рекруту-

валась із старшин, які не кінчали військових шкіл, але відзначилися в ході боїв УПА. В більшості були це підстаршини чужих армій, поліцейних батальйонів (уже з німецьких часів), української поліції, українських легіонів (творених свого часу німцями) та учасники боїв у Карпатській Україні.

Командири виконували лише функції чотових, сотених, курінних, але відповідно до їх функцій їм не присвоєно військового ступня. Дуже часто із звичайного стрільця ставав сотенний, а по якомусь часі, коли він не вив'язувався з завдань на тому становищі, то деградували його назад у стрільці. При чому, звичайно, переносили його в другий відділ.

Крім куренів Дубенського і Крем'янецького, в лісі знаходилася свіжо закладена школа підстаршин (75 курсантів). Її провадили: Поль, капітан червоної армії, Бондаренко та відомий нам Жарина, підстаршина польської армії. Комендантом був Балабан. Сотні й курені висилали вибраних надійних стрільців до цієї школи. По закінченні 14-тижневого курсу, ті самі стрільці, поверталися до своїх сотень вже підстаршинами.

Таку саму школу підстаршин, у той час, мав командир північної групи Дубовий на Поліссі. В таборі Крука навіть заклали курс радистів, але не було апаратів і з цього нічого не вийшло. В Крем'янецькому таборі знаходився сам Еней — тоді командир групи УПА-Південь.

До лісу господарські станиці доставили нам масу військового виряду, як: їдунки, ложки, вилки, боклажки на воду, лопатки, рядна (коци) і навіть шкіряні ладівниці. Але пізніше виявилось, що обтяження повним вирядом не було практичне. Коли під час маршу відділу стрільці клали своє майно на таборові вози, то завжди воно розгублювалося.

Партизан мусить бути легкий, обтяжений лише зброєю. Інші щоденні речі має дістати завжди на місці від населення, або на господарському пункті. Так пізніше й було в УПА заведено. Наприклад, брудну білизну залишалось, а чисту бралось на господарських пунктах.

Крім військових шкіл, у селі Мала Ілавиця, була школа політосвітників; після закінчення курсу їх розподілювано по відділах УПА.

В Антонівцях, у конторі водяного млина, працювала група пропагандистів і журналістів УПА. Між ними були Чорнота і Журба. Почала виходити газета під назвою «Повстанець», як орган УПА, але виходила не довго й не всюди кольпортувалась. На першій сторінці були накази й відозви

Головного Командування УПА, а далі йшов огляд політичних подій світу та відомості про боротьбу УПА та статті.

Газетка ця була єдиним друкованим словом, що потрапляло в руки стрілецької маси УПА. Місця, де газету друковано, не вказувалось.

Командування УПА плянувало робити пропагандивні рейди в центральні області України. В кінці липня з нашої південної групи УПА була вислана на такий рейд сотня Негуса. Негус, колишній політосвітник сотні Юрка, перебрав сотню Саблюка і, доставши повне устаткування, відійшов на схід. При приготуваннях найбільше було сміху з самого Негуса: малий на зріст, чорний, криві ноги, трохи косоокий, на одно вухо глухий, поначіплював на себе всяких торб і пляшеток. Великий мадярський пістоль і ракетниця досягали землі. Його борідка — «три волоски в сім рядків» уподібнювала його дійсно до якогось африканця. Негус, справжнє прізвище Леськів, учитель народної школи, був одним із кращих командирів.

З огляду на те, що ранених прибувало і в лісі всіх не можна було тримати, командування УПА-Південь дало наказ легко ранених, які, на випадок нападу німців, могли рухатися, порозміщувати по селах. Ранені відчули це, як величезну полегшу, бо муха й дощі — робили перебування в лісі жахом. В одному з таких шпиталів, у селі Забара, працювала Іра. У вільному від занять часі я часто їздив її відвідувати. Інші санітарки (партійні) ставилися до неї неприязно, дуже заздрили, а навіть й докучали. Дійшло до того, що одна з «начальниць» Червоного Хреста — Вустя звернулась до мене:

— Що ви в ній побачили доброго, вона ж східнячка?

Ясно, що я взяв її у роботу так, що десятому заказувала.

Прикро мені було, що я не міг допомогти Ірі, бо до «бабів» наша військова влада не сягала, тим більше, що ця справа була чисто приватного характеру.

Під кінець місяця липня наш курінь вибрався в акцію на Дубенщину. День перед відходом я поїхав попрощатися з Ірою. Був гарний погідний день. На полях стояли полукипки. Сиділи ми з Ірою на траві та довго-довго розмовляли. Прив'язаний у тіні кінь за той час вибив копитом глибоку яму. Іра була в лихому настрої. Нарікала на погане трактування «східняків» в УПА.

— Тимчасові удачі засліплюють їхній політичний розум, казала Іра. — Якщо вони думають мати Україну в сільських республіках лише на Західній Україні, то це до собор-

ности ще дуже далеко. Самостійність може здобути лише весь український нарід. Таке ваше поступовання не «приєднає східняків», як ви говорите. Ваша метода скріпить лише аргументи большевиків, з якими вони виступають проти націоналізму. Ми не будемо боротись за когось. Ми хочемо боортися за Українську Державу, за нашу державу, тобто, всі українці мають її вибороти й бути в ній господарями. А тут я бачу, що одна партія хоче командувати і то партія одного закутка українських земель. Нам не можна накидати нової диктатури; ми трактуватимемо її, як лиху й ворожу, як і сталінський комунізм. Це нас не потішає, що ця диктатура не московська, а українська. Диктатурі однієї партії немає місця в Україні — закінчила свої думки Іра.

ПОЧАТОК СЕРПНЯ 1943 РОКУ

На початку серпня була проведена широка мобілізація молоді до УПА, при чому назверх зберігався принцип добровільности. Майже в кожному селі були боївки самооборони, що держали варту і, в разі потреби, оборону села. В селах, спокійних від німців, виникало т. зв. «народне ополчення»; воно мало на меті підготовити кадри до УПА на випадок тотальної мобілізації. Всі чоловіки від 18 до 45 літ, якщо були в якійсь армії, мусіли відбувати два або й три рази на тиждень військові вправи. Вони були зорганізовані в сотні й курені. Сотенними, курінними і чотовими «народнього ополчення» були люди, що розумілись на військовому вишколі. Кожний «ополченець» мусів зробити собі дерев'яний кріс до вправ. Тими вишколами відали військові референти ОУН «Б», а пізніше УПА давала своїх інструкторів. Це, одначе, було переведене не скрізь однаковою мірою.

Так творилася по селах «армія без зброї». Крім організаційної сітки для зв'язку, були утворені військові зв'язки УПА, які властиво організаційний зв'язок підпорядковували собі. Військовим зв'язком користувалися організація і УПА. Начальником зв'язку групи Південь (Енея) був Зварах Петро, псевдо Славко.

Була наладжана пошта УПА, можна було вести листування між відділами. Листи називалися «грипси». В «грип-

сах» стрільцям заборонялося писати про військові справи, але дуже часто траплялися «мудрагелі»: пишучи до дівчат або батьків, вони подавали наприклад, номер кварталу лісу, де стояв відділ. Вистарчало німцям перехопити листа і глянути на плян лісу, щоб довідатися докладно про розташування даного відділу УПА.

Службові листи були печатані сургучем (лак). Залежно від справи, крім псевда того, до кого був написаний «грипс», писалосся «пильне», або «експрес». В тому також були надужиття, бо «грипс» до дівчини був також часто «експрес». Зв'язкові кур'ери дуже часто використовували селян й перетяжували поїздками. Так завелосся, що молодий хлопчина три кілометри не хотів іти пішки. Стільки «шарварків» на підводи наше населення не мало за жодної чужої влади.

СБ почала масову чистку серед населення і в відділах УПА. За найменшу провину, навіть за особисті порахунки, видавалося на селянина кару смерти. По відділах в більшості випадків терпіли східняки. Трудно було їм захиститися перед засудженням, що той чи той «неблагонадійний», бо їх ніхто не знав; не було другого східняка з його місцевости, котрий посвідчив би за нього. Один із таких засуджених втік від розстрілу зі зв'язаними руками. Ясно, що прихильної пропаганди для УПА він не робив.

Взагалі СБ і її діяльність — це була найчорніша сторінка історії тих років. Таке враження мав я від першої зустрічі з СБ, що про неї згадав вище. Гірше не могло бути, бо поліція сама була законом і судом.

Спужба безпеки була зорганізована на німецький зразок. Більшість командирів СБ — це колишні курсанти з німецької поліційної школи в Закопаному (з років 1939-40). Ними були переважно галичани.

Для стрільців, що дезертирували або провинилися, були створені карні сотні, а навіть на Поліссі був карний табір — кентавр, як його звали. Він знаходився в околиці В. Стидиня. Командантом кентавра був Дорошук.

До лісу німці висилали на розвідку масу шпигунів; їх дуже часто СБ переловлювала. Навіть був випадок, що курсант підстаршинської школи УПА був запроданцем німців і працював на їхню користь і, провівши розвідку, втік до німців. За голови наших командирів, як Енея, Черника, Юрка і т. д. німці визначили нагороду по 10.000 карбованців. Одного з таких ласих на гроші СБ зловила, і Еней сокирою власноручно відрубав йому голову до пенька.

УПА, охоплюючи в цей час лише Волинь і Полісся, була поділена на групи, що відповідали територіальним комплексам, а саме: Північ, Південь, Захід і Схід (раніше були три перші, пізніше четверта).

Командиром групи Північ був Дубовий, Південь — Еней, Захід — Рудий, Схід — Верещака.

Найсильнішими групами була південна група Енея і північна група Дубового. Весь головний провід УПА, тобто Головна Команда і партійні провідники, знаходився в околиці В. Стидиня (Костопільщина, близько Степаня).

Головнокомандувачем УПА був Клячківський. Псевдо Клим Савур, а пізніше Охрім. Він уживав обоє псевд.

На самих початках організації УПА начальником штабу був Тур. Максим Рубан-Лебедь був лише недовго на Волині, як Урядуючий Провідник ОУН Бандери. Його псевдом були підписані відозви й накази політичного характеру, згл. безпеки.

Шефом штабу УПА був полковник армії УНР Ступницький, пізніше генерал Гончаренко, оперативним старшиною полк. Омелюсик-Поліщук. Полковник Литвиненко (псевдо Євшан) був начальником розвідки УПА. Шефом інтендантури був Зубатий (Мороз). Головним прокурором — Безрідний, його заступником Мітла. Старшиною до доручень у Савура був Шелест, політосвітником — Апостол. Заступником Савура в політичних справах був Волошин-Павленко. Організаційним по мобілізації при штабі УПА був Олег (Ілько Ткачук), так званий Орг. Моб.

Як виглядали організаційні функції в ОУН Бандери, я не знаю. Організаційна сітка ОУН «Б» була дуже щільно пов'язана з УПА, правдоподібно Савур був одночасно провідником ОУН «Б» на своєму терені.

Хоч бандерівці й заявляли, що УПА надпартійна, проте, в перший період (відколи перейнято цю назву від Бульби) нею цілковито керувала ОУН-Бандери. Тому населення так і називало партизанів бандерівцями, хоч з переконання вони бандерівцями не були.

В відділах УПА були наставлені «політруки» й уповноважені СБ. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції в відділах залежали від «політруків». У відділі першою особою був партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інший наказ від зверхника УПА.

В міру поповнення рядів УПА неорганізованими, УПА набиравала щораз більше характеру всенаціональної української армії. Партія чимдалі тратила поводи, СБ не могла схопити цілоти в свої руки. Між старшинами й вояками УПА та СБ згодом витворився великий антагонізм.

ПАНСЬКА ДОЛИНА Й МІЗОЧ

Вже другий тиждень наш курінь на Дубенщині. Багаті села і гостинність населення робили наш побут приемним. Щоденно приходилося нам зміняти місце постою тому, що ми готувалися до акції і не хотіли зраджувати своєї присутності перед німцями.

Штаб плянував напад на німецькі залоги в трьох місцях рівночасно: на районний осередок Демидівку, Бокійму (фільварок) і Млинів (фільварок) та палац графа Хоткевича. Розвідчий апарат відділу зібрав усі потрібні дані. Плян був готовий. Кожна сотня підтягалася ближче до призначеного їй об'єкту. Розподіл був такий: сотня Беркута мала нападати на Демидівку, сотня Докса на Бокійму, а сотня Юрка — на Млинів. Зі мною мав бути штаб куреня і провідник Дубенщини, тут заступник Енея — Черник. Крім зброї, яку ми надіялися здобути від німців у Млинові, ми мали забрати верхові коні і сідла для кінноти УПА. (В Млинові була годівля коней). Несподіваний наскок на ці три пункти давав запоруку повної дезорієнтації німців, а тим самим нашої перемоги. Для ще більшого враження один рій мав обстрілювати Дубно.

Про плян акції були повідомлені станичні. Несподівано за кілька годин перед наміченою акцією прибув гонець із Дубна і повідомив, що на двірці вилаadowується більша кількість німецького війська та вивантажуються танки. Це вказувало на те, що прибули свіжі німецькі сили і переводити нам акцію небезпечно. Командування куреня акцію відкликала. На другий день ми дістали відомості, що частина новоприбулих німецьких військ затрималася в навколишніх селах Дубна. З одної сторони треба було нам зникати з терену Дубенщини, а з другої — шкода було повертатися до табору, не виконавши жодної акції. Тоді на старшинсь-

кій нараді схвалено постанову: ще тієї самої ночі зліквідувати польське гніздо — «твердиню», яку вони зробили в селі Панська Долина.

Гарна місячна ніч. Сотні куреня оточили з трьох боків село. Почалася стрілянина — поляки з мурованих будинків і бункрів сильно відстрілювались. Наша артилерія Берези, що складалася з трьох гарматок 75 мм, окопалася на полі біля роздоріжжя. Ми в уяві вже бачили руїни польських будинків. Але покищо гармати мовчали.

По годині завязаного бою нам було ясно, що без артилерії поляків нам узяти не можна. Добре озброєння і фахова оборона вказували, що Панська Долина дійсно була «твердинею». Курінний Юрко дав наказ нашій артилерії відкрити вогонь. Засвистіло у повітрі перше стрілою і розірвався во два кілометри за будинком. Більше пострілів не було. Я з Юрком приходжу до Берези і, перед нашими очима стала така картина: артилеристи метушаться біля гарматок і не можуть всадити стрільна... не влазить. Береза з «одкруткою» відкручує і закручує гвинтики. По якомусь часі стрільна були заладовані. «Вогонь!» — Потягнули за посторожки прив'язані до спускового приладу гарматки. Всі три стрільна зарилися в бараболиння перед окопаними гарматками. Одне стрільно розірвалося близько наших стрільців. Гарматки були без прицільного приладдя, стрілялося «прямою наводкою» через дуло. Береза ревів з розпуку — перший його виступ з «батерією» був невдалий.

Після вистрілу дві гарматки вийшли цілком зі строю. Юрко дав наказ третю справну гарматку витягнути на першу стрілецьку лінію і окопати. Відлеглість до будинку була сто п'ятдесят метрів. Запальними кулями було підпалено будинки криті соломною і вони ясно освітлювали муровані «твердині». Береза, взявши об'єкт у середину колеса дула, потяг за посторонок. Голосний вибух... і частина хати осунулася на землю. Стрільці були очаровані ефектом. Знову — другий стріл, третій: заглух ворожий «максим». На четвертий раз, разом із вистріленням стрільном, мало не полетіло дуло, — гарматка розірвалася на частини. Разом із тим втратили ми надію здобути поляків. Двогодинний бій після того не дав жодного позитивного вислідку. Стало розвиднятись. Провідник Черник дав наказ відступу.

Під час акції стрілець Грушка був ранений у ногу. Провідник грузинів Альоша¹⁶⁾, висланий в розвідку в село Пащиха, — згинув у зустрічі з німцями. Його поховано в Рожку поруч могили Литвина.

В дорозі до табору я відвідав могилу Литвина. Березовий хрест і свіжі квіти прикрашували його могилу. Відмовивши молитву за спокій його душі, на свіжому дереві хреста я написав дату моїх відвідин і залишив напис: «Литвині! Спочивай спокійно, душею я завжди з Тобою. Макс».

Крім пари мішків добрих яблук, ми нічого більше не здобули в рейді на Дубенщину. В дорозі до лісу, при переході залізниці, мадярські пости без жодних перешкод дали нам дорогу. То були перші початки УП-івсько-мадярського порозуміння.

Довго після нашого повороту стрілецьтво сміялось із справності артилерії Берези. Найбільш по-мистецькому про це вмів розповідати політосвітник нашого куреня Гнат.

Під час нашої відсутності Крем'янецький курінь повів акцію на Мізоч, але так само, як і в нас, вона скінчилася невдачею.

Трапилось якесь непорозуміння: в дорозі на акцію одна сотня обстріляла штабову групу Енея; її взяли за німців, бо була вдягнена в німецькі мундури. У висліді був ранений у ногу шеф штабу групи майор Голубенко.

Зараз після нашого повороту в ліс штаб видав наказ двома куренями виконати вдруге акцію на Мізоч і здобути цукроварню (вишневецький цукор вичерпався, ранені відчували брак цукру).

В той час кількість відділів у лісі досягла поважного числа. Разом із санітарами й господарськими частинами нараховувалося около 2 000 людей. Ліс був порізаний густою сіткою доріг, так що трудно було знайти правильну, безпосередню дорогу від табору до табору.

Командування Групи Південь так було певне своїх сил, що не звертало достатньої уваги на ведення розвідки проти німців. Всі дані про ворога подавало майже виключно населення. Найменший рух німецьких залог був для нас відомий, одначе ми не взяли під увагу намірів армії, яку німці кинули до боротьби з партизанами і тут, власне, виявилася наша легковажність.

За день перед акцією на Мізоч я хотів відвідати Іру. Шпиталь з Забари був перенесений і я поїхав до Антоновецького фільварку довідатися про нову адресу. Зелений не міг мені сказати, бо ця зміна наступила останніми днями. Замість Іри, в Зеленого я зустрівся з моїм старим товаришем Іваном Федоруком, псевдо Гуцул. Він і Мисечко, редактор «Волині» з Рівного, сиділи в Зеленого заарештовані.

Один і другий були в Бульби. Коли бандерівці почали братовбивчу війну проти Бульби, нікому просто не вірилося, що таке божевілья може діятись на наказ УПА чи навіть Проводу ОУН-Бандери. Скорше можна було припустити, що це все робить місцева СБ. Тим більше, що Негус в дорозі на схід написав листа до Бульби, в якому радив зв'язатися з «вищими чинниками».

Бульба вирішив сконтактуватися з Командою УПА — Південь, де були його старі знайомі, як Бусел і Волошин, товариші з Берези Картуської і високі достойники ОУН-Бандери, а тим самим УПА. Федорук і Мисечко взяли на себе місію зв'язатися і переговорити з обома згаданими вище. Коли вони ночували в одному селі на Остріжчині, їх сонних СБ піймала. Вони обидва подали себе за парламентарів Бульби до УПА для переговорів. Ясно, що СБ, зовсім не наставлена на дипломатію, віддала їх під слідство.

При нагоді я точно довідався про долю бульбівського руху. Бандерівська УПА вже роззброїла більшість відділів УПА-бульбівської, залишилося лише кілька менших групок, а сам Бульба спритним маневруванням у районі Межирич-Селище висмикнувся з рук бандерівців. Практично, активність бульбівців була скінчена. Федорук вірив ще в майбутнє УНРА і намовляв, щоб я перетяг свою сотню до Бульби. Ясно, що в мене була протилежна думка — я вважав, що справа Бульби вже перерішена — Федорук не знав нічого про ріст і силу УПА, тому не мав вірної оцінки тодішньої ситуації.

Довго ми втрюх сиділи і згадували минуле. Мисечко був мені знайомий лише з статей в газеті «Волинь». При відході я попросив Зеленого, щоб добре з ними обходився і розповів йому, що це мої старі знайомі. Ні Федорук з Мисечком, ні я сам не сподівалися жодних комплікацій в цій справі.

ОПРЕСІЯ І ЧИСТКА

Два курені — Дубенський і Крем'янецький, з участю направленої артилерії Берези, вночі з 19-го на 20-ий день серпня 1943 року повели наступ на містечко Мізоч. Передові частини вдерлися на вулиці міста. Німці і залога мадяр розпучливо боронилися. Гарматки Берези цим разом виявляли повну справність.

Моя сотня наступала проти залоги мадяр від цукроварні, що була вже в наших руках. Шість вантажних автомашин, під командою Хрона, загули за сусіднім горбом. Мадяри і німці послалили вогонь — спрямовуючи його в напрямку, де йшли наші машини. Колона затрималася.

Минула година. Від Енея прибув до мене гонець із наказом припинити акцію і повертати негайно в ліс. Жодних пояснень більше не було.

Командири і стрілецьтво почали обурюватися на глупоту зарядження командування (Енея і Черника). Я сам дивувався, чому нагло переривати, коли ціль була досягнена, тільки ладувати цукор. Мое обурення було тим більше, що в сьогоднішній акції я провадив операцію з відділом, як самостійний командир сотні. Ця акція мала бути для мене іспитом зрілості на командира. З огірченням дав я наказ сотні відступити.

При зустрічі з Енеєм і Черником в селі Білашів, я доповів про виконання наказу. Еней на скору руку поінформував усіх присутніх старшин, у чому справа. В часі акції на Мізоч о годині третій ночі прибув гонець із лісу з повідомленням, що німці роблять наступ на ліс. Нам треба негайно вертатися до лісу і боронити табір, ранених та наші позиції. Ми не можемо на день залишатися на відкритому терені, тому якнайшвидше мусимо дістатися до лісу. Ранені на возах і стрілецьтво не знали, чому такий прискішений відворот.

Коли ми доїздили до краю лісу, де знаходилися наші табори, ясне сонце показалося на небозводі й провіщало гарну погоду. Над нами появился німецький літак «шторх» і почав обстрілювати нас з бортової зброї. Стрілецьтво відчувало тривогу. Кожний старався чимскорше добігти до лісу. Незадовго появился другий літак «фокевульф», і вони по черзі почали переслідувати наші відділи.

Край лісу горіли наші автомашини. Не маючи протилітунської зброї, ми були безраді. Перемучені акцією й прискішеним маршем, ми з великим трудом зберігали ще бойовий порядок маршу. Останніми зусиллями, перебігаючи кожну галявку в лісі, вдалося нам без жертв на восьму годину ранку добратися до табору школи підстаршин. Курінь Кропиви з Круком відійшов до свого табору. Наш Дубенський табір (раніш Хрона) був вже занятий німцями. Залога нашого табору ледве втекла, залишаючи все майно. Командир Еней дав нам наказ боронитися на місці (табір підстаршин), залишаючи свого заступника Черника (капраль польської армії), а сам пішов із відділом Крука.

Ми зовсім не знали ситуації. Залози повтікали невідомо куди, а школа підстаршин розвідки не провадила. Відомо було, що крім нашого Дубенського табору, німці заняли Антонівці, село Бущу і село Тартак. Якою силою вони наступали, нам не було відомо, але артилерійським і кулеметним вогнем густо абстрілювали ліс, що вказувало на солідність акції. В Антонівцях, як розповідають утікачі, бачили танкетку. (Німці, мабуть, робили акцію силою цілої дивізії під командою відомого фон Баха, що мав спеціальне завдання знищити партизанів).

Командир Черник дав наказ приготуватися до оборони. В кількох напрямках була вислана розвідка. Решта відділів (наш курінь і школа підстаршин) заняла відтинки окопів, що ними був обведений табір школи підстаршин.

Можна було сподіватися наступу німців щохвилини. Ліс шумів від стрілів і гуку моторів літаків, що, кружляючи, обстрілювали ліс з бортової зброї. Стало дуже гаряче, пекло сильно сонце, хоч би подихнув вітерець. Стрільцтво мовчки слідкувало за літаками, то знову пильно дивилося наперед себе. Всі були голодні, навіть забракло в таборівій криниці води. Десь коло години десятої прилетів «драбиняк» і скинув перші бомби в середину табору. Щастя, що я з Юрком відійшов до криниці. Одна з бомб упала якраз на те місце, де ми вдвох перед тим лежали. В таборі зчинилося замішання. Стрільцтво, без наказу, повискакувало з окопів і, відбігши на сто метрів, залягло за деревами. Я побіг з Юрком до хлопців.

Тільки відлетів перший літак, прилітає другий, третій і так без перерви бомблять табір. Загорілася шопа, дим їсть очі. Біля табору зчинилося пекло. Цивільні люди, що повтікали в ліс під наш захист, худоба, все те збилося до купи і невідомо, що тут робити. Чути лемент жінок і плач дітей.

Гордієнко з фінки застрочив по літаку, далі посипалися поодинокі стріли. З літаків німці скидали скринями міни. Федорук біжить до мене і просить дати кріса йому до оборони. Всі сподівалися, що тільки відлетить літак, зараз же почнеться наступ німців. Втікати не було куди, ми вирішили прийняти бій на місці. Наступ не приходив. Літаки без перерви, аж до заходу сонця, бомбили. Летовище було в Дубні, так що справність їх була дуже добра. Кожний стрілець за цілий день кругом своєї сосни втоптав стежку. Окопи і табір були зрівняні з землею.

Завдяки педантерії німецьких літунів, ми мали дуже малі втрати, були лише два забиті і три ранені. Літуни мали

наклали бити табір і били його, не подумавши навіть покрити бомбами простір навколо табору.

Коли б літаки кинули бомби по лісі в безладді, були б нас усіх розпорошили і напевно було б більше втрат. Видно, що німці мали докладний план табору і знали, що є викопані окопи й бункри, тому били влучно по таборі й окопах. Можна собі уявити наше становище, коли ми без жодної протилітунської оборони, пасивно переносили бомбардування і обстріл з бортової зброї. Регулярна армія заломлюється перед літунством, а що ж казати про повстанців, які стрічалися з літаками вперше? Багато всяких начальників не витримали і втекли від відділів. Навіть Зелений, командир СБ, діставшись до якогось села, закопав фінку, а сам у постолах і подертій одежі, вибрався з оточення.

Після заходу сонця літаки полетіли на леговище, а ми почали збирати свої сили. Був наказ нам відійти до табору Крука (Крем'янецького). Ясно, що вночі треба буде прориватися з оточення. Гарматки неможливо було тягти з собою і командир Черник дав наказ їх закопати. Довгою зміюкою наш курінь і школа підстаршин забезпеченим маршем вирушили з лісу в напрямку Крем'янецького табору (під Залуською горою).

Я якраз був занятий своєю сотнею. Ззаду мене почувся голос Федорука: «Макс, рятуй!»... Оглядаюся, — командир СБ нашого куріня Ранок попихає Федорука (вже без кріса) прикладом своєї фінки на бік. Я взагалі був поденервований, а коли побачив таке, то без надуми вийняв свій пістоль і кажу до Ранка:

— Пусти, бо застрелю!

Підскочив командир Черник, питає, чи я цього чоловіка знаю, чи я за нього ручаюся. Я поручився і Федорука пустили. Сказав йому:

— Тримайся моєї сотні, тобі нічого не станеться.

Федорук долучився до сотні. Цілий день, коли було гаряче, СБ не було чути, а тепер хотіли позбутися чоловіка, бо його справи не хотіли в'яснювати. Отже для певности, ліпше «розходувати»... Сам Федорук, потрапивши в таку ситуацію, не знав, що робити й не мав куди тікати. Пізніше він десь відбився від моєї сотні і його таки СБ без усякої підстави розстріляла. Так я втратив ще одного друга.

В таборі Крука панувала каша. Всі збилися до купи, витворився балаган, невідомо, що далі робити. Щоб не розгубитися, курінний Юрко дав наказ окремо триматися сотнями. Стало темніти. Де-не-де було чути німецькі постріли.

Червона заграва вогню охоплювала щораз більшу смугу лісу. Німці з запальних бомб підпалили ліс, чого не було вдень видно. Тепер хоч і страшно, але неймовірно гарно.

Головні командири відбували нараду. Забитих поховано в потемку так: просто в яму. Нарада скінчилася і прийшов наказ до відмаршу на прорив з оточення. Моя сотня дістала завдання очолювати похід. Було вирішено (таємно) вивести з оточення лише збройну силу. Майно табору залишити, обоз із раненими мав їхати ззаду відділів. Командири йшли за моєю сотнею, далі за ними тяглися решта відділів. Якраз біля мене пройшов Еней, переляканим голосом питає, де Кропива й Крук, бо він залишився давати решту наказів. Я йому вказав дорогу. Зараз від табору на галявині під Кам'яною горою стояв обоз ранених. Я згадав про Іру і почав про неї випитувати. Ніхто не знав, де вона знаходиться. Кажуть, що вдень була з ними. Мимоволі я почав за неї боятися. Ранені, бачучи, що відділи їх минають, почали просити не залишати їх. Деякі легше ранені вставали з возів і долучалися до відділів. Ясно, що вони, як вояки, орієнтувалися, яка загрозна була ситуація. Залишатися без зброї, без жодної охорони — вони знали, чим могло скінчитися. Але в даному випадку ніхто про це не думав. Треба було зберігати більшість й збройну силу. І так з великим напруженням удалося нам щасливо, через Кам'яну гору і село Дубенський Майдан, вийти з оточення без єдиного пострілу.

Над ранок почали ширяти літаки, і ми були змушені затриматися на постій. В лісі Балярня вибрали ми оборонне місце і розташувалися табором. За нами годину пізніше прибув обоз з раненими. Завдяки енергії однієї з мед-сестер, псевдо «Мотря», обоз ранених їхав нашими слідами й також щасливо відістався з оточення (зараз за нами вони не могли їхати, бо стук возів міг зрадити нас перед німецькими заставами).

Була неділя, 22 серпня 1943 року. Щойно на Балярні я довідався, що Крук учора вдень мав бій з німаками в селі Антонівцях. Німаки купою збилися біля ставу, Крук наставив «максима» і поклав, як пізніше стало відомо, біля сорок німаків. Крук мав лише двох чи трьох убитих і одного раненого.

Постій у лісі Балярні уявляв собою жахливу картину. Біля дві тисячі людей озброєних і цивільне населення, що також тяглося за обозом ранених, наповняло невеликий шмат лісу. Незабаром вода в криниці біля гаївки стала біла мов молоко. Кожний хотів напиться і треба було поїти коні.

Голод докучав докраю. Малі резерви харчів, які хто встиг захопити в Крем'янецькому таборі, треба було віддати для ранених (ранених було дуже багато, бо постягалися з усіх навколишніх сіл-шпиталів).

Ми не вийшли цілковито з оточення, бо по селах стояли німці, так що харчів не було звідкіля взяти. Літаки шукали над лісом цілий день. Німці пішли зранку в наступ і заняли наші табори, але нас уже там не було. Щойно підвечір стрілецьтво знайшло поле з картоплею і морквою, і за годину поле було чисте — треба було морквою годувати також і коні.

Начальство знов скликало нараду і радилося, як вийти з положення. Нарешті вирішили мене з сотнею послати на схід до Негуса, а решта відділів мала розбитися на сотні і вночі перейти в Суражські ліси.

Перед відходом я кочев хотів знайти Іру й попрощатися, але Іри в таборі не було. Багато стрільців і ранених під час акції розгубилося. В боях згинув (в селі Градки) політосвітник Максим і шеф СБ на Дубенщину — Вовк (інж. Вусовський). Тоді я, зустрівши Мітлу, зокрема просив його, щоб він Ірою заопікувався, поки я не повернусь¹⁷). Про те ж саме я просив і Черника. Написавши до неї записку, залишив її Гаркавенкові, щоб він передав Ірі.

В похід на схід, на скору руку вже в вечорі створили для мене нову сотню. Старої сотні Юрка не можна було посилати в цілості, бо до неї належала одна чота грузинів. Начальство знало вже про створення АБН і мало вже якийсь призначення для грузинів, а крім того це був дуже непевний елемент у боротьбі з советськими партизанами. Тому, що склад сотні Юрка був дуже добрий, начальство хотіло порозкидати стрільців і командирів як ядра до нових відділів, що мали бути зорганізовані.

Шкода було мені розставатися з зіграними вже хлопцями. Тож на мое домагання залишено мені першу чоту бувшої сотні Юрка, як стару кадру, інші дві чоти були організовані так: у таборі було більше стрільців незорганізованих, відбитих від своїх відділів, ніж організованих в сотні. Коли я дав наказ «відчисли», вистроївши хлопців в три ряди, то нарахувалося п'ятдесят, значить усіх присутніх сто п'ятдесят. Поки я записував псевда, починаючи від правого крила, половина розійшлася. І так у безконечність, і невідомо, до кого мати претенсії, бо темно і облич стрільців не видно. Нарешті вдалося спільними силами командирів записати сто двадцять стрільців. Призначені були три нові

чотові: Стародуб, Наконечний і Богдан. З виряду дали мені один таборовий віз і для мене сивого верхового коня. З озброєння були по три ручні кулемети на одну чоту, а я дістав паршиву фінку. Крім чотових, призначено до моєї сотні двох політосвітників: Степана (східняка) і Безталанного. Призначено також двох представників СБ, Грізного і якогось ще... З таким командним складом і майном вирушив я в дорогу.

Настрій моєї сотні був далеко не найкращий. Сходу вояки боялися, тому так важко було мені скласти сотню. Взагалі партизани неохоче відривалися від своїх рідних околиць, а тим більше неохоче йшли в зовсім незнаний терен, зачумлений большевицькими партизанами й провокаторами. До того ж усі ще були під враженням останніх подій.

Німецький удар на ліс раптово виставив на пробу всіх, і все мусіло показати своє власне обличчя — люди й система. Виявилося багато чого позитивного й негативного, чого не було видно перед цією пробою.

Найперше виявилось, скільки між стрільцями й командирами та різним начальством було елементу випадкового, що до партизанки взагалі не надавалися. Так і розбіглися, не оглядаючись на інших. Але й виявилось, скільки є бійців відважних і відданих та добрих командирів.

Багато було повчального для командування УПА. Наприклад, в справі ранених з'ясувалося, що це проблема, про важність якої ніхто собі цілком не здавав справи. З цього витягнуто висновки, й відтоді шпиталі УПА приміщувано по глухих селах та хуторах у глибоких лісах, де відділи УПА не робили жодних акцій і самі не скупчувалися, щоб не стягати на дані місцевості уваги німців. Правда, й там була небезпека нападу советських партизанів, але це вже була небезпека менша. А взагалі, проблема ранених була грізним «мементо» на майбутнє.

Далі виявилось, що в нас зовсім погана розвідка. Командування УПА в цьому було зовсім короткозоре. Про німців у своєму терені (тобто місцеву залого) розвідка дещо знала. Натомість про ширші німецькі операції командування не знало зовсім нічого. Та більша німецька одиниця, що робила акцію на ліс, мусіла звідкись приїхати. Не могла вона відразу розгорнутися до акції, тобто її рух мусів бути видний. Коли ми ще були на Дубенщині, то в Дубні виландувалося військо. Треба було щось передбачити. Треба було слідкувати за рухами того війська по селах.

Німці, виконуючи акцію, вибрали добрий момент, коли ми нападали на Мізоч, — значить, вони вели розвідку. Далі

— точно попадання в табір свідчило, що вони давно вже приготували акцію і позбирали до того дані. З того висновок, що відділи УПА не сміли стояти місяцями на одному місці. Треба було постій змінювати дуже часто. В партизанці всяка концентрація власних сил шкідлива.

Плян і тактика німців були такі вони насамперед заблокували комплекс лісів, розташувалися довкола по селах, а певні частини вислали в необсажені люки в ліс. Літаки мали за завдання розпорозити і деморалізувати наші відділи, а пізніше мав прийти наступ основними німецькими силами. Нашим добрим рішенням було те, що в першу ніч вийшли з оточення і виграли час. Це було наше спасіння. Військо не може надто швидко розгортати операції і в даному випадку це не була німецька помилка. Вони не знали наших сил, тому придержувалися правильної тактики нормального розгортання. Відносно літаків ясно, що ми, не маючи протилітунської оборони, нічого не могли зробити.

Акція на ліс (що найважливіше з усього) була переломним моментом для східняків в УПА. За кілька днів після акції, коли все устabilізувалося й повернулося нормальне життя в УПА та були налашдані зв'язки, цілком випадково викрилась широко закроена зрада. З джерел СБ було нам відоме ось що:

Один зв'язковий, під час акції, мав доручення від майора Голубенка (колись шеф штабу Крука, а тепер групи Південь) передати «грипса», писаного майором, одному з колишніх старшин червоної армії, який у той час був інструктором у школі підстаршин УПА. Наглий наскок німців і літаки налякали молодого стрільця, і він, не виконавши наказу, втік до села Обгова. По кількох днях, коли все втихло, стрілець, злякався знов кари за невиконання наказу, тому вирішив прочитати «грипса», щоб знати, наскільки це була важлива справа й якої сподіватися кари. Тут він зробив велике відкриття. В «грипсі» майор Голубенко пише до свого старого знайомого лейтенанта (вже не перший раз) і питає, чи той готовий виконати дане завдання. Далі дослівно стояло: «Вже настає час, бери своїх хлопців і кінчай з голотою. Тих, які здадуться без бою, можеш узяти з собою, а решту постріляй, зброю, якої не можна взяти спали.» І подано збірний пункт (означене місце в лісі).

Прочитавши такого змісту «грипса», стрілець негайно зголосився до штабу і віддав «грипса» Енею; в тракті досить хитрого тим разом слідства СБ виявилось, що кілька колишніх старшин червоної армії на керівних становищах були

в змові і мали завдання розкласти УПА й знищити штаби та провідних людей. Керівником акції був спеціально висланий більшовиками шпигун. Час їхньої зради був визначений на день, коли німці робили акцію на ліс, якої вони (зрадники) не передбачали.

Маючи такі докази проти декого, трудно було для СБ бути справедливою. Почалася майже тотальна перевірка східняків, в тому числі впало багато й невинних. Майор Батько особисто при вистроєних відділах УПА, сказавши глибоко патріотичну промову, сам власноручно розстріляв майора Голубенка. За тиждень після того СБ натрапила на матеріяли, які доказували, що сам майор Батько був у змові з Голубенком, і що він стріляв його лише для того, щоб здобути собі довір'я і далі продовжувати шпигунську роботу. Цей випадок є зразком відданості деяких комуністів, зокрема майора Голубенка. Він же міг видати Батька, але відданість своїй справі була для нього понад усе. Волів згинуту від руки свого товариша, ніж зрадити справу й зірвати роботу.

Після тієї чистки східняків витворилась жахлива ситуація. Східняки не довіряли західнякам і боялися СБ, західняки не довіряли східнякам, у кожному добавачою зрадника. УПА не могла обійтись без східняків, добрих військовиків, але довір'я до них було захитане. Більшість з них були незвичайно українській справі віддані, й підозріння ставило їх у жахливу ситуацію. Ті речі були подані органам СБ по всіх відділах УПА і всюди почалися подібні історії. Багато східняків, щоб не жити в непевності, почали тікати на східні області України, ширячи пропаганду, яку живо підтримували советські партизани, що західняки — «бандерівці» — ріжуть усіх східняків підряд, навіть жінок і дітей. Це дуже пошкодило популярності УПА також на Західній Україні. Хоч більшовикам не вдалось розкласти УПА, то проте пошкодили вони нам дуже.

Командування УПА старалося все це затушувати і не надавати розголосу, але такого заховати не можна.

Взагалі проблема т. зв. східняків і західняків була найважчою проблемою в тих роках, як буде вона найважчою в майбутньому і не є легкою і тепер, навіть на еміграції. Більшовики її дуже зручно використовують, щоб не допустити до української духовної соборності й спільних зусиль у розв'язці і практичних, і політично-ідеологічних питань.

Зарозумілість і впертість західняків, зокрема галичан, а в першу чергу бандерівців, спричинює ігнорування наддніпрянців, що почуваються цим вражені, а то й ображені. Вони хочуть, щоб їх розуміли й їх погляди респектували, а західняки вимагають від них повного зречення своєї власної думки, інакше їх трактується, як чужих. Це використовують большевики й наказують своїм агентам бути більш папістами, як сам папа в «західництві». Результат: бандерівці відкинули тих наддніпрянців, що були чесними українськими патріотами, але не у всьому погоджувались, а прийняли агентів, які зовсім пристосувалися і своєю вірністю бандерівцям доказували нищенням, напр., мельниківців, виконуючи своє завдання: знищити український самостійницький елемент.

Був, наприклад, в Лановецькій боївці Іскри старший лейтенант Міша. Він мав повне довір'я бандерівців, бо дуже запопадливо вишукував і мордував мельниківців. Врешті зрадив і перейшов до відділу Ковпака, що у жовтні 1943 року вертався з Карпат, застріливши при цьому Іскру. То було між селом Якимівцями і хутором Рідкодуби, Крем'янецького повіту.

Під час чистки східняків був розстріляний сотенний Петро, а пізніше восени лейтенант Лисенко, що був у таборі Хрона від самої весни. Перший можливо був підозрілий, але Лисенко був кращим патріотом від багатьох західняків. Бувшого шефа штабу Дубенського куреня, старшого лейтенанта Барвінка, також розстріляно, так — на всякий випадок, без жодного обвинувачення.

НА СХІД

Згідно з завданням, мені треба було для зв'язку дістатися на Кореччину і там долучитись до Негуса, а він уже зорієнтує мене на місці в завданнях. Діставши теренову кличку УПА, я разом з кандидатами в старшинську школу, яку провадив капітан Бандаренко на Полісся до групи Північ, пустився в дорогу. Кандидатів було 20-30 хлопців. Терен, що ним треба було переходити, був ще забльокований німцями. Отже, вирушивши вночі з місця, на день ми затрималися в селі Мости, щоб запастися харчами. Недовго довелося відпочивати.

Дня 25 серпня 1943 (на Болярні ми стояли два дні) селяни донесли, що їдуть німці. Крім моєї сотні й групи кандидатів до школи старшин, в селі стояла разом із нами сотня Беркута. Вчора, тобто 24 серпня, Беркут обстріляв штаб Енея, думаючи, що це німці. А взагалі, під час акції був він на охороні табору, звідкіля втік перший з оточення, без порозуміння з командуванням. За це пізніше його скинули з сотенного. На вістку про німців, Беркут зібрав свою сотню і подався в ліс. Бондаренко, сказавши, що він відповідає за школу, що його завдання не битися, а в цілості запровадити школу на Полісся — також потягся за Беркутом.

Мое становище було погане. Хлопці ще не позбулися недавно пережитого страху і в бій абсолютно не рвалися. Я послав чоту Стародуба до лісу в резерву, а сам з двома чотами пішов на допомогу місцевій боївці, яка зв'язалася в бій з німцями біля близького фільварку. Стародуб, як резерва й забезпечення нам відступу, не виконав завдання й долучився до Беркута та відійшов вглиб лісу.

Моя допомога боївці обмежувалась тим, що я прикрив її відступ. Німці погоні не робили, тож я залишився на становищах аж до вечора. За кару, на місце Стародуба я поставив чотовим ройового Байду, а на його місце поставив Стародуба. Під час тих перипетій п'ять стрільців моєї сотні дезертирувало.

Вночі ми пішли далі через села Буцу і Дермань і затрималися на день в селі Верхові. Там повторилася така сама історія з німцями. Під вечір все заспокоїлося і ми в місцевій станиці трохи підживилися. Вся сотня дістала чисту білизну, а мені вбилося в пам'ять взірцево організована поміч дівчат: вони надзвичайно гостинно і гарно прийняли нас доброю вечерею. Таких смачних грушок, на які були багаті садки села, я не їв ніколи. Коли підкріпились, хлопцям повернувся гумор і помалу, в міру віддалення від нашого лісу, затирався страх перед переслідуванням німців. В селі Верхові зустрівся я з польовим священиком УПА Іларіоном і він подарував мені «на лиху годину» маленький образ Ісуса Христа, що в мене зберігся до сьогодні. В день нашого постою в тому селі припадало Успення Пресвятої Богородиці.

Далі з Верховя пішли ми на село Бугрин, де поромом переправилися на другий бік річки Горинь. В селі чи хуторі Сергіївка з'їли ми ще разом барана і розлучилися зі школою. Бондаренко з курсантами направився на Полісся, а я з сотнею — до села Крилова. На зв'язку в Крилові сидів

політичний провідник Ворон. Він був «махером» у справах Сходу, через нього йшли зв'язки на Наддніпрянську Україну. З походження галичанин, був у 1941 році, як бандерівський діяч, на східніх землях. Спокійної вдачі і дуже толковий хлопець. Хворий на сухоти, був дуже відданий партії.

Щоб не було непорозуміння, я йому вповні представився і висловив свої погляди. На диво, в той час і пізніше він дуже прихильно до мене ставився і абсолютно з усіма деталями зорієнтував мене в праці бандерівців на Сході. Він вважав, що в 1941 році бандерівці зробили масу помилок, а тепер з труднощами почали їх направляти. Зв'язки на східні області України вели виключно через міста, по селах симпатиків було мало. В містах було легше зачепитись і конспіруватись. Так, наприклад, зв'язок на Київ ішов через Житомир.

Рейди відділів на схід мали бути живою пропагандою визвольної боротьби й одночасно мали творити сітку організації ОУН-Бандери, закріплюючи за собою зв'язок із Західною Україною.

Більше, як за два роки війни совети встигли налагодити свою працю в запіллі німецької армії і тим самим зупиняли працю націоналістів. На кожному кроці можна було зустрітись з советською провокацією. Ворон запропонував мені залишитись на кілька днів у районі Крилова і провести певну роботу зараз за колишнім польсько-советським кордоном. Я написав «грипса» до Негуса з повідомленням про мое прибуття і про мої наміри. Негус відповів, що покищо я в його терені не є необхідний і можу провадити операції самостійно.

Село Крилів мало навколо багато хуторів і я з відділом часто змінював місце постою. Тому, що в тих теренах не було більше відділів УПА (крім Негуса, що проходив зі сотнею), населення дуже прихильно до нас ставилося і сито гостило. За кілька днів нашого побуту я познайомився ближче з своїми стрільцями. Їх бойова вартість була мені невідома, але політично був це елемент надійний. Кількадесят хлопців було з ОУН полк. А. Мельника, 30% з ОУН Бандери, решта безпартійні. Обидва політруки були щирими українцями й не були партійними фанатиками. Крім хлопців з Західної України, був один із Карпатської України, псевдо Незнаний, кілька із східніх областей, два узбеки «Петро» і «Арсен» і один вірменин «Міша».

В лісі Балярня в присмерку потрапили до мене всякі люди, між ними два мельниківські зв'язкові до Бульби, а

саме — до представника ОУН Мельника при штабі Бульби — Ждановича. Їх була переловила СБ, але забула за них під час акції німців у лісі. Тими зв'язковими були Хміль і Стир (Орел).

Хотівши виконати якунебудь акцію, треба мати теренову карту, а в мене була лише карта 1:500000 і та кінчалася на колишньому польському кордоні. Проблему карти допоміг мені розв'язати східняк-стрілець Володя з Берездівського району. З ним трапилася цікава історія: він утік до УПА з транспорту, яким німці везли на працю до Німеччини. Тому, що він був дуже скромний і не знав порядків в УПА, його призначили візником до таборового воза, що його якраз приділили до моєї сотні. Я звернув на нього увагу й почав його розпитувати. Виявилось, що він досить інтелігентний та спритний хлопець і має закінчену десятирічку. Я спитав, чи він не хотів би бути в сотні стрільцем. Володя охоче озвався:

— Чому ж бо ні? Мене призначили на візника і я мушу наказ виконувати.

Я його приділив до першої чоти, а на візника призначив стрільця Волоцюгу.

Володя з перших днів виявив ініціативу: сам запитав, чи мені не буде потрібна карта східніх теренів; він має дома карту і може принести. І справді, через день відпустки приніс мені карту з мірилом 1:300000. Була це карта Вінниччини й Житомирщини.

Пізніше він дуже гарно визначався і вкінці став роївним. Я, зокрема, трактував його добре і вважав симпатичним хлопцем. Він дуже перейнявся боротьбою УПА і вів себе зразково.

Першою акцією на сході була засідка на німців в одному селі Аннопольського району. Німці щоденно їздили до колгоспу цього села і під охороною молотили збіжжя. Увечорі все намолочене збіжжя забирали з собою. Раненько 6-го вересня сотня зробила засідку на цвинтарі, що був зараз біля колгоспу, попри який мусіли їхати німці. О год. 7.30 появився з боку Аннополя трактор із причіпкою. Наблизився до нас і ми з розчаруванням побачили, що німців не було.

Тоді я дав наказ розірвати гранатою молотарку (нова, спроваджена з Німеччини) і підпалити всі господарські будинки колгоспу. Живий і мертвий інвентар казав колгоспникам забрати з будинків. Люди бігали, як мурашки. Чорний стовп диму звівся до неба. Наші політосвітники зібрали

віче і промовляли до народу. Закликали його до боротьби з німцями, до саботажу в роботі. Не давати вивозити німцям збіжжя з України, розібрати збіжжя та худобу. Через спалення будинків і знищення молотарки німці господарки далі вести не будуть, отже, хай люди ділять землю і хай самі засівають, щоб не було голоду на другий рік.

Селяни слухали, дивилися на нас, пізніше поглядали один на одного і ненависно споглядали на високу шибеницю, що стояла на цьому ж самому майдані, де було віче. Знаряддя смерті, німцями споруджене в кожному селі на східніх областях України, говорило саме за себе.

— Ми раді робити так, як ви кажете, говорили селяни, але що зроблять з нами німці? Ми вже й так пропадемо, молотарка заштрахована на 300 людей з нашого колгоспу. Коли хто її знищить, гинутьимуть наші люди...

Політосвітники почали заспокоювати, радили сказати німцям, що це зробила УПА. Жінки почали плакати. По двох годинах ми залишили село. Дим рознісся геть по околиці. Ми зникли в невеличкому ліску.

Годину після нашого відходу прибув відділ козаків і німців з Аннополя. Розвідавшись, що це ми зробили, населення не турбували. Забрали череду худоби і відійшли до своєї залози в місті. За кілька днів Ворон, з допомогою організаційної сітки, довідався про реакцію колгоспників. Несподіваний ефект. Навколишні колгоспи просять, щоб західняки зробили в них те саме. Ворон пропонував продовжувати цю роботу.

В ніч з 9-го на 10-ий день вересня, точно о год. 1-ій заграва пожеaru 11-ти колгоспів освітила весь Берездівський район. В кожному рою моєї сотні був один стрілець пропагандист, що робив «нічне віче» і роздавав приготовану Вороном літературу УПА. Селяни тим разом енергійно розбирали колгоспне майно по хатах. Згоріли лише порожні будинки. В ту ніч на заграву пожеaru прямували недобитки сотні Кропиви, який зараз після мого відходу був також висланий на Вінничину. Німці на дорозі їх розбили, сам Кропива був ранений. Кількадесят стрільців його сотні над ранок прибули до мене, і я їх напрямив по зв'язку на південь до групи Енея.

Я дістав листа від Негуса й зібрався в дорогу. Місцева організаційна сітка робила розвідку по шосі Корець-Рівне, в місці, де нам треба було переходити на північ. Під'їхавши ввечорі під шосу, я затримав колону возів і вислав кіннотника Хмеля перевірити цивільну варту, що мала стояти на

шосі. Кіннотник поїхав. Раптом посипались стріли і одночасно по всіх місцях, де стояли німецькі залоги й пости, показалися німецькі ракети. Німці зробили на нас на шосі засідку. Вони приїхали в час, коли вартовий зійшов з посту повідомити, що можна їхати. За кілька хвилин прийшов Хмель. Оповідає: підійшовши до шоси, кінь раптово сполохався пострілів, а він вилетів із сідла. При тому загубив кріса. Кінь раніше повернувся від їздця і тим сповістив небезпеку. Це було перше виняткове щастя Хмеля, яке його не покидає до сьогодні. Вози я звільнив до дому, а сам із сотнею завернув назад. Знак ракетами означав тривогу і я думав, що німці, знов роблять акцію. В терені, де я знаходився, не було більших лісів. Я пішов на хутір та, вибравши оборонне місце, де лежала одна господарка, затримався там на день. До обіду стрільці чули тривогу тому, що нічого не було відомо. Пізніше ми довідалися, що німці зробили засідку за насипом шоси. Першими пострілами самі перетяли телефонні дроти і тим викликали в залогах міст тривогу.

До мене приїхав Ворон і розповів, що населення внесло до нього скаргу на моїх стрільців: під час постою на одній квартирі мої стрільці покрали в господаря речі: білизну та шкіру на чоботи. Факт був обурливий. Це була заплата за гостинність і жертвенність села для нашої сотні. Я негайно дав наказ зробити збірку сотні до вимаршу. Перед фронтом сотні подав зажалення від населення. Командирам наказав я перепровадити на місці ревізію. У стрільця Вербини знайдено крадені речі. Питаю сотні, яку дати за це кару. Вся сотня, як один крикнула:

— Розстріляти злодія! Він компромітує наше ім'я і ім'я УПА.

Щоб не брати на себе відповідальности, я скликав військовий суд сотні і він виніс присуд смерти. Перед смертю я дав останнє слово засудженому. Стрільць Вербина почав просити подарувати йому життя. Сотня відповіла:

— Не даруємо, розстріляти!

Грізний, як СБ моєї сотні, на очах усіх розстріляв Вербину. Це був суворий козацький суд над зрадником козацької честі.

Його тіло закопане на місці розстрілу. Населення, а зокрема пошкодовані господарі, дуже жалували, що за таку дурницю спричинили смерть молодого стрільця. Того дня увечорі ми виїхали до села Велика Клецька, де стояла сотня Негуса.

Село Велика Клецька було однією з «республік», подібних як село Антонівці, де була виключно влада УПА. Тут знаходився, крім штабу групи Схід — Верещаки, шпиталь УПА і головна господарська станиця. На другий день після мого прибуття, я пішов зголоситися до командира Верещаки. В квартирі шпиталю я зустрів начальницю Червоного Хреста Галку (моя знайома з Шумська) і Олега (Ілька Ткачука) з товаришами. Почав розмову і розповідав про спалені колгоспи. Тоді встає Верещака, молодий хлопець, здорова клинувата голова, в советській сорочці. Я його вперше бачив, а Олег мені нічого не сказав, що це командир. Верещака сказав:

— Хто вас уповноважив таке робити? Я являюся командиром групи Схід і тільки я можу вказати методи, якими послуговуватися на сході і я за це відповідаю. Тепер я вас потягну до відповідальності за те, що самочинно провадите акції, шкідливі для нашої справи...

Таке було моє перше знайомство з командиром Верещакою.

Ясно, що я докладно розповів, що все робив узгіднено з Вороном і він від мене відчепився. Верещака зробив на мене негативне враження. Там же командир Верещака сам переводив ексекції на стрільцях, які свого часу самочинно повернулися з походу на східні терени України, відставши від решти відділу. Відділ їх був розбитий німцями і стрільці під час бою відбилися від своїх і не могли залишатися одинцем у чужому терені. Але коли він вже їх потрактував як дезертирів, то чому не міг знайти виконавця і другого місця на ексекцію, а сам робив це перед очима ранених на подвір'ї шпиталю. При мені розстріляно п'ятьох стрільців. Вони лежали хворі на коросту, а кілька з них були легко ранені в останньому бою з німцями, коли вони відлучилися від відділу. Така картина для ранених була аж надто неприємна.

НА КОРДОНАХ

Річка Случ була кордоном і лінією «Мажіно» між зонами впливу УПА та советських партизанів. Корецький район і весь південно-західній терен Случа був закріплений за відділами УПА. На північ і схід від Случа відділи УПА робили лише недалекі випадки в «ворожий терен». Зараз за

річкою діяли польські партизани, вони мали свої укріплені бази в Старій Гуті і Мочулянці. Советські партизани були висунуті ще далі на північ; їх осередком були Карпилівка і Брониця. В містечку Городниця стояла ще німецька залога. Так виглядав терен дій УПА на Сході. В тому терені знаходилося на початку вересня з відділів УПА лише кілька сотень: сотня Негуса, моя і Рога. Курінь Дороша, що був висланий на роззбросння Бульби (невдалий напад 18. 8. 1943 р.) відійшов на північ. Верещака щойно формував свій штаб. Негус якийсь час квартирував у селі Сторожів і тримав охорону від советських партизанів. Я стояв із своєю сотнею в селі Мар'янівка над Случем на північ від Великої Клецьки. Поляки дуже часто нападали на села по цей бік Случа і грабували наше населення, зокрема загрожували шпиталеві УПА в В. Клецьці, тому я пішов їм на захист. З-поза Случа поляки обстрілювали село з гарматки, а навіть збили баню церкви. Під час мого постою в тому селі поляки з військовою охороною приїхали на поля (зараз за річкою) копати картоплю. Я зробив на них наскок і ми їх здорово підчухрали. Від того часу другий берег Случа виглядав, як мертвий.

Наші дві сотні робили раз засідку на німців, що виходили геть з Городниці. Одночасно того самого дня советська партизанка тиснула їх з півночі. Советські партизани зірвали міст так, що німці в той день не виїхали. За два дні пізніше виїхали в супроводі двох танків і літаків. За наявності такої сили, ми не відважилися їм заступати дорогу. Городницю зайняли советські партизани. Німці тримали в своїх руках на тому відтинку залогу в Корці та Межирічі й охороняли головну дорогу Київ-Львів.

Німці почали акції в терені. Спалили кілька хат у селі Даничів. Тоді я з сотнею перенісся до села Копитків. Незабаром я повів акцію на один фільварок за 3 кілометри від Корця. У фільварку була німецька залога і 28 козаків. Я провів розвідку і ми мали виконати акцію спільно з сотнею Негуса, але що сотня Негуса спізнилися, а було вже все готове, я вирішив узяти фільварок тільки з моєю сотнею. Виставивши маленькі застави від Корця і Рівного (по 5 людей з кулеметами) повів двома чотами наступ і опанував фільварок. Один рій з північного боку міста обстрілював Корець, щоб затримати німецьку залогу на місці. Німецька залога в Корці складалася з 700 чоловік. Знищивши частину залогу фільварку, ми весь живий інвентар забрали, а при відході спалили будинки фільварку. В акції брав участь

сам Негус, не дочекавшись своєї сотні, що стояла тоді біля села Устя. В час бою Негус виявив виняткову відвагу. На постріли зовсім не реагував, бо трохи не дочував. Мусів питатися стрільців, з котрого боку стріляють. Над ранок, коли ми вже відходили, приїхала німакам допомога з Корця, але ми, відбиваючись, подалися в свій терен.

В акції ми здобули масу худоби, овець, коней та іншого майна. Моя сотня щойно тепер трохи устаткувалася. Зокрема, з гарних здобутих коней я був дуже задоволений. При сотні я зробив маленький відділ кінних розвідників (кур'єрів), до стрільця Хмеля дійшов Придорожний, Куля й Хмара; вони вчотирьох творили пізніше всякі чуда. Тією акцією я збагатив господарство УПА запасами харчів. Хоч то не була акція великого військового значення, проте успіх її підніс настрої стрілецтва моєї сотні. Щойно тепер позбулися вони боягузкості і стали вірити в перемогу.

Від нашого відходу з Крем'яничини, хлопці зжилися між собою і творили одну нерозривну цілість. Політосвітник Безталанний мав таки талант і став описувати віршами наші бої і життя сотні. Другий політосвітник Степан дбайливо провадив хроніку нашого відділу, а стрілець Богдан почав малювати кольоровими олівцями всякі епізоди — поважні й гумористичні. Нема кращої методи для виховання стрільців, як, власне, сатира пера й мазка. По такій «публікації» перед сотнею, «жертва» й інші стрільці дуже стараться, щоб не потрапити другий раз на сміх сотні. З-за такої роботи в моїй сотні боягузів не було.

Ми стояли в селі Топча. Я був на квартирі в дуже інтелігентній і свідомій родині К. Один із синів тієї родини перебував якийсь час на еміграції в Берліні й там ми познайомились. Якраз тепер його сестра виходила заміж і з Рівного приїхали гості. Політично вони були симпатиками ОУН — Мельника. Син розповідав мені про Толю: він працює в редакції «Волині», до підпілля активно не встряває і не вірить у перемогу УПА. Тієї думки був і сам К. Ми довго з ним дискутували. Я боронив позицію УПА, а він заперечував.

К. і вся його родина дуже активно помагали УПА, як армії, але були проти політики бандервців. Його сестра ввозила валізками ліки для шпиталів УПА, він сам привіз для моєї сотні повно зошитів і олівців за власні гроші. Мій маляр Богдан дістав від нього всі потрібні прилади, як рисунковий папір, фарби й кольорові олівці. Тоді, пригадую, ми отримали перший раз «Інформатора» і гумористичну

газету УПА «Український перець». Було внизу на останній сторінці написано, що друкується в Києві, але більше тієї газети я не бачив. Від К. я довідався, що терен, де ми знаходимося, з весни 1943 року був виключно під впливом мельниківців і Бульби, а тепер після роззброєння деяких їхніх відділів багато людей вступило до УПА, але й багато пішло в підпілля. Головний господарник нашого терену, Керч, був також у Бульби. Керч був членом ОУН — Мельника. Незабаром я з ним особисто познайомився. Зробив він на мене дуже добре враження.

Негус розповів мені, як, прийшовши в цей терен, він роззброював бульбівців, а навіть 18. 8. 1943 р. був зловив його жінку (яку пізніше СБ злочинно розстріляла). Сам Бульба з більшістю відділу вийшов із оточення, яке переводив курінь Дороша. Слухаючи ці розповіді, я ніколи не думав, що мені доведеться ще роззброювати решту бульбівців. Під час мого постою в Топчі розформовано чоту, що стояла на охороні шпиталю Червоного Хреста. Половина стрільців і чотовий Дума перейшла до моєї сотні. Від того часу обов'язок охорони Червоного Хреста припав на мою сотню. Начальник Червоного Хреста дуже часто скаржився, що бульбівці, які ще залишилися, роззброюють стрільців, що їздять по селах по харчі для ранених, але я на це не звертав уваги. Аж одного разу «політичні органи» донесли, що в поблизькому селі стаціонує бульбівський відділ і що я маю від командування УПА наказ його роззброїти. Тяжко було мені робити їм таку прикрість, яку я сам особисто недавно переживав. Але наказ був наказом.

Раненько вирушив я на «акцію». За кілька хвилин перед моїм прибуттям до села Хмелівка — бульбівці відійшли. Свіжими слідами піших і кіннотників я пішов за ними. Ясно, що вони далеко не могли відійти, мусіли десь затриматись поспідати. Партизанську вдачу я вже знав. І справді так воно й було.

Біля спаленого німцями села Селище бульбівці затрималися у лісових куренях, щоб напитися молока в цивільного населення. Їхні стрільці розбрелися по господарнях по молоко, не виставивши варти. Я підійшов із сотнею під самі курені. Розгорнув розстрільну і почав оточувати, даючи лише вихід на чисте поле. При чому дав наказ не стріляти. В разі потреби, стріляти лише вгору.

Бульбівці, побачивши нас, почали тікати в поле. Наші відкрили стрілянину і почали обходити. На крик: «Стій, не втікайте!» — бульбівці, які були позаду, щоб прикрити

відступ своїх, почали стріляти в нас. Тоді один наш погаричився і пустив чергу з кулемету по них. Я почав кричати: «припинити вогонь», бо справді могла бути каша. У висліді один з бульбівців — Ворон, був ранений у руку. Забравши «полонених», я запропонував їм вступити в мою сотню. Деякі погодилися, а решту, обеззброївши, звільнив додому. Залишився в моїй сотні їх чотовий Чугайстир (Чумак); йому я зараз повернув зброю і призначив його на вишкільного інструктора моєї сотні (він був галичанин, член ОУН — Мельника). Я тоді не знав, що при тому відділі (це була сотня Мухи, його пізніше застрілили бандерівці) знаходився випадково О. Жданович.

На постой на Жорнівських Хуторах (після акції на бульбівців) наші постові затримали двох советських розвідників (хлопця і дівчину). Нашим стрільцям кинувся в очі їхній одяг. Вона була одягнена по-міському й виглядала елегантніше від місцевих селянських дівчат. Він був одягнений добре, лише чомусь підкачав одну холошу і тим звернув на себе увагу. У них знайдено 10.000 рублів і посвідку, що управнювала дівчину їхати до Кракова (посвідка була видана німецьким комісарем м. Рівного). Ясно, що посвідка була підроблена і то дуже майстерно.

Я хотів сам особисто поспробувати перевести допит. Відокремили їх одне від одного і я допитував по черзі. Мущу сказати, що дівчина трималася надзвичайно добре. Вона мала прекрасну «легенду»: казала, що походить із Почаєва і що в 1941 році совети при відступі забрали її з собою, а тепер вона вертається додому. Добре говорила українською мовою з волинським акцентом. Я почав розпитувати про Почаїв і вона дійсно знала деяких людей, подавала прізвища, а навіть знала монастир і духовенство. Говорила при мені молитви, але коли я запитав про околиці Почаєва, то вона давай сипати по черзі села Дубенщини з району Верби. Видно, що вона не добре вивчила карту. На тому її я й піймав.

Коли вона побачила, що заплуталася, то почала з другої бочки, що вона не знала, до кого попала і що боялася говорити правду. Вона походить зі Львова і, як бувший член ОУН, співпрацювала з Ольгою Басараб. Навіть знала напам'ять Декалог, але я вже був певний, що це советська розвідниця і то досить спритна та добре вишколена. Цікаво, яке вона могла мати завдання в Кракові. Цього вона мені, ані СБ, що пізніше робила допит «по своєму», не призналась.

Її партнер заломився швидше. Він подав себе за брата своєї товаришки, а коли я йому сказав, що вона призналась

до всього, він признався, що висланий більшовиками до Рівного купити паперу й чорнила і на те дали йому гроші. Між іншим, сказали звернути увагу на те, що робиться в терені, як там українські партизани, бандерівці і т. д. Про завдання дівчини він дійсно не знав, але й про себе він не говорив правди. Він був висланий советськими партизанами з села Карпилівки. Сам закінчив політехніку в Харкові й дуже смішно було, коли він спочатку вдавав малописьменного. Я заставляв його підписатись. Як він не крутив, як не прів, то все одно було видно, що письменний і то добре. Того ж самого дня я їх обоє відіслав до СБ в Топчі. Той парняга перехитрив наших стрільців і втік їм з воза. Він навіть у сусідньому селі, подавшись за стрільця з моєї сотні, переночував і господарі дуже чемно його гостили.

За кілька днів знов попалося мені два советські розвідники. Але тим разом СБ не була мені вдячна. Вони подалися за військовополонених, втекли з Німеччини й просили прийняти їх до сотні. Один був старшина, другий старший сержант. Наперед хвалилися, які вони військовики і що вони можуть багато зробити для УПА. Після попереднього досвіду я був обережний і під претекстом, що їм треба поїхати в штаб записатися, вислав їх до СБ.

Комендантом станиці СБ в селі Топча був Грізний, який перед тим був призначений до моєї сотні. Мої стрільці залишили советчиків і повернулися назад. За кілька днів я довідався про таке: СБ по одному брала їх на допит. Одного після переслухання зараз розстріляно. Другий сидів замкнений в магазинчику і чув, що його товариш розстріляний. СБівець, який мав його взяти на допит, доклав Грізному, що не в силі його взяти, бо він не хоче йти. Грізний особисто відкрив двері магазину і не зоглядівся, коли його лице було порізане бритвою. Советський розвідник вискочив, як вітер, кинувся на вартового, видер від нього кріс, вистрілив, спотикнувся й забив цівку в землю. Глянув навколо себе, кинув кріс на землю і влетів, як скажений, на станицю. По першому вистрелі з пістоля одного з поліцистів згасло світло. Почалася в темноті бійка, більшовик різав бритвою, кого досягнув, — а стріляти не можна було. Нарешті знайшовся один відважний СБ-івець, що кинувся на совета й повалив його на землю. Другий підскочив на допомогу і розвідника зв'язали. Советчик до нічого не признався, сказав тільки, що він советський парашутист, уміє гинути героїчно й завжди помстить смерть товариша. За нього помстяться інші.

У висліді бійки був один із СБ вбитий і шість покалічених бритвою. Від того випадку наша СБ робила вже обшук дуже докладно.

В другій половині вересня один із відділів Ковпака, розбитих у Карпатах, вертався знеможений на схід. Річку Случ переходили біля Устя на Городницю. Ми їм мали заступити дорогу, але Гузоватий спізнився.

Від командира Енея не діставали ми жодних директив. На спілку із Негусом робили ми все з власної ініціативи і щільно були пов'язані з організаційною сіткою. Що робилося в інших воєнних округах, до нас не доходило. Про героїчні вчинки окремих командирів і стрільців, читали в «Повстанцеві»; його з іншою літературою постійно присилали нам по зв'язку. Від Верещаки (він час-від-часу тут появлявся), або безпосередньо зі штабу Північ, діставали ми всякі накази і відозви, підписані Охрімом до стрільців і командирів УПА. Часто такі накази чи відозви військового й політичного характеру треба було читати на збірках перед сотнею. Змісту тих наказів не пам'ятаю. До Енея треба було лише посилати звіти з діяльності і свої спостереження з боротьби УПА. Одночасно зі звітами писав я «грипси» до Іри, але відповіді не отримав, Черник і Мітла в її справі також не відписували.

З початком жовтня почалося гарне «бабине літо». Верещака приїхав до села Топчі зі своїм штабом і робив приготування до рейду на схід. Шефом його штабу був Очеретенко-Гузоватий¹⁸⁾ із «веркшугу» зі Стараховиць, його ад'ютантом був Довбуш. З ним прибули сотні Лева, Буревія і Скирди, що склали курінь Кватиренка. Сотня Негуса і моя чисельно були великі й творили собою другий курінь, а курінним був Негус. Курінь Кватиренка складався із сотень, що перед тим належали до Дубового (група Північ). Взагалі Верещака своїх відділів не мав, йому лише призначали певні відділи з інших груп до походів у центральні області України.

До того часу рейди відбувалися невеликими силами. Перший такий рейд був групою в силі 25 чоловік кіннотників з Верещакою на чолі. Вони під советським плащиком (удавали советських партизанів, чіпляючи до шапки зірку або червоні стяжки, при чому говорили по-російськи) зайшли були далеко, бачили здалека золотоверхий Київ, усього від Києва ділило їх 30 кілометрів. Той рейд відбувся в липні. Це були перші спроби і перші теренові зв'язки на Київ.

В дорозі назад советська партизанка і німці їх сильно потурбували і мало хто повернувся.

Один із щасливців, коли його разом з іншими товаришами розстрілювали советські партизани, був лише в кількох місцях поранений і чудом виліз із ями, де совети притрусили їх гілляками, і за кілька тижнів напівголий повернувся до своїх.

Другий такий рейд був сотенного Гордієнка, також у липні. Його відділ в силі одної збільшеної сотні мав на Житомирщині великий бій з німцями. Населення донесло німцям про його постій у ліску, де треба було днювати. Поліційна німецька школа з Житомира, в числі 120 курсантів, вибралась його ліквідувати. Повели на них наступ чистим полем. Якраз цвіла гречка і сині мундури виразно відбивалися на білому тлі. Наші підпустили їх на близьку відстань і вдарили. За дві години бою 82 німці були вбиті, а їхня зброя була в руках нашої сотні. В кожного поліція в кишені були ланцюжки, якими думали кувати полонених українців.

Наших хлопців у тому бою згинуло понад 20. Після сутички Гордієнко був змушений повернутись назад до вихідної бази. Крім вище згаданих, були рейди малих відділів, як Лева і Свіста.

Господарники поповнювали відділи взуттям і одежею і приготували нам у дорогу сухі харчі на місяць часу (сухарі, крупа, сіль і суха ковбаса, залита смальцем). Політруки приготувляли пропагандивну літературу на схід і школилися в промовах (з пропагандивної літератури основною була «Земельна реформа УПА»). Верещака зі штабом опрацював плян походу. Командири сотень повчали стрільців, як треба себе поводити бойово й політично на сході. Верещака приготував навіть міни до мінування доріг, які ми мали вживати як забезпечення доріг під час постоїв.

За кілька днів перед нашим відходом німці, в числі 170, наїхали на село Коловерть. Я був із своєю сотнею найближче, тож негайно використав підводи, що стояли біля млина, і поспішав із сотнею на допомогу населенню.

Німці з поляками, побачивши наш відділ, швидко з села почали тікати на возах, стріляючи з кулеметів, але я змусив їх затриматися. Німота позіскакувала з возів і почала відстрілюватися. В час наступу чистим полем ранили Бурлаченка. Куля попід поясом пройшла під шкірою живота і лише досить легко його ранила. За якийсь час прибігли мені на допомогу сотні Неґуса і Скирди. Німці і поляки

відреклися «здобичі» і, покинувши свої всякі військові манатки, як амуніцію, намети тощо, почали панічно тікати. Під самим Межирічем, загнавши їх у місто, сотні повернулись до села Харалуг. Настрій стрілецтва був так піднесений недокінченим ділом, що ми ще тієї ночі вирішили повести наступ на німецьку залогу в місті Межирічі.

Зараз після вечері ми тими трьома сотнями й вирушили. Через цілу ніч до ранку місто було нами оточене. Перелякана німецька залога боронилася в приготованих уже давно окопах і бункрах. Зліквідувати її не вдалося, але фільварок на передмісті, ми обчистили і, як у нас велося, спалили.

Це була ще одна бойова справа для наших відділів, перед рейдом на «Схід».

В час акції на Межиріч ми мали лише 5 легко ранених.

СЛІДАМИ ГЕРОЇВ БАЗАРУ

В перших днях жовтня, в день вимаршу на Схід, у селі Сторожів, Верещака зробив останній перегляд наших двох куренів. Щоб надати якнайбільшої рухливості відділам, міномети й гармати залишено. На охорону Червоного Хреста і того терену курінний Острий (той, що був у бою в Суражському лісі) прислав сотню Криниченка з групи Дубового.

В промові одного із політосвітників було подане значення нашого рейду для УПА у відношенні політичному, військовому й історичному.

Намічений рейд мав відбутися приблизно слідами II-го Зимового Походу Тютюнника.

Після закінчення перегляду й паради курені в бойовому порядку переправилися через річку Корчик і опинилися на терені підсоветської України.

Розчленованими куренями, у віддалі один від одного не більше десяти кілометрів, щоб можна було тримати зв'язок, направилися ми на схід паралельно до шосе Корець — Житомир.

В перших селах зустрілися ми з невеличкими групами советських партизанів, але вони не могли нам ставити опору.

Від полонених довідалися про назви загонів, командирів і їх розташування в терені. Це нам значно полегшувало

просування в чужому турені. Советська партизанка була порозкидувана малими підривними групами майже по всій Житомирщині. Їхнє завдання було — мінувати головні дороги, що вели на схід, висаджувати в повітря німецькі ешелюни з людьми і воєнними матеріялами. Дуже часто, як оповідали полонені, такі групи закопували тол і спокійно пили самогонку, а в «сводках» подавали, що виконали таке чи інше завдання.

Советські партизани були зорганізовані на взірець армії і мали військовий зв'язок між собою. Навіть були радіом сполучені зі штабом советських партизанів в Москві, вул. Тверская 18. Тому, що вони почували себе надто безпечними, не мали теренових кличок і не були зорганізовані так, як, наприклад, УПА, нам дуже часто вдавалося їх обманути, виступаючи під назвою їхнього загону або командира. В тому відношенні вони були досить наївні. З загонів, які ми зустрічали по дорозі, були: «Отряд об'єднання», «Імени Ворошилова», «25-ліття України», «Отряд Федорова», «Отряд імени Щорса», «Отряд Буйного», «Отряд ім. Богдана Хмельницького», «Отряд імени Чапаєва і Пархоменка» і т. д.

В наші руки потрапляли всякі документи й матеріяли.

Спочатку всіх полонених советських партизанів СБ розстрілювала, але пізніше ми побачили, що це ідіотизм, бо таким способом треба було вистріляти всіх східняків, що були в советській партизанці і в червоній армії, а з ким тоді робити революцію проти советів, яку намічала програма УПА? До того ж советські партизани під терором і силою мобілізували всіх чоловіків у свої ряди.

Хто відхилився від їх зарядження про мобілізацію, того розстрілювали разом із усією родиною і палили хату. Не один нами розстріляний був щирим українцем-патріотом і просився в УПА, але СБ була безоглядна і не дивилася на національність.

Такий стан тривав під час нашого рейду недовго. Таки по кількох днях відбулася старшинська нарада і тоді було поставлено: всіх полонених, без огляду на національність, лише розбруювати і звільняти.

Перед звільненням наші політосвітники провадили з ними коротку розмову «про спільний фронт проти советів і комунізму», давали пропагандивну літературу, їсти на дорогу і звільняли.

Така постановка справи давала дійсно добрі наслідки. Українці з сльозами просилися прийняти їх до УПА, відкриваючи свою душу перед нами.

— Ми також хочемо самостійної України й краще за неї згинули б, ніж за Москву і Сталіна. Не залишайте нас на поталу. Ви відійдете, а ми знов опинимося в чужому морі. Давайте боротися спільними силами, казали вони.

Деякі з них, коли пересвідчилися, що їм дійсно нічого не грозить, говорили, що вони не вірять в успіх і потребу УПА. Не маючи модерної зброї і відповідної сили, УПА не може розбити таких двох велетнів, як Советський Союз і Німеччина.

— Вам ніхто не допоможе з інших держав. Ви не маєте ніякого опертя, це поривання з мотикою на сонце. Ви кажете, що ваші кличі — найсильніша зброя. Добре, я з вами погоджуюсь, але треба насамперед розбити червону армію, або довести її до безвиглядного стану, тоді щойно ваші кличі можуть прищепитися. Наші бійці вже раз повірили в кличі свободи, і що з того вийшло? Немає за що битися бійцеві в червоній армії, але він мусить захищатися перед ворогом, який його вже нищить. Сталін — не ліпший, але в нього ми будемо конати повільно й непомітно. Отже, щоб продовжити нам дороге життя, вибираємо друге.

Подібно говорили й полонені інших національностей. Свою присутність у рядах советської партизанки вони пояснювали примусовою мобілізацією та тим, що числяться з поворотом советів, а тоді перед ними треба буде «оправдуватися», щоб уникнути репресій. А про те, щоб підіймати повстання, немає мови.

Ранених у бою советських партизанів наші санітари перев'язували, давали санітарну допомогу і залишали їх у селянських хатах. Відтепер розстрілювали лише партійних командирів, комісарів і високопоставлених членів партії.

Цивільне населення в перших п'ятих селах, куди ми вступили, тікало від нас, як від татар. Тікали навіть старі люди. Тоді ми несподівано оточили шосте себо і затрималися там на постій. Спочатку селяни до нас лише приглядалися й не можна було з ними нав'язати розмови. Всі боялися розповідати й висловлювати перед нами свою думку, але перед відходом, коли вони побачили, що ми свої люди та ще добре поводимося й нічого не реквіруємо з харчів, стали нам розказувати, що советські партизани провадять пропаганду, що західняки вбивають усіх східняків і палять хати. Річ ясна, вони тому не вірили, але й не були певні, що їм від нас нічого не грозить.

Тепер, коли вони нас знали, почали скаржитися на советських партизанів. Советські партизани вже їх до реш-

ти ограбували з одержі, взуття і харчів. Всіх чоловіків силою приділювали в «отряди», в селі залишалися лише жінки, діти, старці й каліки. Вістка про нас блискавкою облетіла по всіх селах. Дальші села, куди ми проходили, зустрічали нас із хлібом-сіллю. Всі, хто був живий у селі, виходили нас зустрічати. Перед кожною хатою тини були заповнені дітьми, жінки виносили в глечиках молоко й хліб під запаскою (щоб ніхто не доказав советським партизанам, що в неї є хліб), тихцем подавали стрільцям хліб, бо думали, що ми голодні й не маємо харчів.

Старці з сльозами в очах благословляли нас знаком хреста. Деякі з них просилися, щоб прийняти їх до себе в обоз, говорили, що вони колишні петлюрівці. Хотіли б свої голови скласти за волю України. Такого патріотичного піднесення в народі ми ніколи не сподівалися. Значить, большевики за двадцять років не вбили ще в народі патріотизму і любови до своєї держави. Це неправда, що большевики перевиховали українське селянство на большевиків. Вони його лише приспали й знесли. За наявности реальних сил, які борються за самостійність, вони пробуджуються з двадцятилітнього сну. Кров відгукується на клич боротьби проти ворога. Їхні поривання заховані глибоко в серці. Навіть зневірені в українську справу стають віруючими.

Але для цього треба мати силу. До них доходили всякі вістки з Західної України; вони чули, що Західня Україна вже самостійна, що має свою армію, маґазини зброї, одержі і харчів. Серед них був популярний Бульба, бандерівців і мельниківців вони рахували за славних вояків, що борються за спільну справу. Націоналізм, як такий, був для них чужий, вони його не розуміли, їхнім ідеалом була самостійна Україна, якої вони так чекали, але устрою її собі добре не уявляли. Наші політосвітники силою факту мусіли критися з партійними тертями на західних землях, щоб не розчарувати тих патріотів, яким партійництво було чуже, далеке й не зрозуміле. Для них існували дві партії — большевики й ті, що проти большевиків. Як, справді, виграти війну з Москвою, коли ще воювати між собою?

Такою побачили ми вимріяну, досі недоступну нам Україну. Натовп думок не давав спати. Було радісно, що ми прийшли сюди зі зброєю в руках. Захоплювало, що нас зустрічають, як своїх. Але рівночасно приходив сум, біль і жаль, коли дивилися на руїну, яку залишив по собі московський большевизм і ще збільшував німецький окупант.

Та наша багата Україна, земля, що текла медом і молоком, супроти західних українських земель виглядала об-

дERTA й бідна. Неогороджені хати, брак садків, бідні господарські будинки, бідність у середині хати й майже голод, — так виглядала Україна. Безмежні лани наполовину зарослі бур'яном, лише де-не-де непривітні колгоспні шопи. Якже зогидила Москва український краєвид, як прибила й ожебрачила народ!

Війна ще збільшила нужду. Брак чоловіків по селах усю роботу перекинув на жінку, що мусіла нерідко годувати п'ятеро, а то й більше дітей. Але українка — це жінка героїня, в ній тече кров її предків. Кров праматерей роду, які завжди заступали чоловіків, що їх кликав до походу князь, чи козацький отаман. А коли чоловік не повертався з походу, жінка сама вигодовувала дітей і захищала їх, втримуючи біологічну основу народу. Так було колись, так є і тепер.

Жінка українська працювала за себе й за відсутнього чоловіка в колгоспі та провадила хату й піклувалася дітьми. Єдина корова — була годувальниця дітей. Бідний заробіток за трудодні ще грабували советські партизани. Вони забирали майже все з того, що залишалося після німецького грабунку. А проте, в тих умовах українська жінка не капітулювала. Вона втримувала свій рід, вона була матір'ю майбутніх поколінь.

Ми спостерігали, що ті неймовірно важкі життєві умови ще піднесли українську жінку. Вона стала ще більш самостійною, ще більш мужньою, ніж жінки в Західній Україні. Вона була політично освічена. В розмові вживала таких слів, яких в нас уживають лише інтелігенти; розмовляючи з нею, про нашу боротьбу, чи ідею, треба було вміти говорити толково й вичерпуючо, бо вона політично думає й фразами не задовольняється.

Перші наші відділи входили в село бойовим порядком і ліквідували советські малі загони, що переважно заздалегідь тікали. Дальші відділи в колонах, з маршовими піснями, проходили через село. Командири відділів вітали населення вояцьким привітом, прикладаючи руку до шапки, політвиховники затримувалися, розмовляли з населенням і залишали їм літературу УПА. Наш похід був дійсно пропагандивно-демонстративний. Такі картини підносили наш настрій. Мимоволі перед очима ставала вічна наша мрія — Софійська площа в Києві, а на ній відбувається дефіляда військ переможної УПА, як це бувало в минулому, в час визвольних змагань. На саму згадку про це — стискається серце. Але це була тільки мрія.

В часі постою відділу у селі було наказано чемно поводитись, не користуватися харчами мешканців, в розмову встрявати лише свідомим стрільцям, які могли дати **влучні** відповіді на запити селян. Коли заходила потреба, сильніші стрільці виручали слабших, але так, щоб це не кидалося в очі.

Гостинність тих бідних селян не раз ставила нас у прикре становище. Господиня вважала за велику кривду для себе, коли стрільці відмовлялися від страви, або молока.

— Ви не бійтеся, воно не затроєне, нехай мене Бог береже від такого злочину.

Коли ми вказували, що в неї малі діти й їм потрібне молоко, господиня говорила:

— Дітям нічого не станеться, а ви в мене дорогі гості і вас я від щирого серця хочу гостити, чим хата багата.

В хатах чистенько. Це характеристичне для українського села в кожних умовах. На стінах образи, але без рамок, бо за советів так легше можна було їх заховати. В кожній хаті Почаївська Божа Мати. Та й інші образи походили переважно з Почаєва.

Советські партизани часто висмикувалися нам з рук, тож ми всі дальші села оточували. Звичайно, одна сотня обходила непомітно село, а дві інші з лівого і правого боку замикали перстень. В такому одному перстені припала черга бути першому з мою сотнею. Коли ми обійшли село, я побачив, що на підвір'ї крайньої хати советський партизан шпортався в соломі і витягав якусь скриню. Я був досить близько, але не хотів передчасно стріляти, хотів зловити його живцем. Коли я підкрався під хату, він уже відійшов у село. Йдучи слідом за ним, я опинився з моїм господарником сотні Веселим на роздоріжжі вулиць, що перетинали село. За кілька метрів перед нами виходила з села група советських партизан числом сорок чоловіка. Тікати було запізно. Моя сотня була розташована під лісом. Треба було швидко знайти вихід.

Я крикнув з лайкою:

— Каково отряда?

Те саме спитав советський командир мене. Але я не здавався:

— Я тебе питаю, такий сину.

Тоді відповів, що «25-ліття України». А я байдуже подав назву іншого, нам відомого, відділу. Підійшли, привіталися й стали закурювати. В міжчасі підійшли хлопці з моєї сотні і так само помішалися, розмовляючи.

Советський командир Запорожець сказав, що люди донесли йому, ніби в напрямку села йде відділ бандерівців і почав сумніватися, чи ми дійсно советські партизани. Ситуація була погана. Могли показатися наші сотні, тому я не гаючи часу, кажу до советського командира, що мусимо спільно зайняти оборону. Він, як місцевий, хай вкаже відповідний терен. Я даю пропозицію помішатися відділами, в разі відступу, вони будуть для наших бійців провідниками, а в часі оборони використають знання місцевости. Советський командир погодився і ми спішно почали розділяти його сороківку. Моїм хлопцям не треба нічого говорити, це був не перший випадок.

Найгірше було з командиром і його адьютантом. Вони обидва залишилися коло мене. Треба було щось робити і ми вислали розвідку, яка мала повідомити наші сотні, щоб затримали наступ, бо була б халепа. Самі направилися в село «вибирати місце оборони». По дорозі командир, ніби щось передчуваючи, висловлював своє недовір'я до нас. Врешті заявив:

— Коли б я знав, що ви бандерівці, то ось тримаю руку на безпечнику гранати: один момент — і вам і мені був би кінець. Та коли ви свої ребята, то жалко.

Я, йдучи поруч із ним, обертався й моргав до своїх стрільців, але вони мене не розуміли й не знали мого пляну. Я хотів, щоб вони його схопили, бо при моему підозрілому русі він би напевно потягнув за безпечник гранати. Тоді я бачу, що не маю чого чекати й рішаю діяти сам. Як вийняти йому руку з кишени? Проста справа: прошу папірця закурити. Він виймає з кишени руку і лапається по інших кишнях. Це йому коштувало життя. За цей час я встиг зняти з плечей фінку, відтягти безпечник і крикнути: «Руки в гору!» Серія в живіт перешкодила руці сягнути по гранату. В той час його адьютант встиг блискавично зняти з плеча кріса і вистрілити, але куля пішла мені під ноги, бо він уже падав від моїх стрілів. Це були частинки секунди і вони вирішували життя одних або других.

Постріли моєї фінки були одночасно сигналом до роззброєння решти. Мої хлопці справилися без вистрілу. Коли ми їх звільнили, вони дуже жалували свого командира, який не знав, що його чекає і тому так поведився. Надійшли інші сотні і ми пішли далі.

Цілими днями по дорозі йшла стрілянина, бо весь час зустрічався ворог. Стрілецьтво так до того звикло, що перед ворожими пострілами навіть не залягало. Зі всіх сотень ми

постягали кінотників і створили маленький відділ кавалерії, потрібний для зв'язку, розвідки і погоні. Було дуже смішно, коли советчик на маленькому колгоспному коні втік від нашого кавалериста на гарному, расовому коні з розплідників на Західній Україні. Колгоспні місцеві коні дуже звинно виминали корчі, а наші бігли прямо на корчі, спотикалися і при цьому бачилося вищість місцевого коня. Кавалеристи чіпали до шапок червоні стяжки і дуже часто, вдаючи большевиків, приводили советів до нас, як до своїх. Один вірменин сотні Лева привів аж десять разом «своїх братів» земляків, що були в советській партизанці. Ми сміялися, що все можна змінити і підробити, але чорної шкіри не зробиш.

Мої кінотники Куля, Хміль і Придорожний щоденно вчиняли штуки з советами: не було дня, щоб вони когось не привели, або не здобули зброї. Ті фортелі на советських партизанів були подібні до полювання на зайців. Такою тактикою советські партизани були зовсім дезорієнтовані, тим більше, що трудно їм було встановити напрямок нашого рейду. Ми ніколи не придержувалися прямої дороги, покрученими маневровими маршами охоплювали майже всі села по річку Іршу на схід і попід Коростень на північ за дорогою Зв'ягель-Овруч.

Дуже часто траплялися непорозуміння і між нашими відділами. Вартові затримували вигуком «Стої!» і так за кілька хвилин починалася стрілянина. Перехитрювання советських партизанів ішло нам на шкоду. Але змінювати нашу тактику не було доцільно, бо про місце постою наших відділів знав кожний командир. Непорозуміння траплялися через недотягнення стрільців, що слабо орієнтувалися в терені і ніколи не були певні, чи потрапили на назначене командиром село, де стояли свої відділи, чи інше.

Крім сутичок із советськими партизанами, ми мали також два бої з німцями. Перший бій мав курінь Кватиренка; він на шосі Зв'ягель-Овруч зустрівся випадково з німецькою колоною. У висліді бою здобуто дві вантажні автомашини нагружені цигарками, горілкою, одежею й амуніцією та іншими дрібницями. Це все німці везли для німецької залоги котрогось із міст. Решта машин утекла назад на Зв'ягель. В той самий час ми знаходилися за кілька кілометрів від цього місця й не знали, хто веде бій. Під час постою до нас потрапив советський віз з родиною командира советських партизанів, Буйного.

Другою акцією на німців був напад на залогоу містечка Бариші, що складалася з німців і козаків, в числі 150 людей.

З нашого боку брав участь цілий курінь. Після восьмигодинного бою виявилося, що не здобудемо бункрів без важкої зброї. Залога була дуже добре узброєна і добре окопана. В бою згинув командир Негус і чотири стрільці, ранених було дев'ять стрільців. У ворога втрати були поважні.

Цей бій був помилкою нашого рейду. Ми зазнали втрат і не досягли того, що намічав Верещака: здобути поважну кількість зброї і тим показати перед населенням свої сили і задокументувати ворожість УПА до німців (советські партизани закидали нам співпрацю з німцями). Одначе, щоб це показати, треба було вибрати іншу okazію, а не здобувати укріплену місцевість.

Найбільшою була втрата Негуса. Похорон його і поляглих стрільців відбувся в селі Неділищі. Це велике село, поперетинане багатьма вулицями. На горбку біля села, з військовими почеснями, залишили ми п'ять березових хрестів із написом на табличках: «Згинув за Україну».

Два тижні пізніше, коли поверталася наша сотня з раненими, яких вона транспортувала на Волинь під командою Чумака-Чугайстра, на горбку села Неділищі стояла вже висока, висипана населенням могила.

Після бою в Баришах наші відділи перейшли шосе в селі Гулинці й увійшли в ліси на північний захід від Коростеня. Східний фронт тріщав, хоч німці ще трималися на Дніпрі. Маса української поліції з Лівобережжя вийздила з родинами на захід. В Емільчині було біля три тисячі чоловіків української поліції. Верещака почав з ними переговори. Пропонував їм перейти до УПА. Поліція погодилась, лише жадала забезпечити їхні родини. Коли Верещака запропонував, що розмістить родини по селах Західньої України, поліція відмовилася, бо вважала, що німці помстяться на їхніх рідних. Переговори тривали три дні. Було домовлено, що, коли б вони пристали на нашу пропозицію, то мали скласти зброю, яку ми їм повернули б після перевірки людей і поділу їх по наших відділах. Щоб забезпечитися перед несподіванками, весь час, як велися переговори, наші обидва курені стояли сконцентровані в гострому поготівлі.

Під час постою ми далі глумилися з советських партизанів. Моя трійка кіннотників натрапила випадково на большевицьку радіостанцію, але захопити її не вдалося. Забрали тільки мішок сухих батарей. Советський зв'язковий, що ввіймався на вудочку, був старим партійцем і мав орден Леніна. Ясно, що він був немило розчарований.

В тому терені потрапив нам до рук командир Поляков і інші старшини советської партизанки. Цікавий епізод стався в одному селі. На нашу варту наїхав віз советських зв'язкових, що їхали з білоруських лісів з дорученнями на Україну. В листі до одного комісара в Україні писали про те, щоб він послав їм худоби й соли.

Кулеметник, що тримав варту, підпустив їх на близьку віддаль, але в темноті вбив лише пару коней. Большевики вважали цей інцидент непорозумінням із своїми і полягали спати в сусідній хаті. На другий день раненько вони хотіли вияснити справу. Постові привели їх до мене, я назвав себе загоним Колпака, і вони, нічого не підозріваючи, кажуть:

— Ми відразу помітили, що це відділ, який мусів бути на Західній Україні. Це видно з мови ваших бійців і з одєжі.

Вони мені почали все детально розповідати: На Білорусії партизани терпіли голод. Худобу на м'ясо постачалося з України, навіть советські літаки забирали м'ясо до Москви. Замість хліба їли картопляні плячки. Соли немає, так, що всі партизани хорують на цингу. Советські літаки скидають «груз» лише зі зброєю й амуніцією.

Дружина одного з командирів, яку ми затримали, їхала на дачу на Україну. Всі вищі командири советської партизанки висилали свої родини на територію України віджитися. На запит, чого їдуть ті дві дівчини з нею, вона соромливо сказала, що з білоруських загонів відправляється всіх жінок, бо вони всі хорі і тому більшість партизанів уже венерично хворі. Після допиту я їх післав до штабу СБ.

Брак соли був загальний для советської партизанки на всіх теренах. Кожний із них у кишені носив дрібку соли, цибулю або головку часнику.

Після невдалих переговорів з українською поліцією, наші відділи північною смугою лісів рушили в поворотну дорогу на захід. Переходили села: Глумча, Подлуби, Медведова, Березинки. Населення було значно бідніше, як на південному боці. Багато сіл було спалено німцями. Корчі й трава вкривали поля. Засіяних піль майже не було. Колгоспи зруйновані, а індивідуально обробляти землю селяни не мали чим (брак коней і знаряддя). Всі колгоспні будинки, які ще уціліли, ми на протязі цілого свого рейду за собою палили. Верещака змінив свою думку і визнав за доцільне знищити колективну господарку на Україні, а тим самим змусити населення і німців до індивідуальних господарств. Очевидно, ніхто в УПА не думав, що змусити до індиві-

дуальної господарки не можна, бо нема чим обробляти землі.

На закінчення рейду ми, вертаючися через Городницю, розбили советську партизанську залогоу і спалили всі більші будинки, щоб совети не мали де поселитися. З цивільного населення в місті не було й живої душі. Мертве, гарне своїм положенням містечко, горіло, відбиваючись загравою в плесі річки Случ.

МОЧУЛЯНКА

Наш рейд тривав чотири тижні. Повернулись ми з нього 31 жовтня 1943 року. Чотири тижні ніхто не роздягався і не мився. Щоденні сутички з советськими партизанами виробили у кожного спритність та загартували нас. Кожний стрілець, опинившись в чужому терені, мусів виробити в собі вояцьку відвагу. Зіграність і гармонія робили наші сотні монолітом. Ніде так не виробляється дружність стрільців, як у боях. Сама свідомість спільної долі їх цементує. В порівнянні з тим, як виглядала моя сотня, коли ми вирушили з південної групи УПА, ті ж самі командири й стрільці змінилися до непізнання. Здобута зброя й пригоди робили їх гордими.

Бурлаченко, що за той час вилікувався, не міг заспокоїтися, що не був разом із нами. Щоб його потішити, я дав йому відпустку додому і позичив свою новеньку фінку на дорогу. Бурлаченком я подав звіт із рейду до командира Енея. Зараз на другий день після нашого повороту в лісі біля села Велика Клецька відбулася дефіляда перед головним командиром УПА, Охрімом. Йому асистував його адъютант Заєць.

Після промови Охріма відділи порозходилися по селах на заслужений відпочинок. Я стояв у селі Мала Совпа, Чумакові-Чугайстрові доручив щоденно провадити муштру та польові вправи з хлопцями, теоретичні зайняття провадив я особисто. Щоб забезпечитись перед несподіваним нападом німців, я казав заімпровізувати мінування навколишніх доріг. Група стрільців набрали валу (шнурків) і поснували всі дороги, при чому це робилося на очах селян. Стрільці копали ями і залишали їх порожніми. Показували селянам це-голки толу, які ми здобули на сході і остерігали перед не-

безпекою. Для більшого враження зірвали одну гранату, щоб задемонструвати вибух. Ясно, що ми мін не мали, а це лише була «шопка».

На «замінованих дорогах» виставили цивільну варту. Припущення були правильні. За кілька днів донеслося це до німців, а вони повірили, що дороги справді замінювані й навіть вислали «мінзухдінст». Але їх «специ» подивилися на чудернацькі міни і повернулись назад. Боялися ризикувати з «незнаними мінами». Ми зовсім спокійно відпочивали.

Після повороту зі Сходу численно наші сотні побільшилися. В часі рейду ми набрали там хлопців, а після повороту дійшли ще й місцеві. Найбільшим спритним зі Сходу був молодий хлопець Марко, який два місяці до нашого приходу в його село сидів у ямі, а його сестра носила йому їсти. Він ховався від большевицьких партизанів і наш прихід був його спасінням. Вступивши в мою сотню, він не раз добре справився під час рейду. Тепер Марко відживився і був у мене в кінній розвідці.

Другий східняк, уже старший, колишній петлюрівець (так ми його і звали петлюрівцем) був візником. Вдома залишив жінку і п'ятеро дітей. Слід згадати, що в часі рейду кільканадцять хлопців (східняків) із двох куренів здезертирували до советських партизанів, або просто так залишилися. З моєї сотні залишився Узбек Арсен і мій любимець Володя (він свого часу приніс із дому карту). Той другий, мабуть, лише відстав, бо не припускаю, щоб він пішов до советів. З ним трапилося мабуть таке: як я вже згадував, він був дуже гарний і свідомий українець, і на Сході був він незамінимий. Одначе, його вражало наше обходження з полоненими спочатку, коли ми їх розстрілювали і те, що наші західняки між собою, зокрема організаційні хлопці, вели балачки, але лише між собою. З моментом, коли він підходив, вони затихали і змінюли тему. Він відчував, що до нього не відносяться з повним довір'ям і йому було прикро. В день, коли він мав відійти, був задуманий і сумний. Після вечері відбув ще чотиригодинну варту. Дочекався зміни, прийшов на квартиру, зібрав свої речі й зник.

З того видно, що він щось переживав і за час своєї стійки надумався й рішився. Що він був солідний і його не можна підозрівати в нічому злому, потверджує солідність у виконванні вартової служби.

В першій половині листопада становище німців на східньому фронті змінилося: фронт котився на захід. Якраз у

той час совети перший раз зайняли Житомир. Автострада Житомир-Рівне була переповнена відступаючими частинами німецької армії. В селах, розташованих близько шосе, затримувалися німецькі гроби. Багато українців і козаків, які служили в німецькій армії, при тій нагоді втікали до УПА.

В той час (трохи пізніше) німці робили велику акцію проти УПА і советських партизанів, починаючи від Луччини (зокрема Колки) й кінчаючи на Костопільському повіті. Головний штаб УПА й страшинська школа опинились в оточенні. Відділи Дубового, знаючи краще свій терен, якось виплуталися з оточення, провадячи масу боїв, а штаб УПА і школа прорвалися на південну частину Волині.

На Поліссі був Крук із двома сотнями південної групи Енея. Він також, як мені оповідали, попав в опресію. Коли ж його німці натиснули, він переправився через Горинь, при чому затопився пором і втопився один кулеметник. Таким чином, опинився він у нашому терені і зустрівся зі мною.

Старшинська школа «Лісових чортів» також стояла недалеко від нас. Я дістав від Поля «грипса», в якому він описував життя школи. В зв'язку з тими подіями, а, зокрема, з подіями на східньому фронті, для наших відділів Корецький терен по річку Случ став тісним й небезпечним. Треба було поширювати свою «упівську» територію на північ за Случ, в більший комплекс лісів. Але вся біда в тому, що раніше ми цього не зробили і до сьогоднішнього дня той терен залишався в руках польсько-советських партизанів. Головне командування УПА дало наказ прочистити й закріпити цей терен.

Для цього штаб УПА прислав до Верещаки курінного північної групи Дубового, Шавулу, який, як місцевий, знав добре околицю і мав провадити акцію. До того часу Шавула, до якого власне належав цей терен, постійно вів розвідку і мусів мати всі потрібні нам дані про ворога. Верещака, після старшинської наради, на якій було накреслено план акції, доручив Шавулі два курені (шість сотень) і ми вирушили за Случ. Сам Верещака і його штаб залишився в селі Мар'янівці.

Вночі о годині першій перейшли ми біля села Устя річку Случ і витягнулися вздовж широкої піщаної дороги, що вела до великого села Мочулянки. Першими йшли дві сотні Крука. Третя була сотня Буревія, за ним мої дві сотні (моя і Тополі: я дістав наказ від Енея перебрати командування курінем). Замикала колону сотня курінного Шавули.

Згідно з даними Шавули, в тому терені, куди ми йшли, було біля триста польських партизанів і біля двісті совет-

ських. Вони мали бути малими відділами розташовані по різних селах, а центром їх сил мало б бути село Стара Гута. Озброєння і боездатність, як подавав Шавула, не представляли для нас великої небезпеки. За пляном ми мали концентрованими силами вдарити в їхній осередок Стара Гута, де мали бути малі укріплення, пізніше розчленуватися й викинчити решту. По дорозі з ворожими заставами в бій не ув'язуватись, відбити і йти до головної мети. У нас також була важка зброя, як міномети й гарматки.

Я якраз був тоді дуже хворий і їхав на возі. Сильна гарячка (до 39 ступнів) розсаджувала мені голову. По кількох кілометрах почалися малі сутички, але я на це не звертав жодної уваги. Для мене це здавалося все нормальним. По якомусь часі колона затрималася, спереду було чути стрілянину; вона вказувала, що це не зудар з маленькою ворожою заставою, а справжній бій.

В той момент прибігає до мене Шавула і зденеровано смикає мене за ногу:

— Прикрийте своїми сотнями відступ сотень Крука.

Я скочив з воза, не орієнтуючись у становищі. Недалеко від нас було роздоріжжя і з правого боку горбок. Дві сотні Крука, залишаючи лементуючих ранених, без жодного порядку, відступають. Крук, схвильований, не може на мої запити відповісти слова. Курінний Шавула мотався, не знаючи, яких власне вжити заходів. Сотня Буревія, що йшла попереду моїх сотень, зараз за Круком, десь відійшла забезпечити ліве крило. Таким чином, я став першим від ворога.

Негайно дав наказ своїй сотні зайняти вздовж висотки становище, а сотні Тополі казав залягти над дорогою, як резерва. Про ситуацію і про стан ворожих сил не було кого питатись. Крук відійшов, а крім нього ніхто нічого не знав. Шавула запевняє, що зараз Крук зорганізує сотні наново і він вишле його мені на допомогу.

— Ви лише стримайте большевиків — сказав.

На відхід я ще раз нагадав Шавулі, щоб не забув за мене і на випадок відступу повідомив мене. «Але ж напевно!» — сказав Шавула і відійшов назад. Треба було зайнятися фронтом, а тому я абсолютно не знав, що робитись в нашому запіллі, й навіть не оглядався на сотню Тополі, що лежала над дорогою.

Совети повели запеклий наступ при підтримці вогню всіх родів зброї. Летіли гілляки від їхніх «максимів», мінометні міни рвалися геть за нами. Протипанцерні гарматні

стрільна падали недалеко від нас. Наші стрільці також не жалували амуніції. Страшне клекотіння роздирало ранню мряку. Я відчув, що щось тут не те, що ми сподівалися. Відходжу назад і хочу зв'язатися з Шавулою. З розгубленості зловив стрільно, що впало біля мене і попик собі руку. Все щастя, що протипанцерні стрільна не розривалися. Бідний Степан, наш політосвітник, аж завмер за пеньком зі страху.

Інших сотень не було видно. Посилаю кіннотника Хмеля за всяку ціну зв'язатися з ними. Хміль не повертається. Висилаю ще двох — Кулю і Марка. Санітарний віз також відсилаю назад по дорозі, звідки ми прибули, надіючися, що там є решта наших відділів. В рові сиділо шість советських партизанів, яких передав мені Крук. Питаю їх, як велика сила советів? Кажуть, що в цьому терені є біля двох тисяч чоловіків. Це мені вистачило, щоб увийти собі становище. Далі розпитувати не було часу.

Ворожі постріли почулися нам ззаду і з боку. Ясно було, що нас оточують. Повернувся стрілець Хміль із доповіддю, що сотень немає. Я не хочу йому вірити й під загрозою кари смерти висилаю вдруге. Я думав, що він злякався і не доїхав до призначеної цілі. За хвилину повернувся Куля і доповідає те саме. Він повернувся вже пішки, під ним вбито коня. Марко згинув, діставши постріл в голову.

З першої лінії сходить чотовий Байда, ранений у ногу. Я відсилаю його назад. Сотня Тополі, розташована недалеко від мене в резерві, також зникла. Тоді прийшло мені на думку, що всі інші сотні мабуть так, як було в пляні, направилися на Стару Гуту. Отже, мені також треба за всяку ціну туди прорватися. І от, замість відступу, я почав ще більше вклинюватись у ворожий перстень. Тримаючись «вінклем», відступив я з висотки на лівий бік дороги.

У міжчасі зникли наші полонені. З боку советів вогонь притих, зате посилися зліва. За кілька хвилин я бачу: з того напрямку біжать наші полонені. Питаю, хто стріляє? Кажуть чужі, значить, це наші, коли вони хотіли туди тікати, а їх не приймають. Вступила в мене надія — відразу відчулося відпруження. Моя гарячка, цюпавда, зникла вже давно. Температурна ситуація переборолла біль голови. Я дав наказ постріляти полонених, щоб більше не пленталися поміж нами.

Ми пішли на ті посилені постріли, що наближались. Ліс кінчався малою галявиною, за нею плила річечка, а далі

тягнулися поля. Скоро перед нашими очима появилася велика розстрільна «наших», які йшли просто на нас. За річкою стояла гарматка і коні. Перші, що зближалися до нас кричали: «Не стріляйте», говорили по-українськи. Тому, що в акції були чужі сотні й ми не знали між собою, я вважав їх за своїх. Де ж можна було підозрівати, що це поляки? Говорять по-українському, вдягнені і озброєні так, як наші, отже як не вірити? Все ж таки я вислав одного стрільця наперед запитати, яка то сотня. Хлопці залягли.

Зараз у слід за висланим стрільцем, я і чотовий Наконечний вийшли на край поляни. Раптом один із розмовляючих з нашим стрільцем, зняв кріса і вистрілив йому у живіт. За ним посипалися постріли поляків. Я і чотовий упали й почали відповзати назад. Наші стрільці відразу зорієнтувалися, що це поляки і також відкрили сильний вогонь. Поляки нахабно, випроставшись на весь зріст, повели наступ. Ми трохи подалися назад і також настоячки сильно відстрілювалися. Здавалося, що між стрілами і муха не пролетить.

Але було йнакше! Віддаль між нами зменшилась на п'ятдесят до тридцять метрів і ніхто не падає ні по тій, ні по нашій стороні. Поляки кричали «гура», а наші стояли непохитно. Тут уже не було чути команди. Кожний стрілець здавав собі справу, який чекає нас кінець. Інстинктивно почали гуртуватися біля мене. Страху цілком не було. Хотілося лише вмерти героїчно, і ми як вовки, заціпивши зуби, боронилися. Тим більше, що нас із цілої сотні залишилося тридцять чоловіків, переважно самі чотові, ройові й кулеметники. В нашій групі було шість кулеметів. Стрільці з моєї сотні, ті, які налякались або потрапили в біду ще раніше, відлучилися й подалися в напрямку відступаючих інших сотень.

В такій ситуації і в такому напруженні нервів трудно стріляти цільно. Наші кулеметники просто сіяли вогнем поперед себе насліпо. Падали по нашому боці перші жертви, були вже ранені. Чумак і Незнаний, ранені в руку один і другий, продовжували стріляти. Я якраз мав дуже цільного советського короткого кріса (фінку позичив Бурлаченкові). Бачу, що напроти мене стоїть польський головний командир із сивою борідкою і видає накази, біля нього два адъютанти з «Р.К.М.»-ами. Цілком спокійно приклав я кріс до дерева, спер на сучок і... «з борідкою» повалився на землю мертвий. Адъютанти вихопили з його рук автомат і подалися назад.

Комендант загинув! — розлетілося між поляками. Вся лінія захиталась і почала тікати. Тоді я ще прицілився на

одного дрібнішого командира, що на лівому крилі хотів стримати відворот своїх. Видно лише ранив його, бо він упав, зірвався й почав також тікати. Наші хлопці без жодного наказу всі одночасно, як один, крикнули «слава» і почали гнати батальйон поляків.

Для мене цей успіх не був перемогою. Я здав собі справу, що ми в оточенні і той момент треба було використати. Я дав наказ відступати. Для багатьох стрільців, які захопилися, мій приказ був незрозумілий. Я чув за мною прикрі зауваги на мою адресу. Але наказ виконано. Як поляки бігли втікаючи, так ми бігли в протилежний бік, відступаючи.

Таким чином, ми здобули певну віддаль від ворога. По дорозі важко ранені, яких нікому було забирати з собою, просилися, щоб їх достріляти. Стрелець Коваль, що дістав сім куль, намагався застрілитися своїм крісом, бо не мав пістоля.

Поляки зорієнтувалися в становищі і пішли в погоню за нами. Кінчався ліс у напрямку, в якому можна було відступати. Від другого ліска ділило нас поле. Під пострілами ми мусіли залягти під заслоною придорожнього рову і почали відступати стрибками. Чотового Наконечного з кулеметником я послав уперед, щоб на краю ліска, куди ми відступали, заняв становище і прикрив відворот. Поляки зблизилися вдруге і пришпилили нас до місця. Кожна страчена хвилинка була нашою загибеллю.

Я, майже під загрозою розстрілу, наказую окремим хлопцям відступати. Чотовий Дума, ранений у груди, встав зі свого становища на весь зріст, наближається до мене і каже:

— Друже командире, я тяжко ранений, я стріляюся.
Я майже прощу його:

— Не роби дурниці, дістанься до ліска, де чотовий Наконечний і ми з оточення вийдемо.

Дума послухав і пішов. За ним кулеметник Ігор доповідає, що ранений у руку і не може далі стріляти. Я його також направляю в лісок. І так, під прикриттям героїчного кулеметника Чабана, по одному вдалося перейти поле. Чабан був останній. Кремезний хлопець крім кулемета, ніс два диски амуніції. Занявши становище, наклав цілу купу поляків, що намагалися перейти дорогу і мати добрий обстріл нашого рову. Коли вистріляв усі набої, ворожа смертельна куля залишила його й далі на становищі. Своєю героїчною смертю він уможливив нам відступ у лісок.

В ліску Думи не було. Він з Ігорем пішов просто до-рогою і, зустрівшись із советами (які верталися з погоні за нашими відділами), сказав:

— Ти, Ігоре, втікай назад, я не маю сили — і застрілився. Щойно з оповідання Ігоря мені було ясно, що наші відділи відступили, а мене покинули самого.

Поляки через поле також не могли перескочити, так що ми були майже врятовані. З тридцятьох хлопців вісім згнуло, залишалось нас двадцять два, між ними було ще вісім ранених. Отже, боєздатних залишилось лише чотирнадцять хлопців. Тоді я дав карту і компас чотовому Наконечному і доручив йому йти спереду, тримаючися весь час південно-західного напрямку. Запасну зброю, яку ми захопили від своїх убитих, роздав нести раненим, які ще могли втриматися на ногах і так, залишаючи одного кулеметника на зміну відстрілюватися — зигзаками почали відступати.

Постріли залишилися нам далеко позаду. Ранені без перев'язок почали мліти. Кулеметник Медвідь був ранений у шию, втратив багато крові й не міг дальше йти. Стрільці взяли його на кріси, але всі були так перемучені, що не в силі були вчотирьох донести раненого. Коли ми ще далі відійшли в ліс, я наказав затриматися і зробити раненим перев'язку. Санітарних матеріялів не було. Тоді один із стрільців зняв мокру від поту сорочку, з неї робили бінти і ними перев'язували ранених.

Найгірше було з Медведем. Куля пробила йому усну яму і шию. Коли зверху рану замотали, то з рота все одно текла кров. Медвідь притомности не втратив, лише був знесилений. Просився, щоб його залишити, а рятуватися самим. Але трудно було залишити товариша. Нога за ногою, помалу, з відпочинками, потяглись ми далі і аж на вечір прибули до ріки Случ, напроти села Мар'янівки. Спраглі стрільці і ранені кинулися пити воду.

Біля самої річки зімлів стрілець Явір. Коли ми його облягли водою і привернули до притомности, він скаржився на біль від рани. Його розібрали й побачили, що він тяжко ранений. Раз у живіт, другий в руку біля пахвини.

Виявилось, що це той самий молодий шістнадцятилітний хлопець, що його я вислав до поляків запитати, чия сотня. Коли поляк у нього вистрілив, він упав і прикинувся мертвим. Тоді поляк для певности ще другий раз вистрілив, але не попав у груди, а в руку. Хлопець не поворушився. Коли поляки нас натиснули, він залишився позаду. З нього поляки стягли вже чоботи, як із забитого. Пізніше, коли ми

поляків відбили й він знов опинився по нашій стороні та почув українську мову, — то встав і долучився до нас. Але я його не запримітив і не пізнав, і в ліску дав йому нести два кріси. Він мені показував, що ранений у двох місцях, але я не думав, що так поважно й ще накричав на нього. Хлопчина слухняно пройшов ще дванадцять кілометрів із двома крісами. Тепер сили його залишили і він зімлів. Він навіть не робив провізоричної перев'язки так, що його рани не бачили. Таке може витримати лише молодий організм. Мені стало його жаль, я почув себе винним перед ним.

Річка Случ була в тому місці глибока і для переправи треба було мати човен. наших криків у селі, де стояв штаб Верещаки, не було чути. Щойно на серію стрілів з кулемета вибіг вартовий і побачивши нас, повідомив інших. Нам негайно подали човен і ми переправилися. Ранених я негайно відправив до Червоного Хреста в В. Клецьку, а сам пішов у штаб. Шавулу викликали вже в головний штаб УПА на розправу за невдалу акцію. Коли б я його застав у такому настрої, то хто знає, чи був би стримався від пістоля. Сильно поденервований, наговорив я у штабі всяких дурниць, називаючи їх усіх ідіотами. Верещака не з тих, щоб мовчати, але тим разом відчував, що я маю рацію і сперечатись зі мною не можна.

Зустрівшись з іншими сотнями в штабі, а пізніше з рештою стрільців моєї сотні, я докладно довідався, як воно справді було. Причиною поразок були фальшиві дані Шавули. Його відомості відповідали станові з-перед одного місяця. Він добув їх від переловлених польських розвідників. Розвідки в останній час перед акцією він не робив. У зв'язку з подіями на фронті, советські партизани перекинули значну силу (дві тисячі) з півночі на південь, щоб перетяти відступаючі німецькі колони німців на шляху Житомир-Рівне. Тому советчики мали протипанцерні гарматки. Польська партизанка начислювала біля шістсот чоловіків, а разом із советами дві тисячі шістсот. Отже, була велика різниця між справжніми силами та силами, які подав Шавула.

За наявности таких сил, совето-польські партизани впустили наші відділи вглиб. Щойно в селі Мочулянка була для нас несподіванка. Там чекав готовий до бою один батальйон. На роздоріжжі стояла їхня застава з двадцятьох людей. Крук, що очолював похід, в перший момент узяв із тієї двадцятки шість полонених і повів за втікаючими наступ на село Мочулянку. Совети підпустили їх близько до своїх окопів і вдарили. По нашому боці впало відразу двад-

цять п'ять, між ними сотенний Крука, Яворенко. Багато було ранених. Не маючи прикриття, сотні в паніці почали відступати. На таке становище Шавула вислав сотню Буревія на ліве крило і прибіг до мене, щоб я заслонив відступ. Сотні Крука не затрималися, а навпаки, здеморалізували ще й інші сотні, а тоді вже не було змоги зформуватися. Частина советів обійшла нас ззаду і відрізала нашим відділам відворот. Тому то я з боку советів мав слабкий натиск.

Занятий в передній лінії, справжнього стану я не бачив, але решта сотень відразу пізнала загрозу. Отже, всі почали пробиватися «додому». Як розповідали, в них доходило з советами до кулаків і при тому полягло багато й наших і советів. Сотня Тополі, яку я залишив у резерві, також долучилася до відступаючих, так що ніхто мене не повідомив про відступ і я залишився сам із однією сотнею. Більшість моєї сотні під час маневрування також відлучилася і почали рятуватися кожний на власну руку. Біля мене, як я вже казав, залишилися самі відважні вояки. Відступаючи від інших, сотня Тополі підбрала за нашими залишену гарматку. Наш чотовий Байда, взявши коня від стрільця Хмеля, чудом якимось урятувався. Візник Петлюрівець урятував життя трьом нашим раненим, яких віз на возі. Совети перепинили його на дорозі, думали що він здається, але він, під'їхавши до них, ударив батою коні, а сам з кріса вистрілював кілька разів по советах і таким способом вирвався.

Провезти ранених, що не мали при собі зброї, також вимагало незвичайної відваги й зручності.

В тій акції моя сотня найбільше потерпіла: було шістнадцять убитих і тринадцять ранених. Із усіх сотень було п'ятдесят чотири вбитих і понад сорок ранених. Ще два дні після акції деякі стрільці, розпорошені під час відступу, поверталися назад. Не повернувся лише наш політосвітник Степан. Мертвим ніхто його не бачив. Видно, десь заблукався і попав живцем советам у руки. Разом із ним згинули всі документи сотні, списки по прізвищах, усякі накази й розпорядження та хроніка відділу. Хоч усе було писане шифром, то совети, напевно, відчитали, бо при ньому знаходився і ключ до «шифру».

Теренів для УПА ми не закріпили, зазнали лише великих, небувалих дотепер утрат у людях та зброї. Тим закінчилася виправа на Мочулянку.

ПЕРЕД ФРОНТОМ

Фронт тріщав. Відступаючі німецькі троти й розбиті відділи та маса поліції і урядовців — це певний знак, що фронт уже близько. Совети вдруге зайняли Житомир. Головне командування УПА дало наказ приготуватися відділам і організаційній сітці до советської дійсности. Верещака скликав старшин і дав такі доручення: насамперед провести чистку по відділах від непевного елемента. До непевних належали деякі східняки, чужі національності, стрільці мало боездатні і всякі слабодухи.

Відділи мали бути розчленовані на менші групи. Кожна сотня мала бути у визначеному терені й рахувалася до нього прикріпленою. Найбільшою бойовою групою мала бути чота. Командир чоти мусів тримати тісний зв'язок із сотнями. Кожна така чота мусіла знайти відповідне місце в лісі і копати для себе криївки. В одній такій криївці мав міститися один рій.

В тих же криївках мали міститися сухі харчі на час до двох місяців. Про місце криївки міг знати лише сотенний. Командир чоти про криївку інших чот знати не смів. Крім харчів, мали бути пороблені в лісі запаси одержі й зброї. До того, господарники УПА мали окремо від відділів перенести свої станиці в землю.

Були подані клички (лише командирам), щоб пізніше, як перекотяться фронт, можна було нав'язати зв'язок. Треба було для конспірації змінити свої дотеперішні псевда. Завданням відділу під час переходу фронту було підбирати залишену зброю і в конспірації вести пропаганду серед бійців червоної армії, щоб дезертирували до УПА і робили революцію.

Словом, розраховувано на розклад червоної армії. На тинах, будинках і придорожніх стовпах прийдеться розвішувати пропагандивні плякати і розписувати крейдою чи фарбами всякі кличі проти СССР і Сталіна, а при тому проти націонал-соціалізму й Гітлера.

На початку творення УПА говорилося, що німці розіб'ють советів та вкінці самі знесилені впадуть. Тоді УПА матиме можливість провести революцію. Тепер, із наближенням советського фронту, виникла інша теорія. Німці вже війну програли, але ще бороняться і в кінцевій своїй агонії, поки дійдуть до Берліну, до решти ослаблять советську знесможену армію і знов таки будуть вигляди на революцію. Советська армія, при зустрічі із заходом взагалі,

а з упівською програмою зокрема, піде на клич боротьби проти сталінського режиму. Роки війни і сила силена жертв відібрали бійцям усяку охоту до дальшої війни. Зрештою, вони знають, що після перемоги життя в ССРСР не покращає. До тих міркувань доходила ще дуже важлива можливість, що англо-американці, після поконання Німеччини, зударяться напевно з советами, бо демократизм і комунізм — це дві протилежності. Тоді тим більше УПА має бути готова і має своєю поставою вирішити долю української державности.

Покладалося також і на те, що аліанти цього разу нас мусять визнати, — помилка з першої світової війни більше не повториться. Зрештою, ми вже маємо наявні сили УПА і готову адміністрацію та цілий державний апарат. При тому було постановлено дезертирів червоної армії до УПА не приймати (між ними могли бути агенти і провокатори); направляти їх до рідних місцевостей і там вони нехай організують визвольну боротьбу. Якщо до УПА перейде ціле військове з'єднання з командирами червоної армії, то дати їм вказівки, щоб діяли самостійно, без пов'язання з сіткою УПА.

Якийсь час відділи УПА в підсоветській дійсності мали не виходити на поверхню життя. Не треба було відразу зраджувати наявности своїх сил перед ворогом. Пізніше, коли фронт покотиться далі і командування УПА зорієнтується в ситуації, тоді прийдуть накази і розпорядження, що далі робити. Передбачалося вести боротьбу з советами так само, як і з німцями. Армії не зачіпати, лише нищити НКВД і партійних.

Тепер було наказано вести серед населення пропаганду за те, щоб наші люди не йшли в советську адміністрацію. Хто осмілиться нарушити зарядження, розстрілювати, як провокатора і зрадника; словом, не дати можливости советам zorganizувати адміністрацію. Населення також увесь свій дорібок, як харчі, збіжжя і одєжу мало закопати в землю, в криївки. Голод мав також бути одним із чинників боротьби з советами. Селяни й так, уже за німців, закопали все в землю і кожна хата мала викопані криївки, а деякі поробили підземні ходи із своїх хат, щоб мати вихід в разі нападу німців. Отже, в зв'язку з тим зарядженням люди стали кротоми і рили землю. На випадок советської облави в селі, люди мали тікати в ліс. Окрему увагу зверталося на знищення непевного елемента серед населення, який міг би в майбутньому наповнити ряди сексотів.

На питання Верещак, чи ми хочемо вертатися до групи Південь, чи залишитися тут і відразу братися до роботи,

я і Крук висловилися за те, щоб повертатися на рідні нам терени. Верещака був дуже незадоволений з нашого вибору, але залишити нас не міг.

Згідно з зарядженням провести чистку в відділах, я звільнив з двох сотень двадцять п'ять хлопців. Передусім я керувався тим, що найкраще пережити фронт у своїй місцевості, тому звільнив тих, що вступили до мого відділу тут, на місці і тих, із східних земель України. Ситуацію до советської дійсності, я з'ясував на збірці сотень, а пізніше говорив окремо з тими, що залишилися. Я вважав, що все виконав згідно з зарядженням, але пізніше вийшла з цього «історія».

ЗНОВ НА КРЕМ'ЯНЕЧЧИНІ

Перед відходом на південь приїхав до села Топчі головний командир УПА Охрім. Він з усіма командирами окремо розмовляв, закликаючи по черзі до кімнати. Яка тема розмови була з іншими командирами, я не знаю. Мене питав він про настрій стрілецтва в сотнях, чи можемо в такий скрутний час на них покладатись і чи рейд на схід дав нам певний досвід, який можна б використати в боротьбі з московською окупацією. Далі говорив, щоб ділитися своїми враженнями та думками з іншими командирами, звертати увагу на справність організаційної сітки, дещо налаштовувати на місці, а речі поважнішого характеру звітувати до вищих командирів УПА.

На другий день після відправи в командира Охріма, ми з Круком вирушили на південь — додому. Легкоранених я забрав зі собою, а тяжкоранених залишив на місці в Червоному Хресті. Сумно було вертатися додому, до своїх відділів, без багатьох своїх товаришів, з якими разом вирушили в похід. Здавалося, так мало минуло часу, а стільки змінилося. Коли ми перший раз ішли в незнану нам дорогу, скільки надій леліав кожен! Мало хто думав, що не повернеться додому. Майже кожен думав, що здобуде собі славу і повернеться героєм, а не один гадав, що події підуть так скоро, що не треба буде вертатися, а відразу піде на Київ. Сьогодні проріджені наші ряди не дуже сяяли щастям, бо не знали, що їх ще чекає, хоч і верталися по трьох місяцях

у свої сторони. Мимоволі кожний думав про рідних, про жінку, наречену, дівчину. Мені самому тривожно билосся серце за Іру, чому вона не відписувала, чому інші нічого про неї не писали. Я ж дав доручення Бурлаченкові, щоб віднайшов Іру, щоб зайшов до мене додому, але він ще не повернувся. Різне думалося: може Іра вже не живе, а може... не хотілося вже вірити.

Осіньня грязюка і дощ до решти псували настрої. Вертались ми тією самою дорогою, що йшли сюди. В селі Бургринь трапилася мені історія з комендантом СБ. Переправилися ми над ранок через Горинь і почали шукати квартири на день. В одному гарному великому будинку я хотів помістити ранених. Заходжу в хату, а господиня прикладає пальця до уст, мовляв «тихо, бо пан комендант сплять». Відкриваю двері другої кімнати, — на ліжку лежить розібраний «пан комендант», а біля нього спертий на стіну кріс, а на кріслі лежить пістоля.

Я чемно звертаюся до нього і кажу, що прошу звільнити кімнату для ранених мого відділу, що затримався тут на постій. Пан комендант зміряв мене очима і каже: «Ця кімната зайнята, прошу не перешкоджати мені спати». Не можу описати люті, яка мене огорнула за таку відповідь. Піднесеним голосом, стримано, але тоном наказу кажу:

— Прошу негайно спорожнити кімнату.

На обличчі СБ-івця появилось обурення, змішане із здивуванням, як хтось сміє до нього, коменданта СБ, таке сказати. Але, вичитавши в моїх очах повну рішучість, за хвилину мовчки почав збиратися, брязнув дверима і вийшов.

Найбільше здивувало це господиню. Вона ніколи не думала, що такого пана може хтось вигнати. Пізніше, коли переконалася, що я не начальник СБ, стала мені розповідати: ото, каже, він живе в нашій хаті більше місяця, ніде не їздить, лише до нього приїжджають люди. Щонебудь не може він з ними їсти, завжди заказував собі молочко, сметану і кожний раз на обід курочку. Вона мусіла міняти за збіжжя у чужих людей, бо її кури всі поїв.

Отаке то, думаю, робиться на тилах. Дуже жалував, що я його не заарештував, навіть зі злости забув записати псевдо. Але все таки я пізніше подав записку про цей район до штабу УПА. Далі по дорозі ми мали малу сутичку з мадярами. Їхав якийсь обоз біля села, де ми стояли. Мадяри заскочили в село їсти. Ми їх так гідно привітали, що не всі встигли від'їхати.

Перед селом Плоска ми зустріли Бурлаченка з транспортом цукру. Цукор вислав командир Еней для групи Схід. Група Південь виконала акцію на Мізоч, де здобула біля десяти тонн цукру. Сам транспорт із цукром я направив на місце призначення, а Бурлаченка долучив до сотні. Відбравши доручення, які ним передали Еней і Черник для мене, я почав розпитувати його про мої особисті справи. Бурлаченко, як мій близький товариш, не хотів без підготовки відразу всього говорити, але нарешті сповістив мені дві болючі новини. Іри¹⁹⁾ він не віднайшов, командир Черник не хотів про неї розповідати. Від знайомих довідався, що правдоподібно Іру розстріляла СБ. За що й де, невідомо, лише усталено нашими спільними знайомими, що СБ її арештувала і що з того моменту про неї слід загинув. По акції на лис у серпні, після чого я вирушив на схід, німці забили мого брата Петра. Брат, як завжди, залишався дома. В часі акції німці несподівано в'їхали в село. Втікаючи, Петро був прострілений у руку і зловлений німцями. Німці, не довідавшись від нього потрібних даних про УПА, змасакували його і після знущання, в лісі застрелили. По кількох днях удалося родичам його відшукати, але тому, що акція ще була не скінчена, поховали його там же.

Втрата Іри і брата пригнобила мене цілковито. Мені хотілося вертатись назад на схід і там десь у бою згинути. Ненависть до німців і до СБ була така ж велика, як жаль за братом і Ірою. В мені щось бурилося — кров ударяла в голову. Раз почувався цілком зломаним, то знов жадова пімсти заливала розум. Мені здавалося, що всю лють і злість виладую на командирах Чернику і Енею. Одначе, свої почування я стримував у собі.

Бурлаченко далі оповідав мені, як його дома оточила польська поліція, а він вискочив вікном на двір. Коли поляки верталися до міста з награваним добром з його хати, Бурлаченко зробив на них засідку і забив трьох поліцаїв. Увечорі трупи були закопані і, таким чином, три поліцаї згинули без сліду. Дуже цікаву вістку Бурлаченко розповів мені в таємниці від інших товаришів сотні. Виявляється, що мельниківці в конспірації творять відділи української партизанки. Багато з мельниківців здезертирувало з УПА. Втекли Жарина, Хрін²⁰⁾ і Орлик.

На закінчення питає Бурлаченко, як нам до того всього поставитися? Тому, що я був перевтомлений прикрими враженнями, а справа вимагала ґрунтовної аналізи, я попросив почекаати.

На постій затрималися ми в селі Верхів. Одержавши доручення зі штабу групи Південь, Крук перебрав від мене сотню Тополі і відійшов з курінем на Крем'яничину. Мені було наказано перейти з сотнею до села Гульча Чеська, а самому зголоситися до штабу по нові накази. В Гульчі Чеській я вперше зустрівся з назвою ЧПА «Чеська Повстанча Армія». На все село було лише кілька озброєних чехів, але вони гордо себе називали ЧПА та пояснювали, що вони борються в рядах УПА, як окрема національна група, проти окупантів. Їхнім політичним провідником був колишній посол до польського сойму (прізвище мені невідоме) з села Квасилова. В дійсності, то була чеська самооборона сіл, зорганізована на наказ УПА. Чехи на Волині, як я пізніше довідався, були взагалі великими опортуністами. Німцям віддавали контингенти, щоб не наражувати себе, помагали й УПА. Треба одначе їм признати, що вони зберігали повну нейтральність. Випадків вислугування на користь німців майже не було.

Під час постою в цьому селі стрілець Грім, чех, що був у моїй сотні парадював перед чехами як «японський бог», розповідаючи землякам про свої героїчні подвиги на сході.

Штаб Енея в той час був у селі Святець, тож я взяв їздового Придорожнього і поїхав звітувати. Не доїжджаючи до села, в лісі зустрів Енея та Черника; вони, в охороні почоту, звідкись верталися. Зі стриманим віддихом, прищипивши коневі боки, підїхав я голоситись. Еней стримав свого коня, вислухав, посміхаючися стиснув руку, сказав «дякую», та «прошу говорити про дальші справи з другом Черником». На тому закінчилась офіційна сторона рапорту і ми всі рушили в напрямку штабу. Дорогою Черник розпитував мене про деталі походу на схід. Я з свого боку розпитував його про всілякі новини політичного характеру. Скоря їзда часто переривала розмову і так ми перескакували з теми на тему.

В мене весь час було бажання в першу чергу довідатися про Іру, але чомусь бракувало цивільної відваги запитати про неї. Черник же, читаючи мої думки, сам, нарешті, досить дипломатично почав розповідати про наслідки німецької акції на ліс і при тому згадав про Іру: «Знаєте, вона, як і всі дівчата... Вас не було... З часом забудете, а зрештою є ще й кращі». Мені похолело в душі, бо я не міг второпати, що саме з нею сталося. На думку приходило якесь неоправдане підозріння, але сильна любов до неї за-

перечувала натяки Черника. На моє питання, хто є «той», Черник хитро знизав плечима: «котрийсь із командирів».

Обризкани болотом в'їжджаємо в село. Постові та стрільці, що ми їх минаємо, витягуються перед нами на струнко. На подвір'ї хати, де був штаб, підходить до Енея гарно одягнений, з чорною шапкою на голові та доброю зброєю якийсь, видно, командир і доповідає:

— Друже командире, сотенний Гордієнко зголошує своє прибуття на наказ.

Почувши псевдо, я зміряв очима того Гордієнка, що про нього я вже давно чув, як про дуже відважного командира. «Гарний хлопець», подумав я собі, йдучи з Черником до хати.

Командир Черник, як начальник штабу групи Південь, вислухавши моє звітування, розмовляв зі мною дуже сердечно. З розмови я побачив великі зміни в його поглядах на УПА. Це вже не був той Черник, що так розпинався за партійну лінію. За порівнюючи короткий час він виріс на людину широкого горизонту. «Шкода — казав Черник — що наші українські сили не сконсолідовані в такий відповідальний час. В розгорненні роботи я бачу, як сильно відчувається в наших рядах брак української інтелігенції. Потенціал низів зростає з кожним днем, а ми не в стані обсадити відповідальні пости відповідними людьми. Життя нас випереджує, ми ледве встигаємо в'язати кінці справ, які ставлять нас перед пост-фактум. Визвольна боротьба українського народу розрослась до широких масштабів та охоплює майже всі українські землі. Ось у серпні 1943 року, після вашого відходу на схід, у нас була делегація від повстанців, які діють на Лівобережжі. Вони просили дати їм інструкції щодо дальшої боротьби та окреслити їм програму, в ім'я якої вони мають провадити свою боротьбу та пропаганду між народом. Їхні кадри складаються з колишніх офіцерів та бійців червоної армії і під оглядом військовим вони цілком дають собі раду, лише не мають політичних провідників. Ця група, в числі п'ять чоловіків, пробилась через східний фронт та пройшла таку довгу дорогу з такою поважною місією. Ці люди заходили до відділів, що оперували в Холодному Яру, там дали їм організаційну клічку і просили посилити їх людьми, які вели б постійну політичну роботу. За їхніми словами, народ східних областей України дуже заактивізувався, особливо в час відступу німецьких армій та повернення сатрапів. Він ніяк не вірить, що совети втримаються та надіється на швидкий зудар советів з альянтами.

— Восени ми створили — далі продовжував Черник — АБН (Антибольшевицький Блок Народів, Конференція відбулася на Поліссі). В наших рядах борються окремі національні відділи грузинів, узбеків, вірменів, калмиків та азербейджанців. Практична користь із них невелика, бо ми їх тримаємо здебільшого як залоги по селах. В акціях із німцями їх також не використовуємо, хіба що вони з власної ініціативи щось роблять. З другого боку, цей блок має величезне політичне значення як тепер, так і на майбутнє. В зв'язку зі зближенням фронту, ми повинні робити приготування до советської дійсности. Спочатку буде важко, але пізніше все налагодиться. Я певний, друже Макс, що розпочате нами діло стоїть на добрій дорозі і що ми зможемо перебороти всі труднощі. В нашій боротьбі нас підтримує народ, а в ньому укрита величезна сила».

Його останні слова збудили в мені оптимістичний настрій і я почав відходити думками від мого особистого життя до вищих «матерій». Навіть Іра в дану хвилину була мені дуже далекою.

Наша розмова тягнулася до півночі, тому я вирішив заночувати тут. Довідавшись про присутніх моїх знайомих при штабі, я пішов на квартиру Юрка. Курінний Юрко вже місяць працював при штабі Черника. Як завжди, він мав багато роботи, тому й сьогодні я його застав при звітах. Зустрілися ми з ним як старі приятелі, так що ціла ніч минула нам на розмовах. Вранці перед виїздом я бачився ще з Гаркавенком. Він був у кінному відділі полковника Данька, що стояв на охороні штабу. Звичайно, приємно зустрітися з старими друзями та пригадати про недавнє минуле. Наприкінці мені захотілося відвідати своїх батьків, щоб, закінчивши все особисте, знов заглибитись у роботу.

Якраз падав перший сніг. Коні робили свіжий слід у дорозі на Антонівці. Я був зовсім загублений в думках. Похвали в штабі та якась пошана до моєї особи з боку друзів, що я з ними зустрівся, розвіяли мій внутрішній бунт за Іру. Одначе, коли ми переїздили через ліс Болярні, Придорожній перервав мовчанку спогадами подій цього місяця, знов відновився переді мною образ Іри і я відчув, що забути її не зможу. Ніби на виправдання самого себе я зміною думки, переходячи на брата Петра, і чомусь мені підійшли сльози під горло. Кожна доріжка, кожне село нагадували мені про неї...

Дома зі сльозами на очах розповідала мені мати про мученицьку смерть Петра. Його могила ще й сьогодні в лісі.

Я був чомусь дуже зрівноважений під час розповіді про цю родинну трагедію. В мені кипіла, однак, лють та ненависть до німців. Смерть Петра відсвіжила в мені жадобу пімсти за тисячі замордованих українців.

Мати пожурилась, подумала та й почала трохи заспокоюватися. Згодом почали сходитись сусіди і пішла розмова. Населення стало поволеньки висловлювати своє незадоволення з УПА та скаржитися переді мною насамперед на СБ, що забороняє брати з лісу дрова, та на велике число «шарварків», що їх вимагали для «хлопців». «За жодної влади, кажуть, стільки не вимагали, як тепер. До міста наші не пускають, так що сидимо вже давно без соли, цукру, сірників та гасу. Як дальше жити?» — питають.

Для мене це були нові речі. Цілком зрозуміло, що ніхто з селян мені перед тим нічого не говорив, бо, напевно, боялися, але свої люди казали про все. Можливо, що це явище було місцевого характеру. Тому я намагався виправдати УПА перед селянами. В дечому вони були праві. Наприклад кажуть вони: «Ви озброєні вояки і вам що? Ви відповідаєте самі за себе. Наробите катавасії та й підете, а ми з жінками та дітьми мусимо залишатися на місці. На-терпілися від німців, а тепер прийдуть совети й перенось «горе» й далі».

Я почав пояснювати наші важкі умови та, що бачимо всі труднощі й намагався довести необхідність жертв при побудові України.

Селяни все ж таки обстоювали свій погляд, кажучи: «немає сили, не треба було починати» і т. д. Я ж просто вважав, що вони не розуміють справи і тому думають дуже обмежено.

Мати жалувала за господарськими будинками, що нам їх спалили німці. Я вже мав досить цих скарг та хотів як-найшвидше вирватися з дому.

Вертаючися ще того самого дня до відділу, на могилі мого брата поклявся я перед його тінню помститися ворогам за його смерть.

**
*

Після роззброєння мельниківських відділів, їхні мало-численні відділи продовжували все таки існувати. Ця не-велика горстка відданих своєму Проводові та своїй полі-тичній концепції людей ніяк не могла погодитися з банде-рівською дійсністю. В районі села Верба (Дубенщина) опе-рував невловимий відділ в числі сорок осіб, очолюваний

поручником Малим. Він був добре озброєний (мав одну гарматку) та був пострахом для німців та СБ. Ближче про нього, одначе, нічого не було відомо. Такий невияснений стан цих відділів тривав до пізньої осені.

Німці, «поборюючи рух УПА», винищували волинські села та розстрілювали цивільне населення. В'язниці були переповнені українцями. Поляки брали активну участь у нищенні українців. Німці взяли їх собі за помічника, вірного в боротьбі з українцями.

Деякі особи з організації ОУН «М» на місці, з заломанням німецького фронту, вважали за доцільне порозумітися з німцями для врятування решти населення та припинення того спустошення, що його ворог наносив нам. В листопаді 1943 року в Луцьку відбулися переговори з німцями і тоді там було устійнено, що ці люди мають право організувати збройні сили для боротьби проти советських партизанів та інших диверсійних банд, які нищать українське населення. Перша організація такого відділу, що звався «Українським Легіоном» відбулася на Крем'янецьчині в селі Сапанові. Цей легіон після кількадечного свого існування випустив крем'янецьку в'язницю і повів гостру акцію проти польського терору. З Крем'янецьчини цей відділ перейшов на Луччину, звідкілля одна сотня відійшла на Цумань, де відбулась сутичка її з регулярними частинами советської армії²¹). Друга сотня виїхала до Грубешова на боротьбу з польськими бандами. Розгортання дальших дій Українського Легіону нехай опишуть його учасники. Я згадую про це для повноти картини збройної боротьби на українських землях.

**
*

Тому, що мій відділ був на відпочинку, я взявся в перших днях його внутрішньо упорядковувати. На окремий наказ штабу господарник групи Південь Столяр видав зі складів УПА всі необхідні речі бійцям (одяг, взуття, пасту і т. д.). Я особисто дістав від нього гарний білий кожух та козачу шапку. Ранених із своєї сотні відіслав на пункт Червоного Хреста на Дубенщину, а легко ранені та хворі залишилися в селі Обгів.

Було суворо заборонено видавати стрільцям відпустку додому, одначе хлопці просилися і я, ставлячи себе під велику загрозу, давав відпустки. Писав посвідку, що стверджувала завдання даного стрільця в даній місцевості, і хлопці точно дотримували слова та на означений час верталися до відділу. Такі саме посвідки я видав для своїх найкращих

стрільців Хмеля та Стира, бо за них я був більш, ніж певний, що дотримають слова, але сталося інакше.

Я дістав від командира Черника Грипса з наказом негайно вирушити з сотнею в напрямку села Угорськ та пов'язатися з іншими відділами УПА. Акція мала бути звернена проти відділу мельниківців, що пішли на угоду з німцями і тепер роззброюють наші відділи та тероризують «наших людей». Згідно з даними розвідки, їхній відділ має сто двадцять осіб, добре озброєний та знаходиться в селі Миньківці. Дальші інструкції мали ми отримати на місці.

О двадцять другій годині я вже був із сотнею в селі Забара і тут зв'язковий з почоту Черника передав мені наказ затриматися. Згодом прибув і сам Черник. З якоїсь причини акцію відкликано. В мене був пригноблений настрій. Невже, думаю собі, мельниківці могли піти на таку дорогу? Ця відомість мене приголомшила. В розмові Черник питав мене, чи я знаю такого Коника і що він собою уявляє.

— Подібні до нього люди — пояснював Черник — псу-ють справу визвольної боротьби. Безсилість спихає їх у прірву. Що ви скажете на це?

Ясно, що я був такої самої думки і висловив своє повне обурення.

Цілком випадково зустрівся я в Обгові з комендантом польової жандармерії Прутом та з його дружиною Тоською. Вони не могли мені, на жаль, також вияснити вчинків мельниківців. Розповідали мені про Хрона та про інших, які залишилися в УПА і що до них бандерівці дуже погано ставилися, тому й не диво, що вони втекли. Історія ж, чому й як вони пов'язалися з німцями, ніяк для нас не була зрозуміла.

Пані Тося при тій нагоді перший раз розповіла мені історію про Іру. Під час акції на ліс, Іра була залишена з раненими в одному селі, яке оточили німці. В такій ситуації рятувався кожний як міг. Іру ж урятував сотник Гордієнко, що лежав там хворий. Пізніше, коли все в терені успокоїлося, СБ наводила порядки, при чому Іру обвинуватили в дезертирстві та хотіли розстріляти. Правдоподібно Іра рятувалась та виїхала до Львова.

Для мене ця вістка була радісна, одначе зв'язок із сотником Гордієнком змушував мене перевірити цю вістку. Мені залишилося лише дістати вичерпуючі інформації від близької Іриної подруги, Троянди. «Вона — каже пані Тося — буде знати всі подробиці».

Поява мельниківців скоро заглухла, але Хміль та Стир не верталися до відділу. Довго мені доводилося подавати неточні звіти про стан сотні, поки на двох стрільців менше число не ввійшло в свої права. Незатертим залишився одначе в сотні спогад про відважних і гарних бойовиків.

НА ТИЛОВИХ ПОЗИЦІЯХ

На середньому відтинку східнього фронту німці на короткий час затрималися. В групі УПА-Південь велися прискіпані приготування до підсоветської дійсности. Останніми днями відбулися таємні переговори з мадярами. З малярського боку приїздив з Будапешту якийсь доктор, що особисто оглядав деякі наші відділи, нашу «індустрію» та приглядався до справности «державного апарату». До чого вони договорилися, мені невідомо. Командир Черник розповів мені в таємниці, що ми дістали від них добрі радіоприймачі та договорилися про дотримування нейтральности між УПА й малярськими частинами. Малярський дипломат був захоплений оглядом УПА. Це пояснюється великою наявною силою УПА, з нею малярі мусіли числитися при відступі, а з другого боку — зі зміною свого ставлення до німців. Малярі хотіли зберегти свої сили, тому й шукали порозуміння з УПА.

На нараді штабу, що відбулася в присутності всіх командирів, провідник Волошин виголосив реферат на тему: «Наше становище на тлі міжнародних подій». Між іншим, він сказав таке:

— Визвольна боротьба охопила весь континент Європи. Югославський, французький, бельгійський та навіть австрійський народи ідуть тією самою дорогою, що й ми. Упадок Німеччини неминучий, як і упадок Советського Союзу. Лише питання часу лишається відкритим. Цей час ми мусимо перетривати.

Крім політичної доповіді, на цьому засіданні були обговорені такі справи: а) ведення точної перевірки людей по відділах, б) розподіл відділів та закріплення за ними певних теренів на підсоветську дійсність, в) виконання та побудова кріювок для людей та замагазинування харчів і важкої зброї, г) зміна тактики боротьби з німцями, а саме — бити

безпощадно партійців, СД та Гестапо. До вермахту ставитися з певною толерантністю. Не нападати на поодиноких вояків, захоплених у полон, вищих офіцерів вимінювати на українських політв'язнів. Звичайних вояків та підстаршин роззброювати, звільняти та уможливлювати їм вільний поворот на батьківщину.

Вище наведеними постановами щодо німців УПА хотіла показати, що ми не виступаємо проти німців як народу, лише ведемо боротьбу з партією, що хоче нас поневолити та взагалі веде до знищення людства. Друга ціль — щоб німецькі вояки при сутичках не ставили опору, а піддавалися, знаючи, що їм, крім роззброєння, нічого не станеться. Ця постанова мала практичний успіх та виправдала себе.

Далі було схвалено вести переговори з українською поліцією, евакуованою німцями зі східних областей, та перетягти її на наш бік. Ця акція мала в деяких місцях позитивні наслідки. Кожний командир відділу мусів посылати щоденно звіти до штабу про стан людей, про ведення занять під час постою, в разі акції — докладний опис її та звітувати про свої спостереження, про справність сітки в терені і подавати відомості про ворога. В дебатах наприкінці наради було схвалено заборону пити горілку в УПА. Ця пропозиція зустріла певний опір, пройшла, однак, більшістю голосів.

УПА мала бути передовою армією світу.

Для мене особисто ця нарада закінчилася найбільшою неприємністю. Верещака при всіх подав до відома, що відходячи з його терену, я звільнив зі свого відділу п'ятдесят хлопців і то самих східняків. Головний командир УПА Охрім дав наказ групі Південь мене покарати за демобілізацію відділу. Командир Черник у присутності штабу дав мені за це догану. Від права апеляції я відмовився. Незаслужена кара була для мене дуже болюча. Неприємно за неї було також Енею та Черникові, вони ж мусіли знати, що я виконав лише наказ.

Кілька днів пізніше мені доводилося судити дезертирів з моєї сотні. Вони ще в серпні 1943 року відстали по дорозі на схід. Я до них поставився лагідно. Присуд кари смерти замінив їм на догану в присутності відділу та вислав їх до карної сотні В'юна, що стояла в селі Велика Моцаниця. Щоденні вправи та гостра дисципліна мали зробити з них загартованих та відважних вояків.

Не знаю, з якої причини штаб групи Південь дав мені наказ змінити транспортну сотню Вернигори та привезти з Дубенщини двадцять тисяч амуніції, що мала прийти з

Галичини. Цим наказом вражалася моя амбіція, як командира бойової сотні. Транспортні та господарські сотні не мали такої популярності та пошани, як бойові. Однак, мене підтримувала зіграність хлопців та бойова традиція і я на решту махнув рукою. В такому, назагал апатичному настрої я вибрався з двома чотами на Дубенщину. Зв'язок Беркута діяв справно і я без жодних пригод добрався до села Хотинь. Транспорт амуніції з Галичини, що я його мав перебрати, чомусь не приходив, і я, щоб якось провести час, разом із Бурлаченком почав відвідувати своїх старих знайомих. Завідувач «індустрією» на Дубенщину, мій шкільний товариш Скит, частував нас спиртом (цю продукцію хвалив сам малярський представник), а ми, не дивлячись на заборону, не могли встоятися перед цією спокусою. Хлопцям жилося також не зле. В селі Острів мешкала Литвина, наречена Богданна. Хоч я її не знав, все ж таки її батьки та вона сама були мені близькі. Одного вечора (це був грудень) я з Бурлаченком, прив'язавши коней до плота, зайшли до них у хату. З приходом гостей господарі підкрутили блимаючу лямпу та попросили сісти. Зразу мені було якось ніяково і я не знав, з чого почати розмову. З цього мене визволив, як завжди, веселий Бурлаченко. Гарна чорнобрива панночка стояла, спершись плечима до столу та не спускала з мене очей. Я собі дивився на неї, то знову розглядався по кімнаті. Витворилася напружена мовчанка. Ми вдвійку одночасно інстинктивно думали про Литвина. Перша відважилася Богданна і запитала тремтячим голосом, чи я називаюся Макс.

— Я, каже, вас пізнала відразу... Ви виглядаєте так, як мені описував Литвин. Його вже немає.

Не витримала й заплакала. Родичі та сестра Оксана почали й собі хлипати. Ми з Бурлаченком взялися їх заспокоювати.

До пізньої ночі згадували ми про різні пригоди з життя Литвина, що був таким близьким нашим приятелем. Щирий жаль родини з приводу його смерті прив'язав мене до них назавжди.

Я від'їхав від них із повним душевним заспокоєнням. Від того вечора я став постійним гостем Острова.

Десь Бог надіс командира артилерійського відділу Березу. Зустрівши мене, відразу вчепився з пропозицією: дай розіб'єм німців у Берестечку.

— Я слухав о твоїх успехах на востоке, и я уверен, что ми это сделаем. Моя артиллерия — без отказа. Ти

знаєш, що я тільки сам в том терене и до сих пор не мог найти партнера.

Трохи ризиковно було робити акцію без дозволу вищого начальства, не виконавши свого основного завдання, але сама історична назва Берестечка мене притягала і я дав Березі свою згоду.

Зараз на місці опрацювали ми плян акції. Ситуація була така: в Берестечку була залога німців та поляків, разом біля сімдесять осіб. Три кілометри від міста, в державному маєтку, знаходилося ще тридцять осіб залоги. Наші сили: дві чоти та відділ артилерії, що складався з трьох 76 мм гармат та одного кулемета «максима».

Першим об'єктом нашого наступу мав бути маєток Ренчина. На другий день о годині третій пополудні, артилерія Берези окопана на краю ліска, розташованого за два кілометри на південний схід від Берестечка. Один мій рій (2-ої чоти Сагайдачного) був від південного заходу міста, а я, переправившись через річку Стир з неповними двома чотами, розташувався на висотці біля маєтку. Недалеко від мене, за горбком стояло понад шістдесят порожніх возів. Було умовлено, що Береза обстріляє з гарматок фільварок, а потім перенесе вогонь на місто. Коли стемніє, він мав вислати до міста свій важкий кулемет, щоб разом із висланим роєм дразнити німців. За той час я мав упоратися з залогою маєтку та поспішити їм на допомогу, заходячи цілком з протилежного боку в місто.

Тоненька верства сухого снігу ледве прикривала замерзлу землю. Хлопці цокотять зубами, чекаючи гарматного пострілу. Домовлена година давно минула. В маєтку йде робота своїм шляхом. Якраз кінчають молотьбу стирти. Починало сутеніти. Люди, що працювали коло молотарки, кінчали роботу та розходилися по хатах. Надворі ходила пара озброєних людей з охорони. Раптом почувся постріл гарматки і понад нашими головами зашипіло стрільно. Озброєні німці зникли з очей. Потім друге, третє — та три рази вибухають на подвір'ї маєтку. По кількох хвилинах стріли перенеслися на місто.

Вже час, думаю, зірватися та бігти, коли Береза змінює напрямок вогню та кропить знов по маєтку. Зв'язку немає, єдине спасіння прилягти до землі. Хлопці клянуть Березу. Нарешті, ми дочекалися і без особливого бою зайняли маєток. Залогою сховалася в мурованому будинку та мляво відстрілювалася. Стрілець Яструб підліз до ворожого гнізда з в'язкою гранат і кинув її в хату. Вибухло, щось затріщало,

німці з поляками стали енергійно стріляти. Почали вилітати гранати на подвір'я. Я дав наказ кулементним вогнем не дати їм відстрілюватися, а решті хлопців приступити до ліквідації майна. За три години вози були наладовані всіляким добром та з двома автомашинами (вантажною та легковою) з паливом від'їхали в напрямку села Боремель. Хлопці осідлали пару расових коней, молотарку підірвали гранатою та підпалили будинок. З малою жменькою уцілілих із залоги не було часу кінчати і ми направилися до міста. В Берестечку вулиці були порожні. Німці сиділи в замку тихо, як щурі. Була темна ніч. Здобути мурований будинок було недоцільно і ми, походивши по місті, як переможці вернулись через міст до нашої вихідної бази.

Берега потирав з задоволенням руки та запевнював, що бляшаний дах замку в Берестечку побитий його артилерією на решето. Після цієї акції на Берестечко, навколишнє населення мало спокій від грабунків. А господарники збагатили свої запаси. Школа шоферів УПА в селі Гоноратці придбала до вправ автомашини. Берега здійснив свої мрії, а я покищо роз'їжджав легковою машиною по знайомих. Відвідав Журбу, Невинного, Борулю у Волковицях та інших. Найбільше радів Бурлаченко, що міг похвалитися перед людьми як знаменитий шофер. На закінчення наших поїздок автомашиною, ми відвідали козацькі могили. Недокінчена гарна церковця та кістки наших славних предків зробили на нас дуже велике враження. Перед війною поляки не давали нашій молоді відвідувати цю місцевість, а ми в таку хуртовину мали змогу ще раз відвідати поле бою гетьмана Хмельницького та полковника Богуня.

Минуло три тижні, а транспорт амуніції не приходив. Я дістав експресом від Черника грипса, в якому він пише: передати чоти заступникові, а самому негайно прибути до штабу. Я налякався, подумав, що це певно в зв'язку з акцією на Берестечко, про що я подав у звіті. Думаю, будуть знов карати. З горя випив горілки та возом виїхав до штабу. Вранці, вже цілком тверезий, зголосився до польової канцелярії. Черник, трохи блідий з перевтоми, цілком несподівано для мене сказав, що штаб групи Південь призначає мене на коменданта школи підстаршин.

— Чекайте дальших наказів у справі тієї школи. В міжчасі беріть свою одну залишену чоту, заквартируйтеся поблизу села Збитень та ведіть переговори з українською поліцією, що там розташована. Коли Вам це вдасться, відберіть від них зброю, а їх самих направляйте на контрольні

пункти УПА в село Залісці, де вони перейдуть школу наших політвиховників.

Все для мене було ясно і я наступного дня взявся до виконання завдання. Найбільш визначився в цій справі мій чотовий Денис та політвиховник Безталанний. Продовж кількох днів десятки українських поліцаїв Сумської області перейшли на бік УПА. Прикро було лише відбирати від них зброю, бо ці люди ніяк не хотіли з нею розставатися.

Січень 1944 року. Наближалися Різдвяні Свята. Становище на східньому фронті примушувало передбачати незабаром прихід большевиків. Група УПА-Південь була загальною приготована до нової ситуації, але приходили свіжі відомості від груп, більш висунених на схід, і не в одному треба було щось поліпшити або змінити. Деякі відділи були вже за фронтом.

З практичних вказівок виходило, що треба якнайбільше роздрібнити відділи (включно до роїв), та криївки добре замаскувати і сполучити підземними ходами, щоб в разі заскочення, можна було тікати. Ідеальна криївка мала б бути тоді, коли б на входових та виходових отворах росли корчі, або невеликі, пересажені з землею дерева. З того виходило, що треба було живцем закопуватися в землю.

Бурлаченко повернувся з чотами і моя сотня до кути мала вже готові землянки. Скільки це коштувало поту, пробити замерзлу землю, знають лише ті, що це робили. Незабутній Свят-Вечір та перший день Різдва святкували ми всі разом у селі Обгові. Був весь наш штаб, його відділ охорони та дві бойові сотні: сотня Докса та моя. Виставивши сильні застави, решті стрілецтва було дозволено спокійно їсти Вечерю. Трудно мені передати, який настрої панував в наших рядах. Родини, в яких ми були розміщені по квартирах, нагадували нам рідне гніздо і туди, хоч в уяві, кожний з нас переносився думками. Пістоль при боці та кріс, спертий на долівку, пригадували реальну дійсність. Одначе, пов'язавши все разом, ми творили собою одну суцільну родину, що мала одну ціль. Стрелець на варті, командир, господарі — були близькі між собою. Недалекі окремі постріли німецьких вартових нагадували нам про присутність ворога на нашій землі.

Найбільш приємним спогадом Свят-Вечора були для нас святочні дарунки з Галичини. Кожний стрелець та командир УПА дістав маленький пакуночок, а в ньому поздоровну карточку з Різдрвом Христовим від Х. чи У. Часто траплялися листівки до незнаного стрільця від незнаної дівчини

з бажанням щастя в боях з ворогами. Не за добрі цигарки чи тісточка була наша подяка. Нам дорога була пам'ять про нас наших братів-українців.

На перший день Різдва був сильний мороз з вітром. На подвір'ї біля церкви стояли піші відділи УПА, а за ними, зараз же за плотом, був вишикований кінний відділ полковника Данька. В церкві відправлялася Служба Божа. На тлі білих зимових плащів, що в них були вбрані стрільці, чорніли чоботи, ремені та наїжена зброя. З церкви було чути протяжний голос отця Іларіона та коляди, що їх виконував хор. Після Служби відбулася дефіляда. З правого боку вулиці, посередині села, була збудована трибуна. Там стояли командири групи Південь: Черник, майор Щупак, а посередині між ними — гості з Проводу УПА, поручник Грицай та провідник Волошин. Кожний відділ маршував парадним кроком повз трибуну, дивлячись в очі начальству. То була остання парада УПА-Південь під німецькою окупацією. Дальші події були більш ускладнені та нагадують мені Кам'янецьку добу в історії Уряду УНР.

На другий день Різдвяних Свят Бурлаченко²²⁾, з наказу штабу, перебрав мою сотню, а я виїхав на нове призначення.

ШКОЛА ПІДСТРАШИН

Школа підстаршин УПА-Південь містилася на хуторі Зелений Дуб. Приміщенням для школи служили два перенесені з села будинки; вони стояли далеко в полі, в глибокому рові майже непомітно. Великі дерева закривали їх навіть від літаків.

Перші дні на пості коменданта школи були для мене дуже важкі. Необізнаний із цією ділянкою роботи, брак технічного матеріалу — давалися в знаки. Я просто тужив за сотнею, за друзями, з котрими був так зжився, і за тим простим, повним небезпек життям вояка. Накладений однак на мене новий обов'язок вимагав чогось більшого. З цим треба було помиритися і я взявся до праці.

Всіх курсантів було сімдесят. При виборі курсантів, відділи УПА, що їх висилали, трималися засади, щоб курсанти являли собою найбільш добірний людський матеріал, але зброю давали їм найгіршу. Звичайно, за інших умов,

із цим чинником можна було миритися, бо різні зразки зброї також необхідні в наших умовах, але дійсність вимагала постійної готовності до оборони не тільки кожного відділу, але й школи також. Кожний командир, висилаючи стрільців до школи, давав їм найгіршу зброю, намагаючись залишити ліпшу при відділі.

На інструкторів цієї школи командир Кропива призначив мені колишнього майора червоної армії Байду, старшого лейтенанта грузина Альошу²³) та двох старшин, що закінчили старшинську школу УПА «Дружинників».

Не зважаючи на тяжкі умови, навчання почалося згідно з наміченим планом. Майора Байду я призначив своїм заступником. Він, як колишній штабовий старшина червоної армії, був дійсно батьком школи. Я доручив йому головний предмет: польову службу. Крім того він віддано та щиро допомагав нам радою та ділився своїми знаннями. Ми його любили і між нами настали якнайліпші відносини. В частих дискусіях зі мною Байда висловлював жаль з приводу нашої політичної колотнечі. Його думка, як національно зрілої людини, була дуже глибока. Він казав:

— Для мене, як ви кажете, східняка, партії не існують. Для мене дорога сама назва УПА. І в тому розумінні хочу я себе бачити як українця-патріота. Свій військовий фах я знаю, бо був у червоній армії двадцять років, ще від малої дитини, а тепер хочу прислужитися своєму народові. Батьки мої повмирали під час голоду, я залишився сам, нема мені куди вертатись. Наші ж люди вирятували мене з німецького полону в Рівному, де мені вже смерть заглядала в вічі — за тих людей я й готовий загинути.

Щоденно від обіду до пізньої ночі курсанти копали криївки в недалекому лісі. Навіть день Нового Року провели ми цілою школою в лісі при праці. Маючи улюбленого коня «Ваську», як пам'ятку з під Берестечка, я їздив у вільних годинах до Троянди в сусідньому селі. Мені було приємно слухати від Іриної приятельки оповідання про неї... Вона, виясняється, була мені вірна до кінця. Навіть просила передати мені, що вона мене не забула.

Так прийшли Водохрищі, а разом із ними нові події.

Загін большевицьких партизанів, числом до чотирьох осіб, несподівано перейшов від Шепетівських лісів люкою фронту та вривався в німецьке запілля, а тим самим — у терен дій УПА. Прикриваючися нашим ім'ям, їм удалося перейти через села Кунів, Вілія, Переморівка, Велика Мощаниця та Обгів. По дорозі розстрілювала дика орда наших

зв'язкових, станичних та ранених стрільців у шпиталях УПА. Вона ж, вирізувала цивільне населення. Грабїж та насилування жінок були на порядку дня. Поява їх у нашому терені викликала деякі політичні події, що були нам ножем у спину. Всі окремі національні відділи з АБН групи Південь, що були якраз розташовані в тих місцевостях, перейшли на бік советських партизанів, розконспіровуючи наші зв'язки і людей та склади УПА. Хоч відділи не були сконцентровані та приготовані проти добре озброєних партизанів, одначе і в цьому заскоченні командування групи Південь зорганізувало енергійний спротив орді. Стягнені наші відділи відкинули большевицьких бандитів разом із зрадниками, з великими втратами для них, назад, звідкіля вони прийшли.

Вище наведені події зачепили і нашу школу. В день Голодної Куті прийїхав до мене Гамалія, інструктор саперної школи підстаршин УПА, яка містилася недалеко від нас, у лісі біля села Дубенський Майдан (комендантом цієї школи був Горностай). З доручення Кропиви, я мав тримати з цією школою постійний зв'язок та провадити, в разі потреби, спільну оборону, взаємно обмінюючись інформаціями про ворога. Базуючися на даних розвідки штабу, Кропива радив мені бути обережним та перевірити висунуті на схід села. Я виконав наказ і того ж самого дня над вечір старший лейтнант Альоша повернувся з декількома людьми з розвідки. Все було спокійно.

В день Водохрищ прийшли такі самі донесення від інших, мною висланих, людей. Над вечір майор Байда попросив звільнення до свого знайомого в селі В. Мощаниця. Разом із ним поїхав також Альоша. Нічого лихого не передбачаючи, я дав дозвіл і вони відїхали санками. Тому, що всі стрільці по черзі хворіли на коросту і в мене появилися на тілі якісь прищики, я намастився смердючою мастю й ліг спати. Вдосвіта прийїхав зв'язковий та розповів нам сумну вістку: советські партизани, зайнявши село, де був майор, оточили його хату. Альоша пропонував здатися, але майор Байда відмовився і, відстрілюючись, вискочив через вікно в садок і був би врятувався, коли б не куля зрадника Альоші; він стрілив йому в потилицю і сам здався советам. Своєю смертю майор Байда довів відданість ідеї визвольної боротьби. Нікчемний же зрадник Альоша пішов разом із своїми земляками.

Щойно перед обличчям небезпеки я відчув різницю між зіграною моєю давньою сотнею та стрільцями, що були в

школі. Останні події дуже погано вплинули на їхній бойовий настрій. Мала спаяність курсантів та брак доброї зброї послаблювали мої надії та певність в людях.

Наступні ночі я вирішив провести з людьми в недокінчених землянках. Можна було передбачити, що Альоша зрадив місце школи та криївок советам, то все ж таки в лісі було безпечніше. Зв'язок зі штабом був перерваний, так що я абсолютно не орієнтувався в ситуації. Продовж двох днів до нас доходили лише кулеметні та мінометні постріли. Мені якось знудилося сидіти в лісі і я поїхав до першої найближчої хати, щоб поголитися. Тільки встиг намилити бороду, коли влітає господиня і каже, що пора біля садка. Я, захопивши зброю, вискочив в самій сорочці на подвір'я. Сам не знаю, як я вискочив на коня і як не злетіло відпружене сідло. Поза будинком гнав, не оглядаючись, до найближчого рову. Заїхавши за дерева, стримав коня і думаю: невже це пора? Приглядаюсь... Не дуже велика валка затрималася біля хати. Кілька чоловік зайшло цілком спокійно в середину. Жодних криків не було чути і я вирішив, що це можуть бути тільки наші. Через далековид пізнав поведінку своїх відділів і цілком сміло повернувся назад. Трохи соромно було вітатися з провідником Волошином; він в охороні Славкового відділу зв'язку їхав на захід. Від нього я довідався вперше, що наші витиснули советську банду та про те, що вона натворила. На моє запитання про Поля, провідник Волошин відповів, що вчительський персонал старшинської школи УПА Північ виїхав у Карпати. Після довгої розмови на різні теми, Волошин поїхав у свій бік, а я, підбадьорений його останніми словами «ні кроку на захід», повернувся до хлопців у ліс. Розумна та зрівноважена людина зробила на мене добре враження. Після випадку з советськими партизанами, в нашому терені з'явилися мадари, але школа до кінця січня продовжувала навчання.

Щоб зліквідувати фронтову люку в лісовій смузі Остріг-Шумськ, німецьке командування кинуло одну малярську дивізію. Її матеріальну частину захопила в Шепетівці червона армія, так що мадари залишилися без усякого постачання і взагалі втратили охоту воювати за німців. Мадярські вояки являли собою жалюгідну картину. Їхнє моральне заломання було корисне для УПА. Досить часто траплялося, що одну половину села займали мадари, а другу повстанці. Слово «український повстанець» було кличкою, з якою можна було переходити через малярські гарнізони на постої, чи

крізь їхні застави на фронті. Наше населення міняло в них зброю за харчі, так що кожний господар чи юнак запаслися малярськими гранатами, гвинтівками а то навіть і важкими кулеметами. Часто мадяри здавалися повстанцям у полон; їх роззброювали й спрямовували на батьківщину.

**
*

Лютий 1944 року. Німецький східний фронт розвалювався. В деяких містах їхні війська намагалися ставити запеклий опір. В цей час УПА натрапляла на проблеми тяжкі до вирішення. Майже щоденно ставалися якісь зміни і вони перехресчували всі попередні пляни, а командування УПА було змушене видавати нові накази. В такому ж положенню була і школа підстаршин під моїм проводом. Неповний склад інструкторів, деконспірація місця постою та невідоме завтра припиняло дальшу працю школи. Командир Кропива наказав мені перенестися з людьми в Суражський ліс і там почати будову криївок. Гідні подиву були курсанти школи: вони без слова нарікання взялися на холоді наново до роботи. Через чілька днів я дістав наказ передати школу одному з своїх інструкторів, а самому згоситися до Кропиви по нове призначення. Таким чином я розлучився зі школою. Дальша її доля в советській дійсності мені невідома. Переїжджаючи села, де були наші польові шпитали, жаль мені було тих безсилих ранених стрільців: в таку хуртовину вони були практично віддані на ласку та неласку ворога. Їх відсилали чим раз глибше в запілля, надіючися, що фронт переходитиме головними дорогами і вони залишаться в спокої. Розраховувалось також і на те, що наше населення буде ними опікуватися та не видасть на поталу большевикам. Зрештою, хто знає, як воно ще буде — подумав я собі дорогою та перенісся думками до мого нового призначення.

НА НОВОМУ СТАНОВИЩІ

Командир Кропива був у той час у селі В. Ілавиця. Його становище було: командир військового вишколу групи Південь УПА. Він призначив мене, з наказу штабу, своїм заступником. Таким чином, я знову почав працю в ділянці вишколу. Малий гурток людей, кілька підручників та карт.

Чистий папір та машинка до писання на столі селянської хати творили весь наш кабінет. Кропива часто їздив до штабу, привозив нові накази та вказівки, а я з хорунжим старшинською школи «Дружинників» Борисом писали інструкції вишколу та розсилали їх по відділах. На думку командування, час переходу фронту та початки підсоветської дійсності треба було використати для вишколу стрілецьких та підстаршинських кадрів УПА. Наміри були добрі, але не було можливості їх зреалізувати. Події приходили швидше та в більш складній формі, як ми того сподівалися. Всі справи групи Південь, сполучені з переходом фронту, здавалися розв'язаними, крім справи української поліції зі східних областей, що потрапила до нас. Після роззброєння вони були розміщені по селах, де переходили ідеологічний вишкіл. З наближенням підсоветської дійсності важко було розв'язати це питання. Непровірені люди та остання катастрофа з АБН робили становище дуже скомплікованим. Це питання було порушене самими поліцистами. Рятуючися від загрози большевиків, вони вимагали від УПА повернення їм зброї. Зброя ж була вже похована і штаб відтягався з відповіддю. Тоді ці колишні поліцаї, зорганізувались у військовий відділ, вибрали з-поміж себе командирів та загрозили, що будуть роззброювати наші боївки. Цю свою поведінку вони обгрунтували тим, що не хочуть залишитися на поталу советам безборонними та що ліпше гинути зі зброєю в руках.

В селах Залізці, Сошиці та Забара зібралось їх біля триста осіб — факт, якого не можна легковажити. Їхній гідний виступ та вияв охоти боротьби з советами промовляв сам за себе. Командування УПА почало ладнати конфлікт. Курінь поліції втілено до групи Схід і помалу почали стягати для них решту зброї від окремих станиць та боївок. До цієї справи також мав якийсь відношення командир Кропива, бо вислав мене кілька разів з дорученням до провідника Леміша та полковника Ігоря, які очолювали в той час групу Схід, що була створена головним штабом на терені групи Південь.

Про вигляд роботи цієї групи Схід я довідався, коли був до неї приділений. А сталося це дуже скоро. Міста Рівне, а перед тим ще Луцьк були вже в руках советів. Мадярська дивізія, що прикривала наше запілля, майже цілком здалася советам у полон. Таким чином дорога советам була відкрита. Запільні німецькі частини зробилися наприкінці кусливі, як мухи. Розстрілювали людей та гра-

бували все, що їм траплялося під руку. Наші відділи, чекаючи приходу большевиків, сиділи тихо, але на терор треба було реагувати. Так, наприклад, сотня Тополі розбила біля села Тиливки одну хватську групу німецької жандармерії, що наспілку з мадярами виїхала на села грабувати. В тому ж часі одна чота розвідки УПА збила під селом Боложівка німецького літака «Шторха», який чомусь обстрілював ліс. Ці факти були проявом чуйности та відпорности УПА на насильства ворогів. Тактика передових німецьких частин на фронті щодо УПА була цілком інша. Зв'язкові групи Північ розповідали, що були випадки, коли німці шукали порозуміння з окремими командирами наших відділів та навіть залишали по лісах їм зброю. Це була ознака, що німці набираються під кінець розуму, але вже було запізно. Наше завдання було — приготуватися якнайліпше до боротьби з новим окупантом. Про нові сутички з німецькою армією ніхто вже не думав. Одначе, близькість советів з півночі та відкритий фронт на нашому відтинку поставив нас знову в важке становище. Не всім відділам УПА та людям з організаційної сітки вдалося залишитися у призначеному терені. З посуванням фронту, вони відтягалися назад, так що на нашій території зробилася надмірна концентрація людей. З цієї причини штаб УПА впровадив різні зміни. Вони почалися, власне, з евакуації зайвих відділів УПА в глибше запілля. Деякі ж відділи пересилалися через фронт у советське запілля. Першою була вислана сотня Тополі, що мала перебраться через фронт у Вінницьку область, а звідти в т. зв. Трансністрію. Як це все відбувалося та які були труднощі переходу, подаю докладно.

В половині лютого, з наказу штабу групи Південь, командира Корпіву відкликали на становище Начальника Штабу групи Схід, а на його місце призначено мене. Тому, що я мав залишитися в тому терені та тут перечекаати перехід фронту, мені було доручено тримати зв'язок із поодинокими відділами, а саме — сотнями Бурлаченка, Гамалії, В'юна та Докса, зі школою підстаршин, школою саперів, кінним відділом полковника Данька і сотнею Панаса, що прубула з Дубенщини. Щоб не було надто великого концентрування відділів, я вислав, з наказу штабу, сотнями Гамалії та Панаса в ліси під саме місто Крем'янець, а кінний відділ полковника Данька — в район Почаєва. Залишилося мені подумати лише про самого себе. Перед тим, як командир Кропива мав відійти, я мав створити для себе почот.

Звичайно, кожний командир підбирав собі найбільш відважних та ідейних стрільців і страшин, з якими сміливо можна було ділити долю і недолю. В даному випадку я стягнув до себе очайдухів з колишньої моєї сотні (теперішня Бурлаченка) кіннотників Кулю і Хмару. З цими друзями я був певний, що живцем совети нас не візьмуть.

Кропива від'їхав, а я з його людьми перенісся до села Антонівців. Ішли вже бої за місто Дубно. В цей час до села Дубенський Майдан, де стояв штаб групи Південь, прибула частина школи старшин УПА «Лісові чорти». Різдяні Свята школа провела біля села Степаня. Пізніше перенеслася на Волинь, де продовжувала навчання. В зв'язку з наближенням фронту навчання перервано, школу поділено на групи, якими вона прийшла на Полісся (південь — північ, схід — захід). Кожному стрільцеві видано свідоцтво про закінчення скороченого курсу старшинського вишколу. Штаб групи Південь УПА розподілив більшість із них по різних відділах, а двадцять два курсанти були приділені Кропиві.

Мені також були потрібні допоміжні фахові сили на майбутнє. Тож до мене прибув командир Кропива, з хорунжим Житнім і курсантами. Щоб знати, куди та до чого вони надаються, Кропива доручив мені перепровадити їх клясифікацію. Кожного по черзі я закликав до кімнати та відповідно до військового ступня їхньої освіти й військової виправки, давав їм свою оцінку. Мою увагу звернули на себе кілька курсантів, між ними вибрав я собі до почоту трьох: Брута, Громенка та Сурмача. Перший був з центральних земель України з міста Умань, два останні — воляняки. Всі три мали закінчену середню освіту. Решту курсантів забрав до себе Кропива й виїхав у напрямку села Забари, куди перенісся весь штаб.

Фронт наближався, стріли було чути щораз ближче. Села завмерли в тиші очікування. Люди сиділи по хатах та прислухувались, як за кожним пострілом важкої зброї бреччало шиби в вікнах. Те напруження та очікування вимотувало нерви. Хотілося уже якнайшвидше пережити цю неминучу бурю. Мимоволі ставало чомусь страшно і людину тягло до гурту найближчих товаришів.

Стрелець Куля крутився на дворі та прислухувався. З його обличчя ніколи не можна було розпізнати, що він має на думці. Можна собі уявити, що переживали в дану хвилину відділи, розташовані в лісах по землянках: може ще чекали, а може вже й змагалися з ворогом.

Я ще раз сконтролював у думці дані мені завдання та нищив різні записки з своєї польової пляшетки. Моя добра ознайомленість із тереном додавала мені певности виконання накладеного на мене обов'язку. Але даремні були роздумування та пляни. Приїхав зв'язковий від Кропиви; він писав мені в грипсі, щоб я разом із своїм почотом прибув до штабу. Коли я виїздив із села, в моєму домі залишилася сама стара мати. Брати пішли в ліс. Скільки разів я вже прощався з матір'ю? Чи доведеться їй цим разом щасливо венутись до неї?

У віддалі трьох кілометрів від села Мала Іловиця були вже большевицькі партизани, чи навіть стежі червоної армії. Чути було виразно кулеметну стрілянину з обох боків. Це була з нашого боку сотня Бурлаченка. Вона перша в тому терені наткнулася на советів. І так ми вирушили з місця під звуки ворожих скорострільів, що нас супроводили аж до кордону з Галичиною.

На хуторі Діброва, біля села Забара, застав я штаб у неповному складі, бо він уже був, властиво, розв'язаний. Начальник штабу Черник залишився в околиці Крем'янця. Командир Кропива залишався на місці, а мене приділено до групи Схід на місце Кропиви. Так ми, домовившись на скору руку про зв'язок та встановивши кличку, роз'їхалися кожний у свій бік. Як подавала розвідка, село Залісці було заняте большевицькою партизанкою, що йшла весь час попереду советського фронту та боляче нам дошкуляла.

Одним словом, почалася нова дійсність.

Провідника Леміша та полковника Ігоря я віднайшов у селі Тилявка. Деякі сотні зводили вже неуспішні бої з советською партизанкою. Брак зброї в сотнях української поліції та змішані відділи з боївками й організаційними людьми творили повне замішання. Провідник Леміш дав наказ відтягнути всю ту масу в запілля та навести порядок. Все те негайно треба було виконувати під натиском советських партизанів так, що я абсолютно не встиг увійти в суть своєї праці на становищі шефа штабу. Перед самим відходом, до наших відділів долучилися сотні Гамалії та Панаса, що не могли втриматися на призначеному їм терені. Як на злість, вкрилася земля глибоким снігом. Чорні сліди саней та стрілецьких колон протягалися в напрямку на захід.

Я їхав з почотом окремо від відділу. По селах на видних місцях будинків і на тинах виднілися написані різноманітними фарбами та різної величини літерами кличі про-

паганди УПА українською та російською мовами: Смерть Гітлеру та Сталіну! Долой войну, да здравствует мир! Смерть фашизму та комунізму! Хай живе самостійна Україна, Кавказ, Білорусія, Грузія та всі інші поневолені народи СРСР!

Ідучи біля села Рибча, полковник Ігор мав намір знищити підступом це польське село, але поляки були обережні та добре озброєні, і цей намір не вдався. Так ми доїхали до Вишневеця, де місцева боївка підпалила замок Вишневицького. Жаль було дивитися, як горіли пам'ятки нашої минувшини. Червоні язики вогню огортали поволі гарну будівлю. З гуркотом завалилася на моїх очах найкраща частина замку — «тафльова зала». Історична будівля впала жертвою наказу: — палити всі великі будинки, які могли б служити приміщенням для штабів советських військ, а пізніше для їхніх державних установ.

Дальшими місцями нашого короткого постою були села Коханівка та Вербовець. Знайома місцевість та люди нагадували мені про мою колишню тут посаду управителя маєтку. З цікавості я заїхав був на Княжину. З під снігу стирчали мури та обгорілі комини спалених будинків. Лише півтора року минуло з того часу, коли я виїхав звідси на Полісся, а скільки подій відбулося за цей час! Чи можна було передбачити, що на цьому місці залишиться лише зга-рище?

Советські партизани невпинно посувалися за нами. Села Куськівці Великі, Янківці та Москалівка й ряд менших сіл були вже зайняті ними. Полонені советські партизани розповідали, що численність їхнього загону досягає трьох тисяч осіб. Головним завданням цього загону було прочищати терен від УПА, провадити розвідку та перетинати шляхи сполучення німецької армії в місцях, де червона армія провадить наступ. Щоб не виявити власних сил, ми вирішили відтягнутися під самий волинсько-галицький кордон у село Колодне. Дальший відступ був недоцільний, бо кінчалася територія Волині — терен дій відділів УПА. В Галичині в той час боротьба збройних сил щойно набирала розмаху. Їхня дотеперішня назва була «Відділи самооборони».

Кордон охоронявся «гренц-шуцами». Німецька адміністрація в Галичині була ще на місцях, а нам необхідно було числитися з німецькою армією, що тримала фронт. Ми були весь час у буфері двох противників, а вони — рано чи пізно — на нашому відтинку (фронтowa німецька люка) мусіли зустрітися, а це означало б наше знищення. Внут-

рішній стан наших відділів являв собою не дуже відрадну картину. Зустрічні бої з советськими партизанами під час відступу значно вичерпали наші скромні запаси амуніції, так що на стрільця припадало лише по п'ять набоїв. Перехід фронту в советське запілля був також не такий простий. Свого часу вислана сотня Хмари повернулася назад розбита та долучилася до нас у Колодному. Запляноване нами розподілювання більших відділів на малі не вдалося і, навпаки, число наших відділів з кожним днем зростало. Командир Кропива, а кілька днів пізніше також командир Еней не втрималися на своїх місцях, де задумали перебути фронт. Один і другий прибули до нашої групи.

Советські партизани досить докладно обшукували терен за українськими повстанцями. Командир Кропива пережив такий випадок: советські партизани оточили його вночі з почотом у хаті, де він ніяк не сподівався наскоку. Люди з його почоту загинули. Йому ж самому вдалося, завдяки його непресічній відвазі, вискочити надвір; в білизні та босий пробіг по снігу п'ять кілометрів, аж поки не дістав у близькому селі одягу.

Беручи під увагу ситуацію, провідник Леміш скликав штаб на нараду. Результатом наради були такі постанови:

- 1) Зорганізувати один бойовий курінь та посилити акцію проти ворогів, щоб здобути зброю.
- 2) Вислати організаційних людей на свої терени, або долучити їх до відділів.
- 3) Решту окремих сотень перекинути при найближчій нагоді в советське запілля.
- 4) Посилити працю політосвітників серед населення.
- 5) Створити вишкільний сектор у курені.
- 6) Закупити у Львові ліки та щеплянку проти тифу.
- 7) Заплянувати акцію на Збараж, де мали бути захоплені банк, аптека та харчові й одягові магазини. В разі вдалої акції, ми надіялися вирівняти та поліпшити жалюгідний стан матеріяльного забезпечення наших відділів.

Штабові групи Схід підлягали в той час тринадцять сотень, враз із тими, що перебували вже в советському запіллі. В селі Колодне було в той час п'ять сотень, з того одну сотню Хмари розформовано поміж іншими сотнями так, що властиво там був один курінь та одна окрема сотня. Разом із почотами, польовою жандармерією, господарськими відділами, розвідкою, організаційними людьми та санітарними частинами в Колодному було около дві тисячі осіб.

Командир Кропива зайняв після наради знову становище шефа штабу, мені ж було доручено функцію оперативного старшини штабу. Курінним призначено Наливайка, політосвітником куреня — Лимана, вишкільним при курені — Андрія, сотенним першої сотні куреня — Панаса, другою — Гамалію, третьою — Житнього. Сотенним окремої сотні був Грабенко. Головним командиром усієї групи залишився надалі полковник Ігор.

Розпочалися дії. Найкращі сотні або чоти, забезпечені забраною з решти відділів амуніцією, висилали ми на заставу в навколишні села, висунуті від нас на схід, з ціллю здобути зброю. Розвідчі відділи советської партизанки намагалися проникнути в наш терен, отже наше плянування виявилось доцільним. Щоденно в наші руки потрапляла здобута від советів зброя та полонені. Відділи поволі поповнювали свою зброю. Лиман віддано працював день і ніч над пропагандивним матеріалом та підбирав людей. Я зайнявся розробкою пляну акції на Збараж.

Командири та провідник Леміш були перетяжені роботою. Складалося загальне враження, що село Колодне являється однією з наших «пашківських республік», тільки в складніших обставинах. СБ також відновила свою нормальну працю. Прокурор Смок та один із його високопоставлених підвладних, Підкова (Лук'янчук Андрон із села Забара) не тільки впорядковували поточні справи, але кінчали різні залежності. Однією з таких справ був свого часу виданий наказ головного командира УПА — Охріма про покарання курінного Крука за непослух. З наказу штабу був створений польовий суд; в його склад входив я, як старшина, як підстаршина — Корот та стрілець Омельчук. Тому, що курінний Крук не з'явився на суд, справа його розбиралася заочно. Акт обвинувачення курінного Крука був прочитаний прокурором Смоком і мав такий зміст:

Командир Охрім давав певні зарядження Крукові. Курінний Крук відповів, що тих заряджень не виконає тому, що вони є, на його думку, другорядного значення і що в першу чергу треба полагодити важливіші справи, а не займатися дурницями, що їх подає головне командування. Польовим судом був внесений вирок смерти, але тому, що Крук мав великі заслуги в новітніх визвольних змаганнях, кару смерти йому замінено виключенням його з рядів УПА та забороною вступу до останньої аж до часу, поки він, як громадянин, зможе бути покликаним до української армії. Як член ОУН, він також мав стати перед організаційним судом.

Не знаю, чим пояснити такий дивний збіг обставин. Свого часу, коли роззброювали табір «мельниківців» в Антоновецькому лісі, Крук врятував мені життя, стримуючи лють Кропиви. Тепер мені довелося його судити. Командир Кропива за той час став моїм найкращим приятелем; він часто повторяв, що ніхто мене так не розуміє, як він.

БЕРЕЗЕНЬ 1944 РОКУ

Вже декілька тижнів в околиці Крем'янця та Вишневеця появилися листи від німецького вермахту «Кампфгрупе Прютцман», що боронили Крем'янець, з пропозицією до командування УПА — розпочати переговори. Спочатку наше командування не надавало цьому жодного значення, однак останній лист, що його отримала організаційна сітка району Вишневець і в ньому німці гарантували недоторканість наших парламентарів, та наше критичне становище між фронтами, спонукали нас використати цю нагоду. Хоч це не було згідне з лінією політики УПА, однак наші командири, за згодою провідника Леміша, вважали за доцільне ввійти в контакт з німецькою армією для самозбереження відділів.

Таким чином потягнення, яке зробили кілька місяців тому мельниківці, стало актуальним в бандерівців.

Отримавши відповідні інструкції з штабу, курінний Наливайко, Оля Горошко²⁴), Брут, два з почоту Енея та два з почоту Наливайка від'їхали до Крем'янця. Їх озброєних та з тризубами на шапках, що сміливо в'їхали в місто, ніхто, на диво, не затримував. Переговори відбулися в приміщенні штабу, в відділі ІС вищеназваної кампфгрупи. З німецького боку в переговорах брали участь три старшини та один зондерфюрер. Першою точкою розмов наших представників були вимоги, щоб переговори проходили на принципі, перш за все, політичного порозуміння: поперше — звільнити всіх політичних в'язнів, подруге — визнати нашу боротьбу за визвольну боротьбу суверенної нації, третє — дати зброю для УПА. Щойно тоді наш головний провід зможе вступити з німецьким урядом у переговори в Берліні.

Після того, як німецькі представники заявили, що вони жодних політичних уповноважень із Берліну не мають та ведуть переговори лише в рамках інтересів даної групи

вермахту, обидві сторони зорієнтувалися, що переговори в ширшій площині провадити не можна. Такий оборот справи був передбачений нашими командирами, тому Наливайко домовився до такого: відділи УПА, що йому підлягають, окреслять приблизно терен своїх дій та дотримають нейтральності. Німці з свого боку обіцяли те саме. Щодо зброї німецька відповідь була мало обіцяюча. На закінчення переговорів, наша делегація домовилася встановити спільну кличку між відділами Наливайка та німцями, щоб уникнути непорозумінь.

Ця домовленість не розв'язувала в жодній мірі наших вимог не тільки політичного характеру, але не давала нічого позитивного навіть для відділів у селі Колодне. Зваживши всі ці обставини, ми продовжували свій попередньо намічений плян, але і в тому нам не пощастило. Акція на Збараж потерпіла фіяско. Все було до акції докладно приготоване та обговорене. Не можна було передбачити невідповідної погоди. Це було причиною невдачі акції. В призначену на акцію ніч піднялася страшна завірюха і вітер кидав пригорщі снігу людям в очі. Надворі було абсолютно темно і сніг позамітав усі дороги. Провідники, що провадили наші відділи, втратили орієнтацію в терені і ми цілу ніч блукали по полях на немилосердному морозі та вітрі. Над ранок були змушені повернутися додому. В наслідок цього великий відсоток людей простудився.

Кінний відділ зв'язку, виїхавши другим напрямком на Збараж, виконав своє завдання: в'їхав на означену годину до міста, не знайшов там нас, як було передбачено, наткнувся на німецькі пости та в перестрілці втратив одного кіннотника раненим. На щастя, українська поліція в Збаражі була з нами в змові, також не почала акції; а то наші втрати були б ще більші. Чотириста змобілізованих селянських фірманок також простояли до білого дня під містом.

Звичайно, після кожної невдачі треба знайти винного та його покарати, тож сотенного Житнього перенесено до відділу розвідки, а на його місце призначено сотенним Вагона.

Через два дні після невдалої виправи на Збараж советський загін партизанів вийшов із нашого терену в напрямку на Тернопіль у Галичину, а їх місце зайняла 113-та сибірська піхотна дивізія 4-ої панцерної советської армії. Ця дивізія була перекинута сюди з румунського фронту. В перших днях наші застави успішно відбивали розвідчі загони советів, коли ж останні почали оперувати більшими відді-

лами, ми були змушені рушитися з місця. За день перед нашим відходом з Колодна від нас виїхав у Галичину прокурор Смок та полковник Ігор, а його місце зайняв командир Кропива.

Дальшим місцем нашого короткого постою було село Старий Олексинець, де руїни старого замку служили нам обсерваційним пунктом. В цьому селі наші медики давали нам, командирам (на всіх не вистачило вакцини) останню ін'єкцію проти тифу.

Регулярна советська армія уявляла собою цілком щось інше, ніж партизани. В білий день, при підтримці мінометного вогню, повели вони на нас наступ. Ясно, що нам нічого не залишалось, як тільки відступати. Але тут виникало питання: куди? З одного боку були совети, з другого — близька лінія німецького фронту. Захищаючись від наступу советів та побороюючи малі советські частини розвідки, ми почали пробиватися в напрямку села Попівці. В цей час появилася зовсім близько нас сотня Тополя, що згідно з наказом мала вже знаходитись по другий бік советського фронту. Тому, що ми не могли збільшувати числа наших відділів у такій критичній ситуації, сотенний Тополя дістав вдруге наказ — за всяку ціну пробитися крізь большевицький фронт. Його дальша доля мені невідома, знаю лише, що в напрямку, куди він відійшов із сотнею, чути було запеклий бій.

Вночі, десь о другій годині, совети стримали за нами погоню. Розпорошені наші відділи збиралися в селі Попівці. Перемучені та голодні стрільці порозходилися по хатах шукати їсти, більшість же з них прилягла відпочати, де попало.

Провідник Леміш, командир Еней та Кропива відбували якусь важливу нараду. Мені було ясно, що на роздумування лишилося лише кілька годин. Стрілецьтво так само відчувало якусь загрозу, і тому кожен запитував своїх командирів, що буде далі? Сотенні приходили до мене з надією, щось довідатися, я ж сам знав стільки, що й вони. О четвертій годині ранку покликали мене до штабу. Провідник Леміш розказав мені схвалене рішення. Треба користати з ночі та негайно вирушити в дорогу. Сотня Грабенка має відійти до близьких лісів Крем'янця. Я маю перебрати від Наливайка курінь та, перейшовши німецький фронт, відправитися в Галичину. Далеко на захід відступати нам не вільно. Зрушений фронт покотиться дуже швидко й німці затримаються ще, можливо, на річці Буг. Для маневрування визначається мені лісистий терен між Бродами та Золочевом, найдалі — західня лінія Львів-Броди.

— Тому, що ви йдете на чужий терен, прошу пов'язатися там із місцевою організаційною сіткою, котра буде вам допомагати. Окремий зв'язок дістанете до провідника Волошина-Павленка і йому безпосередньо й підлягатимете. Після переходу фронту через ваш терен, ви, як курінь групи Схід, мусите повернутись на призначені вам терени центральних земель, про що точно довідаєтеся на поданому вам зв'язку з Крем'яниччини. Дійте далі самостійно, вважаючи на збереження людей та на виконання даного вам завдання. Коли будете мати труднощі при переході німецького фронту, можете покликуватися на переговори в Крем'янці та користуватися поданою кличкою. У випадку відновлення переговорів збоку німців, мусите тримати нашу політичну лінію далі відповідно до інструкцій, що їх мав Наливайко. Виступайте в своєму імені — командира одного з відділів УПА та старайтеся витягнути від німців якнайбільше зброї.

Тому, що я не виявив особливої охоти до виконання цього важкого завдання, командир Кропива, відійшовши зі мною на бік, умовляв мене, що іншого виходу немає, та що саме я мушу перебрати курінь. Курінний Наливайко, начебто слабо орієнтувався в умовах партизанської боротьби і його, щоб позбутися, відсилають в організаційних справах в Галичину, до провідника Волошина-Павленка. Командир Еней відходить на своє старе місце і має там законспіруватися, а Кропива та Леміш під'їдуть разом із моїм куренем вбік села Лідухів, де мають залишитися.

Над ранок, зібравши курінь, вирушили ми до села Лідухів. Цілий день приводив я до порядку курінь. Насамперед зредукував до мінімуму число возів, бо їх нагромадилося в курені більш, ніж потрібно. Поробив запаси харчів та наказав відпочинок. На другий день увечорі думав зі свіжими силами переходити фронт. Кілька годин перед моїм відходом провідник Леміш, що був недалеко від села на хуторі, покликав мене ще на розмову. Доказував мені, між іншим, потребу праці над собою. Нам, каже, потрібно командирів, які б могли керувати більшими військовими з'єднаннями. Нам треба штабовиків. Треба нам підтягтися, рости. Ми не маємо військової академії і тому єдина можливість — вибиватися окремим одиницям у ході боротьби. Кожна революція мусить опертися на якісь регулярні частини, так, як, наприклад, повстання Б. Хмельницького спиралося на запорізьких та реєстрових козаках, так само в нашій сучасності таку роллю буде відігравати СС дивізія Галичина. Ми вже вирости з вузької партійщини. У вир виз-

вольної боротьби включився весь український народ без різниці політичних поглядів. Початки УПА були переходним моментом, коли треба було стихійність в народі направити в русло державної творчості та не допустити до пашківських республік і отаманщини. Тому деякі моменти були прикрі навіть для вас особисто, але я думаю, що ви ставите справу вище особистих амбіцій. Підете в Галичину, не дивуйтесь існуючим порядкам, бо Галичина, будучи в інших політичних та господарських умовах, мусіла провадити трохи відмінну політику супроти німців. Волинь та Полісся були базою наших змагань, де боротьба прибрала найбільших розмірів. В тому часі на всіх українських землях боротьба провадилася з деякою різницею в методах. Тепер, з відступом німецької армії, Галичина стане всім своїм комплексом проти нового окупанта. За Галичину ми можемо бути цілком спокійні, бо вона стояла і стоятиме на сильному національному ґрунті. Тепер у Галичині твориться велика кількість збройних відділів УПА. В цілості ми спираємося на дві воєнні бази: Полісся та Карпати. Час, який протягнеться до знищення большевиків аліянтами, ми напевно перетриваємо в лісі, а потім складуться умови до здійснення цілі нашої визвольної боротьби.

На тому ми попрощалися і я від'їхав до відділу. Провідник Леміш зробив на мене враження фанатика, якого мало подивляти, але треба й цінити. Його віра та переконливі слова справили на мене велике враження і я відчув, що ця людина не тільки може говорити, а й ні перед чим не заважається. Це мені найбільш імпонувало і він мені найбільше подобався з усіх дотеперішніх високопоставлених зверхників, що стояли на чолі УПА.

Коли я переходив із куренем у ночі кордон Галичини, наткнулися ми насамперед на невелику залогу «ґренцшущів»; вони перелякалися нашої сили і не робили нам жодних труднощів. Налякані німці сиділи в своїй станиці тихо, а біля неї ми проходили в бойовому порядку без жодного стрілу. Далі ми натрапили на німецьку першу фронтову лінію, здовж шоси Підкамінь — Суховоля. В селі, через яке ми мали переходити, як пізніше довідався, стояла німецька сотня. Наші передові стежі, затримані їхніми постами, подавали домовлену в Крем'янці кличку, але німці не довір'яли, вважаючи нас за советів. Вони готувалися до оборони. Не орієнтуючися, що собою уявляє німецький фронт на цьому відтинку та як розташовані німецькі частини і в якій кількості, я наказав зайняти оборону, а кіль-

кох своїх людей, що володіли німецькою мовою, вислав на переговори.

По годині часу вислані люди не поверталися. Тоді я вислав ще кілька чоловіків в село, а в наглядці за ними одного спритного стрільця, щоб довідався, що зробили німці з нашими парламентарями. Коли цей останній мені доповів, що наші люди роззброєні та заарештовані, я вирішив шукати іншого виходу. Відтягнув тихенько відділ трохи назад, розгорнув його в бойовий порядок, маючи намір силою перебитися через німецьку лінію. На щастя, я натрапив на фронтову люку і мені вдалося і цим разом без пострілу перейти небезпечне місце.

За кілометр до села Черниці ми вже були по другому боці фронту, тобто в німецькому запіллі. Тут до нас долучилися звільнені німцями парламентарі. Як виявилось, німецька залога, почувши від наших посланців, що нас є біля трьох тисяч (справді нас було понад п'ятсот), заалармувала всю фронтову німецьку лінію та від штабу просила танків на допомогу. Наших же людей взяли, як закладників та грозили їм розстрілом. Щойно по кількох годинах прийшов зі штабу телефонний наказ затриманих наших посланців звільнити. Від того, власне, почалась історія нашого сусідства з німецьким вермахтом.

На другий день нашого постою в Черниці, заінтриговані появою великого з'єднання УПА, німці почали ближче нами цікавитися. За даними їхньої розвідки, вони устійнили місце нашого постою та вислали до нас фон Гохштеттера на переговори. Тому, що з німецького боку офіцер фон Гохштеттер не мав широких уповноважень, а я не хотів у міжчасі порозумітися з своїми зверхниками, наша остаточна розмова була відкладена на кілька днів. В цій розмові ми, однак, домовилися дотримувати повного нейтралітету з обох сторін, спираючися на слова командира УПА та німецького офіцера. Кличка залишалася та сама, яку ми мали ще з Крем'янця. З німецького боку була подана пропозиція поповнити фронтову люку німецького фронту. З нашого боку я поставив насамперед вимоги постачання зброї та амуніції, потрібної для устаткування одного бойового куреня. Я застеріг собі, щоб командування німецькою армією не мало жодного правного відношення до нас та не впливало на хід дій нашого відділу. Ми мали провадити самостійно військові операції проти советів, німці ж мали доставити на домовлене місце домовлену кількість зброї та амуніції.

Занотувавши те все, фон Гохштеттер від'їхав до штабу своєї армії, а я для всякого випадку наказав розташувати свої сотні по селах, щоб не бути заскоченим. Збільшивши пости, я наказав допускати до себе лише тих німців, що зголосяться в справі переговорів. В справі переговорів я написав, через зв'язок Шугая, одного гриса до командира Кропиви — «Миколи» (він змінив був своє псевдо), другого до Волошина-Павленка, а третього до повітового організаційної сітки Семена (його просив, між іншим, вислати мені на допомогу компетентного чоловіка). Ні від кого не було жодної відповіді.

В імені штабу 4-ої танкової армії, шефом якої був генерал-лейтенант Фангор, приїхав удруге фон Гохштеттер, але цим разом з капітаном Гюбнером та старшим лейтенантом Ріхардом. Німці робили ті самі пропозиції, обіцяючи дати зброю навіть на кілька тисяч стрільців, лише не відразу. Вони, щоправда, дотримали частинно своє слово та прислали нам триста крісів, шість максимів, декілька легких кулеметів, три сотенні, два батальйонні міномети та амуніцію до них, а також сто тисяч патронів. Все це була советська зброя. Тому, що німці не доставили всієї обіцяної зброї, я при наступній своїй зустрічі з їхніми зв'язковими офіцерами відмовився закрити їхню фронтovu люку, не маючи протипанцерної та протилетунської зброї і заявив, що відходжу за кілька днів у глибше запілля. В міжчасі я нав'язав був зв'язок із Кропивою, що знаходився все ще в буфері між двома фронтами. Він мені написав, щоб не провадити разом з німцями жодних спільних акцій, щоб не скомпромітуватися перед советами, бо советська пропаганда і так трубить, що бандерівці — це німецькі прихвостні. Переговори вести тільки для здобуття зброї. Коли я відписав йому, що частину зброї вже отримав, моя зв'язкова Оля Горошко принесла мені відповідь: «Леміш отримав наказ від Волошина-Павленка перервати переговори з німцями та трактувати їх далі, як наших ворогів. Від себе наказую Вам перервати переговори, які провадите, та засосувати тактику підпілля. Зброю, що залишиться після добзброєння куреня, прошу переслати на Волинь до села Л.»

Сотенний Гамалія з однією із своїх чот відвіз уночі зброю (триста крісів, чотири максими, два міномети та тридцять п'ять тисяч набоїв) на вказаний Кропивою пункт. Після його повороту, я стягнув курінь за село Черниці, що лежали далі від фронту в лісовому комплексі південних Бродських лісів. В той час червона армія витиснула з Кре-

м'янця групу Прюцмана та наближалася до Бродів. П'ятий полк СС дивізії Галичина був кинутий у бій проти советів під Суховолею.

В запіллі німецького фронту знову появилася червона партизанка. До мене прибули стрільці розпорошеного п'ятого полку дивізії Галичина з проханням прийняти їх до УПА. Беручи під увагу власне скрутне становище, я не міг брати на свою відповідальність позитивного для них рішення. З моїми зверхниками зв'язок був перерваний. Зрештою, я сам не мав місця з власним куренем. Наші передбачення швидкого посунення фронту не справдились. На відтинку лісової смуги між селами Суховоля — Залужці німці далі не були в стані закрити своєї фронтової люки. Вони намагалися створити провізоричну оборонну лінію вздовж шосе Броди — Золочів. Я опинився з куренем знову у буфері між двома фронтами. Щоб орієнтуватися в становищі німецького фронту та могли захищатися від переслідувань сильних загонів советських партизанів методом маневрування в терені, я наказав командирові розвідки Житньому посилити працю розвідного відділу при курені. Житній змобілізував усі можливості, навіть старі бабусі ходили в розвідку. Розташування ворожих сил у близьких селах було нам добре відоме, але наміри штабів обох сторін лишалися для мене таємницею. Далі відступати не було куди. Єдиним виходом із цієї ситуації я вважав пересилку відділу через советський фронт у запілля. Першу сотню Залізняка (він заступив сотенного Вазона), я вислав у напрямку Чорного Лісу, що лежить на кордоні Галичини та Волині на висоті села Колодне. Згідно з відомостями, які я пізніше отримав від його раненого чотового Івченса, на сотню Залізняка під час постою ще на німецькому боці, — по донесенню місцевих поляків, буцімто це є советські партизани, — напав один відділ СС дивізії Галичина. Були великі втрати людей з одного й другого боку. Після бою, коли відділ СС довідався, що вони помилково билися з УПА, не один стрілець із дивізії СС плакав за пролиту братню кров та клявся в душі помститися полякам. Дальша доля цієї розбитої сотні мені невідома.

Далі я вислав сотню Панаса в напрямку села Лідухів. Сам же я залишився з сотнею Гамалії. В межичасі советська партизанка займала всі сусідні села. Тиснучись найближче до німецької передової лінії, дійшли ми до села Голубинці, де розташувався відділ розвідки Житнього, а я з рештою відділу зайняв кілька хат під самим лісом за

річкою. Виставивши кулеметні гнізда до нічної оборони, сотенний Гамалія запевняв мене, що цього разу можемо спати спокійно. Невеликий відділ розвідки советських партизанів, якби й появився, то нам нічого не зробить. Надворі ішов густий сніг та панувала непроглядна тьма. Десь опівночі затріщали наші кулемети. Я, навіть не підводячися з ліжка прислухувався до стрілянини. Сплячі біля мене товариші з почоту також не рухались. Постовий, що стояв надворі коло хати, навіть не вважав за доцільне мене турбувати, бо сутички з советськими партизанами мали ми кілька разів на день. А тим більше тепер, коли оборона була пришикована ще з вечора, не було, здавалося б, жодної причини до неспокою.

Раптом почали розриватися міни. З детонації вибухів можна було встановити, що це був батальйонний міномет. Всі піднялися. Прибіг сотенний Гамалія. В ту хвилину вибухнуло недалеко від хати гарматне стрільно. Я наказав негайно відступ до лісу. Надворі безперервно йшов сніг та, потрапивши на обличчя людини, топився і неприємна вода текла людям за комір. Відділ відступив у порядку до лісу, де до нього долучилися кулеметники і борсаючись у снігу, стиха кляли тяжкого «дъохтяра». Амуніційні тарахкали своїми вже неповними дисками. Совети перенесли вогонь тяжкої зброї вбік, так що ми могли спокійно просуватися далі. На цей раз ми мали справу з регулярними частинами червоної армії.

Тому, що всі близькі села були зайняті советами або німцями, нам залишився лише один вихід — заглибитися в ліс. Дві доби перебували ми в лісі. Брак харчів та холод примушували нас щось діяти. Докладних даних про розташування ворога взагалі не було. Командир Житній та кілька людей з його відділу встигли все таки відступити своєчасно з Голубинців. Я знайшов на карті одну гаївку і ми рушили туди з надією знайти хоч дах над головою. Хоч ця гаївка й лежала на краю ліса, ми все ж таки мали в ній пригулок протягом двох ночей. Це був порожній будинок, проте з цілими вікнами та печами. Хлопці моментально заглянули у всі куточки та знайшли кілька мішків картоплі. Стало зовсім весело. Дочекавшись вечора, затопили в печі та почали пекти картоплю. На другий день, відпочивши, вирішив я поділити сотню на чоти та по одній переправляти їх за фронт. Я вислав у напрямку Підкаменя чоту Летуна, а сам залишився з рештою відділу. До нас повернулася наша героїчна розвідниця Оля, що її в ночі були

захопили совети. Вона розповіла нам, що це була регулярна армія, та що всіх інших товаришів, які були захоплені, розстріляли. Йї самій удалося підступом від них втекти. Вона чула в штабі советського батальйону, де їх допитували, що має бути советський наступ, лише не знає, коли. Про нашу силу советам усе відомо.

Знов треба було залишати тепле місце та йти в ліс.

Блукаючи безцільно по лісі, натрапили ми на залишений советськими партизанами табір. Провізоричні намети були зроблені з гіляк і обкладені цеголками снігу, а всередині вистелені гіллям смереки. Виглядали вони, як юрти ескімосів. В деяких наметах були залишені частини одягу та подертого взуття. На білизні просто купами були замерзлі воші. З того видно було, що вони знаходилися не в кращому стані, як ми тепер.

Вони десь недавно залишили цей табір, бо недалеко в густому ліску стояли покинуті ними вози й коні. Засуджені на голодову смерть, пообгризали насамперед дишлі, пізніше, видно, якось повипрягалися і гризли кору дерев. Скільки ми не намагалися нагнати їх на дорогу, якою вони могли вийти на якесь село, все одно коні поверталися до возів. Так ми їх там і залишили.

Пускатися через фронт, не знаючи розташування советських сил, я не відважувався. Сидіти без харчів на холоді в лісі також було неможливо. Треба було за всяку ціну дістатися до села та здобути харчі. Згідно з даними розвідки, село Жарків лежало в нейтральній зоні фронту, в крайньому випадку могли там бути німці.

Ввечері, коли стемніло, без шуму, по-партизанському, ввійшов я з відділом на край села і зайняв кілька хат від лісу. Перелякані селяни розповіли нам, що в їхньому селі стоїть сотня німців. Рад-не-рад, я мусів з ними якось порозумітися. Виславши Брута і Олю до штабу на переговори, я доручив їм покликуватися на наше порозуміння в селі Черниці. Як можна було передбачити, німецький капітан, командир сотні, був у тих справах непоінформований і накинувся на наших посланців з криком. Його чорти брали, коли наші поставили його перед фактом, що нас усіх є біля двіста (справді нас було біля сто) і відділ в бойовій готовості чекає його рішення. Телефонічного зв'язку не було. Зрештою, подані нами прізвища німецьких старшин, з якими ми вели переговори, його переконали і він згодився тримати з нами нейтралітет.

Тут зробив я помилку, яка потягнула за собою далекойдучі наслідки.

Переконаний, що буде на це час, я з вечора не зробив запасу харчів для відділу. Перетомлені повстанці наїлися до сита і лягли відпочивати. Якраз у ту ніч совети зробили перше оточення Бродів. Німецькі танки на відтинку шоси Львів-Броди перервали їх перстень і змусили до відступу. Частина червоної армії, що опинилася на південь від шоси (наступ був з півночі), відступаючи, зайшли нас ззаду.

Над ранком почувися в нашому селі, де ми були на постої, поодинокі постріли і глухі вибухи гранат. Повсті, які стояли від сторони німців, дали знати, що в селі совети і що кілька хат, де сплять наші стрільці, вже від нас відрізани.

Трудно було повірити в щось подібне. Я ніколи не сподівався, щоб німці здалися советам без бою. Так само як учора їхні пости не помітили нашого приходу в село, так було і сьогодні з советами. Збаламучені присутністю нашого відділу німці, почували себе чомусь безпечно. Їм і в голову не приходило, що ворог може зайти ззаду. Про наступ вони нічого не знали, бо не мали зв'язку зі своїм штабом.

Совети, зліквідувавши перших німецьких постових, без шуму ліквідували решту німаків сонними в постелях. В хату, де містився сотенний штаб, вони кинули кілька гранат і було по всьому. В тій катавасії згинуло всім хлопців, між ними був відомий відвагою кіннотник Куля і з мого почоту старшина Сурмач. З рештою відділу вдалося мені, ледве захопивши зброю, увійти в ліс. До нас долучилося сімнадцять урятованих німців. Кілька з них було без зброї, а навіть один вискочив лише в білизні. Совети пустили в рух тяжку зброю, а коли розвіднілося, почали нас переслідувати советські літаки.

Груба верства снігу обтяжувала наше просування. Вибираючи непроглядну дорогу, за годину ми більше не робили, як три кілометри. Треба було що певний час змінити стрільців, які протоптували стежки. В глибині лісу випадково зустрівся з чотою Летуна. Пройти фронт було неможливо тому, що советські частини були сконцентровані і творили на цьому відтинку суцільний фронт. Направивши німців на Підгірці, я скликав старшинську нараду.

Становище було всім ясне. Брак харчів, мала рухливість відділу не давали жодного права пускатися в глибше советське запілля. Затриматися з відділом на день у фронтовій смузі було надто ризиковно. Треба було також узяти під увагу настрої людей. Перевтомлене стрілецьтво було

байдуже до всього. На короткому відпочинку лягав один чи другий стрілець на сніг і не хотів далі рухатися. Йому було все одно, де вмирати. Їх опритомнювали лише командири, доказуючи потребу боротьби з ворогом, що вимагала багато посвяти й витривалости.

Рішенням старшинської ради було: треба перейти з відділом у німецьке запілля фронту і з весною, коли зазеленіють корчі, вирушити в дорогу на Волинь. За той час, можливо, наступлять на фронті якісь зміни, більше сприятливі нашим замірам. Того ж самого дня, завдяки тим німцям, яких ми направили на Підгірці, нам удалося нав'язати контакт з першою німецькою лінією і перейти фронт.

В ГАЛИЧИНІ

Не орієнтуючися в розташуванні дальших німецьких фронтових частин, початково я перейшов з відділом на північ автостради Львів-Броди з надією, що зазначений на карті комплекс соколівських лісів буде для нас добрим пристановищем. Одначе в дуже скорому часі виявилось, що воно не так. Після ознайомлення з тереном і за розвідочними даними, що їх ми зібрали, ситуація не була така сприятлива, як ми розраховували.

В селі Ожидові містився штаб 13-го корпусу німецької армії. В околиці села Соколівки знаходилося більше з'єднання советських партизан. Через те, що німці намагалися їх знеутралізувати, терен для нас був небезпечний і для того, щоб пережити тут перехід фронту, зовсім не надавався. Тим більше, що деякі села в тому терені були мішані з поляками.

Тиждень часу перебували ми в терені, де властиво село Брахівка було для нас і для відділу самооборони Малиновича-Летуна (якого ми там зустріли і залишили) вихідною базою.

Німці, перепустивши нас через передову лінію фронту, не лишили нас у спокою. Різними способами намагалися відновити з нами зв'язок, щоб тим самим, хоч частково забезпечити своє запілля. З уваги на існуючу ситуацію і щоб зникнути з засягу переслідування німцями, треба було шукати нової розв'язки.

Відбувши кілька сутічок в тих лісах з невеликими стежами советської партизанки та польськими боївками, які з ними співпрацювали, ми перейшли назад автостраду на південь в трикутник Броди-Красне-Золочів. Цей терен поміж головними дорогами, які являлися артеріями німецького фронту, на диво був у тому часі спокійний. Беручи під увагу моє завдання і всі можливості перетривати перехід фронту в тому терені, я вирішив розбити сотню на рої і розмістити їх по селах. За допомогою орг. сітки (б) люди поодиноких роїв були розподілені по родинах, в котрих легко було примінити легенду, та частково забезпечені фальшивими документами. При чому, зв'язок був домовлений і на випадок потреби сотня могла бути протягом однієї ночі знову цілою бойовою одиницею. Таку тимчасову розв'язку ми примінили в дійсності німецького заплілля. Натомість, щоб достосуватися до вимог самого факту переходу і советського заплілля, я наказав бійцям копати криївки. Прихильне ставлення і свідомість національного обов'язку населення давали запоруку успішности плану.

Паралельно з відступом німецького східнього фронту, валки біженців цивільного населення центральних і західніх земель України чимраз то збільшувалися. Щоб не пасти вдруге в підсоветську дійсність, старалися якнайдалше відійти від фронту на захід. Деякі з них зупинилися в околицях Львова, а дехто пішов і далі — залежно від особистих міркувань чи обставин.

Тому, що стабілізації фронту під Бродами ніхто не міг передбачати, на початках в цій смузї витворилася неначе порожняча орг. людей. Всі вже причаїлися і чекали приходу советів. Згодом низові клітини орг. сітки відновили свою діяльність. Натомість верхівка, яка свого часу відійшла в глибше заплілля фронту, була відсутня і не було з ким вирішувати важливіших справ. Для швидшого налагодження зв'язку та щоб зорієнтуватися в загальному світовому положенні, я з вишкільним старшиною Андрієм вибралися до Львова.

Життя цивільної адміністрації та державних установ в той час у Львові проходило начебто нормальним руслом окупованого міста. На вулицях був пожвавлений рух військових машин і пішоходів. Після відвідин ряду знайомих — зокрема Андрій мав їх чимало — ми довідалися про настрої дня. Цивільне населення відчувало поважний брак харчів. Навіть на чорному ринку важко було їх дістати. Німецький терор не зменшався, хоч їх програма була ясна кожному.

Загал в основному панічно боявся приходу советів. Люди пакували свої валізки і з відчуттям якоїсь місії або без нього вибиралися на Захід.

Користуючися нагодою, я відвідав Львівську Оперу, де якраз ставили «Аїду» і «Кармен». Нарядно зодягнена публіка, світло, м'які крісла та килими впливали на мене пригноблююче. Я блукав думками по пройдених дорогах партизанського життя та проаналізовував картину, яку змалювали наші знайомі у Львові. Почуття відповідальності за мій відділ і якась неописана прив'язаність до подій, тягли мене назад до бійців у ліс. Після кількох днів ми повернулися до залишеного відділу.

Моя поїздка до Львова не увінчалась успіхом тому, що попасти на зв'язок з вищим проводом в таких умовах була справа не така проста й легка. А склалися на це не тільки умови. Вояк без партійного квитка не користувався повним довір'ям.

Для остаточного в'яснення моїх завдань на терені Галичини в цій ситуації, я вислав розвідницю Олю для нав'язання контакту з Волинським Проводом УПА. На жаль, Оля з невідомих мені тоді причин, не повернулася. Щойно по довшому часі, коли устabilізувався фронт під Бродами, вдалося мені нав'язати зв'язок з обласним провідником Блакитним, а через нього з Волошином-Павленком. Наше листування грипсами йшло чомусь дуже пиняво і на мій опис нашого положення, справа відділу не була остаточно вирішена. Згідно з наказом Волошина-Павленка, треба було чекати змін на фронті на місці розположення відділу і вести безпощадну війну з німцями. А місцеві обставини диктували зовсім що інше.

Був кінець квітня. Корчі давно зазеленіли, а фронт і далі стояв під Бродами, хоч з одної як і другої сторони під звуки гармат провадилася напружена підготовча робота штабів ворожих собі армій.

Совети посилювали фронт новими дивізіями, готуючися до наступу. Німці скріплювали свою оборону та очищали від ворогів запілля. У вільних досі селах, як Закомар'я, Підлісся і Ангелівка, де ми перебували, розташувалися частинно німецькі троси (господарські частини) та міняючися, квартирували відділ танків і протилетунської артилерії. Наша дотеперішня конспірація поміж цивільним населенням виявилася непрактичною. Агенти польської поліції зі Золочева і деякі люди з «Гіві» (допоміжні частини німецької армії), які входили в склад німецьких господарських частин, ставали нам загрозою деконспірації.

Сотенний Гамалія, один чотовий і чотирьох стрільців були першими, що попалися через них в руки Гестапо. Щоб їх врятувати, я використав колишній зв'язок з німцями з часу крем'янецьких переговорів.

Заскочений тим фактом, я заалармував стрільців і найближчої ночі відділ зібрався в лісі Гавареччина в повному озброєнні і з військовим вирядом, як був перед тим. Ми знову стали перед дилемою: що нам робити?

Ситуація диктувала відійти з того терену в ще глибше запілля. Дістатися на Волинь через устabilізований фронт було неможливо. Почуття обов'язку перед наказом моїх військових зверхників перемогло всякі сумніви.

Основну сотню Гамалії я прикріпив до терену лісів Гавареччини. Один вибраний рій вислав на північ автостради, щоб тримався теренів Брахівки, де ми спочатку перебували, а сам з почотом заквартирував в гаївці в лісі між Підліссям і Ожидовом. В цей спосіб я створив обставини для повного виконання наказу Командування УПА. Підпорядкований мені відділ мав всі можливі вигляди перечекати пересування большевицького фронту вперед і залишитися в його запіллі.

Очікуючи цього, ми спокійно — якщо можна говорити про спокій у цих умовах — приготувалися до дальших завдань вже в большевицькому запіллі. Ми вивчали терени, якими мали просуватися вперед, відновляли в своїй пам'яті зв'язки, намічували свої постой і бази. Ми мали пройти через терен, де довго оперували, де набували досвіду і гарту, де з молодих селянських хлопців, робітників, студентів вирости ми в справжніх повстанців і бійців. Де ми, на решті, мали свої великі успіхи і де на нас чекали наші друзі, знайомі, найближчі нам наші рідні.

Я і моє найближче оточення очікували з напруженням використання тих шансів. Пережиті пригоди і безпосередня зустріч з присмаками фронту змушували кожного з нас поважніше ставитися до майбутнього. Ми глибоко вірили, що звільнені від тиску шкідливої контролю організаційних «друзів-провідників», ми мали стати справжньою понадпартійною, всенародньою збройною одиницею, частиною такої ж УПА.

І нагло в перших днях травня 1944 року я одержав грипса від Волошина-Павленка такого змісту: «Друже Курінний! Сотню Гамалії передайте курінному Наливайкові, котрий в скорому часі до Вас зголоситься, а Ви маєте під-

порядкуватися зарядженням обласного провідника Блакитного. Слава Україні! Павленко».

Цього доручення я не злегковажив, ані не шукав вияснень. Все бо було аж надто ясно.

15-го травня 1944 року сотню Гамалії²⁵⁾ я передав Наливайкові. Після стільки спільних боїв, після стільки місяців безперервної боротьби і безконечних небезпек, я попростався з останньою своєю частиною. Цим моє завдання курінного було закінчене.

Ясно, що на зустріч визначену з обласним СБ-істом Блакитним я не пішов.

І так прийшов кінець моїм бойово-повстанським діям в рядах УПА. Гіркий кінець великих мрій, безнастанного ризику і посвяти.

ПРИМІТКИ

1) Цугорка Дмитро, помер на еміграції в Міттенвальді, Баварія. Химинець Василь, помер на еміграції, в сані священика в Канаді. Перший і другий були абсолювентами торговельної академії в Ужгороді, Чехословаччина.

2) Не тільки тоді агітація і «докази» гальмували чи припиняли всю конструктивну роботу. Така зловредна робота ведеться і даліше. Див. III частину цього Збірника — Ред.

3) На місце полк. Сушка, іноді приїздив сот. С.С. так, як вони зовнішнім виглядом були до себе подібні, цей останній часто, де було потрібно, виступав в його імені.

4) Див. у III частині «Дороговказ з Житомира» — Ред.

5) Помилково подано Клим, в дійсності його псевдонім був Клен, а справжнє ім'я Остапчук Михайло, родом з Верби.

6) Пані Лебединська — Ред.

7) У дійсності, Яворенко (Басюк Тиміш з с. Борсуків, розстріляний СБ-ки) вчився у Кооперативній Гімназії у Крем'янці, а в 1940 р. був покликаний до Ч.А. і там закінчив старшинську школу зі ступенем лейтенанта — Ред.

8) Сотник Семенюк-Орлик помер на еміграції в Англії, будучи в сані священика.

9) По приході советів в 1945 р. Леонід Яськевич (Камінь) і Борис Прокопович стали на службу МГБ і в так званих відділах стрибків винищували українське підпілля і УПА. Яськевич був полковником, а Прокопович його заступником. За собачу службу те саме МГБ в

1947 р. через воєнний трибунал засудило їх на 25 років в'язниці, а для їх родин і населення було подано, що їх зловила бандерівська банда. Відділи стрибків (істребітельні отряди) склалися з комсомольців, бувших сов. партизан та всякої «шантрапи». Підлягали вони безпосередньо МГБ, т. зв. відділові ББ (бандерівська боротьба).

10) Село Антонівці і в підсоветській дійсності було однією з найдовше тривалих баз УПА. З тієї причини, в 1948 р. совети його зліквідували, а на місце села посадили посадку.

11) Генадій Литвинович-Литвин, абсолютний лісового відділу Рільничої Школи Крем'янецького Ліцею в Білокриниці.

12) У тій акції Шуляк був разом з Чорним — Ред.

13) Володимир Потій-Троян, помер на еміграції в ГанOVERI, Німеччина.

14) Як і Клен, Вусатий (Серчишин Іван з Острога) прийшов у загін Хрона із третього курсу Лісової Школи в Білокриниці після розстрілу Гестапом сот. Павла Гарячого. Два місяці пізніше СБ розстріляла також Чорноту (Штуль Василь, брат Олега) — Ред.

15) Федір Польовий-Поль, загинув в рядах УПА.

16) Провідник грузинів Альоша, старший лейтенант сов. армії, очолював банду в складі 8 чоловік. Ми з Литвином робили на неї засідку на хуторі Зелений Клин, а пізніше ця сама група становила ланку мінометників в сотні Юрка.

17) У дійсності, Іра дісталася окружною дорогою до Стіжка, а звідти, разом з К., у Голуби. Зв'язковий ОУН їх перевів до Сапанова, а потім дальшими зв'язками вони переїхали у Львів — Ред.

18) Гузоватий-Очеретенко, згинув в рядах УПА.

19) Ірина К.-Іра, виїхала до Львова до своєї сестри Олі (яка була балериною в театрі ім. І. Франка), а пізніше у Відні продовжувала студії медицини. Працюючи в бактеріологічному відділі при університеті, заразилась і померла в січні 1945 р.

20) Недзведський Микола-Хрін, загинув в боротьбі з советами напередодні капітуляції в 1945 р. в рядах української дивізії Галичина.

21) У бою під Цуманем загинули: Пшеничний Іван з Сапанова, що віз мене з Литвином на Полісся, Риба, Паляниця та інші. Разом 36 чоловіків.

22) Роман Шухевич-Бурлаченко, з Туників, разом із іншими членами ОУН міста Крем'янця, як Рузя Недзведська і Сергій Тетерин, в 1945 р. засуджені советами на 25 років в'язниці.

23) Старший лейтенант Альоша, після смерті провідника групи грузинів, був його заступником і тому перебрав те саме псевдо.

24) Оля, попавши в підсоветську дійсність, не могла відшукати зв'язку до головних командирів УПА на Волині і влючилася у підпільну боротьбу. Щойно весною 1949 р. рівенське МГБ арештувало Олю на хуторі Мартинівка і засудило на 25 років в'язниці.

25) Згідно з відомостями, які я мав з советського запілля, сотня Панаса була розбита при переході фронту, а сотня Гамалії була розбита советською партизанкою на терені Сокальщини.

ДРУГА ЧАСТИНА

Літописи

МАКСИМ СКОРУПСЬКИЙ — МАКС

I - Літопис одного волинського села

Говорять останні звіти

ВСТУП

Ширші вістки про дію нашої партизанки у Дубенському повіті під советською дійсністю (тоді він вже був переіменований на Вербський район) під кінець Другої світової війни і у першій фазі після її закінчення, приніс на Захід Клен (це псевдонім і його помилково подано Клим на 75 стор. першого видання книги «У наступах і відступах» — Редколегія). З доручення Референтури Крайових справ, він був на Волині в 1946 році і звітливо приніс багато цінних вісток про дію українського збройного спротиву проти советів. Між матеріалами була також згадка про малий, але дуже рухливий відділ УПА в околицях Смиги біля шляху Крем'янець-Дубно. Була також більша згадка про дію у ньому якоїсь дівчини. Не було однак мови ні про ім'я ні про псевдо цією людини. Справа цього відділу і невідомої дівчини на тому затрималась і матеріали про це, разом з іншими, що їх приніс Клен, пішли в архіви.

Згодом, під кінець п'ятдесятих років, після прибуття на Захід ще одного нового чоловіка, походженням також якраз із Дубенського повіту на Волині, мені попали в руки нові матеріали про дію УПА у цьому повіті, і зокрема — в околицях Смиги. На їх основі, мені вдалося встановити дуже докладні дані відносно складу та оперативних дій одного відділу і переконатися, що розходитьсь про той самий відділ, про якого згадувалось у матеріалах Клена. Одні і другі послужили мені до опрацювання документарних даних п. н. «Оля, кур'єрка УПА». Вже не пригадую чому,

я зволікав з їхньою публікацією і щойно весною 1969 року показав їх в одній розмові моєму приятелеві Ярославу Гайвасу. Від нього я удостоївся тоді дружніх закидів за те, що ще не опублікував так цінних документів. Це вже найвища пора на друк таких справ, нагадав він мені листом кілька днів пізніше. Після цього я передав дещо до преси, а решта так і залишилася невикористаною.

Дещо пізніше, на початку сімдесятих років, я познайомився із довгим звітом Степана Позняка в «Українському Слові» в Парижі. Родом він із села Веселівка коло Крем'янця і, маючи можливість побувати у рідному селі, він спритно звідав всю околицю та описав про це у пресі (той репортаж читач знайде у цьому тижневику чч. 1464-1471 — Редколегія). За посередництвом «УС» я з ним відразу познайомився і Ст. Позняк мене вкрай здивував обширністю, багатством і ясністю привезених вісток. Він мені розповів між іншим про дію УПА у тих околицях вже після війни і його розповідь зовсім покривалась із матеріялами про цю дію, про які я щойно згадував. Мало того, вона їх поширювала і значно побільшувала. Я був настільки здивований вістками Степана Позняка, що у мені почала родитися думка недовір'я до всього почутого: а якщо під вісткою про розмах партизанської дії приховується чиесь бажання блиснути багатством відомостей про наше бойове підпілля? або, може це КГБ є майстром «матеріялів» з метою якоїсь цілево продуманої диверсії і це воно виготовило всю затію? Перевірити ці вістки мені вже не вдалося і я відмітив їх, як непевні аж до повної перевірки.

В 1979 році прибув на Захід мій давний знайомий, Граб (партизанський псевдонім). Він був в Україні в 1947 році — також на доручення згаданої на початку Референтури — але замість вернутися того самого року, після виконання дорученого завдання, він вернувся щойно літом 1979 року, себто 32 роки пізніше. Між відомостями, які він приніс про Дубенщину і про Крем'яничину, я знайшов повне підтвердження вісток Степана Позняка. Тепер мої вагання і попередження зникли і я був упевнений, що всі матеріяли, які попередньо були у моїх руках є автентичні. Ставало ясним, який величезний вклад дала Волинь у збройний спротив советській окупації і які неймовірні жертви дав весь український народ в обороні своїх прав. Ще більшу жертву, ще більші страждання понесла наша Лемківщина. «Немає сумніву — як писав у згаданому листі Я. Гайвас — що боротьба УПА була безпосередньою причиною ліквідації

Лемківщини, що є одною з найболючіших трагедій збройної боротьби: українське плем'я, одно з найстарших, яке перетривало тисячоліття, перестало існувати через чиїсь помилки.» Але це вже інша справа...

Підтверджені вістки відносилися тільки до двох повітів, Дубенського і Крем'янецького, і не заторкували інших районів, але знаючи волинську дійсність, можна твердити без найменшого вагання, що цей спротив вівся по всій Волині, питомими засобами для кожної околиці, в залежності від темпераменту місцевого командира і від природних умов даної околиці. Той факт, що ген. Чупринка впав на фронтівій стійці, а його наступник Леміш-Кук заломився на тій стійці і пішов у сліпий кут, з якого виходу не було, затягнувши туди мабуть ще не одного іншого зі свого середовища, — нічого не змінив. Розпочатий змаг УПА Бульби, що його пізніше, весною 1943 року, бандерівці перебрали від нього після рішення своєї лютневої Конференції того самого року — «...до чого бандерівці не люблять признатись», як писав Я. Гайвас у тому самому листі — мусів дійти до свого закінчення, принайменше до закінчення тими формами, якими він розпочався і жертвенно вівся.

Хоч ворог не мінявся, але мінялися його засоби, а тому мусіли мінятися люди і методи спротиву. Із несподуманої масової боротьби змаг не міг не перейти у форми спротиву малими й рухливими підпільними збройними відділами.

Маючи широкі, цінні й повністю підтверджені вістки про події на цьому маленькому районі України, я переформував перший вид у формі «Оля, кур'єрка УПА», і подаю тепер, на основі поширених звітів, під назвою «Літопис одного волинського села». Жалію однак, що мені не довелося мати нової оцінки Я.Г., яка напевно була б так само як і перша гаряче-прихильна і схвальна. Хоч і не маю певности у тому, що мені вдасться ці нові матеріяли опублікувати, уважаю все таки, що було моїм обов'язком зробити цей вклад для дійсного й безстороннього пізнання нашого недавнього минулого.

ГАРТ ПІДПІЛЛЯ

Під кінець зими 1944 року, опинились ми, частина Групи УПА-Схід і команда куреня (див. останній розділ, "В Галичині", спогадів «У наступах і відступах» — прим. Ред.), у трикутнику Броди-Красне-Золочів з метою переждати, щоби фронт перекотився даліше на захід і розпочати тоді рейд назад на схід, на території вже під советською окупацією. Група була створена на території Крем'янецьчини на початку року, коли тут зконцентрувалася поважна кількість повстанських загонів УПА і її очолив, з наказу головного командування, провідник Леміш-Коваль. Це він призначив мене командиром згаданої частини і дав вказівки перейти в Галичину, прикріпитись в означеній ділянці та чекати дальших вказівок відносно відворотного маршу чи дій на галицькому терені. Але це було завдання загального характеру, а з огляду на те, що фронт, покищо, устативувався і на советській стороні він був настільки суцільний, що про його прорив не могло бути мови — треба було встановити рамки нашої конкретної дії на цьому терені. А це можна б було успішно зробити тільки тоді, коли б вдалося встановити мій зв'язок з провідником Групи, який залишився по другому боці фронту. Тож моїм рішенням було, не зволікаючи, вислати зв'язкового на схід з метою віднайдіння контакту з Лемішем, щоб одержати від нього точніші вказівки.

До легких справ моє рішення не належало. Зв'язковий мусів бути всіма якостями людини, як духовими так і фізичними, на висоті свого завдання: знайти за всяку ціну «дірку» в німецькій і в советській фронтних лініях, нею пролізти на другу сторону у советське запілля, віднайти зв'язок з підпіллям і добратися до командира Групи, який, згідно з вказівками перед моїм відходом у Галичину, мав би перебувати у с. Лідихів або в його околицях і потім, подібним шляхом, вернутися назад до частини у згаданому трикутнику. Очевидно, що Леміш міг у міжчасі змінити місце свого перебування та перейти у глибше підпілля, бо стабілізація фронту означала енергійне пожвавлення советської контррозвідки у власному запіллі. До вишукування українського провідного активу підпілля совети прив'язували незвичайно велику увагу і тому засиджуватися на одному місці не було доцільно і легко. Праця зв'язкового в таких умовах була дуже складною і небезпечною. До такого завдання могла взятись тільки Оля.

Бистра у роздумах, завжди логічна у своїх висновках, скоро в оцінках, дуже обережна у складних ситуаціях, але безприкладно відважна перед обличчям небезпеки — Оля завжди була там, де її якраз найбільше потребували і давала зразки успішности та діловости чи то у розвідці, чи то у виконанні важного зв'язку.

Перший раз я її побачив на наше Різдво в 1944 році, яке я провів з одною частиною Групи Південь в селі Обгові у північно-східній Крем'яничині. Тут Оля виконувала якісь місцеві справи і мене познайомив з нею Бурлаченко. Він знав дещо більше, як виходило з його розповіді, про неї і про її діяльність в минулому. Молода, десь біля 25-26 років, brunетка, симпатична і з милим голосом дівчина, Оля не звернула тоді на себе моєї якоїсь окремої уваги і ми обмінялися заледве кількома банальними фразами. Складність тодішнього часу в обставинах недалекого фронту і постійних боїв з большевицькою партизанкою — і мої думки про Іру, що ніяк не хотіли притихати — була настільки великою та абсорбуючою всю увагу людини, що на жарти, навіть і з милою дівчиною, не могло бути мови.

Дещо пізніше, коли советська партизанка, яка постійно посувалася перед фронтом і не давала нам можливости вклинитись, почерез фронтові лінії, назад у волинські ліси, почала нас всебільше витискати дальше на захід, я знов бачив два або три рази Олю то у штабі Енея то у штабі Леміша-Коваля. Увагу мою вона більше притягнула щойно тоді, коли, у перших днях лютого, виринула справа потреби переговорів УПА з одною фронтовою групою Вермахту у Крем'янці. У делегації УПА, яка із с. Колодного у південній Крем'яничині біля Галичини виїхала до Крем'янця, щоби стрінутися з німецькою делегацією, була також Оля. Ще більше вона мене зацікавила, коли я довідався, що Оля володіє німецькою мовою. Це було причиною того, що її долучено до військовиків.

Походженням своїм Оля Горошко була з Вишнівця, з родини вбогого кушніра. Там вона кінчила сім клас народної школи, а тому, що батько дуже бажав, щоб його донька здобула собі якийсь фах — кушнірство ж не для дівчини, повторяв він, хоч все таки бажав її навчити цього діла — то Оля напередодні німецько-польської війни закінчила, таки у самому Вишнівці, курси домашніх господинь. Не дали вони молодій дівчині так бажаного батьком фаху, але зате відкрили очі на цілий ряд явищ і це позначилося на її дальшому житті.

Чи то вона почала вже тоді мати якісь контакти із юнацтвом ОУН, чи то за покликом якихсь далеких слідів у крові, що звали її до відкривань і до пізнання нових обривів — у кожному разі із приходом советів у вересні 1939 року на Волинь Оля Горошко вирушає за Буг. Тут вона сразу опиняється у холмському таборі біженців, а потім шлях перед нею стелиться у Берлін, а ще пізніше — вона є у Дрездені. Спочатку важко працює у фабриці текстильних виробів. Тут набуває першого важкого для дівчини гарту і тут гостриться її темперамент, як у підході до фізичних труднощів так і у підході до людей. З умовин волинського підлітка вона раптом, без переходових засобів часу, переходить у умови повно-зрілої людини. У Дрездені їй вдається влаштуватися на роботу в одній родині і саме тут, у відносно приязній атмосфері старої німецької родини, Олі вдається опанувати біглість у вислові німецькою мовою та використати свої знання домашньої господині.

Вертається Оля у Вишнівець до батьківського дому вже під осінь 1941 року, але вдома залишається дуже коротко. Прийшлося подумати про засоби на життя і вона влаштувалася на працю перекладачем у бюро ляндрвірта Штайгера, у самому таки Вишнівці. З приводу її такого цікавого становища в осідку Вишнівецького району, якому, рішенням німецької цивільної адміністрації, підлягали також райони Заруддя і Вишгородку, на Олю почали приглядатись уважніше бандерівці і поволі її втягали під свої впливи. Кілька патріотичних розмов і намов і вона погодилася співпрацювати з їх сіткою та передавати їм все, що знатиме про працю, думки і, якщо можливо про це довідатись, також про пляни ляндрвірта. Олі вдалося без труднощів досягнути довір'я Штайгера, зокрема після кількох його, трохи примітивних, спроб, що ними хотів німак випробувати молоду дівчину. Він часто десь виходив, але постійно лишав на столі то певні суми грошей, то різні папери, а навіть свою пістолу. По кількох таких маневрах німак почав ставитись до дівчини прихильно і уважно прислухався до її різних зауваг.

Впевнившись в тому, що Штайгер має до неї довір'я і що він не слідкує за її розмовами з різними людьми, Оля почала виконувати свої завдання. Їй вдавалися дуже успішно всіляких сільсько-господарських заряджень німецької адміністрації. Дуже цінними були її повідомлення про задуми ляндрвірта робити наскоки на села за допомогою поліції і

жандармів. Штайгер намагався скрізь підкреслити брутальну силу німців, якій місцеве населення мусить беззастережно підкоритись і наскоки його на села довкруги Вишнівця під кінець 1942 року мали якраз на меті показати селянам ту силу німецької машини та держати їх таким чином у постійному страху і у невільничому підданстві. Цей німак мав у собі більше рисів грубого поліциста, ніж районowego господаря.

Використовування української поліції для держання під послухом волинського села почало переходити межі і поліція почала відмовлятися від виїздів на села разом з німецькою жандармерією. Коли вона їхала сама, їй завжди вдавалося уникнути ексцесів, вдоволитись зібранням малого контингенту сільсько-господарських продуктів та виминути будь-які арешти. Наколи ж з українською поліцією їхали німецькі жандарми, ніколи не могло обійтися без брутальности німаків, арештів селян і ясних проявів невдоволення українських поліцаїв. Не міг не помітити цього і Штайгер і в нього почала проявлятися настанова невдоволення до свого українського оточення, а в тому і до Олі, яка всіма можливими засобами старалася боронити українських селян.

Усі ці прояви нової атмосфери довкола німецької адміністрації, що їх запримичувала дівчина, вона сумлінно передавала своїм організаційним зверхникам і її віддана дія зберегла не одне село довкруги Вишнівця від німецьких прикрих наскоків і не одного селянина від арешту. Напруження між українською поліцією і німаками зростало так, як і згущувалися хмари над головою молодої дівчини. Це був час, коли від половини жовтня 1942 року, почали на Крем'яничині проявлятися дії мельниківських боївків, а згодом, від половини грудня і бандерівських.

Події почали йти приспішеною ходою з ментом, коли в січні 1943 року мельниківська боївка зробила напад на в'язницю в Дубні і звільнила звіттіля всіх в'язнів, а місяць приблизно пізніше те саме зробила бандерівська боївка з в'язницею в Крем'янці. Німці повели широко нагінку на населення і заарештували найвидніших громадян з метою обезголовити українську громаду на Волині. Тоді поважна частина української поліції покинула свої становища і зі зброєю, амуніцією та з умундурованням перейшла у підпілля. У лісі почали зростати загони партизанських відділів одного й другого українських політичних середовищ. Після збройної дії Поліської Січі-УПА Бульби на Поліссі, яка

під кінець 1941 року перетворилась на УПА, це був початок нової хвилі організованої збройної боротьби, початок ставлення на ноги нових засобів чіткої української самооборони, поруч УПА Бульби на Поліссі і на північній Волині.

Ця нова хвиля протинімецького спротиву волинського населення захватила за собою також Олю у Вишнівці. Вона покидає своє становище перекладача і переходить у підпілля. Майже до осені 1943 року вона перебуває у «цивільному» підпіллі на Крем'яничині, виконуючи різні доручення у ділянці зв'язку й розвідки. Щойно у жовтні дістає доручення з'явитись у команді Групи УПА-Південь і там якраз я її побачив три місяці пізніше.

У постійних переходах з одної місцевости у другу, ми готовились до нових умов змагання під советською окупацією. Фронт невпинно наближався в нашому напрямку і нашим найпершим завданням була підготовка до переходу фронту. Теоретично, кожна Група була прикріплена до певної місцевости, мала там «притаїтись», перечекати перехід фронту та увійти відтак у нові умови дії-боротьби. Але перехід советської лінії фронту був дуже трудний, совети знали вагу і значення боротьби з українськими повстанчими загонами і доклали всіх зусиль, щоби не допускати проникань українських повстанчих груп у своє запілля. З цією метою їхня фронтова лінія попихала перед собою свої власні партизанські з'єднання, які вміли краще з нами боротись, ніж регулярні частини Червоної армії, вони нас краще вишукували і якщо їм не вдавалося знищувати наші загоны, то вони намагалися нас відкидати все далше на захід. Саме таким чином наше з'єднання опинилось у згаданому трикутнику Броди-Красне-Золочів, де нас і застала весна 1944 року. Щоби встановити зв'язок з провідником Лемішем, якому я тоді підлягав і який вже знаходився у советському запіллі та одержати від нього оперативні вказівки, я вирішив вислати Олю почерез фронт на зв'язок до нього.

Для переведення цієї делікатної та важної для нас місії мій вибір впав на Олю і він спирався на таку підбудову: більше, як пересічний досвід дівчини на протязі довгого підпільного й партизанського життя, спокійне розважання навіть у найбільше складних ситуаціях та швидке рішення і добре знання Леміша. Мені здавалося, що зпоміж усіх наявних евентуальних кандидатів на зв'язок, а їх не було більше, як сім або вісім, та дівчина має найкращі вигляди для успішного переведення наміченої роботи. Беручи на

увагу всю складність завдання, Оля не мала брати зі собою жадного писемного, відкритого чи зашрифтованого, післання. Її звіт мав бути усний і вона до нього належно приготувилася.

Підготовка довго не тривала. З наявних у мене карт, дівчина вивчила весь терен на призначеному місці для переходу фронту, як рівнож найближчі сумежні для випадку, наколи б їй прийшлося змінити трасу переходу, і ми разом з нею розбудували легенду її життя і причини, які її вели почерез фронт на схід. Оля жартувала, безупинно сміялася і дотепно пробувала змалювати свою майбутню стрічу з нашим підпіллям за фронтом. Нікому ні на мить не приходила до голови думка, що перехід почерез фронт може їй не вдатися, чи що вона може впасти у якусь пастку за фронтом. Про невдачу з віднайденням зв'язку з підпіллям — не було навіть мови. Таке припущення не зроджувалося в наших головах.

Вже смеркло, коли ми вийшли з моєї квартири. Я провів Олю і її місцевого провідника до недалекого ліска і тут з нею попрощався, побажавши їй доброї дороги. Дівчина засміялася і відповіла, що зголоситься до мене за кілька днів і тоді всі разом вернемося на схід...

Нетерпляче і дарма ми ждали на її поворот.

ПЕРЕХІД ФРОНТУ

Організаційна підпільна сітка в Галичині допровадила Олю до села Ясенів на шляху Золочів-Броди, а далше, перехід німецької фронтової лінії та відтак советської і віднайдення нового зв'язку до Леміша — належали до сприту дівчини і нашої химерної долі. Оля, в одержі молодої селянки, мала вдавати із себе втікачку від німців, які її забрали для копання окопів і тягнули разом з іншими подібними до неї поки їй не вдалося втікти від них. Ось тепер вона і вертається назад у свої рідні околиці Крем'янця.

Німецьку лінію за селом у лісі їй вдалося перейти без найменших труднощів і з вірою у таке саме щастя в наступному переході, пішла вона в напрямку советських застав, що мали бути десь тут недалеко. Не зважаючи на свій обережний хід нічним лісом, Оля все таки наткнулась на якийсь висунений советський пост і викликала стрілянина.

Щастя проте її не покидало і вона відірвалась від застави і швидко почала віддалюватись від неї, але, втікаючи, загубила первісну орієнтацію і пішла якимсь полем наздогад. Дівчина раділа, що вдалося відірватися від фронту і позбутися переслідувань. Хоч як важкою була хода по весняній рілі, зв'язкова дівчина невпинно йшла все даліше і даліше.

Світанок застав Олю на полі, якому, здавалось, немає кінця. Вона опинилася раптом серед решток якоїсь мокрої соломи, перемішаної із землею. Це було зимове сховище буряків або бараболь, які звідси недавно, видно, вивезли, а лишилась тільки неглибока яма і решти соломи. Тут вона вирішила трохи відпочити і передумати дальшу дію.

Коли добре розвиднилось, дівчина зовсім впевнено розпізнала, на віддалі кількасот метрів, забудови лідіхівського фільварку. Вона вже вирішила попрямувати до нього, коли, приглядаючися більш уважно, побачила біля фільварку рух людей. Почекавши ще трохи, Оля без труднощів переконалася, що це вояки Червоної армії. Дівчина щільно прилягла до мокрої землі, намагаючися прикритись рештками мокрої соломи. Тут довелося їй пересидіти без найменшого руху цілий день, з надією, що під прикриттям ночі, вдасться відірватися від насиченої військом фронтової полоси. Вже добре смеркло, коли дівчина осмілилась вилізти зі своєї принагідної криївки і пуститись у дальшу дорогу. Вона надіялась віднайти зв'язок з підпільною сіткою у найближчому селі і дістатися до Леміша чи до його штабу. До Лідихова вертатись — у неї вже не було сміливости.

Марні були її надії. Тут советська дійсність вже була від двох місяців з усіма психологічними наслідками, як у широкого населення так і у всіх тих, хто був причетним до збройної боротьби. Всі встановлені клички до приходу советів стали недійсними. Довір'я міняло обличчя у важких умовах нової дійсности і люди не прив'язували майже ніякої уваги до кличок чужих людей, між якими тепер дуже часто з'являлись сексоти з добрими кличками. На Волині знов почали розуміти, навіть у бандерівських середовищах, значення добре засекреченого підпілля і довір'я не було запевнене навіть між добрими знайомствами, а що вже казати про мало знайомих або про чужих людей. Люди ставилися з підозрою до кожної чужої людини і в розмову не входили, коли Оля пробувала переводити мову на підпільні справи. Вони дивилися безвиразними очима на дівчину, кивали головами або просто відвертались і відходили. Нічого

їй не залипалось іншого до роботи, як пробиватись у більше знайомі околиці.

До самого Вишнівця Оля успішно боролася із наступами зневіри і міцно кріпила у собі надію успішного виконання свого завдання та щасливого повороту до друзів в околицях села Ясенів, які з такою самою впертістю чекали на поворот дівчини. Іскри віри в успіх помагали їй боротися з постійною навалюю труднощів дальшого проникання у запілля. Всі спроби зближення із сільським населенням, розшуки за його активним елементом, всі намагання віднайти кінці ниток, за допомогою раніше встановлених ключок, до організаційної сітки не знаходили жадного позитивного відголосу у співрозмовників. Навпаки, дівчина помічала на їхніх обличчях неприховану ворожість до себе, як тільки переводила, натяками, розмову про підпілля. У кращому випадку, коли не видно було ворожости, люди висловлювали нерозуміння Оліної теми або своєю втому. Перед дівчиною відкривалась якась зовсім нова сторінка у людських співвідносинах, з якою вона до тепер ніколи не стрічалась. Вона її не знала і до неї зовсім не була приготована.

Надії на успішний поворот маліли... І Оля почала думати про своє віддалення у дальші околиці з метою спокійного передумання свого положення.

Про закріплення у Вишнівці чи в його околицях — не могло бути мови. Тут її знали всі села. І хоч як поважною була її допомога майже у кожному селі, то про цю допомогу знали тільки відповідальні за бувшу організаційну сітку, а селяни знали Олю, як перекладача у бюро ляндрівта Штайгера. Потім, коли дівчина втікла з бюро і перейшла у підпілля, люди пізнали Олю, як активістку цього підпілля. Адже в 1943 році знехтовано всі принципи конспірації. Для чого мала служити зайва конспірація, коли ми повною парою йшли на шляху до самостійности, до власної держави? Не мало тоді найменшого значення те, що східний фронт наближався до нас швидкою ходюю і все вказувало на те, що за кілька місяців ми знов опинимось під новою советською окупацією (6. 11. 1943 р. большевики заняли Київ, 2. 2. 1944 р. — Рівне, Луцьк, Здолбунів, 21. 2. 1944 р. — Крем'янець — прим. Ред.) із зовсім новими умовинами до боротьби, до яких ми не були приготовані. Поставлений наголос на масовість боротьби восени 1943 року був настільки сильний, мобілізаційні точки працювали настільки рішучими заходами, що навіть коли всім став очевидним прихід большевиків — поворот у протилежну сторону, у спробу

нової конспірації, став вже безуспішний. Надто був розконспірований весь апарат широкого ведення партизанської боротьби, весь людський матеріал, всі засоби організації були на виду у кожному селі. І хоч Оля не належала до провідного активу і не була лідером у своєму районі, але все таки її знали у всіх селах довкола Вишнівця і їй не лишалося нічого іншого, як зникнути з виду всіх вчорашніх знайомих та перейти в іншу місцевість. У місцевість, де її менше знали або й зовсім не знали, але яку вона знала і там намагатися врости у нову дійсність і розглядатись за відповідними можливостями до якоїсь дії.

Оля вирішила покинути Крем'янецьку округу, яка тепер звалася районом, та перейти на Дубенщину, що була на північному боці Крем'янеччини. Там її менше знали, зате вона знала ці околиці не гірше від Крем'янеччини, головним чином її південну частину. Там вона надіялась успішніше закріпитись у терені перед тим, як розпочати нові кроки за розшуками якоїсь організаційної сітки. Не могло ж, міркувала вона, все зникнути безслідно, не могли всі розконспіровані люди піти на захід, хтось мусів лишитися, може десь далеко від людського ока по різних сховищах, але вони десь мусять бути тільки б знайти стежку до них.

Вже покидаючи поле лідихівського фільварку, дівчина відчула, що все її дотеперішнє життя, яке вона прожила на протязі останніх двох років, з його постійним страхом і напруженням у різних переходах, у сутичках із ворогом, з надіями на успішний вихід із кожної складної ситуації, з безмежною свідомою волею продовжувати розпочате діло разом з друзями, з якими політична доля переплела її призначення — що все це, хоч як свіжо стояло воно у пам'яті, нагадуючи до найменших деталей всі маршрути і завдання так виразно, що майже торкнутися можна до всього, все це належить до минулого, до пройденого і його треба залишити так, як залишають прочитану книгу. Розум ткав холодну думку, однак душа не хотіла годитися. У ній не переставав тліти маленький вогник надії, Оля навіть не здавала собі чітко справи — чому, але вона несміливо переконувала себе і намагалася вдержати у собі хоч іскри жару. Не давали їй спокою думки про друзів, які залишилися за фронтом і чекають на її вістки. В її руках мабуть доля відділу і його команди. Що вони думають про неї? Як вони вийдуть із ситуації і подолають важкі труднощі? Дівчині мимоволі потекли сльози з очей в наступі таких думок і стало дуже важко на душі. Але тільки на мент, бо холодний розум знов

узяв верх над розбурханим серцем і приневолив його втихомиритись. Відділ знає, думала, що вона мала перейти дві фронтові лінії, проникнути у советське запілля, віднайти кінці напевно порваних ниток зв'язку до проводу Групи-Схід і потім таким самим шляхом прийти назад. Макс свідомий того, подумала вона собі, що її завдання є дуже, дуже важке і якщо вона не повернеться за чотири дні, так як було домовлено перед відходом, то це означатиме, що або Оля впала на переході фронту туди чи назад або — під час розшуків за місцем перебування провідника. Прощайте, друзі, звернулася дівчина своїми думками до далеких товаришів.

НОВА ДІЙСНІСТЬ

На Дубенщині, після кілька-тижневих розшуків, молодій дівчині вдалося з початком червня встановити зв'язок із Тихим, одним з районових провідників СБ дубенського повіту.

В Олі знов заіскрилась надія, коли вона довідалась де-що про хід подій у новому підпіллі. Тихий також мусів покинути свої околиці з приходом фронту і відступити з якимсь відділом УПА аж до Галичини, але зпід села Колодне йому вдалося вернутися назад. Він уважав, що у своїй місцевості буде краще перечекати віддалення фронту, а потім вже уважно роздивитися на те, що можна дальше починати. Він не хотів відступати з Волині, а вже поготів — іти на захід. Про зв'язок до Леміша не треба тепер багато думати, сказав він наче про себе, а краще постаратися врости у місцеві умовини і роздумати над способами, якими можна б підважувати владу советів і не допускати до творення на Волині колгоспної системи, яка, якщо буде успішно переведена, стане основою для початків цієї влади. Большевики не є сильні, говорив він увесь час. Вони вже зовсім вичерпані трьох-річним веденням жахливої війни, бо до неї не були підготовані і вона, якщо і дасть їм перемогу над Гітлером, то зовсім положе їх на лопатки та дасть змогу для УПА стати паном ситуації на Україні. Тож нашим завданням, казав Тихий піднесено, не шукати бо-зна-що, а намагатись на кожному місці регулювати так народне життя, щоби воно нас наближувало до перемоги.

Тихий говорив так впевнено, наче б читав із відкритої книги і в Олі зростали надії. Може Тихий дійсно має слухність. До тепер вона не роздумувала багато над політичними заложеннями того всього, що робилося на Волині довкруги неї. Дівчина вдоволялася свідомістю того, що була дійсним актором кожного дня своєї ділянки і що воно не йшло у розріз з її душевними почуваннями. Коли селяни були у загрозі перед вибухом шаленого гніву Штайгера, вона спішила когось повідомити про це з метою попередити загроженних селян і таку свою роботу вважала за звичайну і нормальну. Коли з'явилась потреба самооборони перед німецькою поліційною сваволею, вона також включилась у неї, бо ця самооборона була нічим іншим, як продовженням того всього, що дівчина робила, будучи на становищі перекладачки в ляндрвірта Штайгера. А чи сьогоднішня дія не є продовженням вчорашньої? — питала себе Оля. Її вдумлива душа признавала повну слухність Тихому і вона ввійшла до його боївки.

Це вже не була боївка такого самого характеру, як тому два роки, коли хлопці із менж-більш військово підготованої молоді з'являлись у певному місці і під командою більш досвідченого свого товариша виконували визначену акцію і потім знов, наче тіні, зникали по своїх домах, де майже ніхто не помічав їхньої односторонньої відсутности. Тепер боївка складалась із кількох хлопців і на їхній дорозі до рідних домів були зірвані всі мости. Боївка була правдивим маленьким загonom партизанів у постійному поготівлі, перебувала переважно у сховищах і коли виходила у бойові рейди то верталася назад далекими дорогами, щоби лишити якнайменше сліду до місця свого перебування.

Боївка Тихого була якраз таким загonom. Вдень вона перебувала здебільша у своїх земляних криївках, з яких одна була у лісі між містечком Смигою і селом Стара Миколаївка недалеко шляху Крем'янець-Дубно, а друга — у лісі між селами Голуби і Лішня, що колись належав до дїбр Крем'янецького Ліцею і був призначений для лісових вправ Лісової Школи в Білокриниці. Тому, що перше сховище лежало майже у сусідстві місцевого Смершу у Смізі, боївка Тихого якось певніше себе почувала тут під так «поважною охороною». Всі бойові дії вона виконувала, звичайно, вночі. Так ведена дія успішно достосовувалася до нових умов, але вимагала від кожного повстанця поважне зусилля, щоб успішно переключитись на діяльність виключно нічною порою.

У склад групи входили одинадцять, вже досвідчених хлопців. Всі були в УПА від початків 1943 року, але в різних відділах і це тільки тепер, після переходу фронту, коли сотні були розбиті або повністю дисльоковані, вони створили цю групу. Всі були із поблизьких сіл і себе добре знали ще перед включенням в УПА, гармонійно між собою спаяні і без найменшої тіні страху навіть у найбільше складних бойових діях. Озброєні всі советською автоматичною зброєю, але слабою стороною кожного був брак потрібної амуніції. Вона скоро «зношувалась» і її треба було постійно відбирати у ворога. Це означало, що напади чи вступлення у бій з ворогом могли бути тільки тоді, коли впевненими були вигляди на перемогу. Кожний член групи зробив зобов'язання перед командиром і перед своїми товаришами не покидати місця бою так довго — виключивши, очевидно, скрайності, які заставлятимуть до іншої тактики — поки не впевниться, що там не лишилося ні одного доброго ворожого набоя. Харчів не бракувало. Запаси, зроблені під кінець минулого року, не всі були викриті советами чи їх сексотами і хлопці мали тепер змогу ними користуватися, не показуючися без потреби у селах. Відвідини родини чи знайомих зводилися до таких крайніх необхідностей, як зміна білизни чи деякої одежи.

В таких умовах почалася нова дійсність Олі.

Як правило, загін уникав бойових акцій у сусідстві сковищ, щоби не стягати більших облав на свій ліс. Тому доводилося шукати контактів з ворогом у дальших околицях. Найчастіше це робилося біля містечка Верба, де був районний осередок або в околицях Дубна. Олю тягнуло однак до іншої роботи. Вона привикла бачитися з різними людьми, бути у постійному контакті з ними, відчувати ритм їхнього життя, слідкувати за їхньою настановою і тим самим — здавати собі справу про напрями і виміри ворожого наступу. Від часу до часу хлопці приносили до сховища газету «Дубнівську Правду», що недавно почала виходити в Дубні. Але читати газету це не те саме, що слідкувати за явищами у їх безпосередній формі, у розмовах із людьми вимірювати народній пульс і глибину большевицького наступу на душу народу. Безперерйні заклики советського уряду до повстанців, що їх друкувала газета, про вихід із лісу та зголошування до райвідділів, про помилування тих всіх, хто послухає закликів, про вдячність населення Волині Червоній армії за її визволення зпід гніту німецького чобота, про успіхи на фронті — починало бути терпкою оскомою

в голові. Тому хотілося Олі вникнути у народ, навіть пірнути в юрбу ворога і побачити непідроблену дійсність. Вона часто говорила про це з Тихим. З ним поєднували її від певного часу якісь сильніші нитки від звичайної дружності бойових товаришів. Але Тихий відмахувався від розмов на такі теми, не вповні він розумів, або не хотів розуміти, їх вагу. Після довгих настоювань дівчини, і щоби позбутися розмови на ці теми, він сказав їй поговорити про це з Вільховим, який знає всю місцевість та її людей краще від нього і зможе краще за нього відповісти на її питання.

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ СЕЛА

Вільховий, це Іван, погодився без окремих намовлювань на «небойову», як він сам казав, розмову з дівчиною. На її прохання представити їй всю околицю зі селами, він на клаптику паперу нарисовав схему розположення всіх сіл довкруги Смиги, розповідаючи разом з тим про їх жителів і про їх співжиття з підпіллям. Так і видно було, що хлопець знаменито знав всю околицю і мав бажання розповідати. Розмова з невідомою дівчиною стимулювала вдоваток це бажання. Та чи справді з невідомою? Вже у першій зустрічі, коли його тітка Оляна повідомила Івана, що якась дівчина вперто добивається зв'язку із партизанами і він її зустрів у сосновій посадці коло Голубів, розмова з нею пішла, ніби по втоптаній стежці. Не було ж у нього найменшої певності, що Оля — вона так і назвала себе у тій розмові — не сексот, що вона не намагається проникнути у підпілля з наказу НКВД з чіткими завданнями і дорученнями. У далеких глибинах душі Івана родились якісь інтуїтивні запевнення, що мається до діла зі своєю людиною, не із співробітником спецвідділів. Те, що Оля розповідала про свій минулорічний побут на Дубенщині, що вона знала більшість командирів із Групи Енея — а що вона справді їх знала, то Іван легко переконався кількома різними питаннями побутового характеру — ще не було показником її приналежності до підпілля. На її приналежність до нього вказувало щось інше, якісь заледве помітні нотки у її голосі, якісь ледве помітні риси поведінки, яких майже не можна було визначити словами, своєрідне промінювання людини на свого співрозмовника — давали впевнення на повне до-

вір'я. Вже тоді, під кінець розмови, хлопець відчув притягаючу силу цієї дівчини і в нього напевно був би розгорнувся роман із нею, коли б такому розвитку подій не дав кінець сам командир загону. Передбачуючи ті чи інші ускладнення, він, після зазнайомлення з дівчиною, заявив усім на окремій відправі, що Оля приймається до групи, як стрілець-партизан, що вона виконуватиме всі обов'язки стрільця і що мови не може бути про якесь інше трактування дівчини.

Тепер Вільховий сидів поруч Олі на дерев'яній лаві у сховищі і розповідав їй про довколишні селі. На його думку дівчина може познайомитись із деякими жінками, але із небагатома і він їй у цьому допоможе, у Шепетині, в Голубах і на Мартинівці, а вкорінившись там дещо, вона зможе, за їх допомогою, те саме зробити в інших селах. Таку роботу, повторював він, треба робити поволі і продумано. Підхід до селян тепер не легкий, навіть бувші близькі наші співробітники ставляться до нас стримано. Дуже багато несправедливості поповнено по селах і тим самим заміновано переходи між лісом і селом. І далі, тепер, вони, ці міновання, доповнюються. Щораз частіше у нас проявляється тупоголовість і засліплення. Наша поліційна система — Служба Безпеки (СБ) — була зле поставлена і дуже невміло ведена і ця невмілість якраз і позначилася на зносінах між фронтом партизанської боротьби і його запіллям-селом. Виходить, що Іван також був замішаний в еСБівську роботу на початку ставання спротиву в 1943 році і він не є з неї задоволений і нею не є гордий.

— Було дуже багато похибок у нашій роботі. Проведено, каже він, силу ексекуцій, часто зовсім не виправданих, зайвих. Вистачало часто, щоби хтось шепнув у відповідне місце погане слово на якусь людину, вистачало комусь висловити свою думку, яка не повністю покривалася з тезами нашої пропаганди і вночі — така людина зникала. Тепер з такими «судами» навіть не ховаються, людей вішають чи іншими засобами вбивають таки просто на їхніх подвір'ях. Це людей настоює і поволі від нас віддалює, творить нездорові настрої в народі, затроює співвідносини між розкиданими відділами УПА і волинським населенням, яке має бути опорою нашої збройної дії.

— Чому ж люди попали у таку скрайність, з болем у голосі спитала Оля. Я не чула раніше про щось подібне.

— Ти не чула нічого про погане, продовжував Вільховий, бо ти була далека від щоденного бруду партизанської

війни. На бойовій площині УПА вела криштальну роботу, коли на неї дивитися звисока чи здалека. Здалека видно тільки вершки ліса, загальні контури дерев. Треба прийти впритул до нього, увійти в нього, щоби побачити все інше, яке здалека зовсім невидне. У низах нашої дії повним розмахом розгулювали людські пристрасті, злоба, ненависть, заздрість і бажання нічого показати свою силу. Слабою стороною всіх нас було те, що відповідальні люди в Організації не старались оздоровити ситуацію і встановити шану справедливості, громадський правопорядок і пошану здорової думки. Ми майже свідомо, до певної міри, потурали злу і дозволяли ганьбити все те, що мало бути святим у нашій громаді. З такої якраз нашої слабости почали килчитися всі наші теперішні труднощі. Совети дуже добре інтерпретували появу такої хвороби і з найбільшими тонкощами правдивих ділків зробили належні висновки. Перші сексоти вийшли переважно з тих родин по селах, де були жертви СБ, де ми посіяли горе й ненависть. Вони доложать всіх сил, щоби помстити своїх рідних. Це тільки початок такої настанови і треба побоюватися того, що вона зможе нам завдати дуже великої шкоди.

На потвердження своїх слів, Іван навів приклад недавно пережитого. Приблизно тому місяць, 14 травня, він, його батько Пилип, брат Петро і дядько С. постановили перебути разом кілька днів в одному сховищі в лісі коло села Стіжок, недалеко розташовання бувшого табору загону Хрона, мельниківського повстанського відділу перед його роззброєнням бандерівським загonom Крука. Сховище було зроблене глибоко під землею і вхід до нього замаскований був дуже зручно в кущі тернини. В Голубах і в Шепетині розташувалось у тому часі чимало советського війська і батько зі своїм швагром вирішили, що краще перебути кілька днів у лісі разом із двома синами, які були в УПА. Ранком на другий день вони почули над ними, над сховищем, якісь незрозумілі голоси. Було очевидним, що це не був рух якогось відділу УПА. Прислухаючись уважніше, вони почули вигуки: Здавайтесь і виходьте на верх, ви окружені! Було ясно і великі роздумування не були потрібні. Вирішено, що Вільховий відкриє вихід, кине кілька гранатів у різні сторони, тоді вискоче на верх і розпочне вогонь із фінки. Якщо йому вдасться заскочити советське окруження, він почне бігти, щоби прорвати кільце. За ним відразу має бігти його дядько, а одну мить пізніше — батько і брат, який замикатиме відступ. Вільховому дійсно вдалося посіяти паніку

своїм відважним рішенням і він вирвався з оточення враз із дядьком. «Міг вирватись і третій. Але, почувши стріли за собою, він на мить сповільнив біг та оглянувся в сторону сховища, з якого вискакував якраз його молодший син Петро. В цю мить вони впали обидва, підкошені довгою чергою з кулемета» — розповідав пізніше начальник засідки сільському міліціонерові в Шепетині. Не було найменших сумнівів у тому, повторював Іван, що стрибки не могли самі знайти цього сховища, їх привів хтось до самого тернового корча, ще й пальцем показав на нього. Між населенням і УПА почали успішно вбивати клин тільки тому, що були створені дуже догідні умови для цього.

— Тому рік вбито в Голубах Грицька Кузьмича, а в Шепетині Тараса Федорука та Івана Тарарука тільки тому, що «вони були ненадійні люди». В селі Дитиничах біля Дубна, Лисого, мельниківського повітового Дубенщини, СБ застрілило минулого жовтня на батьківському подвір'ї тільки тому, що «він був мельниківець». Велася спроба його вбити у вересні минулого року на одному мельниківському засіданні в селі Носовиці, але не вдалася тільки тому, що коли двох людей СБ увійшли до хати і з револьвером в руці запитали його особисті папери, то він підвівся і, ніби шукаючи за паперами, витягнув з кишені пістоля і спокійно сказав: Можете стріляти, але знайте, що принайменше одного і я положу. Двох людей відразу і без слова забрались із хати. Вирішено чекати вигідніших умовин. Вони прийшли тоді, коли він, місяць пізніше, зайшов вночі до дому, щоби перебратися, а рано, коли Лисий вийшов із хати на подвір'я, його застрілили ізза вугла клуні. Навчені досвідом, люди СБ більше не хотіли ризикувати... Тому кілька днів у с. Шепетині без жадного суду ні слідства повісили Василя Федорука, його жінку Таньку, брата Михайла і за одним заходом вбили також Наталку, жінку В. і його стару матір Христю. Трое перших за те, що вони говорили, що «СБ (Служба Безпеки) почала передавати куті меду», а з двома слідуючими була інша справа. В. закінчив перед самою війною механічну школу у Вишнівці, був добрий механік і дуже захоплено ставився до партизанської боротьби і до нього часто зверталися за допомогою у зброєвих справах. Потім однак хтось щось шепнув там де слід — В. був пов'язаний з мельниківським повстанським рухом — і станичний села Шепетина, Ахрем, почав В. обминати. Децю згодом прийшли вбивства. Доля його жінки і матері була б стрінула і самого В. але він був передбачливий і вдома не ночував.

— Така наша настанова була і є хибною, протинародною і сьогодні вона болюче б'є нас самих, говорив даліше Іван. Збройна боротьба засобами партизанських загонів, так як ми це почали робити минулого року, вимагає, samozрозуміло, кремінної дисципліни, як у нутрі партизанських з'єднань так і у суспільстві, але така дисципліна повинна спиратися на такий же кремінній справедливості. На одній справедливості, а не на двох чи на трьох або й більше. Нашою слабою стороною було те, що кожний районний СБ чи станичний села встановлювали на своїй території свої справедливості, часто навіть не здаючи собі справу з того, який кольосальний хаос зроджувала їхня дія. А це тільки тому, що вони не були на висоті завдань, які перед ними постійно ставали і яких вони не вміли розв'язувати, часто дуже хитро-мудро намагаючися викручувати свої власні справи і справи ближчої і дальшої рідні. Часи, бачиш, важкі, тож хотілося декому використати свої становища з надією, що вдасться якось перетривати це лихоліття і все придбане тоді пригодиться. Вони навіть не уявляли собі того, що такою настановою і поведінкою пхають у гній всю шляхетність нашого зриву до самооборони. А справедливої контролі у нас не було ніякої. Від самих верхів до самих низів. Ми так були просякнуті справедливістю і святою величністю нашого зриву, що нам навіть на гадку не приходила потреба встановлення плотів ницим проявам, введення контролі і самоконтролі на кожному щаблі дії. Ми навіть не знали, що в умовах партизанської боротьби нікчемність скорше розперезується, як в умовах звичайної війни.

— Мабуть перейматись тим, що наша робота знецінилась в очах більшости нашої громади вже не треба хоч би тому, що сьогодні майже неможливо все це направити. Жаль тільки, що стільки наших друзів впало неповинною смертю. Розказую я однак тобі про це все не тому, щоби безцільно критикувати і судити, а щоби тебе поінформувати про дійсний стан, який у нас витворився і влекшити тобі проникання у сільське населення. Маючи на увазі всю критичність нашого теперішнього положення, треба все таки попробувати робити все можливе у контактах з населенням у цій околиці, щоби сповільнити вбивання клина між ним і УПА, не дозволити на наше повне відколення від народу. Пробував я говорити про це з Тихим, але не мав найменшого успіху: він мені відповів, що ми тепер є бойовою одиницею і нашим завданням є боротися з большевиками, а не займатися справедливістю чи несправедливістю поліційних

справ. На тому наша розмова закінчилась, але не закінчилися мої роздумування. Адже розходиться про певний зміст нашої боротьби, який нівечиться зле поставленою системою. А може справді тобі вдасться щось з успіхом зробити?

Оля задумалась. Зміст розповіді Вільхового зколихнув її молоду душу і поставив у ній цілу низку знаків питання. Вона перебувала до тепер постійно у полум'ї боротьби і події села проходили якось поруч неї і дівчина їх не помічала чи, вірніше, не мала можливості вникати у них. Однак, під час розповіді Івана, вона собі пригадала розрив в Організації, трєгадію Житомира, ряд інших болючих справ, всю словесну нагінку одних на других, нівечення повстанських загонів в ім'я вдоволення амбіцій... Все це живіше ставало тепер Олі на думці і вона починала запримічувати закономірність у ланцюгу наших подій на протязі останніх чотирьох років: посіяне зерно у громаді розколом Організації в 1940 році починало давати свої плоди. Вільховий не бачив цієї закономірності, він був далеко від причин, які привели до наявного стану в тих околицях і у вічі цього відданого повстанця кидалися тільки висліди. Але, хоч політичний зір Олі огортав більший простір української справи і вона чіткіше розуміла ситуації після того, як Іван змалював перед нею всю картину, то радости з того приводу вона не мала. Її проймав ще більший сум на вид болючої картини: УПА виросла з народу з метою оборони того самого народу перед німецькими й советськими зайдами, але тепер народ починає відхилятися від УПА. Чому прийшло до такого стану? — вперто стояло у голові дівчини. Чому поповнено злочини супроти народу замість іти з ним нога в ногу? Що привело до порізнення між тими, хто мав бути прикладом порядку й справедливості і невинними, криштальними сільськими людьми? Навіть між двома ворожими арміями не буває таких насильств, адже там за злочини навіть супроти ворога судять і карають — не давали спокою Олі думки. Від наслідків вона йшла до причин, від них знов верталася до почутого і хоч знала, що вона дуже мало може зробити, щоби себе заспокоїти, що її сили обмежені, то все таки в ній родилося незборне бажання шукати якогось магічного посередника і дати мир українській громаді... Але дівчина не бачила ніякого поміркованого й розумного чаклуна з настановою непідробленого бажання повернути все до ладу. Та чи не запізно вже до такого посередництва і чи українська політична думка не віддала цю ролю у руки часу?..

КОНТАКТИ ОЛІ

Недовго після розмови з Іваном, Олі вдалося змонтувати перші контакти з найближчими селами: Стара і Нова Миколаївки, Мартинівка, Голуби, Шепетин, Студінка і Носовиця, як рівнож і з Крем'янцем. За допомогою своїх зв'язків із Носовицею, вона поробила також деякі знайомства у районному містечку Верба по лівому боці ріки Ікви. Тут знаходився осередок НКВД, яке координувало діяльність стрибків на всій території Дубенщини і дівчина надіялася змайструвати там свої засоби розвідки. Совети не спішили та не нервувались у їхньому наступі на УПА, зате багато уваги присвячували на пізнавання і на проникання в його організацію. Під видом скликання різних зборів по селах, то знов викликаючи різних селян до району або відвідуючи ще інших по хатах — вони уважно приглядалися до кожного, «прощупували» громадську настанову і політичні думки, заглядали у найглибші сховища людських душ. Все це з метою — підшукування найменше політично відпорного елемента, який міг би їм допомогти в дальшому наступі. Політично стійкі — небезпекою їм не були. Навіть найстійкіших вони ще встигнуть загнuzадти, їхня черга ще прийде. Першою справою на черзі дня стоїть боротьба з УПА. Треба прочистити терен, викоринити з нього весь збройний спротив, виселити потім зі села весь ненадійний елемент, щоби тоді перейти до дійсного насаджування советського ладу на тих землях. Отже советські засоби боротьби щойно починали ставати на ноги, однак до боротьби з ними, думала Оля, треба зараз ставати і намагатися переконати людей, що правда є по нашій стороні, що злочини, жертвами яких стали невинні люди, будуть своєчасно розсліджені а винні у тих злочинах — засуджені. У ході таких думок — перед дівчиною наче розвиднілося і вона чітко відчула весь напрямок своєї діяльності.

Вона заприязнилася зокрема із кількома жінками з Шепетина і Голубів. Шепетин, відносно велике село із 172 сільсько-господарськими дворами, але з бідними пісковими ґрунтами. У сусідньому селі Андрузі про Шепетин любили говорити: дуже бідне село, зате має дуже гарні дівчата, співи яких вечірньою порою літом чути довкруги на далекі кілометри. Але співи в Шепетині чути було перед війною, тепер тут було тихо. Лежить це село три кілометри на південь від Старої Миколаївки, праворуч від шляху і залізниці Дубно-Крем'янець, а Голуби, 44 двори, із зовсім піс-

ковими ґрунтами, — по східній стороні тих двох магістраль. З південної і західної сторони Шепетина тягнуться сінокоси аж до ріки Ікви, по лівому боці якої лежать села Сапанів, Сапанівчик, Берег, Комарівка. Голуби торкаються лісу своїм південним боком і тим лісом можна добратись аж до Лішні, Стіжка та Антоновець зі східної сторони і до Мартинівки, Ситарів та Бущи — на північно-східньому боці. Дальше лісами можна дійти на саме Полісся. Ці два села дали дуже поважний вклад у місцеве підпілля і до пів сотні молодих хлопців у ряди УПА. Навряд чи знайдемо під цим оглядом багато інших подібних сіл. Було тут також мельниківське середовище і воно вело поважну військову підготову між сільською молоддю в 1941 і 1942 роках, але після загострення бандерівських намагань підпорядкувати під свій провід всі прояви політичної думки, воно більше не проявило діяльності ні в Голубах, ні в Шепетині. Коли на Дубенщині заснувався в 1943 році хор УПА, Катя Кузьмич з Голубів і Ніна Федорук з Шепетина були між першими, які зголосилися до нього. Цей хор дав багато виступів по селах Дубенщини і Рівенщини, як також перед деякими відділами УПА.

Оля успішно подружилася з Оляною Михальчук в Голубах. Її чоловіка Федора поляки змобілізували на війну, він потрапив у німецький полон, з якого вернувся під кінець 1943 року, а після другого приходу советів знов був змобілізований до Червоної армії і десь тепер воював проти тих самих німців, що й тому п'ять років. Їх одинока донька Женя вчиться у Педінституті в Крем'янци.

Оляна втаємничила Олю в усі секрети двох сіл, очолених одною сільрадою в Шепетині у хаті старого Грицака, якого, разом з жінкою, совети вигнали з хати, бо його три сини були в УПА. У Голубах, шукаючи за сховищами зерна по городах, клунях і по хлівах, один енкаведист з Верби помітив у клуні Кирила Наумова якусь землю біля купи соломи. На питання, що це за земля, Кирило відповів, що це сховище для його хлопців, себто його синів. Большевик зрозумів однак цю відповідь по своєму. Звичайно, українських повстанців не називали по селах повстанцями, стрільцями чи упістами, а просто хлопцями, нашими хлопцями або хлопцями з лісу. Ці вислови були скрізь поширені і їхнє значення дуже добре знала советська розвідка, советська партизанка і згодом советські поліційні чинники. Знав це також енкаведист, коли шукав за збіжжям і коли почув відповідь Кирила, він положив руку на кабури нагана і ска-

зав, щоб Кирило їх покликав. Цей, не вагаючись, вигукнув: Коля, Сяню! — виходьте. Як тільки Микола вийшов зі сховища, енкаведист положив його двома вистрілами, двома слідуочими він вбив Кирила, а Олександр, який вибирався з ями під соломою зараз за братом, стрілою вискочив з ями, із кліні, з села і таким чином врятувався від певної смерті. У тому ж самому селі СБ вбило Петра Кузьмича за чийсь поганим підшептом, бо цей молодий чоловік не тільки що не зробив нікому найменшого зла, але не сказав навіть поганого слова. А Катю Кузьмич — за те, що «вона, будши у частих роз'їздах із хором, знала багато секретів». Тараса Федорука і Івана Тарарука в Шепетині — знов за те, що змогли б співпрацювати з НКВД. Подібна доля стрінула родину Федоса Остапчука в Шепетині. Він, старшина армії УНР, мав десь сказати на адресу СБ, що «не гаразд тепер таке виробляти». Його слова донесено туди, де слід і через кілька днів вбили вночі його жінку Оксану і доньку Ольгу, сам Федос чудом вирвався з хати. Після того він довго до дому не приходив, але за ним, видно, хтось слідкував бо, коли згодом зайшов одного разу до дому вночі, то його там відразу окружили. А тому, що не хотів виходити і до того ще й відстрілювався, то хату запалили і Федос у ній згорів.

Оляна розповідала Олі про ці всі сумні історії з подиву гідним спокоєм. Видно було, що вона багато пережила і багато дечого бачила. Вільховий був її племінник. Це вона, враз зі сестрою, поїхала до лісу, щоби привезти брата Пилипа з його сином Петром, коли стало відомо про їх вбивство, та попрохала свого дядька Олексу Михальчука, щоби зробив дві домовини, що також, як і забирання вбитих з лісу, було проявом певного героїства, бо стрибки уважно слідкували за всім тим, що мало співвідносини з лісом.

Але це ще нічого, казала вона тихо, наче про себе, ніби сподівалася ще якогось більшого удару. І він прийшов, удар. Тихо, непомітно, як злодій нічною порою. Рік пізніше, в осени 1945 року, дві дівчини, подруги Жені, зайшли до Оляни спитатися, чому Женя не приходить до школи. Оляна сплеснула руками: та ж Женя пішла минулого понеділка, як звичайно, з харчами на один тиждень і мала тепер вернутися до дому, як і ці дівчата. Було ясно. Женя зникла. Вона знищена. Але ким і чому? Два дні і дві ночі мати плакала і шукала. І знайшла. Женю задушили і заховали під гіллям за річкою у сосновій посадці. Навіть торбини з харчами не забрали і вона лежала недалеко разом із деякими лекційними конспектами...

Все частіше Оля відходила до близьких сіл і там зникала у хатах, а назад, до сховища, приносила вістки про військові рухи, чи про НКВД, чи про події в районах. Часом їй приходилось усміхатись, коли жінки вели мову про слабість советської армії.

— Вона ось-ось розвалиться, казала Олександра Михальчук, жінка Пилипа. Червоноармійці більше не мають достатньої кількості амуніції. Коли їм приходиться вибиратися на якусь більшу акцію проти УПА, то позичають набоїв у своїх товаришів, які лишаються на відпочинку на базі. А коли вертаються назад, то мусять звітувати своєму командирові і детально розказати, скільки вони вистріляли набоїв і скільки залишилося. А які голодні вони завжди. Їм нічого не дають їсти. Коли б вони не здирали хліба із сіл, то з голоду попадали б. Оля слухала такі розповіді своїх зв'язкових і задумано крутила головою.

Тихий і Оля вирішили взяти шлюб. Найближчою була церква в Шепетині і П'ятка, стрілець з групи Тихого, мав побачитись із священником Капустинським, щоб обговорити спосіб переведення церемонії. Він сам був із Шепетина, отже добре знав священника і міг це зробити найкраще. Вінчання відбулося кілька днів пізніше, але не в церкві, як бажалося обом молодим, а в хаті отця, раненько ще перед сходом сонця. Свідками були П'ятка і Вільховий. Після шлюбу отець-настоятель шепетинської парафії вгостив молодих, разом зі своєю донькою Галею, закускою. Потім, четверо партизанів зникли зі села. Шлюб був простий, так як простим було тепер все партизанське життя.

Згідно з вістками із сіл, большевицько-німецький фронт рушив у половині липня 1944 року і почав швидко котитися далі на захід. Під кінець липня большевики вступили у Львів, а з початком осені вони прогнали німців з усіх земель України. На усіх наших землях почалася нова дійсність.

Українське підпілля на Волині відчуло полекшення. У селах війська проріділи, вони пересунулися далі на захід. Менше також стало видно уніформів спецчастин. Скидалося на те, що совети залишили наше підпілля у спокої, не вміщуючись у його справи.. У лісах почали групуватися більші з'єднання частин УПА, без трудів встановлювалися зв'язки із селами, між селами, між партизанськими загонами. Посилилася пропаганда, заклики до селян протиставитись організації колгоспів, постачанню у райони сільськогосподарських продуктів, відмовитися від советської мобі-

лізації. Знов зросли заклики до молоді вступати в УПА та йти у ліс. Зріст активності підпілля, його поява перед населенням з конкретними думками — підбадьорували народ. Всім хотілося вірити, що совети слабнуть, їхній затиск сповільнюється і що наше військо бере верх. Знов почали, несміло, поповнюватися сховища харчів для УПА та підготова нових сховищ. Але тепер копали самі вояки і сільського населення для цього не кликали, надіялися таким чином краще засекретити партизанські криївки. Повелися напади на советські частини, коли вони намагалися проникати у ліси або з метою здобути зброю чи амуніцію.

Зимом пробігла підпіллям вістка про те, що у советській руки попав командир Рудий (Юрій Стельмащук із західної Луччини), який командував минулого року Північно-Західною Групою, а дещо пізніше — про смерть в бою з одною спецчастиною большевиків Кліма Савура (полк. Клячківський), начального командира УПА перед перебранням команди Т. Чупринкою під кінець листопада 1943 року. Обидві вістки глибоко позначилися на настрої вояцтва і зробили поважний слід у ході думок. Почали у декого вкрадатися нотки зневіри і якоїсь втоми. А совети і далі розсипали й розклеювали скрізь, де тільки могли, листівки про амністію всім тим, хто вийде з лісу і перейде до советів зі зброєю в руках.

ОЛЯ У КРЕМ'ЯНЦІ

В Олі зайшли зміни, вона стала вагітною і з боївкою залишитися не могла. Її приміщено під весну 1945 року в одній певній і відданій родині у Крем'янці, де вона могла числити, в разі потреби, на необхідну медичну допомогу. А під кінець квітня родився хлопчик і його назвали Ігор. Так бажала Оля, щоби він їй нагадував полк. Ігоря, якого вона незвичайно цінила і шанувала.

Перші по-пологові часи пройшли успішно й Оля швидко приходила до повного здоров'я, що його підсилювала радість дитиною, дбайливе піклування нею української родини і... промениста тепла весна. Хотілося вийти з хати, покинути подвір'я, навіть місто, вийти на чисті простори, бігти за метеликом, пити всім еством сонячне тепло, гратися з вітром... Хотілося жити людським життям, повністю

спілкуватися з людьми, з довкіллям, не боятися тих, в уніформах з великими кабурами на поясах... Чому вони гоняться за нами? Що ми їм зробили? Чому вони до нас прийшли? Що вони шукають по наших клунах, на горищах, по під позриваними підлогами наших хат?.. Ми ж не хочемо нічого іншого, як тільки жити нашим, дорогим нам, жителям, дбайливо виховувати наших дітей і гідно ховати наших батьків... Чому нам це заборонено?..

Оля не мала права на нормальне життя. Їй призначено боротьбою стреміти до такого життя і дано іскру надії на сяйво майбутнього Сходу, яке колись освітить нашу Батьківщину і її майбутні покоління. Олі призначено держати меч в руках!

Програміли сурми закінчення війни. Советська преса і радіо захлистувались успішною перемогою. В Москві вигукували з радості і гуляли до оп'яніння. Було чому гуляти. Советський Союз переміг неймовірну силу. Але переміг він не тому, як твердила гучно його пропаганда, що советський соціалістичний устрій кращий від німецького націонал-соціалізму, а тільки тому, що советська пропаганда виявилася більше витонченою, більше диявольсько-брехливою, з більшими тонкощами уміння забрехати світ і свій власний народ. Советський Союз переміг неймовірну силу зброєю свого вояка, але цю зброю дала йому в руки Америка. Америка його і прокормила на протязі того історичного змагу. Силою Советського Союзу був сприт і політичні тонкощі його пропаганди, якою, наче наркотичним трунком, меткі пропагандисти поїли багату Америку. І вона, під тим наркотом, дала советам все, що вони потребували для ведення успішної війни. Тож подивляти приходиться не воєнну силу, а тонкощі пропагандивних кличів, меткість проникання до державних і політичних умів західних альянтів і до їхніх капіталів. Тут страшна сила Кремля.

Цікаво відмітити, що прихід німців на Україну, і у Советський Союз взагалі, уможливував людям підсоветської дійсности свobodно обмінятися думками, свobodно молитися, діти могли довідатися правду про своїх батьків, про їх соціальне походження і т. п. Кожна підсоветська людина, від малого до старого, при зустрічі з німцями мала змогу переконатися, що все те, про що трубила їй перед війною советська пропаганда було неправдою. Неймовірність жаху, що його залишило НКВД по собі після відступу Червоної армії, вистрілюючи і вимордовуючи нечуваними засобами в'язнів у таких містах Західної України, як Львів, Луцьк,

Рівне, Дубно, Крем'янець і ін., знищення історично-архітектурних скарбів нашого народу в Києві, ганебні постріли тисячам людей у потилиці — переходили межі жорстокости дикого Джінгісхана.

Советські закиди й погрози «за співпрацю з ворогом, за зраду батьківщини» ще перед їхнім поверненням на Україну звеніли кожному у вухах. Ясно говорячи, ці закиди відносилися до кожного, хто залишився під німецькою окупацією і не включився в дію советських партизан чи советського підпілля. Тому кожний здавав собі справу з того, що для нього означає поворот старого окупанта і що від нього він може сподіватися.

Про таку неприхильну до себе опінію народів советська влада знала дуже добре. З того приводу, і щоби відвернути увагу народніх мас від суттєвих проблем, вона вдалася до тонкощів рафінованої пропаганди. В армії впроваджено офіцерські пагони, нові військові відзначення іменем таких відомих полководців, як Кутузов чи Суворов, відновлено свободу релігії, яку децю раніше поборювали всіма засобами, пущено поголоски про майбутнє знесення колгоспної системи відразу після закінчення війни, зберігаючи лише радгоспи. Одним словом — нудну й бідну советську дійсність прикрито плахтою дуже субтельної пропаганди. Народ пішов на ружливого гачка з хробачком і повірив сахариновим кличам з рупорів усіх засобів гучного мовлення комуністичної партії Советського Союзу. І коли дивитись на потужний злам, який вдалося большевикам осягнути у другій половині війни, то треба справді подивляти весь ідеологічний сприт большевицької доктрини і всі тонкощі в інтерпретації народної психології. Коли б наша політична думка мала тільки частку такої спроможности у Першій світовій війні, ми сьогодні не мали б потреби на УПА, думала собі Оля.

Народне зусилля і допомога аліантів перемогли жах і одного ворога, але терпіння українського народу не припиняється, воно тільки переключиться на інший етап. Якщо війна була тотальна і все населення, від старого до малого, брало в ній участь, то так само тотальними будуть намагання піднести все з руїни і до зусиль і до відбудови будуть запряжені так само всі без уваги на вік і на стан здоровля. Тож, чи міг веселитися весь народ, чи могла радіти Волинь з приводу закінчення війни, колито всі сили спецчастин та НКВД будуть кинені на її простори, щоби знищити український збройний спротив, щоби зламати опір волинського села? Найменших підстав не було до радости і до гуляння.

Закінчення війни зробило дуже помітну відбитку на УПА. Всі твердження нашої пропаганди під кінець 1943 і на початку 1944 років про постійне слабіння Червоної Армії, про те, що тиранія Советського Союзу не зможе знайти спільної мови з демократією західних альянтів і тому після закінчення війни з німецьким тоталітаризмом почнеться війна із советським і перед УПА відкриється шляхетне поле дії на дорозі будови української державности — виявилися хибними і це зробило помітний слід, як на населення так і на збройне підпілля. Одні і другі боляче відчували своє осамітнення на складному роздоріжжі. Ті з селян, хто був — переконано, під примусом або ще з інших якихось причин — на передових стійках співпраці з УПА (у початках збройного підпілля говорилося про співпрацю з організацією Бандери; пізніше, тому що поширилось твердження, що організація Бандери і УПА є одно і те саме, говорилось про співпрацю з УПА — прим. Ред.), опинились першими на фронті наступу НКВД. Це були станичні, кущові, господарники, магазинери, різні зв'язкові і т. п. Всі вони відчували, як тільки відгреміли барабани перемоги по районах, реальний подих небезпеки.

Відчула його всім своїм еством і Оля у Крем'янці. Спротив німцям відносно був легкий. Німці не розуміли мови, були сліпцями у своїх зносинах із населенням і вони могли тільки дико вдарити. Але це не давало їм розв'язки складних проблем і вони це добре знали. Німці не могли проникнути у народ непоміченими. Навіть найкраці перекладачі не давали успішного ключа для цього проникання, бо вони часто «проціджували» мову німців своїми перекладами: вони перекладали часом те, що хотіли перекласти, а не те що треба було. НКВД не мало такої залежності і воно проникало у саму гущу народу. Його проникнення у командний склад УПА, у відділи Групи Південь ще в 1943 році, наглядно ілюструє цю незалежність та спроможність. Дуже скоро поширилась по всій Крем'яничині вістка про перехід на сторону НКВД Льоні Яськевича, бувшого командира баталіону шуцманів у білокриницьких касарнях, а згодом командира сотні (Камінь) УПА. Він став начальником відділу стрибків, спеціалізованих частин по боотьбі з УПА. Те саме зробив інший керманіч того самого підпілля на Волині, Борис Прокопович. Та подія — вона не була одинока — завдала дуже багато кривди настанові людей. Нерви людей натягались наче тятиви і кожний вичікував якогось закінчення неймовірного терпіння.

До Крем'янця почали вертатись різні люди, які тут жили перед вибухом німецько-більшевицької війни. Вже сама їхня поява у місті війнула льодовим вітром на тих всіх, хто їх знав і кого вони знали. Їхній поворот сюди не віщував нічого доброго. У місті почали організувати комсомол. За його допомогою мали прибрати до рук всю молодь і доріст та контролювати міське населення. Рівночасно переводили евіденцію всіх родин. По всіх хатах почали вештатись різні люди, чужі і «свої», та заглядати мало-що не у всі горщики. Таке постійне «розчесування» домів унеможливило побут у них чужим людям. Атмосфера в місті постійно згущувалась. Між горами над містом — ніби вісіла гроза. Де-хто пробував переїхати у великі міста, надіючись там зникнути у масі народу. Безпідставними були такі надії, як виявилось згодом. Виїзд у село також не віщував нічого кращого.

Оля рішається на неймовірне. Осінню 1945 року, за допомогою своїх знайомих, вона вписується на заочні курси Педагогічного Інституту в Крем'янці і, одержавши виказку заочниці, надіється тут перетривати найскрутніший час важкого лихоліття. Після пологів їй було дуже важко на душі, бо вона боялася, що її зможуть відкрити і забрати у неї дитину. Радісними хвилинами були для неї відвідини Оляни, яка частенько Олю тут відвідувала і завжди їй щось приносила. Нести харчовий продукт до міста Оляні було дуже легко. Її часто контролювали по дорозі між Голубами і Крем'янцем, але тому що вона несла харчі до міста, а не до ліса, то всі контролі проходила без окремих трудів. — До брата Михайла йду у відвідини, повторяла кожному міліціонерові, от і несу що-небудь його дітям. І вона проходила з успішкою. З радісною усмішкою тоді стрічала Оля кожного разу Оляну і слухала її розповіді. З такою самою усмішкою йшла вона тепер містом із виказкою заочниці у кошечку.

Частіше стало чути тепер про напади на районіві осередки НКВД, чи як тепер їх називали, перейменувавши народні комісаріати на міністерства і комісарів на міністрів — МДБ. Його війська жвавішали і часто провіряли села й ліси, але знайти загони УПА їм не вдавалося. Ці загони їм висковзувались із самих рук, щоби вдарити у зовсім іншому місці, де їх найменше сподівались. У перевірених і прочесаних селах, хуторах і лісах українські збройні відділи знов з'являлись і міліціонери та секоти там знов зникали. Відділи стрибків знов з'єднувались до великих облав, больше-

вики встановлювали нових міліціонерів, контактували нових сексотів, а українська збройна оборона знов їх нищила і т. д.

Наступ на підпілля проте не був виключно силою гострої чи цільної зброї. Діло було більше складним. Модерна Росія вміла завойовувати сучасну Україну. Ведучи неперемірливу війну з УПА, советські власті гладили рівночасно по голівці закорінений націоналізм на наших західніх землях. Своєрідне повторення Скрипникової українізації тридцятих років. Але, хоч як кидалось всім у вічі це діло, воно не могло їм не вдатися. Всі важливі та видні місця у цивільній адміністрації Західної України обсаджено українськими силами, а якщо і російськими, то тільки такими, які добре знали українську мову. Не тільки не бракувало національних прикмет у всіх проявах суспільного життя, але й товарів і харчів подали у західні області більше, ніж у східні області України. Широко розвинено шкільництво, звернено велику увагу на український Університет ім. Івана Франка у Львові, широко розгорнуто українську пресу. Велоса це все безперечно з метою замилення очей народу, а в першу чергу — його культурних кругів. Два фронти — брутальний збройний проти УПА і в рукавичках проти деяких кругів мирного населення. Два наступи давали кращі результати, ніж один.

Не було секретом для советських поліцейних чинників, що село було джерелом, з якого появилось і росло українське збройне підпілля і що воно згодом стало його запіллям, постачаючи людей, харчі та одержу. Кожному ставало ясним, що, найшовши спроможність ізолювати село від УПА і не допустити до необхідного постачання, автоматично прийде до слабіння людського збройного потенціалу. На село якраз і звернули большевики головну свою увагу, випробовуючи різні підходи і тактику. Спочатку на села, найбільше пов'язані з повстанським рухом, не давали майже жадного постачання, але наші люди витривалі і могли деякий час жити без советського постачання. Переконавшись, що такий підхід не дає бажаних наслідків, совети дали протилежні заходи, даючи всі, або майже всі, необхідні товари та розташовуючи рівночасно частини Червоної Армії по деяких селах. Регулярні відділи армії не виходили на облави і не входили у бої з УПА, а тому і з українського боку не було намагань воювати з Ч. А. Але прихильність армійних частин приховувала іншу небезпеку: вона дозволяла стрибкам розвивати свою діяльність і нести дошкуль-

ні удари нашим загонам, вона спомагала також вести успішну діяльність різним сексотам.

Дія стрибків була найбільше дошкульною для решток українського збройного спротиву. Це були спеціальні частини для боротьби з усяким рухом підпілля, а головним чином з УПА і складались вони із вибраного елемента комсомольців, бувших вояків УПА і бувших червоних партизанів. Вони постійно проходили солідний ідеологічний вишкіл і сувору підготовку до боротьби з партизанкою. Очолювали їх вибранці із бувших советських партизанів або й з УПА. Оперували стрибки малими групами, силою не більше роя, і тільки у незвичайних випадках боїв із більшими групами УПА об'єднувались у більші з'єднання. Бої велися, коли приходило до ударів, без найменших компромісів, кожна сторона здаючи собі повністю справу з того, що ситуація є безвихідна. Учасники боїв вели зусилля, щоби своє життя віддати за якнайбільше число вбитих ворогів. У такій ситуації засоби боротьби ставали пекельними із такими самими пекельними наслідками...

ГРУПА ОЛІ В АКЦІЇ

На протязі зими 1945-46 року, коли Оля перебувала у Крем'янці, група її чоловіка вела далше свою дію на Дубенщині. Тихий був у частих рейдах з підвідділом, зложеним не більше, як з 5-6 хлопців, все слідкуючи за стрибками, але у дальших околицях. Найчастіше він оперував по лівому боці ріки Ікви, часто підходячи близько до Верби, не зважаючись однак зробити напад на районний осередок МДБ. — Все таки колись прийдеться туди вдарити, говорив сам до себе, та показати большевикам, що УПА не слабе, а хлопцям — зробити новий «застрик» віри. Брак віри — було слабим місцем у кожного вояка. Віра якось поволі, непомітно зникала із свідомости, так як зникає з обрію західне сонце. Хоч як хотілося б, щоби воно ще посилало своє ласкаве проміння і нам світило, воно однак невпинно сунеться за обрій, ховається і зникає. Так зникала віра в упістів в їхню перемогу. Раніше колись, навіть бойова невдача не надщерблювала хлоп'ячого ентузіазму, а сьогодні вже успішний бій нероз'яснює твердих облич. Ось тому три тижні, у половині квітня 1946 року, біля села Дитиничі вдалося знищити групу стрибків, яка складалася із

семи чоловіків з капітаном на чолі. Але закінчивши операцію, про неї більше ніхто не говорив. Колись, на протязі двох тижнів велися б розмови на її тему, а тепер, кілька днів пізніше про неї зовсім забули. Вона стала одною подією у великому ланцюгу всіх інших, подібних до неї. Бо хід наших хлопців щораз більше скидався на хід людини по замінваному полі, поки підосва не стане на твердий предмет... або поки наглий вереск фінки із віддалі кількох метрів не пхне сонця за безконечний обрій...

На початку травня 1946 року впад вночі П'ятка — Роман Кононюк. Його вбили, коли він вертався з дому з Шепетина і наближався до Миколаївки. Коло хутора Обніжок він попав на засідку. Коротка черга з автомата, казали потім люди з хутора, і хлопця нестало. Тиждень пізніше, так само вночі, підстрілили Вільхового — Івана Михальчука, сина Олександри, що вперто всім говорила про близький розпад Червоної Армії. Він, Тихий, Сучок і Бистрий підходили до Голубів і на самому краю ліса, біля колишнього обійстя Коцюби, попали на групу стрибків. Було темно і група партизанів безшумно наближалась до поля. Раптом тишину ночі розірвав клекіт автоматичної зброї. Вільховий лише встиг крикнути: Тихий, я ранений! Трійка його друзів кинулась назад у глиб лісу, і відірвалась від клекоту автоматів стрибків. Вільхового, як пізніше розповідала його тітка Оляна, поранили у праве коліно, але чомусь не дострілили, а забрали і завезли до лічниці у Дубні. Там він пролежав без жадного догляду два тижні і помер. Поховати його на цвинтарі в Шепетині, поруч батька Пилипа і брата Петра, не дозволили, не зважаючи на всі заходи тітки Марусі. Івана «поховало» само НКВД, без матери Олександри, яка була вже вивезена разом з трьома доньками Галиною, Женею і Олею.

У половині травня зв'язок повідомив Тихого, що він має підготувати зрив потягу на залізниці Дубно-Львів між Каменицею і Вербою. Згідно з вістками, що їх одержало українське підпілля, шляхом тим мав переїжджати потяг з міністром внутрішніх справ України, ген. Строкачом, із кількома його найближчими співробітниками. Траплялася рідка нагода для унешкідливлення Строкача і позбутися грізного ворога, який був дуже успішний на своєму становищі і завдавав жахливих ударів українським силам.

Від 1944 року почавши, Строкач часто бував на Волині з чіткою і ясною метою. Це тоді його іменували начальником боротьби з УПА. У ділянці партизанських справ цей

військовик був мабуть найкращим знавцем у Советському Союзі. Вже в перших днях після вибуху війни з німцями йому доручено зорганізувати спецчастину для боротьби у німецькому запіллі і він відразу поставив на ноги два полки уважно вибраних червоноармійців, будучи тоді в ранзі капітана. Однак ці полки були дуже погано використані і майже повністю знищені ворогом і це послужило організаторові добрим досвідом. Не зважаючи на цю першу, і поважну, невдачу, довір'я політичних червоних чинників до Строкача зовсім не применшилось. Від того часу партизанської ділянки він більше не покидав, а від менту приходу Червоної Армії на Волинь вся його увага концентрується на боротьбі з УПА. Це він, сам Строкач, на чолі одного відділу спецчастин зловив командира Рудого. За допомогою успішної розвідки він вистежив усі рухи одної частини УПА і коли Рудого, хворого на тиф, перевозили з одної місцевості у другу, зробив зі своєю частиною засідку на шляху переїзду, за одну мить знищив цільним вогнем весь охоронний відділ УПА, медичну службу і з саней забрав тільки самого хворого. Рудого в Рівному вилікували і пізніше вбили. Таке саме слідкування велось за Климом Савуром, але його зловити живим не вдалося. Він поліг у боротьбі під час наступу відділу Строкача у клеванському лісі. Строкач був жорстокий своїми рафінованими методами затиску УПА і мав постійно неймовірні успіхи у продуманих акціях. У всіх рейдах по Волині він їздив автом, але ніколи не попав у засідку, яка була б для нього фатальною... Тож тепер або ніколи, вважало якесь командування УПА, передаючи наказ Тихому.

До акції зриву потяга вибрався сам Тихий і трьох його співтоваришів: Сокіл, Давний і Дуб. Давний найбільше досвідчений і заправлений до важких акцій. Він у партизанці від весни 1943 року, себто від самого початку її розвитку. Разом з Вільховим, він брав участь на початку квітня 1943 року в акції на містечко Смигу у південній Дубенщині. Це був початок партизанських ставань і тоді Черник зібрав всі свої боївки з Дубенщини, щоби знищити поважний лісообробний осередок (дуже великий тартак і столярня). Він працював для Німеччини і тому там перебував значний відділ німців. Цей відділ не дружив зі селами в околиці і, вдобавок, міг бути шкідливим організації збройного спротиву. Тому й зроблено акцію. Але вона не була вдалою. Після відходу повстанців, німці розстріляли директора промислового осередку, інж. Нестеровського, його жінку і сина Юрка

та ще кількох українців. Удар по нашій громаді був значно більший від удару по німцях.

Всі чотири успішно добралися до визначного відтинку залізниці, віддаленого від їхнього сховища приблизно на 25 клм. і там заложили міну ще й рейки розкрутили. За деякий час над'їхав потяг, під льокомотивою блиснуло, потім короткою луною почувся сухий вибух, льокомотива проїхала ще кільканадцять метрів і лягла в откіс. Хлопці не бачили, що далше робилося у п'їтьмі, бо мусли скоро віддалитись від залізниці. Не мали вони однак успїху у своїй виправі. Пізніше стало відомо, що Строкач не поїхав потягом, як було подано у першій вістці, а змінив в останній хвилині свою постанову і поїхав автом. Комусь там у Києві хотілось лише перевірити успїшність пущеної вістки і справність українського підпілля. Тому, після вістки про поїздку Строкача, пустили товаровий потяг, який і наїхав на міну.

У поворотній дорозі з акції хлопці розділились на дві групи: Тихий і Сокіл пішли одним шляхом, а Давний і Дуб пішли в напрямку Студінки. Вони мали обминути село Носовицю і Дворищі і далі, лугами, добратися до своєї мети. Там надіялись вони перебути день-два, а потім — прибути до сховища. Коло Носовиці вони стрїнулись з відділом стрибків і в короткому, але запеклому, бою були обидва вбиті. Вони обидва з Голубів. Брат Дуба, Михайла Михальчука, Петро, загинув у Червоній Армії на советсько-німецькому фронті. Давний, Степан Надбродний — був сином Юхима та Юстинії і мав шість братів і дві сестри. Два з них також були в УПА, а сестра Євгенія була одружена з Андрієм Ремезом, якого СБ вбило минулого року в його хаті, перед очима матери. На ньому не тяжіли жадні злочини ні навіть погані слова не виходили з його хати. Це був час розрегульованого у нас суспільства.

На початку жовтня Тихий був у Вербі. Він довго міркував про свій плян нападу на районний відділ МДБ і ця думка не давала йому спокою. З одним селянином із Дворищ він, перебраний за звичайного селюха, повіз хуру пашні до елеватора і там мав змогу детально придивитися з-під шапки на все містечко, на рух у ньому, на розположення видних постів. Разом з тим, побачив укріплення довкола райвідділу, хоч він і знав, що аж так далеко зі своїми хлопцями не піде. Йому лише хотілось з вереском вдарити на районове містечко, знищити кількох енкаведистів і швидко зникнути в нічній п'їтьмі. Щоби знали, що УПА не є на

лопатках. Заключення Тихого після поворотної дороги виглядали дуже оптимістично і їх ніхто не пробував переіначувати іншими виводами.

Сказано — рішено.

Дію визначено на ніч перед святом Покрови і на неї готовились всі шість співтоваришів Тихого. Колись, перед війною, свята Покрови й Вознесення належали до найвеселіших свят в Шепетині і тоді велику площу коло церкви заповнювали люди не тільки з Шепетина і Голубів, але й з усіх ближчих і дальших сіл. Одні приходили в гості до рідні і потім виходили на площу пива випити в крузі знайомих, інші прибували таки просто на празник. Тоді тут, якщо була гарна погода і прибуло багато торгівців, площа була наче барвиста вишивка: сплітались то розплітались у постійному русі різно-кольорові жіночі хустини, чоловічі кашкети, вусаті і безвусі обличчя, повітря було насичене густим димом поганого тютюну всуміш із гамором безконечних розмов, жартів, вигуків, пищали дівчата, коли парубки їх щипали, вигукували торгівці, захвалюючи свої нікудишні товари... Збираючись тепер на інший празник, хлопці загадували колишні часи і людей.

Акція Тихому вдалася успішно. Без найменших труднощів, завдяки своїй особистій розвідці, він прибув з групою під Вербу і так само без труднощів проник тихцем у містечко і хлопці з близької віддалі кинули чотири гранати у напрямку будинку НКВД. Тільки одна розбила вікно і вибухнула в середині, три інші розірвались біля будинку. У ту саму мить з вікна сусіднього будинку почали стріляти, але стріляли куди-небудь бо український загін не прозрадив свого місця рухом чи вистрілами, щойно коли совети почали вискакувати із хат у всі сторони, Тихий дав сигнал до умовленого відступу. Він із чотирма своїми співтоваришами кинувся поміж хатами у сторону Ікви, надіючись непомітно пробратись до села Птича. Там він вже надіявся бути паном ситуації. Двох інших направились у протилежний бік. Їм вдалося вирватись непоміченими з містечка, добратись до Стовпця, з звідти — до Берега і там заховатись у певних знайомих. Їхні товариші не мали такого щастя. За допомогою ракетів совети їх вимацали на виході із Верби і, не давши змоги, при допомозі ракетного освітлення, віддалитись під прикриття прибережних кущів, всіх постріляли. Тоді згинули: Сокіл — Микола Іщук, Сучок — Роман Марчук, Бистрий — Олекса Мельничук, Чіп — Юхим Федорів і Тихий. Всі перші чотири з Шепетина, а Тихий

з Мізоча. Із групи, яка складалася із одинадцяти упістів, як молоді олені, красунів хлопців, залишилося в живих — двох. Двох рідних братів: Певний і Пшеничний.

Вставав поволі вогкий, з прозорою мрякою понад лугами здожв річки Мотмарки, що текла від Стіжка, коло Голубів, Шепетина аж до Студінки, де вона коло с. Берега, вливається до Ікви, відділяючи Дубенщину від Крем'янецьчини — ранок Святої Покрови 1946 року. Заповідався теплий день. Гірко будуть згадувати в Шепетині радощі минулих часів. Теплий ранок Святої Покрови не відчиняв сьогодні двері на площу традиційного празника коло Церкви, а в простір печалі і безнадії...

ПЕРЕД ЗАКІНЧЕННЯМ

Два дні пізніше у Голуби прибула Оля з Крем'янця і ще раз, у розпуці, вислухала розповідь Пшеничного про виправу на Вербу. З очей її текли струмком сльози, а на молодому обличчі сум малював свою печать. Не було кому докоряти за втрату чоловіка чи може ганити за непотрібну акцію. Бо так, власне, мали розвиватись події і так люди мали пити свою чашу до останньої краплини. Оля тепер довідалась про цілий ряд інших подій, яких вона не знала, перебуваючи майже цілий час у Крем'янці.

В день на Св. Петра МДБ знайшло сховище у лісі за Голубами коло озера Лоскічене. У ньому перебували чотирьох патизанів іншої групи і з нього, на протязі більше року, вели свої акції на НКВД чи на стрибків. Того дня всі чотири були у сховищі. Стрибки відчинили рано вхід, кинули туди дві гранати і все було закінчене за одну мить. Вони прийшли до сховища, так наче б йшли до себе додому, вже давно втоптанною стежкою.

Майже у подібний спосіб знищили ще й інше сховище у вересні, тому приблизно місяць, заховане дальше вглиб ліса коло Стіжка. Стрибки приїхали на двох «бобиках» під самий ліс, поставили там свої машини, а самі всі вісім пішли у ліс. Був початок осінньої пори і вже появились гриби у лісі і їх збирати йшли часто люди з Голубів. Юхим, батько Давного, того самого дня також пішов, після полудня, назбирати грибів. Він ходив по сосновому борі з кошиком в руці, приглядаючись уважно під ноги, щоби не роздушити лисичок, які то тут то там росли у мохові. Раптом, скоріше

відчув ніж помітив рух за собою. Він підняв голову і обернувся: до нього наближалась група людей, озброєних автоматичною зброєю. Юхим відразу зрозумів, про що розходиться, але вирішив не звертати на них уваги, тільки продовжувати своє діло, а вони вже нехай роблять своє. Він вже бувалий, пройшов російсько-японську війну з відзначенням, потім Першу світову, втратив у Другій вже три сини і на тому мабуть не кінець, так що група ділків з МДБ — його зовсім не заскочила своєю появою і не завдала жадного страху. Глянувши у кошик і побачивши там кілька грибів, один із вісімки йому сказав:

— Дедушка, ходіть з нами.

— Куди? — спитав Юхим стрибка.

— Побачите! — була відповідь.

Не було чого сперечатись і дід мовчки пішов за групою. Не пройшли вони більше, як 300-400 метрів від місця стрічі, група затрималась і Юхимові сказали сісти під сосною, а самі, пів-кругом, трошки далше, обступили одного корча. Ніщо не вказувало на найменшу підозру, на причину якогось військового чи поліційного наступу, а вже навіть мови не могло бути про те, що тут десь може бути заховане якесь повстанське сховище. Один із советів розгорнув поволі під самим корчем верству соснових шпильок, потім звідти підняв грубу дерев'яну накривку і гукнув у яму:

— Виходьте, ви оточені!

Для підтвердження своїх слів він дав вгору довгу чергу зі свого автомата. Коли відшумів відголос по лісі, стало тихо. Ніхто не виходив із ями.

— Старий! — звернувся один зпоміж советів до Юхима — лізь у яму і скажи їм.

— Якщо треба туди лізти, то треба тобі, а не мені — відповів йому Юхим.

Тамтой більше не настоював і лишив дядька в спокою, зрозумівши мабуть, що сила тут нічого не допоможе. Кілька ментів пізніше з ями вискочив чоловік із кулеметом у руці, але відразу впав зкошений вогнем з автоматів. Трошки пізніше з ями вирвався глухий відголос кількох вистрілів і знов зробилось тихо й спокійно. Кілька хвилин ще пізніше один советчик таки поліз у яму, а потім, виставивши голову, гукнув до своїх товаришів:

— Пострілялись!

Зі сховища потім повитягали чотири трупи, одну машинку до писання, чимало різного паперу, якусь одягу і зброю. Усіх п'яťох вбитих зложили під вечер на хуру, що

її припровадили із недалекого Стіжка і відвезли до Верби. Згідно з вістками, які потім ходили по Голубах, у сховищі перебувало якесь командування УПА, але яке, то ніхто цього не знав. Не знала і Оля.

Молода жінка здавала собі справу, вона майже фізично це відчувала, що концентричні кола довкола неї самої і довкола тих кількох повстанців, які з нею пов'язані, починають звужуватись і невблагано зменшуватися. Вона давно була свідома того, що кінець наближається і з тим повністю прогрожувалась. Нераз десь на самоті, коли можна було цілковито віддатись спокійним роздумам, перед її очима проскакували всі важливіші менти пройденого чи пережитого і вона на них дивилась, як на малюнки у гарній книзі. Все промайнуло якось непомітно і скоро. Навіть важкі роки підпілля з його партизанкою, і вони не забарились на її дорозі. Всі нерівності своєї дороги Оля сприймала, як певну закономірність... Можливо, що їй вдалося б закінчити курси у Педінституті і потім десь загубитись у якійсь школі маленького села. Але чи на довго? З Андрієвським, директором заочного відділу в школі у Крем'янці, вона в дуже добрих відносинах і є певна, думала собі, що йому навіть не сниться про її дійсне походження. Її добре знайомство з капітаном Шуміліним також може бути, покищо, допоміжним. Натомість важче буде вирватись із уваги капітана Суркіна, який контролює мережею своїх агентів села Білокриницю, Веселівку, Лішню і Стіжок. Він на неї дуже уважно дивиться кожного разу, коли вона розмовляє з Шуміліним, а він проходить поруч. Невже він має якісь неясні вістки про неї? Чи це тільки звичайна поведінка кожного кмітливого шефа контррозвідки? Оля не знаходила ясної точки опору у різних припущеннях і в зустрічах з Суркіном губила свою впевненість, яку вона так довго і вперто вирощувала у собі. Коли б вона і виплуталась із павутиння, яке снувалось довкола — якщо воно справді снувалось — то що буде із хлопцями, які ще живі? Вони також, так як і вона, мають право на нормальне життя у нормальних умовах, право на родину, на клопоти й на радість того життя. Але їм не вдасться виплутатись і вони засуджені на загибель...

Такі думки були для Олі відром холодної води на голову і вона гордо піднеслася. Жаль тільки, що не матиме змоги зайнятись вихованням Ігоря. На згадку про сина серце мами зацеміло сильніше і Оля знов заплакала, але відразу прибрала себе до рук. Навіть всміхнулася до Пшеничного. І сказала своє рішення.

Із групи Тихого залишилося двох хвощів: Пшеничний і його брат Певний. На Старій Миколаївці переховується Вітрук, який є з іншої розбитої групи, а в Білокриниці — Хміль. Їх треба відшукати, з ними зконтактуватись а потім десь добре чвіркою замаскуватись і дати знати Гелі з Шепетина, яка повідомить Олю і потім вернеться до них з потрібними вістками. Покищо треба здержатись від будь-яких бойових акцій. На цьому розійшлися.

Тиждень пізніше Оля одержала вістку від чвірки і передала назад нові вказівки. Вона подивляля 18-літню Гелю, її холодну рівновагу і мистецьке вміння переносити партизанські вістки. Дівчина втратила в УПА брата Петра Федорчука і батька Михайла, сестру Наталку знищило СБ разом з Катрусєю Кузьмич, другого брата Володимира німці вивезли на роботи до Німеччини, третього брата Толика, молодшого за неї, НКВД жахливо побило, а вона все з усмішкою переносила з місця на місце, різьблені у пам'яті, різні вістки, накази чи зарядження. Без утоми, без нарікань, завжди усміхнена і все готова до нових услуг.

У поворотній дорозі з Крем'янця Геля не пішла до свого Шепетина, а чомусь вирішила зайти до своєї подруги Л. в Голубах. І пішла в Голубах не сільською дорогою, а — городами, з огляду на пізню пору. Вже недалеко хати своєї подруги, на городі Гаврила Ремеза, вона почула на його подвір'ї якийсь рух, хотім її щось вколело в животі ніби голкою і в ту ж мить почула вистріли. Все було ясне і Геля впала. Наблизившись, енкаведисти — їх було двоє — побачили у світлі електричного ліхтарика нерухому на землі дівчину і кинулись відразу бігом до сільради до Шепетина і там потелефонували до Верби, повідомляючи районове командування, що вони випадково вбили сільську дівчину в Голубах. За годину прибув з району «бобик» з двома новими енкаведистами і всі чотири були за кілька хвилин в Голубах на городі Ремеза. Але тут вже не було сліду від дівчини. Тільки трошки закривавлена земля вказувала на те, що тут щось сталося. Всі розшуки довкола та в сусідів: Олексія, Панаса і Ремезів не дали жадних вислідів. Викликана нова ланка енкаведистів з собакою, видресованим спеціально до розшуків, також не дала нічого нового і совети над ранком вернулися до Верби.

Тим часом Геля мерзла у недалекому лісі за річкою Мотмаркою. Опритомнівши на городі Гаврила, вона почула сильні болі в животі, але до хати подруги боялася йти у такому стані, а зібравши рештку сил і тиснучи живота

двома руками, пішла в напрямку ліса Ліщенщина, віддаленого на кількасот метрів. Тут перейшла по кладці і впала знов під сосною. А рано рештками сил добралась до своєї тітки Г. в Голубах. Геля мала прострілений живіт і надії на її врятовання були малі, все таки тітка вирішила заризикувати і повезти племінницю до лікарні у Смизі. По дорозі до Смиги Геля померла.

Олю повідомлено про упадок Гелі і вона знала, що хлопці не одержали вістку, яку вона їм передала. Вирватись проте з міста вона тепер не могла, так, як це міркувала раніше, щоби разом із чвіркою повести дальшу боротьбу. Ігор захворів і його прийшлося доглядати. Вона часто роздумувала над своїм положенням і бачила, наскільки родинні пов'язання можуть гальмувати всю іншу діяльність людини, але доконаного не жаліла і не робила собі жадних закидів за вибір такого, а не іншого шляху. Оля раділа своєю дитиною і робила все, що могла, щоби дати для Ігоря найкращі умови розвитку і росту. Вона не змінила своєї постанови і як тільки син поправиться — рішуче постановила у душі — постарается його дати у надійні руки, а себе віддати у розпорядження спротиву.

Тим часом вона зазнає нового удару. У порозумінні з Пшеничним, Хміль мав піти одної ночі до дому в Шепетині, щоби відвідати батьків та змінити одягу. Як тільки він зайшов до хати, постукали до вікна і сказали відчинити. Хміль відчинив вікно з протилежного боку і вискочив у город і почав бігти до річки, за якою починались корчі у лузі. Не пробіг він однак десяти метрів, як впав скошений з кулемета. Скільки батька не мучили, щоби признався, що це його син, Григорій Михальчук, той все повторяв, що цього повстанця бачить перший раз. А три тижні після тої події, у подібних умовах опинилися Пшеничний, Певний і Вітрук. Двох перших зайшли до себе і запросили Вітрука. Їх також там оточила група стрибків і запропонувала здаватися. У відповідь, Певний розбив вікно і кинув на двір гранату. За вікном стало чути зойки, перемішані з лайкою і до хати стрибки відкрили вогонь. Відразу був вбитий Певний — Володька Грицак, а Вітрука ранили у ліву руку. Загорілась хата і він вискочив на двір, стріляючи із фінки, але там впав. Тоді відкинув фінку і вигукнув, що здається. Коли до нього наблизився командир групи ще з одним стрибком, він вихватив зпід білого халата нагана, положив їх обидвох і тоді застрілився. Не стало Олекси Мельничука. Тим часом Пшеничному вдалося перейти з хати до комори,

а звідтіля — почерез вікно, висунутись непомітно у город. Хоч полум'я горючої хати освітлювало темну ніч, дим стелився по землі і допоміг йому віддалитись кілька кроків від хати. Дещо далше, ліворуч, він помітив зі свого диму заставу із трьох стрибків з кулеметом. Він їх скопив зі свого автомата, забрав кулемета і дві фінки і зник у корчах за річкою.

ОЛЯ ПЕРЕБИРАЄ КОМАНДУ

Довідавшись про нову катастрофу в Шепетині, Оля взяла рішення без довшої надуми. Ігор має вже два роки, він дуже спокійний після хвороби і з ним клопотів не буде. Вона залишить його тут, в одній родині, а сама візьме керівництво партизанським загonom. А далше... буде Божа воля. Степанові Паньковичу Андрієвському вона сказала, що хоче поїхати до Львова. На його заувагу, що іспити ось-ось за плечима, вона відповіла, що якщо не встигне на весняну сесію, то буде пробувати в осінній. В кожному разі, запевнила свого директора, вона не має найменшого наміру прогавити нагоду стати вчителькою, щоби присвятитись праці з дітьми і доростом. Попрощавшись з Андрієвським, вона вийшла із кабінету, ще раз запевнюючи себе, що директор напевно не додумається ніколи до якого Львова вона збирається і з якою справді метою вона залишає Педінститут...

Тиждень пізніше Оля прибула до своєї знайомої Настуні у Мартинівці. У попередніх роках Настуня була обтяжена якимсь поважними завданнями у підпіллі, але з дією збройною вона не була зв'язана, дуже засекречена і дискретна і тому їй вдалося успішно пройти почерез всі советські щідилки. Тут вона і далше жила і тепер, здавалось Олі, могла подати деяку допомогу. Менше більше того самого віку, що й Оля, Настуня була знайома з Олею від трьох років однак вони ніколи не стрічались від того часу. Все таки Оля постановила спробувати щастя і стрінутися з Настунею. Вона її скоро віднайшла і після кількох вступних спроб, якими хотіла перевірити давню знайому, перейшла до конкретних справ. У розмові виявилось, що ця дівчина знала дуже добре ситуацію на Дубенщині. Вона побіцяла зконтактувати Олю з командиром групи, яка діє у близькій околиці, але уважала, що Оля не може залишити-

ся у самій Мартинівці і повинна негайно перейти до якогось сховища.

Стріча з командиром партизанського загону УПА була справжньою несподіванкою. Розмовляючи з Яструбом про загальні теми минулої боротьби УПА та згадуючи ті чи інші найвидніші події чи бої — кожне старалося перевірити співрозмовника та відчутти його питому вагу у збройному підпіллі — вона довідалась, що цей командир був чотовим у сотні Тополі тому три роки. Вона йому пригадала наказ, що його сотня одержала від командира Групи Південь для переходу фронту коло села Башківців на східній Крем'яниччині і проникнути у советське запілля, але не змогла його виконати з приводу неймовірно суцільного фронту советських частин на цьому відтинку. Той наказ був повторений коло села Попівці і сотня мала великі труднощі мабуть, якщо судити по стрілянині, яка звучно тарахкотіла на місці, де знаходилась сотня Тополі. Так, Яструб пригадає дуже добре важкий бій, який тоді довелося вести з советськими фронтовими частинами. Сотня була тоді повністю у цьому бою розбита. Із 120 приблизно людей у її складі, вийшли живими тільки 14 між якими і Яструб. Пізніше, у дальшому запіллі, десь в околицях Острога, створено нову сотню і доручено Яструбові командування. Вона мала піти на схід, а потім проникати на південь, але виконати цей план не вдалося. Сотня оперувала потім у лісах довкола Клевая і була там, коли загинув Савур. Умови дії згодом почали щораз більше ускладнюватись і загін у розмірах сотні більше не міг успішно рейдувати, тоді довелося перейти на тактику малих і рухливих груп, але не з більшими успіхами. Совети рішуче хотіли покінчити з партизанкою на Волині і кинули на боротьбу з нею досвідчені й оперативні у всіх умовах відділи. Вони могли роздавати весь спротив у дуже швидкому часі, наколи б були в достатній кількості, однак большевики цієї кількості не дали, так наче бажали довше дражнитися з підпіллям і краще спустити кров з нашого села.

Командир не одобрював плану Олі з її постановою всеціло віддатись збройній боротьбі на чолі загону УПА якраз тоді, коли їй вдалося успішно «захитись» у легальне життя, ще й, у додаток, будучи напередодні успішного закінчення школи у переважному секторі, де буде важлива праця в майбутньому. Інша справа з усіма тими, хто зовсім розконспірований і кому раніше чи пізніше грозитиме пастка, арешт і засуд. Вони будуть гнити у в'язницях або на зас-

ланні і тому, якщо мають достатню міру сили й мужности вмирати зі зброєю в руках, їм може стелитися стежка у зағони УПА. В кожному разі, попередив Яструб сумно засміявшись, він не намагається класти на вагу рішення: мирне легальне життя чи збройний спротив до кінця? — щоби побачити котре переважить. Це мусить зробити кожний своїми індивідуальними силами і потім взяти належне рішення. Він хоче лише сказати, що ми тепер перегортаємо невміло поставлену сторінку нашого політичного життя, яка за кілька місяців, за рік за два або нехай навіть за п'ять буде зовсім перегорнутою і тоді доведеться починати нову.

— З ким? — сказав він тихо, але виразно, дивлячись у задумані очі Олі — якщо найсвідоміший елемент буде винищений?

Вона також уважно дивилася на Яструба і зовсім погоджувалася з його думками, але її постанова не змінилася під холодним струмком його розумних слів. Тож постановлено, що нова група буде складатися не більше, як із п'яти хлопців, бо з більшою Оля не буде оперативною. Пшеничний мав собі підібрати ще чотирьох товаришів.

У перших днях травня, укомплектовання ланки Пшеничного було закінчене. До неї, крім Пшеничного, увійшли Василь, Жук, Мороз і Сокіл. Її командиром стала Оля, а заступником — Пшеничний. Всі хлопці, хоч і з різних околиць, добре знали один одного, були певні і, як виявлялось із розмов, без найменших ознак страху. З такими, думала молода жінка, можна буде воювати і залишити слід боротьби...

Від часу посиленого наступу на УПА, його відділи зовсім перестали показуватися під час дня і всі свої акції вели виключно вночі. Тільки в окремих випадках, коли приходилось боронитись перед наглим наступом стрибків чи вибиратись з оточення, партизанські відділи вступали у бій. Вдень вони старалися відпочивати у затишному місці, а рейдувати — під прикриттям ночі. Таку саму тактику прийняли також советські спецчастини. Тому денна пора майже завжди була «но-манс-ляндом», яку не тривожили ні одні ні другі і якраз таку ситуацію Оля постановила використати.

Вона не пішла наступом на районіві осередки чи на вичісування сільських міліціонерів або сексотів. Оля мала свої чіткі думки. Коли вона більше детально довідалась про цілий ряд есбівських ексцесів, про все заподіяне горе у більшості волинських сіл, вона відчула у собі якусь відразу

до всієї «поліційної» роботи. Недавно їй розповіли про ще один випадок у селі Дитиничах біля Дубна. У село прибули біля півночі трьох СБ і постукали до хати голови сільради. В такій порі ніхто не відчиняв, очевидно, з легкої руки двері своєї хати, як рівнож ніхто не старався їх відчинити силою знадвору. Занадто видною ставала тоді подія і вона розми-
налася зі своєю метою. Не маючи успіху таким способом, хлопці вибрали інший. Вони пішли до найближчого сусіда, яким був Олександр Михальчук, дядько Вільхового, і дуже чемно попросили його йти з ними. Коли прийшли під двері голови, потиснули дуло фінки у плечи Олександра і сказали, щоб він гарно попросив голову сільради його відчинити. Перед голосом доброго сусіда не було, річ ясна, жадного вагання і голова відчинив двері. Олександра тоді відіпхнули від верей і сказали забиратись, ще й стусана дали під бік, а самі зайшли до хати, вбили там чоловіка і жінку та четверо їхніх малих дітей. Чоловік цей не мав нічого спільного з большевиками, але тому що був толковий, його заставили до цього головування, так як заставлять кілька днів пізніше нового до тої самої роботи. Тероризован-
вання сільського населення, щоби у нього зродити страх і потім відмову від усіх можливих функцій в сільській адміністрації — не мало успіху з тої простої причини, що до тих функцій його не прохали, а їх йому накидали ще більше рафінованим терором, за яким стояла державна система. Зате нічна подія вчинила глибоку рану в селі, викликала появу готових на все месників і, що найважливіше, поглибила прірву між підпіллям і селом. На її засипання будуть потрібні довгі, довгі роки. Оля аж до болю затиснула кулаки з досади і голосно сказала, що нехай буде проклятий той, хто давав наказ до такої «роботи» і той, хто її виконував. Тож рішенням Олі було не робити ніяких плянів відносно сексотів, а слідкувати за подіями і ставити спротив стрибкам і МДБ. Нехай за сексотами шукає хто хоче, вона за ними шукати не буде.

На протязі літа загін мав дуже багато стріч із стрибками і Оля знищила поважне число своїх ворогів. Її перевага була в тому, що вона не чекала, щоби їй накидали бій, а навпаки — це група молоді жінки вижидала стрибків і не сподіваною засідкою розбивала ворога. Так як ворожа розвідка постійно вивчала тактику УПА, так і Оля прив'язувала багато уваги й часу на просліджування методів МДБ. З відділами понад десять людей вона у бій не вступала, але як тільки появлялись менші, вистрілювала їх всіх до одно-

го стрибка, вдаряючи із засідки завжди двома боками, щоби взяти ворога у кліщі. Зброю вбитих хлопці ламали, а забірали виключно амуніцію і гранати та швидко зникали з місцевості у темряві ночі. Такі села, як Лішня, Буща, Ситарі, Довге Поле, а потім Нова Миколаївка, Носовиця, Дворичці — довго пригадуватимуть запеклий вогонь з автоматичної зброї протягом кількох хвилин, після яких знов ставала абсолютна тиша ночі. Вершком вдалих дій групи було пущення одного потяга в откіс між Дубном і Здолбуновом. Сподівалися військового потягу, але підірвали тягаровий з якимсь важким матеріалом. Такі потяги тепер часто курсували із заходу на схід. За обчисленням Олі, група знищила біля 55 стрибків, сім чи вісім емдебістів, сама не зазнавши навіть найменшого поранення.

ПОВОРОТ ДО КРЕМ'ЯНЦЯ

Під кінець серпня Оля доручила командування Пшенничному і сказала заховатися між хутором Круки і селом Мартинівкою і не робити жадної бойової акції, а сама вибралася до Крем'янця. Дуже тягнуло до сина, хоч побачити, взяти на руки, трошки поговорити з ним... Хотілось рівнож не втратити зв'язку зі школою, ще раз побачити можливості іспитів осінньою сесією. Вона не леліяла найменших надій стати вчителькою, але хотілося одержати це звання нормальним шляхом та дати самій собі доказ певної вартості... Добра Оляна докладала всіх зусиль, щоби дати Олі подобу нормальної міської людини і свого таки добиласть. Через кілька днів Оля опинилась у Крем'янці.

Ігор значно підріс, здавалось їй. Він весело бавився у хаті і йому навіть у голову не приходило, що через заледве відхилені двері другої кімнати за ним спостерігає, очима наповненими сльозами пестоців і болю, його мати. Сльозами радості. Вона весело дивилась на дитину, хоч серце стискалось від болю несправедливості, від неспромоги взяти сина на руки і радіти його близькості коло своїх грудей. Але так треба, бо інакше не можна!

У школі вже готувались до нового шкільного року і в кабінеті завпеда Оля застала директора заочного відділу. Андрієвський щось не був говіркий, як це бувало раніше і тільки для годиться обмінювався кільком фразами зі своєю, як він любив раніше казати, найкращою заочницею, запи-

тавши тільки що нового у Львові. Заочниця також не нав'язувалася з розмовою. Запитавши завпеда про дату осінньої сесії іспитів, вона пішла зі школи. Її хода з авоською в руці, з книжкою й газетою у ній, мала вигляд дуже безжурної та байдужої студентки, але до її нутра душі закрадалися якісь неймовірно дивні почування. Їй здавалось, що за нею слідкують, хоч не помічала нічого підозрілого довкола себе. Вийшовши з Ліцею, Оля зійшла на низ до Собору і потім, по вулиці Широкій, пройшлась аж до Вишнівецької Рогатки, щоб дати собі більше певности, та вернулаь назад. Ніхто зі стрічних не звертав на неї якусь окрему увагу, жадний міліціонер чи емдебіст, яких густо стрічала на тому самому хіднику, на неї не дивився. Вона була однак неспокійна, щось муляло у нутрі і прискіщувало віддих. Оля заспокоювала себе тим, що, мовляв, вона відвикла від денного світла у місті і докладала всіх сил, щоби вигнати зі себе погані думки.

Почались іспити. Вони мали тривати один тиждень і молода жінка повністю увійшла у колії продуманого пляну. Перший і другий день писемних іспитів вона сумлінно працювала і мала надію на дуже добрі оцінки. На третій день прийшла із геть обмотаною головою і сказала, що має нестерпний біль зубів і що зубний лікар, до якого звернулась за порадою, нічого не міг зробити, а заявив, що треба переждати біль і тоді доведеться вирвати два, а може навіть три зуби. Андрієвський спокійно вислухав дівчину і з підкресленням сказав, що, на жаль, він не зможе їй організувати спеціальну іспитову сесію і якщо тепер вона іспитів не пройде, то пропали два роки її сумлінної праці. Після таких слів Оля розплакалась і розмова закінчилась.

МГБ НА СЛІДАХ ОЛІ

З рукою на пов'язаній щоці, вона вийшла з будинку і пішла, тою самою Широкою у напрямку Дубенської Рогатки. А за годину була в Білокриниці. Тут зайшла до знайомих з надією почекати кілька днів, щоби побачити дальший хід подій у Крем'янці. Вислана туди одна жінка, з метою побачити події після відходу Олі, довідалась, що МДБ шукало за нею на її попередній квартирі, але не сказало в якій справі. Коли б її побачили, сказали там, треба Ольу повідомити, щоби явилась у міську міліцію.

Оля засміялася, проте у глибині душі щось стукнуло: значить, попали на стежку і тепер події мусять піти значно скорше. Все таки, подумала собі рівночасно: тут, у Білокриниці, під боком капітана Суркіна, який «начальствує» у недалекому будинку бувшої польської гміни напроти церкви, не загрожує мабуть ніяка несподіванка. Кому прийде до голови шукати її у цьому селі, в якому ніколи не було слідів дії УПА ні політичних проявів підпілля? Вона могла тут перебути, думала собі, не тільки кілька тижнів, але й цілу зиму. Навіть жах вивозів волинського населення в 1947 році якимось рикошетом проходив поруч Білокриниці. Ні, майже голосно сказала Оля, тут не загрожує ніяка небезпека. Все таки, вона вирішила не спати в хаті, а у соломі в клуні, звідки можна зручніше зникнути, як із хати.

Через день або через два після прибуття Олі у Білокриницю, до клуні прийшла жінка, в якій вона тут тепер перебувала і переляканим голосом розповіла, що місцеві міліціонери, враз із підсиленням з Веселівки, роблять розшуки по хатах за чужими людьми. Вони вже були в неї у хаті, трошки покрутились по хаті і пішли далі, але пішли, оглядаючись, наче б не довіряли твердженню господині, що у неї немає нікого чужого. Якесь дивне передчуття підказувало Олі, що десь там знають про її прибуття у Білокриницю і тому зарядили цю облаву. Якщо таке припущення має у собі навіть тільки крихітку правди, треба негайно висмикнутись зі села бо скоро може бути запізно.

ТРОХИМ

На другий день вранці, з кошком в руці, вона пішла шляхом Крем'янець — Дубно в напрямку військових касарень. Заледве вийшла за село, проминувши хату Бацдорфа, фершала і міст на брукованому шляху, коли почула за собою гуркіт мотоцикла. Вже не було коли шугнути у природолюбні лози, що тут густо росли до обидвох сторін шляху і в яких легко було б заховатись. Не було сумніву, що її відхід з Білокриниці хтось помітив, доніс Суркіну і той вислав за нею погоню на мотоциклі. У мить, коли мотоцикл мав з нею зрівнятись, Оля якимось механічно повернула голову, щоб кинути очима на мотоцикліста і... відразу пізнала Трохима. Вона його знала досить добре, була на-

віть в нього на весіллі, але потім часи стали лихі, люди також міняли свої співвідносини один до одного, а подекуди ставали поганішими від часів. Тож і вона згубила Трохима з виду. Правда, потім бачила його раз чи два у Крем'янці, але обставини не дуже намовляли до відновлення взаємин. А сьогодні рано, він чомусь на тому самому шляху, що й вона. Що робити? Чи можна довіряти колишньому знайомому? Вагання було дуже коротке, протягом якоїсь частки секунди... На вигук молоді жінки мотоцикль припинився, Трохим оглянувся і також відразу пізнав Олю під грубою селянською хусткою. На його здивовання, що вона тут робить такою ранньою порою, її очі показали на задне сидло і, на потверджуючу відповідь Трохима, вмиль сиділа за його плечима. Мотоцикль швидко поїхав вперед.

За кілька хвилин вони були на рівні соснової посадки Ліщенщини, там, де Оляна віднайшла задушену свою Женю, і мотоцикль звернув зі шляху до лісу, так наче насліпо знав свою дорогу. У затишку густої посадки, де погані очі не побачуть і злі вуха не почують, подумала Оля у перший мент, але відразу взяла себе в руки: чи справді у затишку вона? Але клубок почав розмотуватись...

Вона розповіла, що була у подруги в Білокриниці і раптом їй донесли, що за нею питається капітан Суркін. А тому що їй не хотілось з ним стрінутись, то вона зібралась і пішла собі зі села. Трохим не був візником у білокриницькому фільварку і він відразу побачив, що має до діла з якоюсь складною справою. Але він місцевий, тут у близькому селі виростав, бігав колись по цьому лісі, а потім його вивчав у Лісово-Агрономічній школі в Білокриниці, де дістав звання лісничого і в ньому мабуть відізнались у цей мент якісь природні парості приязні до знайомої людини, яку він колись знав, але яка згодом згубилась з його виднокругу, а тепер у каламуті цього грізного року знов з'явилась, якась безрадна і пригнічена.

— За довір'я платять довір'ям, хоч не завжди — сказав він і розповів кількома словами свою власну історію. НКВД його «пришпилило» і дало до вибору: або «сотруднічати» або маршрут на далекий схід. А тому що Трохим не чув у собі ніякого покликання до героїства, він вибрав співпрацю — надіючись не дуже впасти у болото — і після короткого, але інтенсивного, курсу політграмоти, був приділений до крем'янецького відділу НКВД, у секції контррозвідки. Над такою постановою він не хоче багато розважати. Він думає, що моральну відповідальність за скрайні потяг-

нення тих чи інших людей — таких хоч би, як і він — несуть ті, хто не вмів чи не хотів зберегти підпілля у достосованих рамках до нашої дійсності в 1943 році, а свідомо пхнув масу людей у пастку небезпеки. Трохим свідомий того, що так, як він слідкує за іншими, так слідкують і за ним і йому не легко робити те, що хотілося б, чи що треба було б зробити, все таки він може у дечому допомогти.

Уважно стежила Оля не тільки за словами свого давнього знайомого, але також за всіма порухами його обличчя, очей, рук, не зраджуючи своїх думок ні найменшим рухом ні словом, так наче хотіла проникнути у душу Трохима і там побачити дійсний його стан. Вона хотіла ще раз перевірити також свою настанову і взяти останнє рішення бо концентричні кола щораз більше зтискались довкруги неї і ставали майже видними, матеріяльними. Тож часу мабуть вже не буде на різні рішення. Те, що вона постановить зараз буде остаточним... Виводи, що він їх робить є його справою, хоч міркування відносно збройної боротьби на Волині і всіх наслідків неспроможности розумного формування подій не є безпідставними. Але не нам зараз тут, у затишку тієї соснової посадки, давати свій осуд. Це зроблять в інших рамках, в інших умовах від теперішнього волинського пекла, в умовах спокійного і зрівноваженого розсудку. Перед нами, думала вона, щось інше: як уникнути гіркої чаші?...

Стало тихо, коли Трохим закінчив свої слова. Він не мав більше нічого до говорення. Оля також не збиралась відкривати стан своєї душі. Тиша тривала довго, поки Оля почала говорити. Вона говорила тихим голосом, не спускаючи ні на мить очей з Трохима. У збройних загонах починає бути важче. Не тільки зовнішні доносчики внеможливають кожний рух і перекреслюють найкращі пляни, затроєння є вже у внутрі організму. Найкращі агенти МДБ проникають у відділи УПА і завдяки продуманій і заздалегідь змайстрованій роботі советського смершу ці відділи падають один за одним у нищівні пастки. З таким явищем боротьба сьогодні не тільки важка, вона неможлива. Паралельно з рафінованим наступом на УПА, совети розпочали ще страшніший наступ на село. Часті акції СБ, арешти і вивози людей у Сибір чи на Донбас, без огляду на стан здоровля або вік — навіть немовлят везуть совети у холодну північ — ламають морально людей, заганяють у клітки ізоляції один від одного, ізоляції від збройного спротиву, заставляють тих чи інших людей показувати пальцем як на

винних так і на невинних. Бути свідком трагедії одних і других, безсило дивитися на беззаконня і на терпіння — жахливе явище. Оля вже боролася з думкою евентуального перемир'я, але як миритися з ворогом, який не вмів пошанувати навіть свого власного слова? Думка про допити відносно друзів і підпілля, яких вона може не видержати і розповісти все, що знає — здержала її від важкого кроку. Вона вважає, що розпоряджатися своїми вчинками і своїм життям є її власною справою так довго, як довго воно не спричинює потягнень на інших людей. З ментом, коли її крок має спроможність заподіяти зло її друзям, вона від нього мусить відмовитись. Саме ця свідомість здержала її від зголошення до МДБ і не дозволила їй піти у пастку... У дану мить Оля має конкретне питання до Трохима: чи міг би він забрати до себе її сина на якийсь короткий час, поки дещо устabilізується її теперішнє положення?

То не було питання, а біль і благаання тривожної за сина мами.

Трохим також уважно слухав свою колишню подругу. Він зрозумів, що сказав забагато і замкнув тепер свою душу на три замки. Жадним порухом він не вказав на свої думки, від яких аж роїлось у ньому. Свою мову перед кількома хвилинами він розпочав трохи спонтанно, недоречно і надто відкрито і тепер жалів свою щирість перед молодою жінкою, яка душевно значно крепша та більша за нього. Він її не боїться, він тільки засоромився перед нею, перед її силою характеру, з якого променювала сила волі й моралі. Син священика з Шепетина, з дуже порядним вихованням, солідною на місцеві умови освітою, він ще не встиг порозгублювати мірила моральних вартостей, хоч пішов по дуже слизькому і слова молодої жінки робили в його душі поважні сліди. Він мовчав. Просто не осмілювався сперечатись з Олею, а потверджувати її слова — не було просто потреби. Вони йшли прямо з джерела очевидності. Її благальний погляд йому наче нагадав реальність і він погодився зробити все, що тільки буде в його силі. І вони розійшлися.

Слова Трохим — додержав. Він забрав Ігоря до себе, але з цього приводу цілий час відчував над собою якусь загрозу, хоч старався себе впевнити, що ніхто не міг бачити, як він дитину віз до себе чи як підбирав на мотоцикля її маму. Ситуація виявилась щойно тоді, коли, дещо пізніше, зустрівшись на ринку з жінкою Трохима, жінка Шуміліна запитала з неприхованою усмішкою:

— А як там почувається Олін Ігор? Не дуже нудьгує?...

Питання було громом з ясного неба на його голову. Камінь з Черчої Гори на дах його хати не зробив би на нього більшого переполоху, ніж розповідь жінки про розмову на базарі з капітаншою. Щоби впевнитись про те, чи це тільки загреміло, чи справді грім буде валитись на його голову, він негайно пошукав привід і побіг до свого начальника, майора Кравченка Василя Івановича (у Крем'янці він згодом закінчив свою професійну кар'єру і в ранзі полковника КГБ пішов на пенсію та поселився у селі Веселівка недалеко Крем'янця. Там він і помер в 1983 році — прим. Ред.). Він почав хитро-мудро йому розповідати про те, якто його знайома Оля дала йому на лікування лишайв свою малу дитину і якто йому важко ці лишай лікувати. Перепитавши Трохима, звідкіля він знав Олю, від коли він має цю дитину та коли бачив свою знайому послідній раз, майор сказав Трохимові, переглянувши ще раз свій блокнот, що вони знають про перебування Ігоря в родині Трохима, як рівнож і про те, що він, Трохим, вивіз Олю на мотоциклі зпід носа Суркіна. Однак вони чекали і хотіли знати, чи він схоче сам їм про це все розповісти. На питання, чим тепер Оля займається, не закінчивши іспитів і що про неї слід думати, агент відповів, що вона була дуже толкова і порядна дівчина, але тепер мабуть не пішла по дуже рівній дорозі, принайменше таке можна було мати враження, дивлячись на її поведінку. Майор не був упевнений, що Трохим розповідає йому правду, а Трохим — що майор вірить його словам. Майор доручив у кожному разі стежити за Олею, а дитину держати, як принаду для мами.

Через кілька тижнів Трохим — тепер вже поневільно подвійний агент — стрінувся з Олею в Шепетині і завіз її на мотоциклі у село Ясини та розповів про свою розмову з Кравченком. Вона вислухала її без найменшого здивовання чи недовір'я. Такий розвиток подій є майже математичною закономірністю і якраз тому Оля не була заскочена почутим. Могло бути гірше. Вони разом вирішили, що Трохим дасть майорові вістку про одну малу повстанську групу на Лановеччині, яка вже перейшла даліше на південь і тому ця вістка її не загрожуватиме, зате Трохимові вона дасть певний агул.

ОСТАТОЧНЕ РІШЕННЯ

Місяць пізніше, десь у кінці жовтня або на початку листопада, одна жінка з Шепетина забрала Ігоря з Крем'янця, сказавши, що робить це на прохання Олі. Трохим цю жінку знав, тому була виключена будь-яка евангуальна комбінація МДБ. В дійсності, Оля була тоді у Мартинівці і дитина опинилась не в Шепетині, а біля мами. Оля прийшла до висновку, що всі її зносини з Крем'янцем є закінчені і що перед нею стеляться дві дуже подібні одна до одної дороги: або глибоке підпілля або збройна боротьба до самого загину. Перехід на легальне життя вже перекреслений назавжди. Свій вибір молода жінка зробили вже раніше. Тепер вона його потвердила.

За допомогою Настуні, вона примістила сина у зовсім певній родині, де його даліше життя — не виключаючи, річ ясна, всяку евангуальну, завжди ймовірну, несподіванку — було повністю забезпечене. Ця родина мала сама підшукати найбільше відповідний спосіб злегалізованя хлопчика і зайнятись вихованням Ігоря, як свого сина. Закінчивши діло із сином, Оля відійшла до своєї групи, яка переховувалася тут недалеко.

Почали знов тремтіти дрібні командири підрозділів стрибків. Пощади не було, як з одної так і з другої сторони. Оля намагалась у кожній бойовій стрічі з ворогом вдержати ініціативу у своїх руках, не чекаючи на наступ, а накидаючи його ворогові. Для цього вона вела бої шляхом засідок і то у таких місцях і так вибраною порою, коли її ніхто там не сподівався. За розшуками ворога далеко йти не доводилось. На кожній дорозі тих часів вешталися узброєні представники влади, одні шукаючи за селянами, призначеними до вивозу на схід, другі за «бандами» УПА. Всі намагались спустати нашу кров і на них якраз група Олі звертала дула своєї зброї. Тільки у рідких випадках, коли була певність, що доведеться мати діло із більш чисельним ворогом, група вела акцію суцільним відділом. Найчастіша хлопці виконували свої завдання одинцем або вдвох. Вони вартували десь даліше перед селом на протязі двох-трьох ночів, чекали вперто на прихід советів і коли ті приїжджали, упісти їх стрічали, з близької віддалі, зливою машинової зброї. Якщо відстрілювання з боку ворога не було, наближались, щоби докінчити роботу і забрати амуніцію; якщо ворог відповідав посиленням вогнем — хлопці зникали у темряві ночі і знов з'являлись слідуючої ночі

на новому, часто віддаленому на два десятки кілометрів від першого або навіть і більше. Хлопці вихром робили удар і так само вихром зникали. То знов все затихало на кілька тижнів і про партизанів більше навіть мови не було.

Зимом припинено всю бойову діяльність. Сліди на снігу дуже зраджували кожний партизанський рух і часто приводили ворога до самої криївки. Так впав останній упіст з Голубів Іван Надбородний. Він перебував у дуже доброму сховищі, але захотілось зайти на хвильку до людей, порозмовляти, почути новини. Не встиг він добре розговоритись в одній хаті в Стіжку біля лісу, як до хати ввійшли трьох стрибків і відразу, від вхідних дверей, його застрілили, навіть не спитавши за паперами та не вживши заяложеного «руки вгору», обернулись і пішли собі далі, лишаючи жителям хати решту роботи. Це було у половині лютого 1948 року. Із вбивством 33-річного Івана повстанська сторінка Голубів була закінчена, спущена з них вся їхня молода кров.

На протязі минулої осені Оля пустила у «розход» 32 стрибків й емдебістів. Вона не припинила вивозів на Сибір і не загальмувала бажання Строкача покінчити з «бандою» на Волині. Таких думок вона не мала у себе бо була свідомою того, що ніяка наша сила не викоринить тепер із нього це бажання. Так, як закономірною була поява Строкача, так само закономірною була воля молодій жінки вести свою діяльність до самого кінця... під градусом куль стрибків в якійсь засідці. Вона тепер, зрештою, мало про це думала. Вся її настанова і дія волі скидались на справне функціонування добре наоливленої машини...

У сховищі чи у селян, коли приходилось у них бувати, Оля багато читала. Читала все, що попадало під руку: газети, журнали, книжки. Без огляду на зміст. Вже в школі у Крем'янці вона добре засвоїла основи матеріалізму, а тепер їх поглиблювала читанням різних статей у моск. журналах і перед нею, наче на долоні, розкладалися всі карти його лже-науки. Вся його сила, бачила це Оля, не у переконачує виводах, а у монопартиїній системі, яка собі підкорила весь державний організм і обгородилася безличною пропагандою. Вдумливий і поміркований розум Олі просвітлював советську систему, наче рентгенними променями і бачив всю її забріханість. Як дуже хотілося б Олі знайтися в якійсь аудиторії і провести дискусію з поважним політруком, публічно його вивести на слизьке і показати йому на всі хибні основи його тез. Хотілося б... Покищо лишається

ся можливість тільки трошки помріяти. Зате вона любила порозмовляти із селянами, відвернувши їхню увагу від трагедії кождодення та слухати розповіді старих.

Із приходом весни животворчі пахощі лісу знов стало чути в повітрі і група Олі зникла у хащах. Василь, який довідався від одної зі своїх знайомих дівчат про переїзд май. Кравченка шляхом Крем'янець-Дубно, вперся і вимагав зроблення засідки на майора коло села Судобичі. Оля погодилась і Василь пішов сам, підкресливши перед відходом, що на одну машину — один повстанець.

Пішов, але не вернувся. Виявилось, що вістка про машину була тільки принадою до пастки. МДБ надіялось туди притягнути цілу групу повстанців — адже майор їде — а клюнув тільки один. Його ранили в руку і він не встиг себе застрілити і Василя підбрали живим, заінтриговані стрибки засідкою одної людини. Його відвезли до Крем'янця і примістили тимчасово у в'язниці на Дубенській Рогатці, де йому навіть зроблено перев'язку. Вечером прийшли двох міліціонерів і забрали в'язня, щоби повести мабуть на допити у міське МДБ. Використовуючи догідну погоду — лав великий дощ — Василь скочив у бічну вулицю і, поміж хатами, почав утікати до Потоку. Міліціонери відкрили стрілянину і хоч партизанові вдалося втекти і заховатися на Сичівці, йому під час стрілянини поранили нирку. Лікування невідомої людини у Крем'янці, ще й до того поранену нирку — виключалось. Але і вивезти Василя із Сичівки не було легкою справою. Врешті хтось піддав думку вивезти його із Крем'янця, схованого між мішками на возі. Нагружений мішками з січкою, віз заїхав на Сичівку і там під мішками положили раненого, який вже мав високу гарячку. Коні поганяли два хлопчики-підлітки. Коли приїхали на Дубенську Рогатку, то замість поїхати ліворуч до залізничного двірця, де були магазини на зерновий контингент, віз поїхав на низ по шляху коло електровні в напрямку Білокриниці, так як було сказано хлопцям-водіям. На роздоріжжі стояв міліціонер, але на минаючий його віз зразу не звернув жадної уваги, проте згодом почав на нього дивитись, а ще за мить його догнав і показав на вулицю, що вела на двірець. Він бачив мішки на возі і хотів зробити прислугу візникам, показуючи їм дорогу, якою звичайно возять зерно селяни. Хлопці зрозуміли інтервенцію міліціонера по-своєму, скочили з воза і за хвилину, поки міліціонер вийшов з дива, зникли між хатами під горою Дівичі Скали. Коли міліціонер порухав мішки і помітив, що вони зі січкою з

соломи, у нього в голові почало розвиднятися і він, розкинувши їх, побачив приміщеного під ними чоловіка. Міліціонер завернув воза і поїхав просто до МДБ. Василь помер, коли його виймали з воза.

Літом, перед жнивками, Олі донесли одного дня, що до Мартинівки наближається відділ стрибків, силою восьми вояків. Тому, що група повстанців знаходилася в цей час в одній клуні коло самого лісу, відхід у ліс був легкий і хлопці без труднощів могли зникнути у лісі. Все таки вирішено, що відступатимуть не всі разом, а розділяться на дві частини: Оля і Пшеничний підуть лісом у напрямку Ситарів, а Жук, Сокіл і Мороз — в напрямку Стіжка. Вечірньою порою всі мають стрінутись у гаївці східньої частини лісів ситарського маєтку Савича. Тож стріча — за кілька годин і люди розійшлися.

Не пройшло більше, як кільканадцять хвилин від виходу із клуні і Оля не пройшла більше кількометра, коли з південної сторони, де подалися її трьох співтоваришів, прийшов відголос густої стрілянини легкої автоматичної зброї. Не було сумніву в тому, що тамтих трьох попали у халепу. Треба припускати, що група стрибків від сторони Круків не була саме, а що її акція підготовлена у співпраці з іншою. Це якраз мабуть та друга група зробила засідку у глибині лісу, щоби чекати на відступ утістів зі села або вдарити на них із заду, наколи б вони відкрили бій із першою групою. Піти з допомогою — не могло бути мови. Тим більше, що стрілянина тривала не більше п'ять-сім хвилин і потім знов стало тихо. Хтось там переміг.

— Коли б це наші — майже голосно сказала Оля.

— Коли попадаєш у засідку, то віра на перемогу є так маленькою, що вона непомітна — додав Пшеничний.

І вони пішли вже не в напрямку Ситарів, а більше праворуч та почали заглиблюватись у густий ліс.

Очевидно, що вони явились вечором на умовлене місце коло старої гаївки і довго чекали коло неї, але ніхто з трійки до них не прийшов. Коли йшли до гаївки, віра й надія Олі та Пшеничного маленькими вогниками жевріли у далеких закутинах їхніх душ. Хвилини чекання все більше і більше придушували ледве помітні ці іскри аж поки вони зовсім не згасли...

Від цієї події зневіра і безнадійність опанували Олю й Пшеничного. Вони більше не намагались наново розбудувати свій загін і не плянували збройних дій. Обезкровлені довгими та вичерпуючими зусиллями підпільної та парти-

занської збройної боротьби, наші села більше не були тим резервуаром, з якого можна було безпереривно черпати людську силу. Польська мобілізація літом 1939 року річників 1912 до 1917, советське покликання до Червоної Армії 1918 до 1920, кличі про масовість УПА літом і під осінь 1943 року, советська мобілізація 1944 року всіх, кому вдалося пролізти попередні цідилки — глибоко зранили біологічну силу волинського села і треба буде йому довгих десятирок років, щоби воно знов належно поповнилось чоловічим населенням. УПА згасало не тільки наслідком большевицького широкого наступу чи безперспективності боротьби, але й через відсутність допливу нових сил.

ПРИЙШОВ КІНЕЦЬ...

На свято Покрови Пшеничний вирішив піти до Шепетина. В дійсності він не мав до кого туди йти: один брат не вернувся з Червоної Армії, другий погіб в УПА на своєму подвір'ї, батьків вивезли на Сибір — все таки там була його дальша рідня. Були там його дядьки й тітки, горстка двоюрідніх сестер і власне з ними всіма хотілось йому побачитись, хоч трошки з ними посидіти у затишку хати. Ну, і рідне село зі споминами про далекі празники коло церкви — на нього також хочеться подивитися, зайти до церкви дерев'яної, зеленою фарбою помальованої, із золотою куполою, у якій він вже так давно не був (церкву цю район у Дубні зарядив розібрати в 1984 році і матеріал продати на дрова. Після оголошення про дрова на огрівання, різні люди прибували у Шепетин, але, довідавшись про походження цих дров, всі відмовлялись від купівлі. Колгосп ім. Пархоменка в Шепетині не знайшов покупця аж до кінця 1986 року — прим. Ред.). Відвідини рідного куточка у важкий час є так само потрібні для душі, як джерельна вода для втомленого тіла гарячою порою.

— Хоч і не можна буде в Шепетині піти рідним селом з одного кінця у другий — тепер там празника нема — то все таки на людину війне якийсь інший вітер, говорив Олі Пшеничний.

Не піддалася Оля його намові піти з ним і не послухав Пшеничний переконувань відмовитись від небезпечної приємності. Щоби якомсь зрівноважити ситуацію, Оля сказала, що піде із Пшеничним кусень дороги, бо хоче відвідати

знайомих в Голубах, яких також вже давно не бачила. Відвідини ці були їй потрібні ще й з побутових причин. Харчових запасів більше не було і тому приходилось постійно розчислювати на ласку людей. Вони допомагають, як можуть, але не можна обтяжувати одних і тих самих. Саме тому Оля вважала за відповідне відвідати Оляну і її попрощати про переведення якоїсь збірки харчів.

Після півночі обоє пустилися в дорогу. Пшеничний взяв зі собою свою ПППШ з якою ніколи не розлучався, а Оля запхала нагана за пояс. Вони вийшли з лісу і полями Нової Миколаївки дійшли аж до залізниці Крем'янець-Дубно і тут Оля повернула на південь і пішла до Голубів, віддалених на один кілометр, а Пшеничний пішов далі на захід в напрямку Шепетина. Стрінутися мали у своєму сховищі за два або три дні.

Замість піти до Оляни, Оля пішла до Г. Вона її менше знала за Оляну, але їй було відомо, що ця молода жінка була дуже певною у зносинах з УПА і вміла зручно організувати всяку потрібну допомогу. З нею якраз і плянувала Оля обговорення збірки деяких харчів та евентуального переведення зими в Голубах. Колгосп в Шепетині ще не був зорганізований, люди тут свобідно обробляли свою землю і хоч платили великі податки і давали неймовірно важкий контингент большевикам, однак селяни ще мали у себе трохи зерна, соломи чи сіна і це давало деяку можливість десь приховатись.

Ще було темно, коли Оля легенько постукала у вікно. В хаті не чути було ніякого шуму. Проте за хвилину жіночий голос за дверима запитав хто стукає. На відповідь Олі двері трошки відхилились і вона скоріше просунулася між дверима й одвірком, ніж увійшла, до середини. В сінях було зовсім темно і прибувши у середину не побачила, але відчула перед собою жінку й чоловіка, який потім пояснив Олі:

— Чи на добру чи на погану зустріч — ми йдемо завжди обоє, так певніше.

Вони відразу позавішували вікна, тоді засвітили лампу і нагодували Олю. Довго однак не говорили бо починало світати. Потім Г. завела свою гостю на вишки над хлівом і там влаштувала їй постелю, запевняючи, що сюди ніхто не загляне і Оля може спати спокійно цілий день. Туди пізніше Г. занесла полуднати, а вечером прийшла порозмовляти. Пошепотіти, як вона казала, про погане бо доброго в той час не було нічого.

Там на тих вишках над хлівом у Г. Оля довідалася про всю чашу горя, що Голуби й Шепетин мусіли випити до тепер. Із двох сіл совети вивезли на протязі літа тринадцять родин. Із самих маленьких Голубів п'ять родин: Семена Михальчук, Якилини Михальчук, Олександри Михальчук, Меланії Наумов зате, що її чоловіка й сина вбив енкаведист перед хатою і Олексія Надбродного. В УПА загинули сорок один хлопців або чоловіків у цьому числі дев'ять із Голубів а сімнадцять знищило СБ. Розповідаючи про це все, Г. плакала наче мала дитина.

Які слова розради могла сказати молодій жінці Оля, яка так само чекала свого кінця і була свідомо того, що після її упадку хтось може додати до якогось числа ще одну одиницю. А може, навіть ніхто не помітить упадку, тільки колись хтось, випадково, наткнеться у лісових корчах на рештки людських костей і черепа... Тверда й корубата реальність, якою виповнене людське життя сьогодні на цій українській землі. Чи здають собі справу про це всі ті, кому вдалося її покинути?..

— Зимування в Голубах можна серйозно брати під увагу, сказала Г. Олі. Воно не буде дуже вигідне, але можливе. Наші люди пережили багато горя, вони знають біду і тому пригорнуть у біді. Прийдеться вибрати кілька родин і постійно перекочувувати від одних до других. Тут, як і в Шепетині, більше не шукають, по хатах не зривають підлог кожного разу, коли приходять робити розшуки, не викидають з клуней всю солому, перемішуючи зі сіном, не розкидають по дворі зложені на купи дрова. Вони знають, хто був в УПА і хто пропав. Одних вже вивезли, других ще вивезуть, а інші, кому не закидають якусь видиму провину — будуть тут жити. У них і можна буде організувати перезимовання. Селом переходять часом стрибки, часом переїжджають на «бобиках». Переважно нічною порою. Вдень буває міліціонер, походить, позаглядає по дворах і йде назад у Шепетин. Життя починає помало стабілізуватись. Вже давно говорять про колгосп, але не взяли ще жадного конкретного рішення. Тому три роки, відразу після закінчення війни, прийшов наказ з району звести на Пилипів город всі кирати, молотілки, січкарні, млинки і все інше. Думали, що вже почнеться колективізація, але поволі все якось затихло і там в районі мабуть зовсім забули про зведений цінний інвентар бо ніхто більше про нього не нагадував. Всі машини так і даліше ржавіють на дощах і під снігом. Марнується людський труд і піт, зітхнула Г.

Розмови між молодими жінками велися так кожного дня. Хоч як важке відлуння робили розповіді Г. у душі Олі, їй приємно слухати голос цієї спокійної, зрівноваженої жінки, стежити за її лагідними руками, що зраджували сильну волю і впертість у боротьбі за своє і своєї родини життя. Часом Оля забувала свою гіркоту і починала собі казати, що все якось «втреться» і може вдасться таки закінчити ці кляті іспити та перейти на вчителювання. З якою радістю вона віддалася б праці у школі, щоб поставити молодь на добру дорогу, озброїти її знаннями та захотою, дати доцільне спрямування і впертість у доброму труді. Вона могла б також зайнятися своїм Ігором і повести його за руку у життєву путь... Згадка за сина перервала нитку роздумів і Оля наче збудилася зі сну. Вона побачила себе у притоптаній соломі на вишках і пригадала дійсність...

Осіннє сонце вже піднялося високо і Г. принесла горнятко молока і кусник хліба. І ще новину в додаток. Минулої ночі стрибки вбили якогось партизана коло Лазаря. Про це донесли з Шепетина, але не сказали або не знали, кого саме вбили. Вона зараз піде до Шепетина і постаратиметься розвідатися, чи це хтось відомий чи зовсім чужий.

Під вечір Г. знов прийшла до Олі з новиною. Вбитий — це Петро Грицак. Він йшов з Шепетина і на роздоріжжі, де перехрещується дорога з Шепетина на Мартинівку зі шляхом Крем'янець-Дубно, попав на двох стрибків, які там стояли або були на засідці і вони його скосили, навіть не давши йому часу на вистріл. Олі стиснуло у грудях, а з очей побігли сльози і вона розповіла Г. що тому три дні вони йшли разом і не сподівалися, що більше не побачаться. Отже впав Пшеничний, сорок другий вбитий упіст з тих двох сіл, рідний брат Певного. Це було 17 жовтня 1948 року.

Наступної ночі Оля пішла на вказане місце, щоб побачити вбитого друга. З нею пішов чоловік Г. який не хотів, щоби вона йшла сама. Він не знав і навіть не припускав собі, що молода Оля була вже на більше небезпечних шляхах. Пшеничний лежав біля шосе в рові, без зброї і без шапки. Оля відразу вирішила, що його треба поховати на цвинтарі і попросити когось, хто міг би тим дискретно зайнятися. Вони обоє зайшли до Романа Пільганського. Він жив тут зовсім близьенько коло цвинтаря і, згідно з думкою чоловіка Г., міг би це зробити. Він цікавий тим, що МДБ відноситься до нього здержано і ніколи його не турбує. Роман був змобілізований до Червоної Армії в 1944 році і бився на фронті десь у північній Польщі. Висланий

одного разу на стежу перед фронтом, він взяв у полон і привів до своєї «роти» дванадцять німаків. А тому що тоді був якраз такий період, коли большевикам не вдавалося взяти «язика» для розвідчих потреб, йому за це дали звання «героя Советського Союзу» враз із нагородою. Від такої події хлопцеві зовсім не закрутило у носі. Він ціло закінчив війну, вернувся до дому і даліше є порядною і зрівноваженою людиною. Роман погодився зайнятися справою похорону Петра без найменшої суперечки. Він не хотів уходити в довгу розмову про те, що Петро робив. Тепер, коли він впав — його треба поховати. Тим більше, що він бувший товариш парубоцьких часів Романа. До таких слів Оля також не мала нічого додати і вони розійшлися.

Зиму вона провела в Голубах, а як тільки почало зеленіти — пішла знов у Мартинівку і там 18 квітня 1949 року рівненське МДБ її зловило і відвезло до Рівного, а потім у Київ.

Відразу після арешту Настуня повідомила родину, де свого часу проживала Оля, а ці — дали знати Трохимові. Значно, значно пізніше Трохим передав вислів май. Кравченка, якого викликали у Київ для розгляду справи Олі:

— Як ми її не стригли, не парили та не жарили, а вона — ні словечка. Навіть не виявила місця перебування свого сина. Ну, нічого, за 25 років набереться розуму.

Впала Оля у пропасть, з якої виходу не було і свою чашу скорботну випила до дна. А могла либонь її оминути і пристосуватися до легальних рамок, одержавши звання вчительки після іспитів у пединституті в Крем'янці. Однак її честь вояка, українського патріота і побратима подібних до неї показали їй іншу дорогу. Вона нею пішла гідно з піднесеною головою і до самого кінця.

Ще довго згадували Олю на Крем'яничині і на Дубенщині, а Олі завжди текли сльози, коли говорила про неї з тими, хто її знав.

ПОСЛІДНІЙ СЛІД УПА

На Крем'яничині остання збройна група з трьох хлопців впала в бою з МДБ на початку літа 1949 року. У Голубах проходив збройний загін п'яти вояків пізною весною 1955 року і відомо про це стало таким чином.

Голова колгоспу ім. Пархоменка в Шепетині (колгосп заснований в 1950 році), Андрій Дячук послав бригадира К. кінної бригади на Голуби до Уласа Кузьмича з дорученням прибути у колгосп на дугий день, годину раніше від звичайної. Вже був пізний вечір, коли бригадир з'явився на подвір'ї Уласа. Там біля хліва він помітив якусь постать. Хтось із домашніх, подумав собі, не треба буде до хати заходити і час затрачувати. Він пішов просто до цієї постаті і коли прийшов майже впритул до неї, то побачив у її руках автомата. Вже не було коли вертатися назад. Постать сказала бригадирові йти з нею і завела його за хлів на город. Там він побачив ще чотири постаті, так само озброєні в автомата і з одним кулеметом. Почали його допитувати, хто він і чому сюди прийшов. Бригадир розповів детально про мету свого прибуття до Уласа, але повстанці — він був тепер переконаний, що має діла з українськими повстанцями — йому не дуже довіряли. Бригадир це відчував із тону їх запитів. Ситуація починала напружуватись і на бригадира війнуло страхом. Але в ту ж мить із хати хтось вийшов і один повстанець за хвильку привів Мотрю, жінку Уласа і її запитали, чи вона знає цього чоловіка. Мотря спонтанно вигукнула, що так, що це сусід. Тоді повстанці сказали Мотрі йти до хати, а бригадирові — сісти на землю, не рухатись і не оглядатись, а самі пішли за другий ріг хліва. Пройшло десять хвилин, двадцять, пів години, але ніякого руху ні шелесту бригадир не чув. Тоді він вирішив підвестися на ноги, розглянувся довкола, зробив один крок, потім другий, ще один і так позадкував аж на двір, а потім швидко пішов із двору.

Йому тоді довелося побачити останніх вояків УПА на Волині. Але про це він розповів двадцять років пізніше.

II - Літопис УПА

ВСТУП

Під таким заголовком Видавничий Комітет Об'єднання колишніх вояків УПА у США і в Канаді почав недавно видавати серійну публікацію, завданням якої, як каже Редакція у вступі до першого тому, «...є опублікувати документи й матеріяли до історії Української Повстанської Армії (УПА), а також стимулювати й видавати праці про діяльність УПА й історію України того періоду взагалі». Така заява і рішення Комітету повністю відповідають потребам української спільноти і наша громадськість прийме їх з вдячністю. Бо ж чи не найвища пора подати до загального відома все те, що пов'язане з нашим недавнім минулим, відважно поставити перед українським читачем все світле і все темне того минулого і заставити його тверезими й широко відкритими очима подивитися на сліди нашої дії, як громади, як політичного організму, як організованої збірноти. Кожний читач, а зокрема молодше й наймолодше покоління, має право — і обов'язок — побачити наші сліди такими, якими ми їх залишили насправді, а не такими, якими нам хотілося б їх забронзувати. Брак пошани цього елементарного права завдає неймовірної шкоди не тільки самому читачеві, але і всій нашій громаді, а в тому і тим, хто пише.

Перші два томи носять назву «Волинь і Полісся» і вони присвячені, так би мовити, справі генези УПА. Адже це там, десь на Волині, як співається у повстанській пісні, і на просторах правобережжя Прип'яті, родилась легендарна Українська Повстанська Армія, організувалися перші протинімецькі боївки, гартувались у боях перші з'єднання стрільців і командирів. І тоді, коли ініціатор УПА, от. Бульба,

переходить від першого бойового розмаху проти залишків Червоної Армії на Поліссі до більше продуманих форм повстанської боротьби проти большевиків і проти німців, на Волині підноситься з початком 1943 року широка хвиля спротиву проти німецького терору. Це ті самі боївки, мельниківців і бандерівців, які дещо раніше діяли розсіяною формою — із причин свого акту з 30 червня 1941 року бандерівські верхи відкидали організовані форми партизанської боротьби проти німців до половини 1942 року і їхні, виникаючі під тиском низів, боївки діяли так би мовити «нелегально» — поєднувалися тепер у більші загони одного і другого крила і переходили ліс. Виступ тих загонів на Волині і є якраз цією хвилею повстанської дії, як проти німців так і проти большевиків.

Але наскільки очевидними та ясними були пориви волинської молоді, настільки туманними є тепер літописні писання про ті пориви.

Всім, хто передумував після війни український повстанський зрив, відомо про брак достовірних матеріалів про цей період. Відомо про це також ініціаторам «Літопису УПА» і вони з тим не приховуються. У згаданому вступі вони кажуть: «...закордоном є відносно небагато документів самої УПА...» бо «...документація діяльності була обмежена до найконецнішого мінімуму...» (1), з метою не дозволити ворогові попасти на таку цінну здобич, як документи, які простою ниткою вели б його до повстанського запілля. Тож не диво, що Редакція повторює відому підпільну істину про те, що «...після використання, багато документів нищилося, а найконецніші були заховані у різних криївках. Більшість цих документів пропали назавжди... Закордон попала лише незначна частина документів...». Кожний, хто хоч трохи ознайомлений з умовами підпільної і партизанської дії не заперечить таке ствердження. Але в нього викликає здивування даліше твердження авторів вступу, коли вони кажуть, що та незначна частина документів, яка продісталася за кордон «...зберігається в Архівах Закордонного Представництва УГВР, частинно у Місії УПА, а дещо — в руках політичних партій, передусім ЗЧОУН, ОУНз чи приватних осіб». Так ставиться перед читачем справу евенчуальної наявності деяких матеріалів про українське підпілля під час минулої війни і він ніяковіє. Наколи б ініціатори «Літопису УПА» пробували робити свої твердження перед закритими зборами своїх прихильників, їхня настанова таких зборів не заскочила б і вони стрінулися б з повним

одобренням. Натомість така романтика, говорена перед широкою громадою, викликає у неї усмішки.

Адже всім відомі були прикази командування УПА відносно незбереження наказів, вісток і всього іншого відносно повстанських з'єднань. Ці накази були суворі і всім зрозумілі і ніхто ними не легковажив. Рейдуючі повстанські відділи не зберігали жадної документації, всі оперативні «гривси» просліджувалися, вивчалися та негайно нищилися. Може дещо зберігалось у далекому запіллі, але воно мало відзеркалювало реальну повстанську діяльність. І про це Редакція «Літопису УПА» напевно добре знає, так як добре вона знає і про те, що перша фаза організації збройного спротиву німцям не лежала виключно на плечах бандерівської організації. Якщо, всупереч цьому, вона говорить тільки про УГВР, ЗЧОУН і ОУНз, то вона мимоходом — а може й цілево — виявила дійсну мету «Літопису УПА»: заякорити УПА при бандерівській групі ОУН, яка себе звала під час війни ОУН СД і з якої викільчилися згодом і УГВР, і ЗЧОУН, і ОУНз.

З такої її настанови випливає все інше і її заява в об'язному листі до членів Видавничого Комітету і співробітників «Літопису УПА» про те, що «У публікаціях Літопису ми вирішили придержуватися принципів наукового об'єктивізму...» — звучить зовсім порожньою фразою. Свідомою цього, треба припускати, є певно і сама Редакція, бо зараз же якось несміливо додає, що «...важко говорити про об'єктивізм, коли більшість авторів, мабуть, становитимуть колишні учасники боротьби УПА...» (2). У цій фразі відчувається болючий поличник усім тим бувшим воякам УПА, які взяли участь своїми матеріалами у складанні двох книг Літопису: раз вони були повстанці, вони не можуть спромогтися на об'єктивний розгляд своєї колишньої діяльності. Мені здається, що тут Редакція грубо помиляється і що ця необ'єктивність не в тому, що автори були повстанці, а в їхній приналежності до одного певного середовища, яке ніяк не може здобутися на розважний розгляд так важливого періоду нашої історії під час Другої світової війни. Заява Редакції все таки не дає спокою читачеві і він не може позбутися питання: якщо в ініціаторів були побоювання про необ'єктивність їхнього видання, чому вони не вжили всіх можливих заходів, щоби зробити його об'єктивним?

Для не поінформованого читача і не ознайомленого з певною діалектикою, таке становище Видавничого Комітету,

ділово й ясно сказане у вступі, як те, що «...Сторінки Літопису УПА відкриті для авторів різних політичних поглядів і світоглядових переконань. Автори можуть висловлювати так позитивні, як і критичні погляди, якщо вони подані в належному академічному рівні та оперті на документарних джерелах...», є приємним і багатообіцяючим. Воно цінне однак тільки своєю симантикою, але порожнє своїм практичним вислідом. Мабуть думав про це автор того речення, коли його писав і знав, що всі події, які будуть представлені в Літописі одержать однобічне насвітлення і підуть у монопартійне русло, так як монопартійно засліплена воля перекреслила соборницький зрив в 1943 році на Волині і саме тому забезпечився добре продуманою фразою про те, що, мовляв, важко тут говорити про об'єктивізм. І шкода з цього приводу дуже велика.

Немає підстав зачислювати до безстороннього становища таке явище, коли свідчення і факти про УПА, подані в українській публіцистиці людьми з інших ніж ЗЧОУН чи ОУНз політичних угруповань, Редколегія Літопису промовчує, оминає і на них не покликається. Всупереч вимогам історичної логіки і наших, українських, потреб, які повинні б зобов'язувати кожного автора історичних тем, а в тому — і Редакційну Колегію і впорядників Літопису, ініціатори так важливого задуму вперто придержалися монопартійних претенсій до УПА. Чому вони не пошукали засобів, питає ще читач, щоби до Видавничого Комітету увійшли люди інших українських середовищ, щоби з нього зробити всеукраїнський осередок дослідів про дію УПА, щоби закінчити з облудним прив'язуванням нашої повстанської роботи до одного політичного середовища? Чому вони, з метою якраз для збереження об'єктивності у насвітленні так важливого історичного періоду не запросили всіх інших військовиків? Мені скажуть, мабуть, прочитавши ці рядки, що туди нікого не просили, а що постанову оголошення про видавання Літопису кожний повинен був розцінювати, як запрошення і зголоситися зі своїми матеріялами чи проектами матеріялів. Не вважаю за потрібне і вказане полемізувати із побратимами ініціаторами Літопису, з якими мене поєднує спільне пережите складних днів повстанської боротьби, відносно форми принципу запрошення. Я хотів лише їм пригадати, що якщо вони піднялися до виконання так важливого завдання, вони не могли справи об'єктивності у цьому виконанні позбутися кількома фразами у передмові, а таки добитися її належною настановою і громадськими засобами. Адже принцип об'єктивності погляду ле-

жить у висліді спільної мови при одному столі з тими, хто стояв обличчям до боротьби від самих її початків. Українська визвольна справа більше виграла б із простою народньою чеснотою, ніж з неправдою на академічному рівні.

Зговоренність між усіма комбатантськими товариствами і зокрема — між двома вітками бувших вояків УПА, які по суті виходять з одного політичного кореня — є вкрай сучасною і необхідною потребою нашої української громади. Засліплена партійщина була шкідливою і там, на Волині, у ті пропам'ятні роки відданої боротьби і тут тепер на нашому ісході. Вона тільки роз'ятрує наше комбатантське життя і безпотрібно сіє гризню між тими, які, в дійсності, мали б бути побратимами не тільки на словах, а в повному розумінні цього слова, спільно й безсторонньо розглядаючи своє минуле з його усіма похибками і злетами, своє затривожене сучасне і спільними зусиллями намагаючися проглянути майбутнє. Такою настановою бувши вояки УПА могли б значно причинитися до оздоровлення політичного життя і української політичної думки.

Як бувшому командирові УПА, який брав активну участь у її різних етапах і з повною відданістю займав у ній відповідальні становища, мені боляче дивитися на партійну монополію й забріханність у багатьох проявах нашого комбатантського життя. Прикро спостерігати та стверджувати, наскільки у нас закорінилася і розцвіла безплідна та порожня діалектика про свободу людини, соборницький дух, всенародність дії. Тільки на словах видніє у нас клич про соборний дух і чин, а на ділі — «Літопис УПА» ще один зайвий доказ — боротьба за примат одної політичної партії, за накинення своїх думок всім іншим. За час нашого перебування тут на еміграції та з належною соборницькою діловою настановою до всіх проявів нашого суспільного життя, можна було незвичайно багато зробити корисного і для української визвольної потреби і для нашого вужчого комбатантського життя. Згадати б тут саму історію УПА, якій присвячений Літопис, але який на ділі є дуже далекий від її справжньої історії, справу персонального складу відділів УПА та їхніх командирів, ідентифікації тих, які впали під час різних бойових акцій, поіменного реєстру окупаційної адміністрації України та її різних кримінальних злочинів — злочинів проти людства. Ці справи — вони тільки деякі із ряду всіх інших — були і є вкрай важливими та актуальними і вони можливі до переведення тільки справді спільними соборними силами. Значення такої успішно переве-

деної роботи було б без порівняння даліше йдучим від академій та бенкетів у честь того чи іншого, найчастіше спірного, ювілею УПА, які найчастіше не є нічим іншим, як спалахом фаерверків партійної пристрасті і монополії.

Вельми велика шкода, що друзі з Видавничого Комітету не зрозуміли невідкличности тих і їм подібних справ і що вони не піднеслися понад рівень партійної заскоружлості і не поставили всю широчінь історії УПА, а головним чином — генезу її винику, на справжні соборницькі рейки. Зробити це доведеться вже майбутнім історикам, бо сучасні прогайнували, у цій площині, свій час безплідно. А покищо, нашим обов'язком є давати доповнення чи спростовання до написаного, бо цього не зробить за нас ніхто.

Все таки я вдячний Видавничому Комітетові за його ініціативу переведення в життя задуманого, якою він вказав на свою неспроможність підвестися до рівня *всеукраїнського* комбатанта, і тим самим — спонукав і мене до призадуми над баченим, робленим і над пережитим та заставив зробити ряд доповнень. Надіюся, що в дальшій роботі він піднесеться до рівня своїх дійсних завдань.

СТАТТЯ ПОЛК. М. ОМЕЛЮСІКА

Статтю полк. М. Омелюсіка, під заголовком «УПА на Волині в 1943 році», я читав у «Вістях Комбатанта» ч. 1-2, 1966 р. і не збирався її коментувати чи входити у полеміку з її автором, хоч про засяг його інформації про УПА мені було відомо ще з часів нашого спільного перебування у ДП таборі у Бад-Верісгофені з 1946 року, коли я писав свої спомини «У наступах і відступах». Але тепер, коли вона увійшла, як основна праця до першого тому «Літопису УПА», я постараюся її розглянути хоч принайменше у кількох словах.

Був і є я за тим, що кожний учасник збройної боротьби УПА має право кермуватися в описі тодішніх подій своїми власними критеріями і ділитися із читачем всім тим, що він пережив, чи чув або, як він оцінює події з перспективи віддаленого часу. Все таки, кожний мемуарист повинен би поставити, перед собою віхи певних чеснот і постійно, призадумуючися над запланованим, не покидати їх із виду. Не додержання цієї простої — але і не легкої — істини може завести того, хто пише у темні мемуарні хащі.

Автор дуже добре представив організацію українського самоврядування на Волині відразу після вибуху війни, на найнижчому щаблі почавши — село — до обласних управ-
лільн включно. То був спонтанний рух населення за пере-
брання керми суспільним життям у свої руки. Він проявився
перед тим, як німецьке військове управління почало ціка-
витися життям волиняків. І він пройшов успішно. Але три-
вав недовго, так як недовго тривало військове німецьке
правління. За ним прийшло цивільне, вірніше поліційне,
правління і обставини різко змінилися, але не на користь
українського населення. Німцям розходилося про успішне
витягнення із села якнайбільшої скількості харчових про-
дуктів для німецької армії. Без огляду на поліційні засоби.

Без найменшого сумніву, що на хвилю німецького при-
кручування гайки на Волині протягом 1942 року, шляхом
брутальності німецької жандармерії, ляддівртів, гебітско-
місарів, засобом арештів населення — серед цього населен-
ня почав ставати на ноги відчутний відрух до самооборони,
відзначає автор на початку своєї статті. «Терор, який німці
зміцнили — каже він — з початком 1943 року (масові роз-
стріли у Рівному 8. 3. 1943 р., у Крем'янці 23. 2. 1943 р. та
інші) спричинився до народження жадоби відплати та до
кипучої ненависти. Так постала потенціална УПА.» (під-
креслення моє — Макс) (3).

Дуже добре, що автор ужив цього вельми вдалого зво-
роту: так постала потенціална... бо у такому іменно кліматі,
в обставинах жахливого, та й рівнож безглузлого, наступу
на безборонне населення Волині реалізується там думка
про самооборону населення. Не думка про творення УПА,
як армійної сили, а тільки думка про самооборону насе-
лення! УПА постала майже на два роки раніше у поліських
лісах, заходами Тараса Бульби-Боровця. Натомість на Во-
лині почали у 1942 році з'являтися збройні боївки, але для
тільки стисло визначених бойових завдань. Виконавши своє
завдання, боївка ховала зброю і розходилася по своїх домах.

Поява боївок на Волині є наслідком німецької сваволі
і ця поява і є проявом самооборони. Про структурну бороть-
бу з німцями тоді ще мови не було. А втім, ОУН СД — так
звалася тоді націоналістична організація бандерівців — була
до половини літа 1942 р. проти партизанської боротьби з
німцями. Тут можна б нагадати заклик Легенди із 1941 ро-
ку і критику партизанської боротьби Бульби з 1942 року.
Злам у настанові бандерівської організації зробить щойно
III Конференція їхньої організації (17-23. 2. 1943 р.) і від

цього менту вони від одної скрайности переходять у другу, акцентуючі всіма силами масовість партизанської боротьби. У першій фазі боротьби-самооборони проявлялася співпраця між різними векторами цієї боротьби. Були навіть прояви координації дії між бульбівцями, бандерівцями і мельниківцями шляхом виміни кличками для уникнення непотрібних збройних сутичок. Але бандерівський гін до гегемонії ці перші спроби перекреслив. До цього признатись Омелюсік не осмілюється.

Автор непотрібно роздуває деякі акції, як пр. біля села Стіжок на Крем'яниччині (4), де до бою з німцями 9. 5. 1943, після того, як вони частинно спалили це село, спільно виступили відділи мельниківський силою 40 повстанців і бандерівський — 20 повстанців. Але там 200 вбитих німців не було, бо всіх їх у тій акції було біля 200 і вбитих своїх вони позбирали і відвезли. Значно більше зближено до дійсности подано про це у другому томі (5).

Цікавою є згадка про рейд, у липні 1943 р., відомого з'єднання советських партизанів Ковпака, який пробирався із Брянських лісів почерез Волинь у Галичину з метою знищення дрогобицьких нафтових споруд. Ось як згадує про це полк. М. Омелюсік: «...Ще літом того ж 1943 року сильний відділ червоної партизанки, понад 2.000 людей, під проводом Ковпака, пройшов через всю Волинь до Галичини, де його до щенту розбито. Відділ його розсипався і майже весь був переловлений в Галичині та на Волині відділами УПА» (6). Натомість Микола Лебедь у своїй книзі «УПА» каже так: «...З Лівобережжя через Полісся веде червоних партизан сам Ковпак, пізніше двічі герой Советського Союзу. Одначе, коли в кількох сутичках з відділами УПА його загопи розбито, він обходить терен Волині і в серпні через Кам'янець-Подільську область продирається в Галичину та постійним маршем доходить, майже не задержуваний німцями, через Тернопільську область, попри Бучач, Підгайці, Галич, у Карпати... Щоб не дати Ковпакові опанувати Карпати, що мали для нашої боротьби першорядне значення, окремим наказом Проводу Організації формується на терені «Українська Народня Самооборона» (УНС). Цю назву впроваджено з тактичних мотивів, щоб обдурити німців...» (7). Чому писати такі нісенітниці? Адже М. Лебедь дуже добре знав, що Ковпак мав тільки маленькі сутички з українськими повстанцями на Волині, бо тоді у нас ще не було можливости сконцентрувати скорим темпом належну бойову силу і поставити греблю 2.000-му заго-

нові добре вивінуваних і мабуть успішно заправлених до так великого рейду большевиків. У дійсності, Ковпак рейдував почерез Волинь, мав сутичку на Крем'янецьчині із мельниківським повстанським відділом, коли цей відділ вертався із бойової акції на німців у Вишнівці, і після неї із південно-західньої Крем'янецьчини проник у Галичину. Одинокий, хто міг тоді евентуально зробити удар на рейдуючого почерез Волинь Ковпака, то був Еней. Він саме у той час готовився до наступу на мельниківський партизанський табір Хрона і з цього приводу мав під рукою поважне партизанське з'єднання. Але у той мент, під прицілом військових голов його штабу Ковпак не був.

У розділі, "Організація" тільки мимоходом згадано про повстанські загони Бульби на Поліссі: «...Правда, до того часу на Волинському Поліссі існували загони українських повстанців під проводом Бульби-Боровця, але вони перебували на обмеженому терені Полісся і не могли розгорнутися в потужно силу...» (8). А шкода, бо автор статті міг багато більше сказати і, придержуючись вище сказаних віх, пов'язати волинську повстанську хвилю з 1943 року із заснованням УПА на Поліссі та розповісти про те, що, навіть перебуваючи «на обмеженому терені Полісся», ці загони розгорнулися, вже у вересні 1941 року, у потужно силу і спільно з «Білоруською Самообороною» сотника Родзько витиснули важким боем цілість советських частин Червоної Армії, які ще у той час перебували у Поліській кітловині. Ці частини продерлися тоді у розлогі терени Брянських Лісів і поставили там могутню партизанську випадову базу. Але у тому часі, коли УПА на Поліссі зводила бої з большевиками, середовище полк. М. Омелюсіка було проти української партизанської боротьби. Правда, що у висновках до статті, автор свої попередні недоговорення відкуповує таким ствердженням: «...не важне, хто й коли організував УПА. А важне те, що, чи то в УПА під проводом Бульби, чи то в УПА під проводом ОУН, був найактивніший елемент...» (9) і це дуже важливе для історичної правди, бо воно визнає постання УПА в 1941 році.

У розділі, "Озброєння" автор дуже влучно й правдиво відзначає всю складність, якою була для УПА справа зброї та амуніції. І чим більше зростала потреба бойових акцій, тим більше скрутно відчувався брак амуніції. Бо, якщо кіса чи кулемета ще можна було подекуди направити — під час мого командування я бачив зброярів, які були справжніми майстрами свого діла і дійсних чуд доконували

у напрямі зброї — то набоїв однак фабрикувати не було можливим і їхнє поповнення могло прийти тільки у висліді нових, і переможних, бойових акцій. Автор зазначає, що траплялися випадки, коли у стрільців лишалось не більше двадцяти набоїв на кріс. А це значить, що партизанський відділ з таким багатством амуниції приймав бій тільки тоді, коли він був певний, що перемога буде по його стороні! Слід постійно мати це на увазі, коли читається рядки безвідповідальних авторів про безпереривні партизанські бої.

Безпідставно автор заперечує твердження О. Шуляка у брошурі «В ім'я правди» (10) про наявність зброї на Поліссі. Ця зброя там достоменно була в 1941 році, але вона там не була замаринована і поки ОУН СД перекочувала від масового спротиву партизанській формі боротьби до її масового ведення, то зброї цієї не стало, бо її підбрала советська партизанка, вернувшись із Брянських Лісів назад на Полісся.

Добре представлено зв'язок підпілля, але тільки у тому місці, де говориться про організацію зв'язку від села до села. Ці зв'язки, за допомогою людей, діяли дуже справно і ними передавалися різні звідомлення, накази і пересилки різного роду. Коли М. Омелюсік говорить про телефони, будь вони навіть рідкими явищами, чи ще про рідкі випадки радіостанцій — то це просте фантазування і в серйозному огляді про це не слід би говорити. Навіть між містами Волині телефонне сполучення було обмежене — існувало те, яке розбудувала Польща, а вона його там багато не зробила; большевицька адміністрація також нічого не добудувала, а використовувала існуючі телефонічні лінії — а що вже говорити про містечка чи села. Про радієві сполучення навіть не слід згадувати (11). Німецькі армійні частини мали, очевидно, апаратуру зв'язку, але, здобута у бою, вона могла послужити для УПА на протязі дуже короткого періоду часу, бо акумулятори чи батареї скоро виснажувались, а належних засобів не було, щоб їх «ладувати». Одиноким засобом зв'язку були люди і вони виконували його, треба з підкресленням сказати, жертвенно, скоро й успішно, хоч не завжди легким він був.

Зовсім фантазує полк. М. Омелюсік у розділі “Кавказькі народи”, коли каже: «...Але піддавшись обробці наших людей з УПА, вони (азербайджанці, грузини, калмики, узбеки, татари та інші) переходили досить чисельно на наш бік і обертали свою зброю проти наших загальних ворогів. З цих бійців були зформовані окремі сотні, а навіть і ку-

рені...» (12). Микола Лебедь, у вже цитованій книзі «УПА», йде ще далі і каже: «...Влітку 1943 року було в УПА стільки чужонаціонального елемента, що команда УПА Волині — згідно з політичними напрямками — приступила до створення з нього окремих автономних національних відділів...» (13). Правдою є, що в УПА були чужинецькі елементи, головним чином у початковій стадії дії, поки не викрито під кінець літа 1943 року, до речі зовсім випадково — вся увага у даному періоді була звернена на вишукування мельниківських і бульбівських елементів на Волині, а не на советське проникання в УПА чи на німецьку підготовку до наступу на ліс — шпигунську советську сітку у нутрі УПА. Большевикам легко вдалося її змонтувати тільки тому, що вони були мистці такого діла, а в нас не було знавців діла контр-розвідки. Коли советську сітку в УПА унаявлено, полетіли чисельні голови у корчі, часом навіть без основнішого прослідження справи, але чи всю викрито — ніхто впевненої відповіді дати не може. Однак про цю подію советського проникання, хоч як вона була важливою і далекойдучою своїми наслідками тоді і згодом, у Літописі дуже скупі вістки. Після цієї події викриття большевицького гнізда у нашому нутрі, зросло поважне недовір'я до чужинецького елемента, як в УПА так і у заплілі. Але навіть перед викриттям, не є основаним говорити про чужинецькі курені чи про автономні відділи в УПА.

У своїх висновках до статті, М. Омелюсік намагається заперечити твердження О. Шуляка, якого О. Шуляк ніколи не висловив. За основу свого заперечення він подає те, що Еней не міг бути у місцевості наступу на відділ Бульби лише тому, що його штаб перебував у селі Антонівцях на Крем'янецьчині (14). І тут, треба ствердити, автор статті або допустився цілевої неправди або він зовсім забув хроніку подій того часу. Правдою є те, що штаб групи Південь, якою командував Еней, перебував у селі Антонівцях, але... до 20. 8. 1943 р., до часу німецького наступу на ліс. Після цього наступу Група Енея поспішно відступила з лісів села Антоновець, розчленувалась, а штаб подався у Стидень, куди він прибув біля 25 серпня. Твердження О. Шуляка є таке: «...18. 8. 1943 р. на хуторах біля Хмелівки, на Костопільщині, зупинився отаман Бульба, відвідуючи свою Людвипольську сотню, яку він особливо любив, бо вона складалася з близьких його земляків із Людвипольщини... Ледве стемніло, почався в лісі рух і людвипольська сотня була оточена, але готова битися до останнього патрона... Бульба дав наказ не стріляти, а відступати розсіяно, по-

давши пункти збірки. І хоч бандерівців було шість на одного, майже нікого не «взято в полон», лише згодом переловлено трьох старших полковників (учасників визвольних змагань 1917-21 рр.) і дружину Бульби. Її завезли в вище згаданий Сидень і по двох тижнях нелюдських тортур (вимагали сказати, де Бульба, де його зброя і які його пляни), СБ її на наказ Енея замордували.» (підкреслення — Макс).

Із твердження О. Шуляка чітко виходить, що хоч напад на людвипольську сотню Бульби відбувся вночі з 18 на 19 серпня, то не все сталося тієї самої ночі. Через день або через два зловлено трьох полковників і жінку Бульби і щойно два тижні після зловлення, її знищено. Себто подія вбивства мала місце десь біля 3-4 вересня або іншими словами — більше, як тиждень після прибуття туди штабу Енея. А втім, не так вже й важливим є, хто дав наказ на вбивство: Савур чи Еней? Важливим є те, що М. Омелюсік не заперечує знищення дружини Бубьби, він тільки твердить, що Еней не дав наказу про напад на військову одиницю Бульби. І йому це легко робити хоч би тому, що такого твердження О. Шуляк не робить у своєму документі. Читаючи це спростовання полк. Омелюсіка, хочеться повторити народну дотепність: на городі бузина, а в Києві дядько!

При цій нагоді не можна не відмітити, повної глуму і мілкої пропаганди, замітки Миколи Лебеда, який так згадує про цю подію: «Треба додати, що найближча рідня Бульби була й залишалася карними членами Організації. Жінка Бульби, з походження чешка, жила, за даними очевидця, в районі Тучин (Рівне). Ніколи не була ні переслідувана, ні суджена якими-небудь чинниками Організації чи УПА.» (15).

ДО СПРАВИ ВИНΙΚУ УПА

Заувага полк. М. Омелюсіка про те, що не важне, хто й коли організував УПА, а важне те, що, чи то в УПА під проводом Бульби, чи то в УПА під проводом ОУН, був найактивніший елемент (16) — відкриває маленький край завіси перед читачем і дозволяє йому кинути оком на сцену нашої історії у недавньому минулому. Але відкриває не досить і не дозволяє читачеві розглянутись, як слід, «за принципом наукового об'єктивізму», щоби зробити такі самі об'єктивні висновки. Мається враження, читаючи ці рядки М. Омелю-

сіка, що діяли паралельно, рівночасно й свобідно дві УПА: одна під проводом Бульби і друга — під проводом ОУН СД і що в одну і в другу ангажувався, свобідно й рівночасно, найкращий елемент Волині й Полісся, в залежності від своїх симпатій до командирів, чи дружніх зв'язків із заангажованими вже своїми товаришами, чи в залежності ще від якихось інших свобідних критеріїв. Дійсність насправді була зовсім іншою, але про це, не зважаючи на запевнення Редакційного Комітету про «принципи наукового об'єктивізму», у Літописі не говориться. Відхилимо дещо більше завису і дозволимо читачам, зокрема усій нашій молодшій генерації, свобідно розглянути історичні факти.

Скільки-то списано паперу й чорнила, скільки затрачено енергії, часу, людського здоров'я на довгі й безплідні дискусії, віча, суперечки довкола дати винику Української Повстанської Армії і всіх обставин, в яких появилася ця назва. А все це тільки тому, що ОУН СД хотіла, і далше веде всі намагання в цьому напрямку, за всяку ціну привласнити собі певну частину української історії, привласнити собі цю назву УПА, скапіталізувати виключно для себе, не для всього нашого народу, всю вагу збройного повстанського зриву на Поліссі й Волині. Що бандерівці зробили значний вклад в українську збройну боротьбу під час Другої світової війни — ніхто не збирається заперечувати, що вони вжили всіх можливих кличів і засобів, щоб із самооборонних рамок виступ перейшов у ширші рамки боротьби, до яких жадні засоби не були підготовлені — також ніхто не буде применшувати. Але, що вони потребували багато часу для надуми, для того, щоби від бравури «проголошення» перейти до цього вкладу — відоме всім свідкам тих подій. З полум'ям солом'яного вогню, і за тихою згодою третьорядних німецьких чинників, проголосили молоді неопіти свій акт 30 червня 1941 року (17) і як тільки німці вдарили їх за те по пальцях, вони не пішли по лінії негайного спротиву, оборони свого акту, боротьби з чинниками, які з приятелів стали ворогами їхніми. Очевидно, що політична дійсність після вибуху німецько-советської війни, і зокрема на відтинку українських самостійницьких аспірацій, була дуже складною і кожна українська дія тягнула за собою ще складніші далекойдучі наслідки. Тому, щоби не піддатися псевдо-логічним підшептам, ця дійсність вимагала від усіх рішальних українських інстанцій неабиякого суспільно-політичного розуму і критично продуманої акції. Сумлінний огляд тодішніх подій вказує на те, що бандерівська еліта того часу не мала таких пе-

редумов у своїй настанові і дії. З цього саме й випливали ряд подій, які позначилися від'ємними рисами, як у нашій внутрішній історії так і у зовнішніх дерзаннях, надто важко обтяжуючи наш історичний пасив.

Замість того, щоби, використовуючи всі доступні можливості, приступити до конкретної суспільно-політичної роботи, щоденною дією втілювати Четвертий Універсал у кожному селі, містечку і місті, шукати зговорення з усіми наявними українськими політичними силами, замість спільної роботи з метою розгорнення суцільного українського фронту — ініціатори «акту» вже від першого дня прибуття на рідні землі дивляться з презирством на всі інші українські політичні сили. У такій настанові прийшло до сумнозвісного проголошення, яке не тільки нічого не дало позитивного українським визвольним прямуванням, але ще більше їх ускладнило. Виправдуючи цей акт, Микола Лебедь ще більше його обтяжує. Він пише, що акт «...відбувся свідомо у Львові тому, щоб уже в перших днях війни Німеччина зайняла ясне становище до питання української держави... Ждати на проголошення в Києві могло бути спізненим, бо німці були б вжили різних проти-заходів, щоб до цього не допустити» (18). Справжня настанова німців до проблеми української державности проявилася вже на два роки раніше, під час боротьби за державність Закарпатської України. Вони зайняли ясне і недовозначне становище у тому часі і про це М. Лебедь був дуже добре поінформований (зрештою, він до цього признається, кажучи, що його провід добре знав про ворожу настанову німців до України) і його твердження про те, що подія у Львові відбулася тільки тому, щоби просондувати німецьку реакцію — не має серйозних основ. Якщо німці були вороже наставлені до української держави у Києві, то так само, подумає собі вдумливий читач, по-ворожому мусіли вони її потрактувати й у Львові. У захищеному «поясненні» видніє радше ілюстрація відсутности будь-якого вірогідного пояснення, ніж ствердження реальної потреби, цієї на скору руку переведеної, львівської бравури.

Коли в заувагах до своєї статті полк. М. Омелюсік каже, що в УПА під проводом Бульби і в УПА під проводом ОУН (він має безперечно на увазі не матірну ОУН, а ту, яка від неї відколосалась і яка в 1943 році звала себе ОУН СД), був найактивніший елемент — то робить він дуже цінне ствердження і над ним треба трошки застановитись. Якщо він

нагадає читачеві про те, що була тоді УПА під проводом Бульби, в яку ангажувався найкращий елемент, то чи не слід було для того посвятити окремий розділ на початку статті і розповісти на кількох сторінках, хоч коротко, як прийшло до організації УПА під проводом Бульби, коли саме, де вона оперувала, яким був переломовий етап — і як до нього прийшло — між нею і тією, яка в 1943 році почала діяти під проводом ОУН СД? Він цього однак не зробив, а тільки сказав на початку своєї статті, що посилені арешти на Волині в лютому і в березні 1943 року причинилися до народження жадоби відплати німцям і що «так постала потенціально УПА». А шкода, бо стаття полк. М. Омелюсіка скидається таким чином радше на пропагандивно-декларативну, ніж на ваговитий військово-історичний матеріал, якого читач був у праві сподіватися від того штабового старшини. Треба відмітити все таки ствердження автора, що початки УПА під проводом ОУН СД виводяться від народження жадоби відплати німцям за масові арешти в лютому-березні 1943 року. Хоч далеко від реальних подій, все таки це ствердження відзеркалює в деякій мірі їхній справжній розвиток, тоді коли Микола Лебедь (19) старається напувати свого читача п'яним вином фантастичних легенд.

Дійсних початків організованої збройної боротьби Полісся й Волині треба дошукуватися не під починами ОУН (т. зв. тоді мельниківців) і не під заходами ОУН СД (бандерівців), а в зусиллях Тараса Бульби-Боровця. Це він, Бульба, а не «будівники самостійности» з акту 30 червня, відразу після відходу фронтових подій даліше на схід, вже в липні 1941 року поставив на ноги перші відділи Поліської Січі — Української Повстанської Армії, а не в лютому 1942 року, як твердить декларація ЗП УГВР (20). Він перший взяв це відважне рішення, підкресливши тим, що основним і конкретним показником нашого бажання взяти свою долю у власні руки не є словесне проголошення цього бажання — проголошення було зроблене Четвертим Універсалом і воно зобов'язує і зобов'язуватиме всі українські покоління аж до повної реалізації того Універсалу — а організація збройних частин для здійснення цього бажання. Такий підхід до збройного ставання Бульби зовсім відкидають тоді бандерівці, не зважаючи на їхні невдачі з німцями. Вони ще в міражі «акту» і уважають себе за єдино-правних вести визвольні зусилля. Бульба являється для них таким чином небезпечним конкурентом.

Коли влітку 1941 року Бульба прибуває у Львів і звертається до бандерівського Проводу з проханням про підсилення його штабу старшинськими кадрами, то стрічається з вимогою підпорядкуватися цьому Проводові, а щойно тоді буде мова про старшинське підсилення Поліської Січі — УПА. Тоді не було зовсім мови про погано вибраний момент для боротьби чи про не відповідність її форми. Зовсім ні! Розходилося тільки про те, щоби Бульба, разом зі своїми загонами, підпорядкувався Проводові ОУН СД. Командир Поліської Січі — УПА з такою вимогою не погодився (отже не діяв, і не міг він діяти, «за інструкціями і напрямними» влади Миколи Лебеда) і звернувся з такою самою пропозицією до ОУН (мельниківців) і тут знайшов повне одобрення своїх плянів. Ще того самого місяця, серпня, від'їхала група старшин на Полісся.

У плянах Бульби вся Україна мала покритися мережою військових з'єднань на взірець поліської. Він був ентузіаст військового діла і боротьби за волю своєї батьківщини і ще тоді, у перших днях війни, сподівався, що вдасться вдержати в українських руках певну можливість громадської та військової діяльності під німецькою окупацією. З перспективи часового віддалення, яке нас розділяє від усіх подій 1941 року можна, річ ясна, дивуватися такій, хоч і відносній, але все таки неоснованій політично вірі у можливість зговорення з німцями. Однак ті часи, кожний день, кожний тиждень, кожний місяць, мали стільки складностей у собі, приносили кожний по черзі стільки протиріч і карколомних проблем, що відповідальні круги українського суспільства пробували чіплятися руками за неймовірні можливості, використовувати навіть найменші нагоди. Український народ переніс жахливі страждання в умовах большевицького життя на Україні, він був стероризований поліційним терором ЧК та її наступників і у приході німців, які вдарили на його ворога, українці хотіли бачити свого дійсного визволителя. А визволитель, були вони переконані, не міг не мати людського обличчя до збідованих жителів України. Ось чому українцям хотілося за всяку ціну доглянути у німців у той час риси людськості і, якщо не шани, то принайменше зрозуміння, а не окупанта, гнобителя чи поліційного садиста. Тож і Бульба, який прибув на Полісся ще в 1940 році і вів там підпільну підготову майбутньої УПА до самого вибуху війни, також вірив, що українцям вдасться створити свою власну збройну силу навіть в умовах німецько-большевицької війни. В кожному разі він її творив на Поліссі і створив, не зважаючи на закиди бан-

дерівців в його сторону про «анархію», «атаманію» та інші подібні їм епітети. Може Бульба мав крихітку надмірної віри у силу політичного правопорядку, яким таки покеруються, надіявся він, бандерівці у ті складні часи для української справи, може він думав, що їхні пристрасті і бажання влади за всяку ціну є тільки хвилимовими і розвіються у першій стрічі зі складною дійсністю. Сьогодні виразно видно наскільки безпідставними були такі сподівання, але тоді Бульба ще не вірив, що українська людина не здібна запанувати над своїми пристрастями і буде готова піти наступом на свого брата. Хоч перший розпочав організовану збройну боротьбу з окупантом, Бульба не змагав, всупереч твердженням Миколи Лебеда в його книзі «УПА» (21), до встановлення якоїсь своєї влади на Поліссі і не відпихав звідтіля всіх інших. А вже й мови не може бути про отаманію чи про анархію на терені дії Поліської Січі — УПА. Навпаки, він постійно наголошував потребу спільного координаційного осередку для всіх українських визвольних сил, які у той час діяли на Україні і робив всі зусилля, щоб з тими силами знайти спільну мову, але не скрізь знаходив успішний відгук на свої спроби. Правда, Бульба відмовився оголошувати на Поліссі акт львівського проголошення і тим самим не став рупором одного середовища. Але чи можна таку настанову Бульби — бажання спільно діяти, змагати до спільного фронту і за посередництвом одного координаційного центру вести разом всі бойові зусилля — уважати гріхом і з цього приводу робити бо-зна які висновки? Чи це не ті самі сили, які стимулювали розкол в 1940 році, гальмували відтак у 1941 і в двох наступних роках, як з боку мельниківців так і зі сторони Бульби, всі спроби порозуміння і створення одного координаційного центру для бойових дій?

Своею Поліською Січ — УПА Бульба добився справжнього чуда під воєнним оглядом. Під кінець серпня 1941 року, у співпраці з Білоруською Самообороною під командуванням сотника Всеволода Родзька, він очистив всю Поліську китловину від сильних частин Червоної Армії, які там були залишилися, навіть не мавши подекуди спромоги вступити у бої з німцями, бо німці обминули Полісся північною і південною сторонами і знов злучились у суцільний фронт на передпіллі Чернігівщини. Знищити ці советські частини Бульбі не вдалося, бо вони спішно відійшли під натиском українсько-білоруських партизанських з'єднань, переправилися через ріку Прип'ять біля її гирла, потім почерез Дніпро і подалися у напрямку масивів Брян-

ських лісів. Ці ліси дещо пізніше стали потужною базою советської партизанки з постійним постачанням людського і бойового матеріяли летунськими засобами із советського материка і з постійним зв'язком із Москвою. Цей виступ УПА разом із Білоруською Самообороною є найбільшою бойовою дією українських партизанських сил під час Другої світової війни (22).

Коли дивитися на військові зусилля Бульби, на його «романтичні пориви», з перспективи історичного віддалення, у вічі кидається незвичайно чітко струнка логіка його військово-політичного мислення. Він байдуже проходить поруч зайвої і порожньої декларативності і так же байдуже минає політиканську нерічевість. Вся його увага зосереджена на конкретній цільовій дії. В 1941 році можливість творення розумного збройного запілля є без найменшого сумніву дійсною на Поліссі і Бульба продумано її використовує повністю, але без непотрібної горячкості, без зайвого ура-патріотизму чи порожньої пропаганди. Він знає всю Поліську кітловину і її жителів, має безпосередні зв'язки майже з кожним селом і містечком. І його там всі знають. А це поважний аргумент у реалізації такого поважного діла, яким є підготовка партизанських з'єднань для боротьби з окупантом. Ще поважнішою картою в його руках є те, що Бульба має всебічну і повну піддержку всіх своїх земляків. Всі готові взятися за діло, яке він розпочинає. Ось чому з'являється в 1941 році УПА на Поліссі, а не на Полтавщині, Поділлі чи в Галичині. Його далішні планування про організацію УПА по всіх інших областях України на взірць Поліської Січі, хоч вказують на певну ідеалізацію складних умов німецько-советської війни, мають все таки солідні політичні основи. І якщо не прийшло до реалізації глибшої розбудови УПА, заснованої в 1941 році, то не є це невдачою на конті Бульби, а вказує це радше на певний бік слабих сторін української політичної думки, на відсутність людського кадру на висоті завдань і на складну сторону кон'юнктурних даних того періоду нашої історії.

Після передачі, німецьким військовим правлінням, керівництва українськими зайнятими землями у руки німецької цивільної влади, німецькі поліційні чинники починають звертати пильну увагу на діяльність Бульби на Поліссі. Метою військового правління був фронт і на близьке запілля воно не звертало свою пильну увагу. Іншу мету мала цивільна влада. Їй розходилося про повне підкорення зайнятих земель, щоби від них взяти все потрібне для фронту

і для далекої Німеччини. Ця мета німців цілковито заперечувала аспірації українського населення, яке мало само споживати з трудом випродуковані матеріяльні добра і тільки їхню надвижку могло продати, не дати, німцям. І тут власні збройні відділи могли відіграти певну роллю. Німці це відчули, але і Бульба не розгубився під їхнім поглядом. Він відразу вийшов зі «стану романтики» та перейшов у стан «кострубатої» дійсности. Почали зарисовуватися контури твердої німецької окупації і з'являлося питання про потребу спротиву всім ексцесам нової окупації. Але як? Тут саме проявилася вся тонкість політичного сприту Бульби.

Поліська Січ-УПА діяла на Поліссі від липня до пізньої осені 1941 року зовсім явно і не мала жадних ознак підпільних з'єднань. Коли з початком листопада в Олевську почав урядувати гебітскомісар, Бульбі стало ясно, що дія УПА поруч німецької цивільної адміністрації не матиме найменших виглядів на успіх, а що, навпаки, поява німецької поліційної дії на Поліссі означає кінець дії УПА, як легальної української збройної сили. Якщо ж вона не може діяти, як легальний чинник, то що треба зробити щоби вона, нехай і нелегально, а все таки діяла? На просте питання — така сама проста відповідь: перейти у підпілля, у ліс. Але, хоч як це просто виглядало штабовим старшинам УПА, то реалізація такої відповіді не була простою і кожне рішення командира в тому напрямку тягнуло за собою силу всяких інших суспільних та політичних ускладнень. Бульба був свідомий того, що перехід УПА так великою силою — начислювалося тоді приблизно 10.000 вояків — у ліс викличе у німецького окупанта мстиву реакцію і його удар відчує у першу чергу українське цивільне населення і то не тільки на Поліссі, але теж у широких дальших околицях. Повстанці його оборонити не зможуть і таке явище мирне населення може собі дуже погано пояснювати.

У такому підході до делікатної наявної ситуації на Поліссі треба дошукуватись основ рішення Бульби Поліську Січ-Українську Повстанську Армію розв'язати, а розв'язавши — переорганізованими силами перейти у ліс, у підпілля. Такий вихід із ситуації німецьких поліційних підозрівань давав йому тимчасову передишку, необхідну для передумання положення і підготовки дії на зовсім новому етапі, а німецький удар по мирному населенню хоч і не відхиляв, то відсував у кожному разі на пізніше.

Ліквідація Поліської Січі-УПА у половині листопада 1941 року стає початком дії, вже підпільною і справжньою повстанською формацією, Української Повстанської Армії (УПА). Так називає Бульба нову збройну силу, що стає продовженням Поліської Січі-УПА, але у формі суто підпільних умовин збройної боротьби і з увагою належної пропаганди по селах і містечках Полісся, з метою пояснити населенню причини у зміні тактики, бо ставка його на співпрацю мирного населення є справді великою і він знає, що без доброго зрозуміння широкого круга поліщуків і без їхньої допомоги — повстанська збройна боротьба не матиме жадних виглядів на успіх.

Після офіційної ліквідації в місті Олевську, Бульба переносить свій осередок командування у Людвипольський, а згодом у Корецький район на Поліссі. На дію довго чекати не треба. В 1942 році німці болоче відчують удари УПА Бульби і самі причинюються до ширення про неї і про її командира неймовірних вісток, про що дуже влучно говорить Микола Лебедь. Неперебільшеним фактом є те, що на протязі того року і на початку 1943 року німецькі поліційні станиці і інші ортскомандантури на північній Волині і на Поліссі тремтіли на саму згадку про Бульбу.

Так, у коротких рисах, виглядає генеза винику Української Повстанської Армії і її початкової дії командуванням Бульби. Коли після якогось неясного вичікування, бандерівські круги схиляються, під тиском своїх низів, до збройних засобів боротьби з німцями і з весною 1943 року, після рішень своєї III Конференції в лютому 1943 року, починають творити збройні відділи, головним командиром стає Савур (Клячківський). Це за його командування пішла літом 1943 року широка нагінка на партизанські з'єднання мельниківців і на УПА Бульби. Назву цю якраз Савур і перебирає для своєї формації. Ось чому полк. М. Омелюсік не мав відваги приховати правди і тому вжив уже згаданого вислову, мовляв, чи то в УПА під командуванням Бульби чи в УПА під командуванням ОУН СД... Жаль тільки, що за ниткою відваги він не пішов далше і не представив *дійсну невідроблену правду*. У другій половині листопада 1943 року проходить реорганізація в командувачні УПА і його керму перебирає Чупринка (Роман Шухевич), якому признають згодом ступінь генерала. Після його смерті в 1950 році командиром стає Леміш-Коваль (Василь Кук).

Можна, повторюю, не погоджуватися з Бульбою у деяких його потягненнях загального політичного характеру,

можна рівнож критикувати ті чи інші риси його особистого характеру, але не можна заперечити наявності у нього відданого й шляхетного патріотизму, повного поставлення себе самого — і свою рідню — до розпорядимості збройної боротьби за величне діло української свободи і не признати йому його великого вкладу в її організацію від перших днів вибуху німецько-советської війни — не було б чесною настановою ні справедливою.

СТАТТЯ ЛЕВЕНКА «НАРИС ІСТОРІЇ БОРТЬБИ УПА»

Від самого початку до самого кінця вона звучить голо-сом пропагандиста і наколи б не розходилося про розгляд «Літопису УПА», та стаття не заслуговувала б на жадний розгляд. Який сумлінний та об'єктивний історик зможе погодитися із твердженням автора: «ОУН (автор має, без сумніву, на увазі ОУН СД — прим. Макс), як *єдиний* революційний чинник у визвольній боротьбі українського народу...» стор. 45 (підкреслення моє — Макс). І навіщо таку неправду публікувати? А якщо прийняти на мить таку настанову автора про його *єдиний* революційний чинник, то що тоді треба думати про його іншу думку, яку він висловив на початку своєї статті, говорячи: «Німці... забіраються до ліквідації тих чинників, що цей акт створили (акт 30 червня — Макс). У висліді масово переведеної акції уряд та значна частина українського політичного активу опинилася по тюрмах і концентраційних таборах Німеччини.»? Якщо значну частину українського політичного активу німці неутралізували, то як ОУН СД могла бути єдиним революційним чинником у визвольній боротьбі українського народу?

Речевою є настанова Г. Левенка, коли він говорить про рішення своєї організації перейти від пасивної до активної боротьби з німцями після, вже раніше згаданої III Конференції, постанови якої вказували на те, каже він, що «...для плянованого розвинення боротьби для самооборони українських мас треба творити нові осередки організованої сили...» і що цим новим силам вирішено дати назву «Українська Визвольна Армія — УВА». Але поки ця постанова про назву «...дійшла з центру до охоплених стихійним самооборонним рухом теренів Волині й Полісся... посилений збройний

рух прийняв самочинно назву УПА (Українська Повстанська Армія).» (23). Ті слова автора змальовують правдивий образ історичних подій на Волині в 1943 році і вони дають підтвердження ситуації відносно двох УПА, що її подає полк. М. Омелюсік. Але вони опрокидають вислів М. Лебеда про те, що з кінцем грудня 1942 року постала вже перша сотня УПА на Поліссі (24). До лютого 1943 року діяли мельниківські і бандерівські боївки. Незвичайно гнучкі і тому здібні й оперативні, вони без розголосу робили дуже ограничені акції і швидко зникали в терені. З кінцем зими 1942-43 років більшість поліційних станиць на Волині стоять перед загрозою роззброєння і арештів і тому падає рішення, і з мельниківського і з бандерівського кругів, перекинути їх у ліс. До них долучуються найбільше видні боївки по селах, над якими також висить загроза арештів, і вони якраз і становлять перші зав'язки партизанських загонів одного і другого політичних таборів. Тоді мови про назву УПА в тих відділах зовсім не було. Вони просто звалися військові відділи даного табору. Назву УПА своїм відділам Рубан увів щойно після зірвання переговорів з Українською Повстанською Армією Бульби на Поліссі, а сталося це десь приблизно у травні 1943 року.

Цікавою є думка автора відносно того, чому повстанський рух виник на Поліссі й Волині і був значно припізнений, набагато слабший і з дуже малими бойовими проявами в Галичині. Читаючи рядки Левенка в цій справі, можна припускати, що він був свідком розмов про це у тих волинських селах, які німці спалили за партизанські акції в їхніх околицях. Про це нераз там говорилось і Левенко каже про це так: «Коли північно-західні українські землі (Волинь і Полісся) спалахнули в огні повстанської боротьби, Галичину пляново задержано в спокою, як запільну базу воюючих теренів... завданням Галичини було постачати Волинь і Полісся зброєю і муніцією зі своїх магазинів та доставляти необхідних медикаментів.» (25). Яка ж це розсудлива постанова, скаже собі читач, а свідок подій додасть: як би це було чудово, коли б такою була тодішня справжня дійсність! Справа в тому, що пропаганда Левенка якось незручно переплітається з листом Василя Макара і про якого я буду говорити дещо далі. Він каже про своїх земляків галичанів: «... Бачу, що народ животіс, а не живе... Сердиться потихо, собі під носом, щоби бува хтось не почув. А про те, що робиться на Волині і не згадує, бо це ж ще не час, бо сплять, вистріляють і знищать всіх... Є багато випадків, що галічмени продають волянякам за збіжжя і

сало зброю. Це злочини, які треба карати смертю. Вони є високо деморалізуючі, бо волиняки кажуть: так дати зброю то нема, а за пашню і сало то е...» (26). Мабуть найкраще, найрозумніше пояснення справі відсутності партизанки в Галичині у першій фазі її розвитку на Волині й Поліссі подає пор. Любомир Ортинський. Він каже: «Деяко лагідніші методи були стосовані в Галичині, де була змога вести деяку організовану роботу, де розвивалося господарське і культурне життя, поставала мережа шкіл, включно з деякими факультетами високого шкільництва...» (27) і у цій фразі поручника Ортинського треба мабуть дошукуватися причин відносного спокою в Галичині. Нікому там не хотілося підважувати, якщо не розвиток господарського й культурного життя, то принайменше рамки його нормального ходу. Такий погляд на життєві проблеми є зовсім нормальний, людський і він не заслуговує на поганий осуд, але не треба теж його приховувати під непотрібною ширмою «запільної бази», як це робить Микола Лебедь (28).

Коли приходиться робити порівняльний огляд громадсько-політичної ситуації даних районів — розходиться у даному випадку про Волинь і про Галичину — і щоби зрозуміти всі передумови, які привели до збройного спротиву проти німців, треба пильну увагу звернути на всі показники суспільного життя. Національна свідомість з ними щільно переплітається, але вона не пояснює всього. До огляду явищ треба підходити речево і без бажання подавати до них такі коментарі, які видаються необхідними з позицій сьогоденної політичної атмосфери. Умови для партизанської дії в Карпатах не були гірші від поліських чи волинських, проте українська партизанка там не появилася ні в 1941 ні на початку 1943 років. Коли б вона була там зорганізувалася, так як це мало місце на Поліссі чи на Волині, і у тому самому часі, вона була б не знайшла у місцевого населення такого самого зрозуміння і такої самої піддержки. Галицьке населення жило тоді майже нормальними умовами життя, воно мало майже нормальний культурно-освітній, як каже поручник Ортинський, розвиток і воно не мало надзвичайних причин ворожо битися проти німців. Волинь з її повстанчими проблемами була далеко від галицького населення, до того ще й за кордоном. Саме тому воно не спішило з допомогою, що дуже влучно відзначає Макар у своєму листі до брата і що промовчав у своїй книзі М. Лебедь. Коли ці причини з'явилися, коли німці почали робити тиск на галицьке населення і коли в Галичині з'явилася небезпека розвитку советської партизанки — почали організуватися галицькі

відділи Української Народньої Самооборони, але не з тактикою гарцювання німців, принайменше у початковій фазі дії, щоби не стягати ворожих ударів на мирне населення. Щойно під осінь 1943 року ці відділи починають акції боротьби проти німців, а з початком 1944 року — переймаються на загони УПА.

СТАТТЯ І. М. КОВАЛЕНКА ПРО НІМЕЦЬКУ ПОЛІТИКУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРЕНАХ

У довгій статті цього автора (Іван Гриньох), виключно пропагандивного характеру, читач відмічує виразний кивок, сповнений люті, в сторону Української Православної Церкви. «Перш за все, каже І. Гриньох, втягається на свої послуги, згідно з кличем “попи на послуги”, провідних церковних достойників, з яких одні зітхають до “любимої Москви”, другі скачуть так, як командує гестапо...», каже автор на стор. 90. І він пальцем показує на єпископа міста Володимир-Волинського. У таких складних часах, якими був період німецької окупації українських земель на протязі Другої світової війни, часто проявляються низькі інстинкти і їх приходиться гальмувати у їхньому запалі. Однак такі явища, хоч вельми прикрі та болючі, завжди є дуже відокремленими і кидаються вони у вічі не своєю масовістю, а радше — аномалією прикрости і болю. Тож не можна, борони Боже, такого явища узагальнювати і кидати тінь підозри чи анатему на цілу вітку народу чи на його культурний провід.

Так само дивовижною є паралеля Івана Гриньоха на стор. 61 між тезами німецького гітлерівського расизму і талмудом (29). Вона є непродуманою, шкідливою і приховує у собі вістря двосічного меча. Не менше непродуманим і зовсім безвідповідальним є напад (стор. 91) на проф. В. Кубійовича. Не мені боронити заслуженого Професора, бо багато краще це зробить за мене неспантеличений партійною пропагандою майбутній історик, а я можу тільки пригадати невмирущі слова гетьмана Івана Мазепи: крізь незгоду ми пропали!

СТАТТЯ В. Д. «ЧАС НЕ ЖДЕ»

Закінчення цієї статті цікаве тим, що воно дозволяє читачеві усвідомити — а свідкові та учасникові подій собі пригадати — атмосферу другої половини 1943 року (30). Редакція «Літопису УПА» добре зробила, поміщуючи цю статтю, бо незвичайно влучно і вірно відзеркалює вона атмосферу мобілізації Волині. Легко було змобілізувати село для потреб партизанської боротьби, але з містом була інша справа. Змобілізоване, село залишалось ослабленим і не могло виконувати тієї ролі, яка перед ним стояла: харчувати себе, повстанців і місто. У відплату за таку шляхетну роллю, село було виставлене на постійну небезпеку та наругу. Досягнути ж верхів міського населення для ведення повстанської боротьби у випадку її розгорнення — було значно важче, ніж це здавалося декому на початку 1943 року. Саме тому і є терпкий закид автора у сторону міста про те, що час деклямацій про добу «жорстоку, як вовчиця» вже минув чи вже минає. Та чи знав тоді В.Д., що автор слів про добу жорстоку, як вовчиця дав найвищий вклад у боротьбу — не словами, а ділами і жертвою самого себе — з німецьким наїзником вже тоді, коли середовище В.Д. ще виступало проти повстанської боротьби?

Намагання переводити масову мобілізацію волинського села у другій половині 1943 року — вказувало виключно на наші слабкі сторони під оглядом оцінки політичної ситуації і тверезої аналізи розвитку подій у співмірності до наших спроможностей. Нашою слабою стороною тих часів був наш порив мрій, наша молодеча романтика та відсутність холодного розуму. Нам здавалося, що ми напередодні *великих подій*, що німецька армія стоїть перед своєю неминучою загибеллю, що советська не витримає іспиту, прийшовши у контакт із дійсністю на Західніх українських землях і що перед УПА відкриваються з того приводу рідкі можливості взяти українську долю у свої руки. Наша пропаганда загубила тоді міру реального і кермувалася виключно ілюзією. Наслідки такої настанови коштували нас вельми, вельми дорого.

СТАТТЯ А. С. БОРИСЕНКО (РОСТИСЛАВ ВОЛОШИН)
«НА ШЛЯХАХ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ»

Ця стаття є першою у книзі і нею починається другий том «Літопису УПА», присвячений, так як і перший, Волині і Поліссю. У вступі до другого тому, представляючи в кількох словах статті і їхніх авторів, Редакція каже, що зауваг і аналізи подій, що їх робить Р. Волошин, не можна нехтувати.

Автор статті належить до проводу бандерівської організації на Волині, він був першим головою її Головної Визвольної Ради і від нього читач є в праві сподіватися правдивого й ґрунтовного змалювання розвитку тодішніх подій. Він дав однак доволі бліді представлення ланцюга явищ на шляху збройної боротьби, його навітнення скрайньою однією — виключно для потреб своєї партії — і він не знайшов потрібної спромоги, щоби дати картину об'єктивну, на якій видніли б, як всі світлі так і всі темні сторони наших поривань, як уся наша сила так і вся наша слабкість, щоби ті, кому доведеться стати до нового змагу, могли оминати все те, чого ми не вмiли оминати.

Про початки українського збройного спротиву він каже, що большевицькі партизани «...зі своїх баз на Білорусі посунулися зимою 1942-43 року лісами далеко на південь, та не зустрічаючи на своєму шляху спротиву з боку німців...», опанували більшу частину Полісся і проникли у північну Волинь. До большевицького терору, продовжує він, долучився терор німецький. У березні 1943 року, каже Р. Волошин, німецька влада розпочала ліквідацію української поліції. «У відповідь на жорстокий політичний і соціальний гніт, український селянин... випорпав дбайливо захований кріс з набоями та, злучившись з такими, як сам, односельчанами, створив *перші збройні відділи самооборони...*» (31). Із висловленого автором виходить недвозначно, що поява організованих збройних повстанських відділів припадає на початок 1943 року після хвилі арештів української поліції на Волині, що її перевели німці і що їхня мета була суто оборонна. Вже коли появились ці збройні повстанські відділи, почали з'являтися політичні імпульси ОУН СД, внеможливліючи всякі спроби координаційної співпраці між загонами трьох різних політичних таборів (бульбівці, мельниківці і бандерівці).

Ні словом не згадує Р. Волошин про підставові початки збройного повстання, що їх зробив Бульба в 1941 р. Го-

ворячи про дві УПА, про УПА Бульби і про УПА ОУН СД, полк. М. Омелюсік, хоч і не розводиться ширше відносно появи першої, то все таки робить про неї згадку, тоді коли Р.В. проходить поруч Бульби з повною... партійною мовчанкою. Може це тому, що М. Омелюсік є перше всього військовик і в дії УПА він бачить насамперед воєнну місію, тоді коли Р. Волошин збуває першу УПА мовчанкою, бо він ставить собі за мету розгляд свого власного політичного явища і його партквиток закриває перед його зором дію збройного спротиву інших українських середовищ.

СТАТТЯ ВАСИЛЯ МАКАРА ДО ПОЧАТКІВ УПА — ЛИСТ З ВОЛИНИ

Дуже цікавим матеріалом для історичного досліджу є цей лист, про якого я вже згадував дещо раніше, обговорюючи статтю Левенка (32). Цей лист до брата Володимира був правдоподібно писаний вдома, в Галичині, куди Василь прибув на коротку відпустку з УПА на Волині, але, не зустрівшись там з братом, залишив йому цей лист. Його думки є цінними для досліджу всіх подій.

У тому часі автор листа мав майже 35 років, себто вік тодішнього бандерівського проводу, отже — вік зрілої і, мабуть, відносно досвідченої людини та займав відповідальний пост в УПА на Волині у Службі Безпеки. Коли він каже, що його середовище мусіло розпочати повстанську акцію на Волині, то так і відчувається між рядками його листа, що воно не дуже до них рвалося, але збіг цілого ряду обставин заставляв його це зробити. Між тими обставинами він вичислює такі моменти: терен висмикувався зпід рук бандерівців, почали появлятися отаманчики (цікаво відмітити, що те саме говорить Микола Лебедь у своїй книзі «УПА») і червона партизанка почала заливати терен. Найважливіша мабуть причина є та, що терен їм виривався з рук, а його треба було за всяку ціну вдержати у своїх руках. Справа не в тому, майже пошепки хоче сказати своєму читачеві Василь, щоби розвивалась успішно самооборонна боротьба, а щоби ця боротьба велася під бандерівським керівництвом.

Служба Безпеки (СБ), що була своерідною політичною поліцією у бандерівській системі, зробила дуже багато кривди, як у самій УПА так і у всьому цивільному населенню

і дуже часто кидала вона погану тінь на цю систему. Все таки її порівняння до ЧК, що зробив автор листа, не має найменшого виправдання і є вельми шкода, що Редколегія «Літопису УПА» не уважала за відповідне виправити неоправдану хлоп'ячу похибку.

Кінець листа уводить читача у зовсім іншу атмосферу. Якщо у всій його попередній частині панує похмурий день з болотом під ногами, то тут раптом, в кінці, з'являється тепле проміння сонця, навіть якщо на небосхилі відчутною є небезпека грози, грім якої може завдати страждань, а може ще щось більше, то зараз, під кінець того листа, є світла надія. Так і чути дзвінкий відгомін пісні якогось повстанського загону: «Я казав, що напевно вернуся, хоч і ворог на нашій путі»... І даліше: «Ми у вічі сміємося смерті, а умерти прийдеться лиш раз!»... Чомусь так хотілося б, щоби Василько Макар не був СБ, до того ще його командиром, а звичайним повстанцем, оборонцем і борцем за справедливість і правопорядок, не засобом огидної чистки (33). Велич тих складних і бурних днів дуже він добре спіймав і передав останніми фразами свого листа.

Весь інший матеріял переданий у Літописі, це збір пропагандивних летючок і вони настільки вбогі змістом, із роздутими та неперевіреними вітками, що навіть не заслуговувала б на передрук. Крім того, майже всі вістки, після заміни у них кількох слів і речень іншими словами та реченнями, повторюються по кілька разів. Подам кілька прикладів для ілюстрації. На стор. 129 другого тому Літопису говориться про знищення групи советських партизанів ім. Михайлова в складі 500-800 людей (групою командував відомий советський командир Бегма). На стор. 134 знов про це говориться, а на 146-ій знов повторюється. У той самий спосіб розповідається на стор. 130, 135, 157 і 170 про напад одного повстанського відділу на німецьку станицю у містечку Бережцях між Крем'янцем і Почаєвом. На сторінці 137 говориться про німецьке винищування сіл на Дубенщині за допомогою літаків і між тими селами вичислюється Нову Носовицю. Однак це неправда, бо на Нову Носовицю німецькі літаки ніколи не нападали. На стор. 149 говориться про знищення 14 німецьких авт на шляху Дубно-Крем'янець і вбивство 50 німців, між якими — директор тютюнових фабрик України; в дійсності було там знищено два авта, про число вбитих німців не було відомо і між ними був вбитий директор тютюнової фабрики у Крем'янці. На стор. 129 говориться про успішну дію УПА над Дніпром на пів-

день від Києва, де встановлено, каже вістка, українську адміністрацію і повторюється ту вістку на стор. 153 і 156. Чи Редколегія Літопису справді переконана у тому, що дослідник українського спротиву під час Другої світової війни серйозно сприйме такі вістки, як: «У Подніпров'ю населення витеа відділи УПА з захопленням, люди радо дають допомогу. — В Чорнобильських, Чернігівських, Київських — наддніпрянських лісах діють сильні повстанчі загони УПА. Вони зорганізували там свою республіку, перебрали адміністрацію терену, не допускаючи туди німців ані большевицьких партизан.»?

* * *

Ще одна справа яскраво та різко кидається у вічі і неприємно вражає читача, якому, мовляв, можна подати будьщо, він усе сприйме і перетравить. Це опубліковані фотографії з діяльності УПА, як у Літописі так і в інших виданнях того середовища.

Придивімося уважно до знимки на стор. 215 у книзі першого тому Літопису. На ній видно сім кіннотчиків і під знимкою написано: «Група кіннотчиків з УПА-Північ. Початок зими 1943 р.».

Та сама знимка була поміщена у книзі «Дії УПА в Україні» Тиса-Крохмалюка, виданій в 1972 році в англійській мові. Вона має той самий підпис, що і в «Літописі УПА».

Поміщена в «Історії УПА» П. Мірчука, ця знимка має вже інше означення. Під нею там подано: «Кінна стежа УПА в 1946 році».

Насправді, обидва підписи під фотографією є фальшиві і вказують вони на те, що автори книг хоч може і мали в руках цей документ, але його зовсім не знали, а якщо знали, то свідомо фальшували правду. У дійсності на знімці видно частину штабу Групи УПА-Південь. Там легко пізнати, від ліва до права: ком. Групи Енея, його їздового джуру, майора Щупака-Яструба, курінного Юрка, курінного Макса, хорунжого Кропиву, одного позаштабового старшину. Знимка робилась у несприятливих умовах, трусив маленький сніг, але фотограф, пригадую, орудував апаратом швидко і вправно. Він мав, видно, звичку робити знимки. Це було під кінець 1943 року на хуторі Бошуки на Волині.

Другим документом є знимка на 214 стор. вгорі, того самого тому «Літопису УПА», з таким під нею підписом: «Батерія артилерії Південної округи УПА-Північ у час

маршу в Дубенському повіті на Волині в грудні 1943 року. Зліва в глибині, на коні, командир батареї Береза; перед ним, іде в напрямку фотоапарату, начальник штабу воєнної округи Черник.»

Вона також поміщена в «УПА» Миколи Лебеда із менше-більше подібним підписом. Підписи є правильні.

Третій документ на слідуючій сторінці вгорі, після попередньої вище згаданої знимки, тієї самої «УПА» М. Лебеда, це фото тієї ж самої батареї Берези, але яка вже в русі і її командир Береза іде на коні, у білому, з приводу зими, маскувальному халаті, на чолі своєї батареї. Під знимкою автор написав: «УПА-Північ. Кінна розвідка, зима 1943 року.».

У «Літописі УПА», на стор. 214 першого тому внизі стрічаємо ту саму знимку з таким підписом під нею: «Передня кінна охорона харчової валки УПА, яка видніє в глибині, Волинь, зима 1943 р.».

Насправді, розходиться про одну і ту саму знимку, на якій видно командира Березу, вже у русі, на чолі батареї.

Четвертим, не менше цікавим документом, є знимка на стор. 209 другого тому «Літопису УПА» з такою позначкою під сподом: «Гранатометна чота Дубенського куреня УПА переїжджає слідом за військом попри с. Волковию Млинівського району Рівенської області в грудні 1943 р.».

Та сама знимка в УПА М. Лебеда після 64 сторінки має назву: «УПА-Північ. Гранатометна чота б. Волковії (Дубенщина). Грудень 1943 р.».

У згаданій книзі Тиса-Крохмалюка поміщена та сама фотографія, але вже з таким позначенням під нею: «Відділ УПА-Північ пригтовляється до рейду на ворожі позиції».

У дійсності, маємо до діла з одним і тим же самим відділом артилерії Берези, тільки, щоби зробити цю знимку, фотограф почекав поки проїде Береза і трьох кіннотчиків за ним і тоді зробив знимку першого воза. Це віз-тачанка важкого кулемета «Максима» з обслугою. Сам фотограф майже не рухався з місця і тому виразно видно з лівої сторони на двох останніх знімках — командир Береза і віз-тачанка — ті самі дерева і тих самих людей, які дивляться на переїжджаючу колону.

Знимки роблено між кінцем листопада і кінцем грудня 1943 року або у перших днях січня 1944 року. У кожному разі на наше Різдво фотографа вже не було в тих околицях,

бо такі події, як величаве святкування нашою Групою Різдва чи військова парада з цієї нагоди перед Павленком і Грицаєм вже не було кому фотографувати. Там фотографа не було.

Дуже слушно вказував полк. М. Омелюсік на вбогість документів про розвиток і діяльність УПА і тому мабуть ми є свідками росту числа томів про цю діяльність. Недостача підставових документів заставляє працівників пера використовувати не завжди «науково об'єктивні» — а може навіть не завжди чесні супроти читача — засоби у редакційному ділі, коли розходиться про історію УПА. *Звертаю увагу на своєрідні легенди у представлюванні читачеві та майбутньому дослідникові таких наглядних документів, як знімки, на розсівання уваги читача повторюванням різними формами вісток про бойові акції повстанських загонів, на промовчування або перейначування історичних явищ з метою впертого викривлення суспільної пам'яті про них, згадую про це не тому, щоби когось осміщити чи знецінити. Далекі від мене такі бажання. Мені хотілося тільки проілюструвати перед громадською нашою думкою незвичайно наглядний тип непродуманої дії і зміщування мрій із дійсністю. Така настанова вельми шкідлива для української політичної думки, з неї бо, раніше чи пізніше, кільчаться шкідливі для всіх наслідки.*

Справу достовірності у представленні перед українською, як рівнож світовою, громадською думкою документів про УПА я порушив на панелі, присвяченому 35-літтю УПА у Чикаго 3. 12. 1977. Тоді я сказав, і тепер знов повторюю, що історія нашого минулого на протязі Другої світової війни дуже погано в нас навітлена, подекуди таки фальшиво, і це нам може завдати безмежної шкоди, як у дії української політичної думки у зовнішній роботі так і у формації наших молодих поколінь. Тому слід би взятися за об'єктивне дослідження цього минулого і до такого діла притягнути не тільки тих чи інших бувших вояків УПА чи учасників підпілля, але і всіх живих свідків українського спротиву, відкинувши всі партійно-ідеологічні упередження та гордість. Діло об'єктивних дослідів — рішуче заважке підприємство для кількох чи навіть для кільконадцятьох людей одного середовища.

Для здійснення цього вельми складного завдання один із дискутантів на згаданому панелі піддав думку створення всенационального центру, який би вів збирання матеріялів. Її слід було відразу обговорити, покликати ініціативний

комітет для переведення підготовчої роботи, щоби згодом вибрати певну управу для цього діла і визначити місце осідку. Адже по всіх країнах вільного світу є люди, які залюбки включилися б у таку всеукраїнську роботу. Цього не зроблено, бо декому залежало на тому, щоби таки не прийшло до всеукраїнської роботи у такій справі, як досліди над історією УПА. Не оцінили як слід киненої думки на панелі і видавці «Літопису УПА», які також брали участь у цьому громадському засіданні і саме тому, як це видно з усього обговореного, їм вельми важко подолати таке завдання.

Два томи «Літопису УПА», присвячені темі Волині й Полісся, вказують на дуже поважну роботу Євгена Штендери і його співробітників. Вклад їхній не можна не оцінити прихильно, зичливо і не дати їм признання за жертвенність для ведення такого великого діла. Але прихильне відзначення самого труду не звільняє мене від необхідної потреби висловити також критичні думки, які постають при огляді панорами знайомого, цінного і величнього, але яке літературно-політичні хірурги перелицовали за допомогою партійно-ідеологічної апаратури. Вони взяли на себе безоглядний осуд історії.

Ініціатори «Літопису УПА» невлучно, мені здається, визначили рамки своєї роботи і тим самим їх звузили, у своїх рядках, до пропагандивних потреб одної партії, замість, навпаки, безсторонньо розповісти всю дійсність, яка захоплювала весь народ. Вони відкажуть мені, мабуть, що важко з темного зробити ясне, що неможливо тепер перейначити 40-й, 41-й чи 43-й роки. Очевидно, що це правда. Все таки, навіть не намагаючися прикрашувати, вони могли причинитися до вияву історичної правди і своїм кроком дати поштовх до нових ініціатив. Об'єктивне ствердження у «Літописі УПА» появи УПА в 1941 році та всього вкладу Бульби у цю появу, всієї нагінки на військовій відділі ОУН полк. Мельника в 1943 р., які у цьому періоді ставання не були слабші від бандерівських, але яким не стало політичної волі обернути свою зброю проти бандерівців, коли ті почали на них наступати, а потім всієї нагінки на Бульбу — було б поважним кроком до такого вияву. Сумлінно виправши бруд темної збаламученої пропаганди у свідомому і безсторонньому переосмисленні згаданих років, вони відразу були б побачили інші рамки для літопису, потрібні не для одних чи для других, а для нас усіх, для української визвольної політичної думки. Чи ж не відчують вони і не бачуть, що бундючність і зарозумілість однопартійна ведуть нас усіх, і нашу справу, у безвихідний завулок?

Замість сказати з усією простотою і з настановою суспільної щирости, що похибкою ОУН СД було **заперечування** ініціативи Бульби з його УПА, що це заперечування логічно випливало із хибного акту 30 червня, вони продовжують це заперечення і даліше підпирають облудну тодішню настанову верхівки цього середовища. Замість сказати, що похибкою було відкинення пропозицій Поліської Січі-УПА для створення координаційного центру партизанської боротьби на Україні, Редколегія «Літопису УПА» ці пропозиції промовчує і прикриває туманом дешевої партійної пропаганди. Лист Макара є цінним доказом такої настанови. Замість сказати, що політичною похибкою було намагання проводити масову мобілізацію до УПА тоді, коли східній фронт повною парою котився назад на захід і вказував на незаперечний другий прихід большевиків з усіми наслідками для широкого загалу розконспірованих людей цією мобілізацією — про що самі селяни нераз говорили, дивлячися широко відкритими очима на події — Редколегія це промовчує або подає матеріали, які для потреб вузької партійної пропаганди цю мобілізацію виправдують.

Трохи по-фарисейському звучить заява Редколегії про те, що сторінки «Літопису УПА» є відкриті для авторів різних політичних поглядів і різних світоглядових переконань. Як же могли висловитися, нехай мені скажуть члени Видавничого Комітету Літопису, автори різних політичних поглядів у тій книзі, призначенням якої є творити міти й легенди довкруги одної партії? У такій настанові Редколегії, якою вона проявилась у книзі, автори різних поглядів нічого були б не змінили і їхні виступи поруч пропагандивної половини стали б тільки сателітними додатками до тієї половини та заспокоєнням евентуальних докорів сумління у декого з Редколегії. Можна було, повторюю у зайвий ще раз, зробити злам у політичному застої і дати цінний почин для унормовання співвідносин між різними вітками української політичної думки, але передумовою для цього потрібною була зміна фарисейської настанови до проекту розгляду історії УПА. До складу Редколегії треба було запросити людей із *різних середовищ*, з усіми разом обговорити рамки дії і разом випрацювати програму праці. Синтеза думок такої редакційної ланки була б без найменшого сумніву запорукою об'єктивности, на яку чекала українська громада, але яка стала порожнім звуком у двох томах Літопису.

Хоч і проглянув уважно всі статті в обидвох Літописах, не міг я зробити огляду всього прочитаного. Та й

зайвим він був би: в обидвох томах є незвичайно багато повторень тих самих думок і подій. Це ще раз вказує на те, що впорядники не подбали про те, щоби написане уважно прослідити, вилучити з нього повторення, перевірити, чи дійсно матеріял був виготовлений на Волині чи може у затишку таборів ДП в Німеччині. Не хочу я твердити, що з Волині нічого не вивезлося, чи що там нічого не писалось, але наявні публікації підкреслюють вбогість достовірних матеріялів. А нам же усім розходиться про те, щоби публікації були справді джерельним матеріялом, до якого дослідники, історики чи політики зверталися б постійно, а не безпотрібною видавничою халтурою. Тож надіймося, що слідуючі літописні видання, які заповідає видавничий Комітет, будуть більше річеві і менше моно-партійні та пропагандивні. Комітет напевно відчує таке своє завдання.

Ці рядки я закінчу тими самими думками, якими я їх почав. Поява двох томів «Літопису УПА» застала мене ще раз вглибитися у велику книгу минулого, яку ми писали всі разом ділами зброї на землях нашої дорогої Батьківщини і подати мої міркування відносно появи «Літопису УПА». Надіюся, що українська громада таки виростить мужнього, безстороннього й відповідального історика, який подасть їй не забронзовану, а звичайну і дійсну правду.

III - Поворот друга

ВИТЯГИ ІЗ ЗАПИСОК

Граб — подаю його псевдонім, бо правдивого прізвища ще не можна подати — народився в 1922 році у південній Крем'яничині на Волині, тепер Тарнопільська область. Там він закінчив народню школу, був здібний і мав громадський сприт. Вже в молодому віці він живо цікавився суспільними справами та був прийнятий в юнацтво ОУН.

Коли у війні з німцями Польща почала валитися і на Західні українські землі прийшли большевики, Граб відразу відчув, що там він залишитися не зможе, якщо не хоче попасти у кігті НКВД, і він пішов за Буг. Він задержався якийсь час на Холмщині, але не довго, а потім опинився у Берліні. Там працював простим робітником на якійсь фабриці, не покидаючи і далі зв'язку з активним українським світом. Але найважливішим у нього на цьому періоді його життя було те, що він, завдяки своїм вродженим здібностям та непересічній увазі, скоро і впевнено засвоїв собі німецьку мову.

Вже у перших днях німецько-советської війни йому вдається втекти з роботи і він дістається на свою рідну Крем'яничину, де віддає себе до диспозиції місцевої ланки Організації. Тому, що Граб володіє свobodно німецькою мовою, йому призначають влаштуватися перекладачем у бюрі лядвiрта у Ланівцях. Становище перекладача було тоді дуже важливим, бо українських перекладачів не хватало, а чужі — не завжди безсторонньо виконували свою функцію і таким чином завдавали часто великої шкоди українським селянам. На роботі перекладача Граб зробив цінні услуги не одному із селян Лановецького району, повідом-

ляючи заздалегідь сільські ради про плянування ляддвірта відносно контингентів чи карних експедицій.

Коли Іскра почав монтувати організаційну боївку в Ланівцях, Граб став її першим членом. Вона проходить інтенсивний бойовий вишкіл, а коли у березні 1943 року починає організуватися в лісі коло села Антоновець повстанський загін під командою Хрона, Граб покидає роботу перекладача і мчить до повстанців. Після генерального наступу бандерівців на цей загін, він відмовляється йти з бандерівцями і вертається до дому. Тому що у його рідному селі не було ні одного прихильника бандерівського руху, йому без труднощів вдалося спокійно перебути якийсь час у своєму селі. Громадсько-політичне життя вів тут сл. п. Степан Бобик і довший час СБ не осмілювалося появлятися у селі.

Згодом, на районній нараді в місяці серпні постановлено, щоби всі ті з наших людей, кому немає загрози СБ, старалися проникати у бандерівську сітку і намагалися вести там корисну українській справі роботу. Так заангажувався туди і Граб, а тому, що він втішався добрим знанням німецької мови, його призначили торговельним референтом при повітовій екзекутиві та доручили вести торгівлю на відтинку УПА-Південь з Галичиною. На Волині не доставало у той час багато товарів першого вжитку і все це приходилося купувати за великі гроші в Галичині і перепачковувати на Волинь. Сітка зв'язку діяла справно і Граб вміло та вдало виконував свою роботу, продаючи на Тарнопільщині волинські коні і перевозячи назад сіль, сірку для вироблювання масти проти корости, яка почала поширюватися в УПА, і деякі ліки. Йому навіть вдавалося переводити по цій лінії зв'язку наших людей з Волині у Галичину.

Коли під кінець листопада 1943 року почав рейдувати по Крем'яччині перший загін Українського Легіону Самооборони, Граб знов залишає своє «вигідне» становище і зголошується до нього в селі Тилявка. В УЛС він пробув до червня 1944 року, пройшовши з ним Крем'яччину, Луччину, Рівенщину, Володимирщину і Холмщину. Цей відтинок часу був дуже багатий на події, бо УЛС вів майже безустанні бої із советськими або польськими партизанами. Загони УПА, коли й були на тих теренах, то стріч з ним уникали.

Під кінець червня із групою інших своїх співтоваришів, Граб почав переходити спеціальний вишкіл з призначенням для переходу на наші землі, заняті вже советами. Однак

перейти фронту йому не вдалося і він переїхав до одної організаційної клітини у Криниці, де виконував призначену йому роботу майже до кінця війни. Кінець війни застав його у Відні, а потім з Відня Граб перейшов до американської зони в Німеччині.

Під кінець весни 1947 року він одержав нове призначення на перехід до Краю, ще з одним іншим своїм другом, Миколою Данилюком з Білгорайщини. Зробивши доручене, Граб вертався під кінець липня того самого року назад. Він мав перейти Буг між Ковлем і Березтям, але у містечку Малорита попав у руки советських пограничників, а попав у їхні руки тільки тому, що там щойно відбувся бій між польською партизанкою і советськими спецчастинами і тому в тому районі зконцентрувалося чимало советських сил, між якими також — пограничники. Алібі Граба є просте, але, здається йому, солідне: він є поляк і йде у Польщу. Пограничники сміються і передають Граба і його друга Миколу в руки КГБ, а ті їх відразу відвозять до Києва.

На початку слідства він постійно давав своє польське прізвище, яке стояло на його польському паспорті, але слідчі скоро і без великого труду зорієнтувалися, що він не походить з Кодні у Польщі, так як Микола, який дійсно походженням своїм був із Кодні.

Перших три місяці Граба ведуть на допити кожної ночі. Спочатку, перед тим як обстригти, його багато фотографували з усіх сторін і з різними зачісками, з краваткою і без краватки. Допити завжди робили тільки вночі, а днем не дозволяли спати. У допиті брали участь трьох слідчих і кожний з них допитував по черзі. З такими методами підходу:

1. Слідчий з лагідною усмішкою пропонує закурити, щось їсти, навіть просить випити, хоч нічого не дає. Він часто перед початком слідства щось дуже смачно їв, облизуючи свої пальці при тому, тоді коли Граб стояв перед ним і тільки дивився на слідчого і на його заїдання. Іншим разом він Граба подивляв, що він такий молодий і мусить тут поневірятися. Він же здібний і перед ним блискуче майбутнє, вистачить признатися до всього і тоді — гайда на волю.

2. Іншим знов разом, слідчий старався вмовляти Граба. Він запевнював, що вони і так все знають про нього, однак хочуть, щоби він сам признався і все розповів на свій лад. Тільки того вони ждуть від нього.

3. То знов енкаведист ставав звіром: він кидався на Граба і здавалося, що його роздавить чи розірве на куски. То знов ставив обличчям до стіни і над ним годинами кричав, матюкав і грозив найважчими муками. Але ніколи ніхто його не вдарив.

Три місяці приблизно після початку слідства надійшли вістки про Граба з Лановецького району (багато пізніше він довідався, що все його фотографування у різних позах служило для ведення поліційних анкет у різних повітах Волині). Тепер КГБ мало докладні вістки про Граба, але вони не були погані. Будучи перекладачем при ляндрівті у Ланівцях, Граб був справедливим супроти кожного селянина без огляду на те, чи це був українець, поляк чи ще хтось інший. Траплялись навіть такі випадки, коли він попереджав бувших комуністів про небезпеку, яка їм загрожувала від ляндрівта. У кожній місцевій людині він бачив жителя цієї землі, а ляндрівт був для нього наїзником, перед наступом якого треба було боронитися всіми засобами. Слідчі самі розповідали Грабові про одержані вістки з Крем'янецьчини, але вони їх не вдовольовали. Перед ними появився певний клубок складних справ — вони навіть згодом одержали знімки Граба із Берліна — і вони намагались його розмотати до самого кінця.

Слідство велось на протязі одинадцяти місяців, при чому слідчі мінялися кожного тижня. Граб вже був настільки виснажений, що його з камери до кімнати слідства приносили на носилках. На сьомому місяці допитів він вже не міг говорити і його занесли до лікаря. Лікарем у в'язниці допитів працювала якась жінка. Під час огляду, вона його непомітно запитала, чи він не є часом єврей і Граб відповів, що так. Жінка відразу дала йому пачку вітамінів і зробила заяву, що він хворий. Таким чином, хоч хворого не відправили до лікарні, а до тієї самої камери, де він перебував раніше, все таки на протязі трьох тижнів на допити його не кликали і він міг відпочити, добре прийти до себе та зібратися з думками. Добра лікарка принесла йому ще пачку вітамінів до його камери.

Після закінчення слідства, Граба посадили у збірній камері, де було більше людей і тут він познайомився з одним старшим чоловіком, на ім'я Карпенко, родом з Києва. Більшу частину свого життя цей чоловік провів у советських в'язницях і після війни знов туди попав. Довідавшись про справу Граба, цей Карпенко сказав йому, що звичайно за таку справу загрожує присуд смерти, однак

тепер, здається, тільки в окремих випадках примінюють цю кару, а в загальному — дають 25 років важких робіт у найгірших зонах Сибіру. Звичайно так водиться, продовжував Карпенко, що після присуду приходять судді до засудженого і пропонують йому підписати готовий вже бланкет прохання про помилування. Нехай Граб його не підписує, бо підписавши прохання, він залишиться у камері і його не вивезуть на Сибір, але поки прийде відповідь із центру, то він зогніє у цій камері.

Не одержавши згоди на відмову від польського громадянства, чого зокрема хотіли добитися слідчі, справа була закінчена та передана до суду. Граба судили і засудили на кару смерті. Після суду його посадили в одиночку, де зі стін і зі стелі капала вода. Тут молодий хлопець відчув наближення свого кінця. Все таки події розвивалися згідно із розповіддю Карпенка. Через кілька днів до нього прийшли трьох старшин і запропонували підписати прохання до головного прокурора про помилування, а коли хлопець рішуче відмовився від помилування, старшини почали малювати перед ним сцени вішання. Хлопець ще раз повторив свою відмову і вони відійшли. А ще кілька днів пізніше, його викликали на етап.

Завезли його разом з Миколою на Колиму у місто Магадан, а звідти в Усть-Утінський комбінат, лагер Холодне п/я АВ-261. Ця місцевість лежить над рікою Колима, біля 700 клм. від Магадану в напрямку Чукотки. Про Усть-Утінську згадує Солженіцин в одному зі своїх «Архіпелажів».

У цьому лагері Граб перебув вісім років. Найкращі роки молодости. Він працював у копальнях золота й урану. В лагері перебували різні національності: українці, росіяни, німці, поляки, японці, китайці, естонці, лотиші, литовці і ін. Лагер постійно мав біля 1200 жителів. Вмираючих заступали нові підвози людей. Найважче було перетривати першу зиму 1948-49 років. Люди падали наче мухи. Постійний мороз більше сорок ступенів не гальмував ніяких робіт, снігові також не були перешкодою вигонів на роботи. Начальник лагара був дійсний садист. Він чекав зеків, коли верталися з роботи та стріляв до них з револьвера наче на горобців. Цієї зими найбільше згинуло балтійців, не так від куль начальника, як від холоду і голоду. Виявилось, що ці люди були найменше відпорними на важкі фактори сибірського життя. Добре держалися, і фізично і морально, поляки, японці, китайці, українці, росіяни. Крім начальника,

давались у знаки ще урки, які співпрацювали з начальством, зокрема проти політичних в'язнів, і хотіли у таборі всіма верховодити.

Вичерпуючою вкрай була праця в уранових копальнях. Пилюка каміння в суміш з оксидом урану в'їдалася у шкіру і проникала в організм. Від цього людина постійно відчувала скрайну втому, з якою, а рівночасно і з холодом та з урками, треба було постійно боротись і її перемагати. Всі, кому не вдавалося перемагати — вмирали.

Після смерти Сталіна умови покращали і Грабові вдалося перейти на працю по підготовці матеріалів для копалень, себто — при вибухових матеріалах. Зміна умов праці дала себе відчути на всьому організмові. Людина почала дихати іншим ритмом. Граб відчув у собі приплив якоїсь маленької течії надії. У лагері був японець інженер. Він направляв радіоапарати для лагерового начальства і для вільнопоселенців і так умів це робити, що на протязі якогось часу гурток втаємничених міг слухати радіопередачі із закордону. Це дало ще новий приплив сил.

Можливости на втечу там не було ніякої. Добратися до океану — належало до мрій, а в'язні того лагеру мрійниками тоді не були. Все таки одна група відважних почала робити заходи до втечі і виготовила кілька десятків бомб, але ці бомби КГБ знайшло у снігу. Багато декому прийшлося посидіти в ізоляторах, але винних не знайшли, бо ніхто нікого не видав.

Звільнили Граба в 1956 році, коли у Польщі до влади прийшов Гомулка і коли почали звільняти ряд інших поляків. Коли він прибув у Москву, то тут КГБ знов почало його намовляти відмовитися від польського громадянства і з тією метою написати у польський консулят у Москві; він же українець і у Польщі не має що шукати. Від цієї пропозиції КГБ Граб твердо відмовився і його довго не переконували. Він прибув разом з Миколою у Польщу та оселився на Шлеську і почав працювати у копальні вугля.

Ставлення поляків до нього було назагал доброзичливе. Із ним дружили зокрема ті поляки, які знали советське заслання, а перше всього — ті, з якими він разом перебував у Сибірі. Бувші польські в'язні советських концтаборів влаштовували кожного року товариські стрічі, де організували спільні обіди з попойками. Вони завжди запрошували Граба на такі стрічі і його там трактували, як свого друга, не зважаючи на те, що всі знали про його політичні переконання і про причини побуту на Сибірі. У Польщі він одружився з німкою. З приводу хвороби пішов дещо раніше на пенсію.

Його дружина мала двох братів у Західній Німеччині і тому, використовуючи правні рамки з'єднання родин, почала робити заходи на переїзд із Польщі у Зах. Німеччину. Її заходи увінчалися успіхом і в 1979 році Граб, разом з дружиною, її матюю і сином, прибув на Захід.

Перебуваючи у Польщі, він часто їздив до дому на Крем'яничину, відвідував всіх товаришів, з якими перебував на засланні, своїх давніх товаришів і не мав найменших перешкод, з боку властей, у цьому відвідуванні. Йому тільки заявили певні чинники у Крем'янці при нагоді першої поїздки, що вони не толеруватимуть найменшого привозу будь-яких пропагандивних матеріалів; позатим він може привозити що забажає. За час свого перебування у Польщі Граб звідав всі міста Волині, Тарнопіль і Львів, а головним чином — Крем'яничину і Дубенщину, де в нього було багато знайомств, перевів численні розмови з ближчими і дальшими знайомими. Ніколи ніхто не турбував його закидами про минуле, розуміється — збоку місцевих органів, бо у товариських розмовах не було жадних тормозів, хоч, треба підкреслити, люди не радо переходять на політичні теми, навіть — за чаркою.

У відвідинах Крем'янця кидається у вічі його історична вбогість. Тут дуже багато пам'яток, як українських так і польських, але цей бік міста дуже занедбаний. Педагогічний інститут зліквідовано, у Лицею — якісь склади, весь квартал гетто, яке німці в 43 році спалили — не відбудовано. Все місто, що було колись твердиною середньої освіти на Волині, тепер виглядає покинуте й запущене. Малою ризкою сполучення з давнім історичним боком міста є рідкі, дуже рідкі, відзначення силами поляків, ювілеїв великого польського поета Юліюша Словацького, який родився у Крем'янці і який похований тут, символічно, поруч своєї матері, на Туниках.

Граб привіз зі собою дуже багато цінних вісток.

ПРИМІТКИ

- 1) «Літопис Української Повстанської Армії», том 1, стор. 6.
- 2) Обіжний лист Редакційної Колегії «Літопису Української Повстанської Армії», датований Торонто в січні 1977 року, з підписами Євгена Штендера головний редактор і Володимир Макар секретар.

3) «Літопис УПА», том 1, стор. 22.

4) Там же стор. 23.

5) «Літопис УПА», том 2, стор. 225. Там говориться так: «В бою біля с. Стіжок (Крем'янецьчина) 9.5. українські повстанці спалили 8 німецьких машин, вбили 60 німців, а 30 ранили». У дійсності, було спалено тільки санітарне авто, розбиті дві вантажні машини і одна легкова, але і ці три німцям вдалося забрати зі собою, коли ми відступили перед вогневою силою панцирного авта.

6) «Літопис УПА», том 1, стор. 25.

7) «УПА», Микола Лебедь, 1946 р., стор. 49.

8) «Літопис УПА», том 1, стор. 26.

9) Там же стор. 37.

10) Там же стор. 32. Щоби дати можливість читачеві зазнайомитися з тим важливим документом, поміщуємо у цьому збірнику працю О. Шуляка з 1948 року п. з. «В ім'я правди» — Редакційна Колегія.

11) «УПА», Микола Лебедь, 1946, стор. 74. Автор цієї праці, Микола Лебедь, каже так: «...В тому часі (розходиться про період під весну 1944 р. — Макс) працює вже фонічна короткохвильна радіостанція УПА «Самостійна Україна», на хвилі 43 м., яка надає щоденно дванадцять чвертьгодинних авдіцій в чотирьох мовах — українській, російській, французькій і англійській (підкреслення моє — Макс). У тому самому часі, совети осягають лінію фронту, каже М. Лебедь на 71 стор., Ковель-Броди-Підгайці-Галич-Станіславів-Косів. Себто, мова про радіопередачі у найскладнішому періоді УПА, коли приходилося переходити фронт і зводити бої із фронтовими советськими частинами або їхніми партизанськими загонами, завданням яких було знищувати або відкидати українських повстанців якнайдалше на захід. Чи не смішно виглядає мова про радіопередачі?

12) «Літопис УПА», том 1, стор. 36.

13) «УПА», Микола Лебедь, 1946, стор. 32.

14) «Літопис УПА», том 1, стор. 38. Полк. М.О. каже так: «...к-р Савур дав наказ роззброїти відділ отамана Бульби, що й було виконано 18. 8. 1943 року. Після цього, цей відділ фактично вже не існував. Твердження О. Шуляка на сторінках «В ім'я правди» стор. 29 і 30, що цей наказ дав Еней, штаб якого ніби то в цей час перебував в селі Стидень, не відповідає правді. Штаб Енея перебував в Антоновському лісі на Крем'янецьчині і Еней був командиром групи Південь. В Стидні ж перебував Головний Штаб УПА під командою Охріма-Клима Савура...».

15) «УПА», Микола Лебедь, 1946, стор. 43. Про Бульбу той самий автор висловлюється так (подаю скорочено) на стор. 42: «Тарас Бульба-Боровець з приходом німців на українські землі творить за відомом, згодою та інструкціями адміністративних властей, що діяли в той час в імені Українського Правління, в місті Олевську відділ поліції і називає його «Поліська Січ». Спочатку діє за інструкціями і напрямними Української Державної Влади, пізніше щораз більше усамостійнюється, виступаючи як отаман «Поліської Січі»... Команда УПА не протидіяла тому, коли німці і большевики, а частинно й український народ, зв'язували дії УПА з іменем Бульби... На початку серпня, коли дії УПА охопили цілість терену, отаманії довше толерувати не було можна...». Щоби роман автора цитатив не брав на себе історичних риз, треба зробити таких кілька зауваг: Бульба нічого не творив на Поліссі за інструкціями львівського «Правлін-

ня», яке він уважав паперовим; правдою є натомість, що він діяв за згодою Української Державної Влади на чужині, вірніше — у порозумінні з през. Андрієм Левицьким, але ні У.Д.В. ні Президент не мали нічого спільного з «правлінням»; маючи вказівки від Президента, Бульба ніколи не старався усамостійнюватися, а діяв постійно в душі постанов; не безпідставно всі зв'язували дію УПА з ім'ям Бульби, адже він був її засновником, вона зробила значні сліди своєю дією на советах і на німцях і тому не диво, що з Брянських лісів дали вістку куди слід про чуда, що їх dokonувала УПА і що ця сама вістка докотилася до самого Коха і розійшлася по всій Україні; саме тому Рубан не міг більше толерувати дії Бульби і замість монтувати спільними силами повстанський координаційний осередок, як це пропонував Бульба, Рубан вирішив з ним покінчити.

16) Заувага М. Омелюсіка, яку я вже цитував раніше, вказує на те, що її автор ще мабуть найчесніше поставився до складної проблеми нашого зриву в 1943 році. Із невідомих причин він не входить в об'єктивну розповідь винику УПА, але він з повною відповідальністю каже, що було дві УПА і якщо перша постала на Поліссі відразу після вибуху нім.-сов. війни, то друга стала на ноги весною 1943 року і що до її появи причинився німецький терор на українських землях. Це ствердження полк. М. Омелюсіка є дуже важливе, бо воно нівечить всю «документарну» вартість книги «УПА» Миколи Лебеда і робить з неї звичайний пропагандивний папірець.

17) Щоби дати читачеві огляд події цього акту, передруковуємо, із «Жовківських Вістей» з четверга 10 липня 1941 року, звідомлення про це — Ред. Колегія.

«Акт проголошення Української Держави.

«Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери: Проголошує створення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

«Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь Український Народ не складати зброї так довго, поки на всіх українських землях не буде створена *Суверенна Українська Влада*.

«Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток всіх його сил та задоволення всіх його потреб. Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери взиває підпорядкуватися створеному у Львові Краєвому Правлінню, якого головою являється Ярослав Стецько.

«Слава Героїчній німецькій Армії і її Фюрерові Адольфові Гітлерові! Україна для Українців! Геть з Москвою! Геть з чужою владою на Українській Землі! Будуймо свою Самостійну Українську Державу!»

«Звіт із національних зборів українців Західньої України, які відбулися дня 30 червня 1941 року.

«Дня 30. 6. відбулися в годині 8-ій вечером в залах матірнього Т-ва Просвіта у Львові великі збори українців Західніх Земель України, на яких проголошено святочно відновлення Української Держави і покликано перше Краєве Правління на чолі з Ярославом Стецьком, заступником провідника Організації Українських Націоналістів.

«Збори відчинив промовою заступник провідника ОУН Ярослав Стецько, передав привіт провідника ОУН Степана Бандери, вівзав віддати честь борцям, поляглим за волю України і відчитав святочний акт проголошення Української Держави.

«Всі присутні бурею оплесків і сльозами радості вітали стоячи цю велику історичну хвилину та відспівали національний гімн.

«Опісля о. д-р Гриньох, довголітний душпастир українського студентства, а тепер полевий духовник українського національного легіону Степана Бандери, виступив у сірім вояцькім мундурі і передав привіт від команданта легіону сотника Романа Шухевича і всіх українців вояків, котрі присягли віддати Україні свою кров і своє життя...

«Всі промови пройшли серед бурі оплесків і проявів найбільшого ентузіазму.

«Збори вислали, як вислів почувань усього українського громадянства, привіт Творцеві і Вождеві Великої Німеччини Адольфові Гітлерові, славній німецькій непобідній армії, провідникові ОУН Степанові Бандері і всім бійцям за волю України.

«Делегат провідника ОУН та всі присутні вітали зокрема гаряче і щиро присутніх старшин Німецької Армії.

«Представник Німецької Армії, бувший полковник УГА професор Кох, привітав також присутніх і вівзав до праці та якнайтіснішої співпраці з Німецькою Армією під проводом великого вождя німецького народу — Адольфа Гітлера.

«Збори зачинено відспіванням національного гімну.»

18) «УПА», Микола Лебедь, 1946, стор. 16.

19) На стор. 22 своєї книги «УПА» Микола Лебедь каже: «...У згаданих збройних відділах Організації, що створювались в рр. 1941-42, скріплених з весною 43 р. вишколеним кадром українського куреня, треба шукати перших початків Української Повстанської Армії-УПА.» Але про ці збройні відділи мови нема, лише на попередній сторінці автор каже, що «...Згідно з постановами ІІ Конференції ОУН про розбудову військових кадрів, сприятливі терени українських земель вкриваються малими законспірованими збройними відділами самооборони...». Відомо ж однак, що бандерівське середовище було противником повстанської боротьби і ще в червні 1942 року прихильників повстанської боротьби називало агентами Сталіна і Сікорського, а згадана їхня ІІ конференція відбулась у квітні 1942 року. Тут автор поплутав дещо свої нитки. Зате він слушно каже на 25 стор. що в лютому 1943 року приходить до перших явних ударів на німців. До цього часу на Поліссі діяли тільки загони повстанців Бульби.

20) «Сучасність», ч. 7 (43), липень 1964. Деклярація ЗП УТВР.

21) «УПА», Микола Лебедь, 1946, стор. 42.

22) З метою ознайомлення читача з діяльністю Бульби на Поліссі подаємо у цьому Збірнику передрук його статті, що була поміщена в «Українських Вістях» в Ульмі (Німеччині) у числах з 28. 12. 50 до 14. 01. 51 п. з. «Армія без держави» під псевдонімом Олександр Гриценко — Ред. Колегія.

23) «Літопис УПА», том 1, стор. 46.

24) «УПА», Микола Лебедь, 1946, стор. 21. Автор каже так: «І так у грудні 1942 року Провід Організації видає наказ тереновому Проводові Волині переорганізувати існуючі вже дрібні відділи та організувати широко розпльовану збройну самооборонну боротьбу українського народу. Ці збройні відділи діяли вже від літа 1942 р.

за окремими завданнями. З кінцем грудня постала вже перша сотня УПА на Поліссі...». У дійсності, цей наказ був даний щойно на початку березня 1943 року. Це було вже після того, як мельниківський збройний відділ під командою Білого розбив у половині січня 1943 року в'язницю в Дубні і випустив всіх в'язнів, а місяць пізніше те саме зробив бандервський відділ під командою Крука із в'язницею у Крем'янці. Це були перші бойові акції більшого розміру проти німців і ніби сигнал на всі далші.

25) «Літопис УПА», том 1, стор. 48.

26) «Літопис УПА», том 2, стор. 42 і 43. До того листа я ще вернуся більше детально при розгляді другого тому Літопису.

27) «Броди». Видання Братства кол. вояків Першої УД УНА. Мюнхен 1951, стор. 24 і 25.

28) «УПА», Микола Лебедь, 1946, стор. 50: «...Галичина, найкраще zorganizована, боролася проти німецького терору, каже автор, іншими методами... Треба було якнайдовше вдержати цей терен у релятивному спокою, щоб могли мати своєрідну запільну базу для доповнення інших теренів провідними одиницями, зброєю, медикаментами, ширшим організаційним плануванням, виданнями.»

29) Іван Гриньох каже так: «...В ім'я правди треба ствердити, що новою і нечуваною є брутальність по відношенню до ненімецького світу, в якому німці брутальними методами намагаються закріпити своє панування. На перший погляд може здаватися парадоксальним твердження про те, що свої першовзори расистська теорія має в минулому і то в народі, німцями найбільше зненавидженому, в жидях! Бо чим же є старинний, а опісля талмудський поділ людства на дві категорії: на «вибраний нарід» і проклятих поган, на «евреїв і гоїв» — «гебер ве гоїм», — як не прототипом сьогодинішнього німецького расизму з його «ібер —і утерменшами», з його «геррен — і склявенфольком». А етичні занди талмуду про нетолеранцію до інших народів, про те, що «гоя» можна обманути, обікрати і навіть замордувати, що він не є людиною, а твариною, чи не прийняті вони живцем німецьким расизмом...».

30) В. Д. так закінчує свою статтю: «...армія — це незвичайно складний механізм, який вимагає цілих кадрів фахівців не тільки для поодиноких стягів (родів зброї), але й помічних служб. Їх — ці кадри — мусить дати українське місто. Воно їх дає — але замало. Воно мусить зрозуміти, що час деклямацій про добу «жорстоку, як вовчиця», і святкових промов на одних теренах вже минув, на інших мінає. Проходить час активної боротьби. Щоби вона була успішна, у ній мусить взяти участь кожний українець: селянин, робітник, інтелігент. На спостерегання збоку, на засаду, «без мене обійдеться» місця немає. В українські мізки мусить врости свідомість, що тільки власна армія уможливить здвигнення і закріплення української держави та що наших дипломатів слухатиме світ тільки тоді, коли за їх словами стоятимуть готові до бою армії. Даймо із себе все, щоби вона стала дійсністю.» Під кутом останніх слів В. Д. йшов весь тиск на волинське село. Рівночасно теж котівся до нього східній фронт і вся навала рафінованих сил НКВД.

31) «Літопис УПА», том 2, стор. 20.

32) Із цього листа до брата відразу кидається читачеві у вічі те, що це не кусень паперу, написаний десь біля чашки чорної кави, а насправді автентичний документ того часу. Він спонтанний, відвертий, безпосередній і тому в ньому багато цінного матеріалу

для майбутнього історика. Подаю його із незначними скороченнями: «Володя! Несподівано я заскочив у рідне „зруйноване гніздо“. Маючи до диспозиції кілька вільних днів, захотів я побачити, як дихає „Галиція“. Побув тут два дні і сьогодні вже вертаю назад. Вертаю туди, де розмах, де революція приборала насправду грандіозних розмірів. Цих два дні зробили на мене паршиве принігтаюче вражіння. Бачу, що народ животіє, а не живе. Що голодуючи, в поті чола працює на хліб для визволителя, що кормить для нього сало й м'ясо, а самому йому живіт присихає до хребта, і все це зносить покірно, лише час до часу вибухає злістю раба. Сердиться по тиху, собі під носом, щоби бува хтось не почув. А про те, що робиться на Волині, і не згадує, бо це ж ще не час, бо сплять, вистріляють і знищать всіх. Я, очевидно, з цим останнім не годжуся. *Сам знаю, що „тут“ ще не час на те, що робимо ми „там“.* Але щоби це говорили керуючись політичним розумом, а то керує ними звирячий страх. Заобсервовую теж, що назріває антагонізм між „москалями“ та „австріяками“, і це може приборати поважні розміри, якщо відповідною політикою не усунеться тієї загрози. Як із одної, так і з другої сторони взаємні обвинувачення і нарікання. І це від долу, аж до гори. Прим. таке: волиняки нарікають, мовляв, не то що сидять собі тихо, нічого не роблять, але ще й говорять: „О, москалі, холера б їх забрала! Ти сі подиви, стріляють наших німців. Понабирали гандгранатів і машингверів та й б'ють наших німців“. Інші говорять: „У себе, то не бійсь, не хочуть чіпати німака, а до нас то прийшли“ і т. п. вислови чуєш. *Останньо організаційним порядком заборонили сусідські взаємини в прикордонній полосі волинякам з галичанами.* Це теж по своєму коментують. Є багато випадків, що галичмени продають волинякам за збіжжя і сало зброю. Це злочини, які треба карати смертю. Вони є високо деморалізуючі, бо волиняки кажуть: „так дати зброю, то нема, а за пашню і сало, то є“.

Тут знов я чую, що дехто розсвіає чутки, що повстання на Волині це робота і рука комуністична... Відомо, що це гештапо голосить такі ідеї. Отже треба протиділати, щоби не загострювати антагонізмів.

Що писати Тобі про саму акцію? Повстанчу акцію на півн.-зах. і частинно східних теренах ми мусіли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусіли ми це зробити з двох причин. Перша *терен виривався нам з рук.* З одної сторони — почали множитись отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони — червона партизанка почала заливати терен. *Отже, коли б ми не були почали повстанчої акції, то не мали б що робити.* Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже в тій цілі вибирали одно село в окрузі чи районі, яке нищили до центру. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самотас. Почались грабіжі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже ми мусіли організаційно охоплювати тих людей в лісі. Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще третя, морального характеру. Почулись голоси: „Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?“ і т. п. Тепер ми тим балакунам заткали роти, а революцію усупільнили...

На Волині й Поліссі поносили ми всі штатсґути (так називають фільварки), ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрари, а забудування попалили...

Сам я не військовиком і в УПА я не є. Маю спеціальність, думаю, знаєш („Ч.К.”), але доводиться нераз бути разом з повстанцями в опалах. Багато разів вже був в небезпеці. Багато разів свистали над головою кулі. Два рази навіть був під обстрілом літаків (бо німота уживає до протиповстанських акцій літаків). Багато моїх супутників вже упало, а я все якось виходжу живим. До якогось часу, не знаю. Все співаю слова пісні: „Я казав, що напевно вернуся, хоч і ворог на нашій путі”. Одначе твердо сказати цих слів не можу. Небезпека на кожному кроці, але ми співаємо: „Ми у вічі сміємося смерті, а умерти прийдеться лиш раз”. І дійсно сміємося. Хлопці зі сміхом ідуть до бою і зі сміхом вмирають... 2. 8. 1943. Василь.» Підкреслення мої — Макс.

33) Прочитавши ці рядки і закінчення Першої Частини цього збірника «У наступах і відступах», читач буде мабуть дивуватися з відносно доброї настанови Макса супроти СБ, яка за ним стежила на протязі всієї його діяльності в УПА. Таку настанову слід пояснювати повною відданістю Макса справі збройної оборони свого народу, відданістю настільки всебічною і задушевною, що він старався не помічати ті негативи, які спричинювала для УПА Служба Безпеки. Щойно пізніше, значно пізніше, передумуючи пройдений шлях, все зроблене і все бачене, він починає помічати смак полину в устах. Тоді він і розпочав висловлювати критичні зауваги до бандерівської діяльності, але робить це Макс поволи і дуже стримано. Навіть тоді, коли він писав свої спомини — і які дуже послужили авторам «Літопису УПА» — великий чин боротьби за права свого народу прикривав темні сторони засліплення й ненависти СБ. Побачивши згодом, що досвід минулого не приводить до жадних змін і що це середовище з тією самою настановою веде далі свою антигромадську діяльність, Макс з більшим критицизмом почав розглядати пройдені стежки — Редколегія.

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

Говорім правду

Хто з нас бажає вольним бути,
Той мусить вибороти волю
В важкім змаганню з ворогами
І в лютім бою зі собою,
З своїми власними гріхами.

Богдан Лепкий

ГОВОРИТИ ПРАВДУ АБО МОВЧАТИ

У передмові до першого видання «У наступах і відступах» Макса Олег Штуль цисав: «...історія українських визвольних змагань неподільна і безперервна. В ній не може ніхто відділити сучасного від минулого, бо воно рине суцільним потоком, де все впливає з попереднього». Іншими словами, у стремліннях народу до правди, правопорядку й свободного життя у сім'ї вільних народів є суцільний ланцюг, своєрідне «перпетум мобіле» і горе тому, хто намагається цей ланцюг перервати.

Кожний з нас змагав включитись у цей ланцюг боротьби нашого народу на протязі Другої світової війни. У ній ми всіми силами дошукувались основ успішного спротиву двом окупантам, надій успішного ставлення підвалин під дім свободного життя. Але наші зусили були даремні і вони не увінчалися успіхом. Надто складною та ворожою нам була політична конюнктура довкола нас. Та й наші, українські, сили не проявили себе на висоті проблем, які ставали перед ними.

Головною українською силою, і майже одинокою, з вихом німецько-советської війни була ОУН, але вона була ослабла розколом попереднього року і дальше з того приводу продовжувала слабіти, хоч дехто думав, що слабнуть одні, а другі міцніють. Явище розколу стало похідною цілої низки дальших ударів, які били у найбільше вразливе місце не тільки тих, на кого вони були спрямовані, а — все українське суспільство: нищення найціннішого людського елементу. На початку, явища тріщин і відколу, коли почали кружляти нагінка, погрози і засуди збоку тих, які відкололися від матірної ОУН, ніхто не потрактував серйозно. Хто ж допускав хоч на мить, що розходження, радше емотивного характеру ніж з підставових причин, підуть аж так далеко, що рука Каїна піднесеться над головою нашої

громади? Але навіть піднесена, вона не стала проявом сили, а слабости, проявом духового каліцтва і глибокого психічного упадку.

На землі України, що з них відступали большевики, пішли члени одної і другої ОУН, щоби допомогти у відбудові зруйнованих теренів, заініціювати і включитись у процес ставлення рамок організованого суспільного життя. Це був прояв найбільшого патріотизму, коли учасники походу йшли до місця свого призначення власними силами і засобами, всупереч усім перешкодам, що їх ставляли німці, не зважаючи на жадні труднощі. Але тут, поруч доказів найшляхетнішого патріотизму, проявилися також найнижчі інстинкти. Не можна іншими словами назвати житомирської події, де від куль братньої руки впали Сціборський і Сенік.

Завдяки відвазі, жертвенності включно до себе самого, завдяки дійсній революційній настанові не словами а ділом, Ольжич і його група поставили на ноги перші показники організованого суспільного життя в Києві: почала там діяти Міська Управа, шкільництво, амбріон преси, видавництво, кооперативна система, різні товариства мистців, лікарів і т. п. І все це під лукавим, а потім вкрай ворожим, поглядом німецьких властей. Не тільки Київ був метою цього революційного авангарду. Він пішов у цілий ряд інших міст і областей, скрізь притягаючи увагу людей своїм ентузіазмом до роботи на полі суспільно-громадської потреби. У місцевому населенні починається зрушення. Очевидно, що печаті советського поневолення протягом більше двадцяти років не стирається на протязі кількох днів, для цього треба належного часу, однак вже у тому часі, відразу після відходу советів, найсвідоміше населення включається у пропаговану роботу молодих патріотів і рамки українського суспільного життя починають виразно зарисовуватися. А це ж і було метою членів Організації, прибуваючих на Східні землі. Але таке явище бентежило рівночасно німців і вони скоро заманіфестували себе відкрито. Почалися відомі розстріли осінню 1941 року на Житомирщині і широкою хвилею вони розходяться по всій Україні, посилюючися зимою 1941-42.

У початку грудня 1941 року О. Ольжич, відповідальний за ОУН на Східних землях, дає зарядження для: розбудови й зміцнення підпільної організаційної мережі, підготовки заходів до затяжної боротьби з німцями, переведення стислої евіденції провірених військовиків і посиленої

підготовки запасів зброї. Ці заарештування Центрального Керівництва ОУН в Києві ясно вказують на те, що Організація не мала найменших ілюзій відносно німецького окупанта і готовилася до зіткнення з німцями. Для цього, для підготовки збройної самооборони, треба було відтягати поволі людей, які були заангажовані у суспільну роботу і переводити їх у нове підпілля, а зробити це на протязі кількох днів — коли суспільне життя пішло повною парою у свій нормальний процес і де провідний елемент Організації мусів стояти на передній сцені, а не за кулісами — не було можливим. Цим, виконанням суспільної роботи, яку важко покинути, і треба пояснити неймовірні жертви ОУН в Києві та в інших містах України.

Отже вже тоді, під кінець 1941 року, О. Ольжич бачив неминучий удар з німцями і до нього сумлінно готовився. Очевидно, що збройний спротив не міг вестись у Києві чи навіть у його околицях, де не було найменшого відповідного запілля до збройного виступу. Тому він готовився там, де для того були всі необхідні умови: заарештування Ольжича конкретизуються в Інспектораті ч. 2. На протязі 1942 року на Волині ОУН веде інтенсивну підготовку, зокрема в організаційній мережі Крем'янецьчини, Дубенщини, Луччини і Володимирщини. На протязі того року тут постають численні боївки і ведеться широко закроена військова і бойова підготовка. Сигналом до ширшого виступу є напад Військового Референта згаданого Інспекторату, Білого, на в'язницю в Дубні кілька днів після Різдва 1943 року. На чолі сильної боївки ОУН він напав на це повітове місто, знищив охорону в'язниці і звільнив усіх в'язнів. Місяць пізніше робить те саме бандерівська боївка із крем'янецькою в'язницею. На Волині стає на ноги дійсний збройний спротив німецькому окупантові.

Одні і другі, мельниківці і бандерівці, ведуть від того моменту посилену й широку підготовку до збройної боротьби з німцями шляхом організування партизанських загонів у волинських лісах. Таку саму діяльність веде Бульба на Поліссі вже більше, як рік. Він не змагав до ексклюзивного права на боротьбу і вже у серпні 1941 року, прибувши спеціально в цій справі до Львова, старався переконати бандерівців про доцільність всеукраїнського збройного підпілля. Підготовка його, цього підпілля *спільними* силами, оснащення досвідченими старшинськими кадрами, у руслі всенародної підтримки — уважав він — є справою визрілої української політичної думки. Але не такої думки був бандерівський провід у Львові. Це було місяць після т. зв.

червеневого акту у Львові, тоді ще існували їхні офіційні частини при німецькій армії під командою Шухевича і в керівних кругах того середовища було ще далеко до думки на протинімецький виступ.

Перша гарячка понизилась. Від того часу виникло багато подій: посилений наступ німців на село, примусові вивози на роботи в Німеччину, щораз більші вимоги харчових контингентів, арешти і розстріли населення — все це творить прискорені передумови для збройного виступу до самооборони. На цьому тлі й доходить до початку згаданих виступів на порозі 1943 року. Хоч витікають вони з одного джерела — необхідність політичного виступу і потреба фізичної оборони народу — всі три виступи йдуть окремими руслами. Не звежаючи на деякі негативи такого явища, лиха у цьому не було б, коли б між ними поставлено було тривкі мости тактичного і стратегічного порядку, коли б між ними була проходила, так як це пропонував Т. Бульба, якщо не політична то хоч би військова виміна. До того однак не прийшло, хоч треба в ім'я правди сказати, що на початках такі намагання велися з обох сторін, командами військових відділів і мельниківців і бандерівців, аж поки не прийшло рішення від бандерівських верхів їх перекреслити. Бандерівському Проводові не розходилося про те, щоби в боротьбу самооборони втягнулися якнайширші політичні круги українського народу, а про те, щоб очолити цю боротьбу і дати їй своє ім'я. Від того менту закономірно витікають всі дальші рішення тих кругів і вони кидають темну й не менше прикру пляму на весь тодішній український партизанський зрив на Волині.

Коли читач бере в руки «Сучасність» ч. 303-304 і перегортає його сторінки від 169 до 229, йому стає моторошно: як можна було висловити стільки презирства до нього, задикуватого всезнайства і наїної жадоби блиснути своїм партійним загумінком? Чи справді Товариство закордонних студій уважає своїх читачів за політичних сліпців чи бере їх за наївних людей? А може воно намагається йти втоптаною стежкою старої істини, яка каже, що неправду повторю кілька разів не посміхаючись і вона стане забронзованою правдою? Порушуючи історичну тематику, йому слід було мати на увазі ще й іншу істину: з правдою всей світ пройде, а з неправдою і до порога не зайдеш!

«Очевидно, що на перший плян — говориться на 171 стор. — висулося питання співучасті (мова йде про творення УГВР літом 1944 року — прим. Ред.) ОУН під ке-

рівництвом полковника Андрія Мельника. Тут, щоправда, критичні застереження були невеликі... головню критичність до всього комплексу настанов Проводу Українських Націоналістів (ПУН) до німецьких чинників... ішлося (Проводові Організації Українських Націоналістів під керівництвом Романа Шухевича — прим. Ред.) про виразну політичну декларацію не тільки протибілшовицького, але й проти-німецького програмового спрямування, та про оперативну співучасть у цій боротьбі... але невдовзі в провідних колах ОУН (розходиться про ОУН СД, яка заініціювала і створила згодом УГВР — прим. Ред.) стало відомо, що переговори з ПУН натрапляють на засадничі труднощі...» («До початків УГВР — спогади, коментарі, рефлексії», Дарія Ребет. Сучасність ч. 303-304). Навіть без побільшуючого шкля помітними є бажання автора переконати читача про те, що тільки бандерівці були у тому м'ятежному періоді за виступ проти німців, тоді коли мельниківці на такий виступ не осмілювалися. Вони не зважувалися на збройний спротив проти німців. Може вони й боролися з большевиками, але це другорядне. Важне те, що мельниківці не заявлялися за один-єдиний протинімецький фронт!

Читач вкрай здивований такою настановою автора статті. Чому, питає він себе, таке намагання викривити історичні явища?

Адже німці не приховувалися зі своїми антипатіями до української проблеми і своє справжнє лице у цьому відношенні показали під час самостійницького ставання Карпатської України. Вся підготовка Організації згодом, на випадок вибуху німецько-советської війни, велася під кутом повної свідомости німецької ворожости до українських самостійницьких прямувань. Коли ж вибухла сама війна, члени Організації пробивалися за вказівками ПУН-у, не зважаючи на всі перешкоди, що їх ставили німецькі поліційні чинники, на Центральні і Східні землі України не з метою виконувати німецькі завдання, а завдання української визвольної ідеї. Вони були елементарні на вигляд, ці завдання, але глибокі й далекойдучі своїм характером і призначенням. Розходилося у даний мент не про проголошення самостійности України, навіть у столиці України — до цього могла прихилити хіба тільки повна відсутність холодного політичного розуму — а про культурну й політичну мобілізацію народу, про його підготову до відпорности новим умовинам життя німецької окупації, в які він входив, заледве вибравшись з попереднього поневолення. Чи не була революційною така робота тих, хто її пля-

нував і тих, хто її конкретизував у щоденному житті України, наражаючися кожночасно на цькування большевицьких агентів і на кулі Гестапа?

Як уже згадано, відпоручник ПУН в Києві, О. Ольжич, виразно бачив вже восени 1941 року напружену ситуацію і знав, що до зудару між українськими патріотами і німцями неминуче прийде і для цього дав ясну інструкцію відповідним референтурам Організації, які діяли в Україні. Характер інструкції вказує на те, що, побачивши прискішений, майже нервовий, наступ німців на українські передові стійки, ПУН вирішив готуватися до затяжного підпілля. Він не дав наказу до блискавичного протинаступу, який, в тодішніх умовах, не мав найменшого успіху і закінчився б повним провалом. Без жадного сумніву, його рішення було розумним і логічним у розвитку подій. Розходилося у даний мент про печучу необхідність дальшого ведення мобілізації народу, про проникання у найдальші закутини України з метою сіяння національної свідомости серед свого народу. Таку саму роботу вело і бандерівське середовище. То ж до збройного зудару з німцями не могло не прийти і до нього прийшло, як сказано вище, на початку 1943 року, рівночасно у двох українських націоналістичних середовищах. Але не пішов він паралельними шляхами, з військовою кординацією, як цього вимагав політичний розум і наша складна тодішня дійсність. Бандерівці вирішили всю боротьбу української самооборони підпорядкувати своїм наказам, висунувши клич: «хто не з нами, той проти нас!». Наслідки такої настанови відомі. Командування бандерівського підпілля повело наступ на військові відділи ОУН та на УПА Бульби і вже під кінець літа 1943 року добилося бажаного очолення, але — ціною темної і болючої сторінки в нашій спільній українській історії.

То ж з якою метою, стає питання у кожного українського патріота по цей і по той бік залізної заслони, і для чийого добра ведеться сьогодні писанина в органі одного відламу ОУН про відсутність в Організації під проводом полк. Андрія Мельника, в тих бурних роках, «протинімецького програмового спрямування і співучасті у боротьбі (з німцями)»? Чи автор статті, один з лідерів середовища закордонних студій, дає віру своїм рефлексіям?

Певна річ, очевидно, що до співучасті у формуванні УГВР в 1944 році не могло прийти. Але не тому, яку цьому намагається автор переконати свого читача, що у мельниківському середовищі не було «протинімецького програмо-

вого спрямування», а тому, що тоталітарні потягнення Проводу ОУН СД супроти інших секторів української політичної думки пішли тоді так далеко, відгородивши себе від решти українських самостійників, що всякий здоровий діалог був незвичайно утруднений. А втім, це тільки сьогодні мабуть автор відчуває вагу загального громадського підходу у важливих національних рішеннях; тоді він відчував вдовolenня зі свого «лідершіпу».

І хоч даліше, на стор. 172 і 173, автор намагається, трошки, злагіднити свою настанову і каже, немов вибачаючися перед своїм читачем, що «...в організації полковника Мельника були не тільки патріотичні, але й революційні елементи, які частково переховувалися в підпіллі (мабуть ховалися перед СБ — прим. Ред.). Вони заявляли про себе на деяких теренах, і їх напевно можна було змобілізувати на повну революційну боротьбу. Але революційна боротьба — повторює ще раз — не була в засаді політики цієї організації...», то це суті не міняє. Автор всіма силами намагається переконати читача в тому, що, в засаді, ОУН революції не любила, революцію поборювала, а якщо її члени і клали свої голови в ім'я української визвольної революції, то робили це поза програмою Організації. Ось так собі, на власну руку. Правдивий курйоз цей автор.

На цьому не кінець. Децю даліше, на стор. 204, знов повторено ту саму дивну «правду» про відсутність у ПУН протинімецької політики, але пером вже іншого автора. Перечисливши, із признанням, децю з проробленої суспільної роботи, що її провели члени ОУН у Києві в 1941 році і заплатили за це жертвою своєї крові, він додає: «...Можна тільки шкодувати, що цей німецький злочин до тих діячів не змусив їхніх товаришів з ПУН перейти на підпільні методи боротьби» («Як народжувалася програма та діяльність УГВР», Мирослав Прокоп. Те саме число «Сучасности»). Цей автор також додає, що деякі провідні члени ОУН працювали у протинімецькому підпіллі, але нічого не каже про те, яким це чином вони могли вилачатися згідно наказів ПУН і піти, самопас, у протинімецький спротив. Зате, трошки згодом, шило само вилазить із рядків статті. Автор пише таке: «...я тут не говорю про Поліську Січ-УПА, яку вже літом 1941 року створив отаман Тарас Боровець-Бульба в районі Олевського на Поліссі для поборювання вцілілих розбитих військових частин і підрозділів Червоної армії та большевицьких партизанів. Коли німці змусили його розпустити цю формацію, Бульба вже в лютому 1942 р. перейшов з частиною своїх людей в підпілля, почавши бо-

Поскілки автор картини про народження програми УГВР допустився деяких недоговорень або пропущень, то слідуєчий автор, іншої статті, подає на стор. 220 уточнення. Він каже: «...Він був організований (мова йде про повстанський рух — прим. Ред.) довкола й силами однієї політичної організації. Ядром УПА стала ОУН С. Бандери, яка дала ідейну основу збройним формаціям... При цьому треба згадати, що командування УПА, яке мало персональне пов'язання з керівництвом ОУН(б), створило струнку централизовану військову організацію, не допускаючи до отаманщини чи автономії територіяльних командирів. Керівництво УПА пішло аж так далеко, щоб оминати паралелізм, конкуренцію, зародки отаманії, що воно ліквідувало „Поліську Січ”-УПА Тараса Бульби-Боровця в серпні 1943 р. Очевидно, це не є найсвітліший момент діяльності УПА-ОУН (безсумнівно автор має на увазі ОУН СД — прим. Ред) і, не виключено, що інші, менше радикальні методи могли довести до тієї самої мети. Але з огляду на конечну мету боротьби можна зрозуміти саму методу, якою Команда УПА хотіла оминати гірших наслідків» («Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних визвольних рухів під час Другої світової війни», проба порівняння. Василь Маркусь. Те саме число «Сучасности»). Не зважаючи на деякі прояви нахилу, в певних випадках, в автора до доктрини християнської демократії, тут, у наведених його рядках, він виразно схиляється перед «блеском» централизованих систем. Фасцинуючою є йому дія Тіта у Другій світової війні з його червоною партизанкою, за якою стояла одна тільки партія — комуністична партія Югославії, з метою ідеологічного закріпачення людини, щоб успішніше досягнути свою мету. Автор додає, що партизанка Тіта «...також була високо дисциплінована та центраально організована. Серед партизан не було самостійних загонів і отаманів, лише струнка централизована військова організація з так само організованою цивільною адміністрацією». Закінчивши коротенький огляд тітовських партизанських дужань, автор проводить певну паралелю між тодішньою тітовською організацією партизанки і УПА. Він настільки осяяний централизмом — який приніс і дальше приносить великого горя українському народові — що політичний злочин одного середовища супроти найстаршого партизанського з'єднання, УПА Бульби, вповні виправдує в ім'я збереження цього централизму.

Коли б автор завдав собі трошки більше труду й уважніше розглянув організацію збройного підпілля в Югославії і в Україні, він не міг би не помітити: а) у структурі орга-

нізації збройного підпілля Тіта не було жадних рис демократичного централізму, а тільки рішуча диктатура комуністичної партії, пов'язаної із сіткою інших комуністичних партій і якщо вона виконувала свої національні завдання, то робила це в межах доручень центрального світового комуністичного керівництва; б) диктатура комуністичної партії, яка змагала до захоплення всього апарату державного життя в майбутній Югославії, виключала ефективну співпрацю з іншою партією, якщо співпраця не покривалася повністю з її метою; в) Тіто не завагався кинути демагогічні кличі перед національностями Югославії, тоді коли Михайлович підходив чесно, без демагогії, до розв'язування пекучих проблем; г) в Україні були три рівнорядні зав'язки партизанської боротьби: УПА Бульби на Поліссі, військові відділи ОУН(м) і військові відділи ОУН(б) на Волині; г) ідеологічні різниці між ними були настільки мінімальні, а мета спільна, що ніщо не стояло на перешкоді — якщо не брати під увагу монополістичних бажань ОУН(б) — до створення координаційного центру українського спротиву; д) хоч не було можливим витерти попередні плями в нашій історії, але такою дією, стверненням військового координаційного центру, було б внеможливлено ряд нових. На глибший і здорово-безсторонній розгляд автор на жаль не спромігся, а повторив за іншими запліснілі думки про неревольюційність ОУН, але вказуючи рівночасно на наявність революційних елементів у ній...

Після закінчення огляду цього автора у читача лишається неприємне здивовання: як може автор виправдовувати політичні злочини — ще й в ім'я якогось централізму — яким у дійсності немає жадного виправдання. Автор виявив у своїх рядках саму крайню нехоть до етичних норм в умовах боротьби за волю, нетерпимість рівнорядної думки побратима. Він топче всякий здоровий, і побажаний, прояв плюралізму. Навіть у запеклій війні з ворогом свого народу не всі засоби є виправдані і переступлення певних меж плямлять гідність народу і пригнічують його історію. Які ж виправдання чи «зрозуміння» можуть мати нищення або переслідування своїх побратимів? Вдодаток, автор не проявив блиску знання історії української партизанської боротьби у Другій світовій війні. Адже не на ліквідацію Поліської Січі-УПА був даний наказ, а на ліквідацію УПА. У той час Поліська Січ-УПА вже була ліквідована. Її ліквідацію перевів сам Бульба ще під кінець 1941 року. З вислову «...щоб оминати паралелізм, конкуренцію, зародки отаманії, воно ліквідувало...» заносить не тільки цинізмом. В ньому

виразно відчутне схвалення монопольного становища ОУН СД під час Другої світової війни, зокрема в 1943 році, про яке згадував попередній автор і твердив, що вона від нього відмовилася.

Про відсутність революційної настанови в ОУН ще продовжує говорити наступний автор («Німецька оцінка українського руху опору під час Другої світової війни». Роман Ільницький. Те саме число «Сучасности»), спираючися на оцінках матеріалів німецьких поліційних чинників під час війни або німецької розвідки. Можна дивуватися, що ще не використано большевицьких джерел для побудови оцінки українського самостійницького ставання.

Період Другої світової війни є незвичайно болючим для українського народу, бо вирвав він у нього непомірно великі жертви. Не тільки в одних, залишаючи других незаторкненими, а рівномірно в одних і в других. Німецьке бажання підкорити повністю собі українське населення і впрягти його у виконання примітивної робочої сили, а бажання большевицьких агентів, які советський режим залишив на Україні або згодом перекидав у запілля із точним призначенням робити моральні спустошення в народньому організмі — були настільки методичними і настирливими, що поза об'єктом наступу не залишався жадний сегмент нашого народу. Саме тому жертви були так кольосальні. Вони зростали ще з більшою силою після другого приходу большевиків на наші землі. Заходи в напрямку якнайширшого збройного виступу, постійні нагадування станичним і куцшовим про збройну організацію спротиву сіл — повністю деконспірували підпілля на самому передодні нового приходу большевицької поліційної системи. Без особливих трудів ця система проникала у саме нутро національного організму і там доконувала неймовірних спустошень. Часто дорогу туди промощували ще й ті, хто ще вчора стояв у передовій ланці «централізованої революційної» дії. Хоч як маркантним є це явище, про нього писати і його обговорити, як частку нашої історії, чомусь не хочуть, зате докладають всіх сил, часом за допомогою окулярів ворога, щоб шукати порошинку в оці свого брата.

Метою цієї третьої частини Збірника не є полемізувати ні будь-що комусь закидати, а тільки пригадати і дати читачеві деякі призабуті, але постійно актуальні матеріали.

Редколегія

О. ШУЛЯК

В ІМ'Я ПРАВДИ

Дійсність про
Українську Повстанчу Армію

— 1948 —

*Що ж нам робити, як ми
не забули днів легендарних...*

Л. Могилянська

«КРОВІЮ ТОРГУЮТЬ...»

В важкі моменти еміграційних буднів і в світлі короткі хвилини особистої радості, в напруженні шукання, перед справжніми українськими патріотами і революціонерами весь час встають картини боротьби й обличчя друзів. Тих, що стоять у важких, нерівних, героїчних змаганнях, і тих, що караються по тюрмах та засланнях, чекаючи ласкавої смерті-визволительки, й тих, що відійшли від нас, лишаючи по собі ореол слави. Вони — наказ, вони нікими свідками стоять поруч нас щодня і щогодини, і їхні криваві рани, їхні бліді обличчя вимагають від нас стояти на їхньому місці. Для себе вони нічого не вимагають. Вони не вимагають. Але чи ж ми не винні їм нічого? Їм особисто і їхній шляхетній крові?

Ми винні пошану й побожність для пролитої крові. Незалежно від того, хто вони, а лише залежно від того, за що вони згинули. І ми ту побожну пошану маємо. Але чи всі? Чи мають її саме ті, що найбільш про боротьбу горлають, що найбільш тією кров'ю клянуться?

Саме ті найбільш тією кров'ю спекулюють.

На всіх розпутьтях велелюдних, немов шамани, кричать гістично найрізніші спекулянти про УПА, про Край і боротьбу, про героїв і кров! А спитайте їх, хто вони? Яке

право на це мають? Тоді вони, коли ще хоч дрібка сумління у них залишилась — спускають очі.

Трагічна доля українського народу, але чи не найтрагічніше те, що в нас завжди найкрикливіші ті, що найменше право на це мають.

Ми, учасники активної — і збройної, і політично-підпільної боротьби, маємо право і мусимо зробити підсумки минулого, аналізу сучасного. Викрити помилки, визначити шляхи й методи. Але не встигнемо ми відкрити рота, як цілий хор некликаних повитух закличуть на всі лади: «Ми породили цю боротьбу, ми її провадимо, ми — бандерівці, ми — УГВР, а ви опортуністи, не смієте критикувати». Ось один, гістерично вимахуючи руками, кричить: «Дорога в український ліс відкрита. Ідіть туди й там крикуйте!» Але сам далі важить і переважає або недоважує кальорії в таборовому магазині чи іншій «суспільній опіці», а його помічники з цих «установ» б'ють браво й свищуть на противника, або б'ють цеглою по голові.

Бо УГВР передала справу пролитої і проливаної крові в руки тих, чи інших панів Пеленських, які несподівано стали «революціонерами», щоб нас, учасників підпілля і партизанки, називати опортуністами. Не звикли ми до болотяної полеміки, але коли нас питають, який вклад дали ми в визвольну боротьбу, то ми на це дамо відповідь. Але чуємося в праві запитати панів Пеленських, — де вони сиділи тоді, коли ми лежали з крісами в партизанській розстрільні? Коли ми були «опортуністами» в підпіллі чи в концтаборах, то де тоді були різні дипломати з звучними псевдами др. Орлових і т. д.?

«Ми, досі мовчали...» — пише багатозначно редакція «До зброї». Ми також. Але приходить час говорити. Може передчасно (ми говоримо ще не про все, хоч нас і на це провокують), але нас змушує до того, і то ніхто інший, як добро самої справи.

Ми свідомі того, що наші «революціонери» (в лапках) знов назвуть «божевіллям», «брехнею», «дикою ненавистю», «дефетизмом», «злочином» і т. д. Але...

«Що ж нам робити...» Ми були учасниками великих подій, ми бачили їх власними очима, ми беремо в них участь сьогодні — ми не можемо про них чути неправди. Ми мусимо сказати правду. Ми це винні тим, що впали й тим, що борються.

Ще не час і неможливо подати повної історії збройної боротьби останніх років. Не все сьогодні можемо сказати.

Але загальний, короткий огляд — обов'язковий. Ми відповідаємо за кожне слово, тут сказано. І на кожен наш закид кому небудь можемо подати докази: документи й свідків.

ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Коли появилася брошурка «Український ліс у правдивому світлі», то автор (чи автори) нерічевої відповіді п. н.: «Патріоти партії» накинулися на неї «мокрим рядном». Майже половину цієї відповіді (до ст. 7) виповнює вступ, у якому говориться, що мовляв, річеву дискусію прийняли б із задоволенням, але от річево ніхто не дискутує. Ми далі викажемо «річевість» відповіді. Тут хочемо взяти лише справу термінології.

В брошурі «Патріоти партії» читаємо: «Лісом» звали УЦК-івські видання український повстанський рух. Цієї самої термінології вживали у своїх закликах німецькі генерал- і гебітс-комісари, шефи СД і т. п. Автор листівки звик до старої термінології і важко йому її позбутися.» (Ст. 7).

Вже це вказує на велику «річевість» непокликаного «оборонця» УПА. УПА не потребує оборони. Її боронить її власна кров. Але непокликаний «оборонець» (начебто хтось на УПА нападає?!) має на увазі зовсім що інше: хоче цим поставити «мельниківців» у якийсь зв'язок з УЦК і німецькими комісарами.

«Автор листівки звик до старої термінології», — каже «Патріот партії». Це правда. Автор цих рядків власне, будучи в УПА, звик до цієї «старої» термінології, до якої не міг звикнути той, хто там не був.

Перші військові відділи, що боролися з німцями, зуть себе і повстанцями, і партизанами, і лісом, і як хочете, бо для них це не було таке важливе, як для того, хто шукає способу скомпромітувати тих, що сказали слово гіркої правди. «Патріот партії» старається зашахувати автора «Українського лісу» закидом, що, мовляв, той не був «у цей критичний час на Волині, бо ж на Волині й Поліссі кожний селянин розумів, що таке партизани, а що таке повстанці й вмів кожному пояснити, в чому різниця цих назв» (ст. 10). Ані слова правди! На Волині й Поліссі звали нас партизанами й ми самі себе так з гордістю називали, бо засобами іррегулярної, партизанської боротьби шарпали величезну

німецьку регулярну армію. Треба було почути, як, обговорюючи якесь важне завдання, наші бійці казали: «Та ж ми партизани — й це потрапимо». Повстанцями теж себе називали — від того й назва наша УПА, й лісом теж себе називали. І нічого тут образливого нема, й по сьогоднішній день ці назви в Україні вживаються.

Велемудрі розважання патріота партії, що «партизани — це військові відділи, що в контакті з власною регулярною армією діють у ворожому тилу... Вони... дістають від армії доставки боєприпасів і технічного виряду» (ст. 10) — теж не держаться купи. Повстанці — це, власне, ті, що підіймають повстання, яке часово ограничене, чого не можна сказати про українську збройну боротьбу. Зрештою, патріот партії на ст. 12 пише: «Ніколи командування УПА до всенароднього повстання не кликало...», то чому ж так багато прив'язується ваги до назви повстанці? Чи може скаже патріот партії — «до всенароднього не кликало, але до народнього, чи місцевого — так», — то тоді ще гірше.

Що ж до його філософувань про партизан, то це теж не держиться купи, бо ані українські партизани 1921-24 рр. ні від кого нічого не діставали, а партизанили; в 1941 р. були цілі совітські дивізії, які, відрізані й побиті, перейшли в партизанку, не маючи не лише постачання, але й зв'язку з своєю армією. Коли патріот партії не вірить нам, то нехай прочитає спогади відомого совітського партизана Ковпака — «Від Путивля до Карпат».

Отже, ми вживатимемо виразів — і ліс, і партизани, і повстанці, бо певні, що жоден справжній учасник збройної боротьби нічого проти не матиме. Так, як ми не мали нічого проти, коли нас на Волині й Поліссі селяни звали просто: хлопці, або по-поліському «хлопци». Нам було дуже весело й приємно, коли до «хлопців» селяни зараховували й наших сивоволосих полковників — (полк. С. із Рівного, полк. Н. із Костополя, чи підполк. Тр., що згодом був у штабі УПА-Північ).

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УПА

Глибоко-вчений патріот бандерівської партії, який, прикрившись ім'ям редакції журналу «До зброї», на 16 сторінках друку переконає нас, що йому лежить на серці справа визвольної боротьби українського народу, говорячи

про початок збройної акції УПА, на стор. 8 пише: «Отже, в 1941 р. не було ані на Північній Волині, ані в Південному Поліссі, ані ніде в Україні «ружливих загонів партизанів», ані під проводом Бульби-Боровця, ані під чім іншим». І чи не соромно редакції «До зброї» таке підписувати? Мабуть таки соромно, бо не відважилась такого друкувати в самому журналі, а видала окремо.

Це відразу каже нам про партійність «журналу для українського вояцтва на чужині». Жоден чесний вояк, що колинебудь лежав в окопі, чи в партизанській розстрільні, не напише такого про товариша по зброї, хоч би це був навіть партійний противник. Але патріот партії це пише, та ще й іншим читає моралі.

Нас уже менше дивує нечесність журналу «На сторожі», який видає тереновий провід ЗЧ ОУН-р (очевидно Бандери), в якому (в числі за листопад 1946) читаємо такі «лицарські» слова, підписані: О-ко: «В році 1940, по розвалі Польщі... автор цих рядків (тобто О-ко) стрічався з паном Боровцем у Кракові (не на Поліссі!) в українській касині та інших ресторанах при чорній каві і, вів дружні, хоч і далекі від боєвих тем, розмови...» (ст. 22). Як бачимо, один бандерівець підтримує другого, підбріхуючи йому. Ми належимо до іншого середовища, як п. Боровець, але правда є правдою. До п. Боровця, як до людини, можна ставитися різно; його діяльність можна оцінювати так або інакше, але все ж п. Боровець провадив справжні бої із справжніми окупантами, і старатись це перекручувати — це вищого роду непристойність.

Зрештою, тут ходить не про п. Бульбу-Боровця, а про одну із сторінок визвольної, кривавої боротьби.

В 1940 р. п. Боровець бував в українському касині в Кракові й міг зустрічатися з п. О-ко, що стоїть на сторожі гучної реклами своєї партії. Але тим не менше залишається правдою, що 1 серпня 1940 р., коли п. О-ко невідомо чим займався, п. Боровець із зв'язковою, сл. п. Тіною Кульчинською перепливає Буг коло Володави і йде на підпільну роботу. При переході кордону гине від советських пограничників Тіна Кульчинська. Очевидно, п. О-ко хотів би, щоб Бульба й сл. п. Тіна Кульчинська посиділи з ним у Кракові, а потім пристали до бандерівців — о, тоді вони були б героями й їх виславляли б у «На сторожі», а то ще й на сторінках «Визвольної Політики». А вони — анархісти й отамани — замість почекаати такого або іншого «революційного» авта до Львова, пішли пішки через болота Володави в болота Степаньщини.

Та чи це кому подобається, чи ні, восени 1940 року Тарас Боровець закладає «Поліську Січ», як основу майбутньої повстанчої армії. Це може не подобатися тим, що в Кракові, чи в Румунії організують тим часом свої частини під високою рукою Ярого, але це — історичний факт.

Той закид, що Т. Бульба-Боровець не зв'язався з місцевими органами ОУН — не відповідає правді. Він з ними зв'язався, але це вже було після бунту в ОУН, і місцеві чинники були дістали від бандерівців інструкції — ні з ким не переговорювати. Якби Бульба-Боровець був мав тоді контакт із представниками ОУН — полк. Мельника, яка стояла на становищі співпраці всіх визвольних сил України, вислід розмови був би інший.

Ми певні, що той чи інший майбутній бандерівський «полеміст» скаже: «а де ж ті представники ОУН-Мельника були?» Вони були в Краю. А сл. п. Олександр Куц, ідучи на Волинь, мав між іншим, завдання зв'язатися з Бульбою, але його бандерівці підступно, злочинно замордували 1941 року на Луччині.

«Поліська Січ» підготовляється до збройної повстанчо-партизанської боротьби проти окупанта, бо ж не лише бандерівці розуміють, що визвольна боротьба українського народу не може згасати. І в червні 1941 р. Українська Повстанча Армія — «Поліська Січ», в силі понад 10.000 людей, починає повстання проти регулярних частин московської армії, а згодом — боротьбу проти нерегулярних советських частин.

Коли це невідомо патріотам партії, або редакції «До зброї», то співчуваємо їм. Радимо в цій справі звернутися до відомого на Поліссі (відомого тим, що там боролись) бандерівця Омелька. Він нам особисто 1941 року у Львові, в місяці липні, оповідав таке: «Ледве почалась війна, Бульба зібрав відділи своїх хлопців і почав бити большевиків. Німців там і тепер небагато, а тоді зовсім не було й Бульба почав там заводити адміністрацію. Його відділи охороняють населення перед большевицькими бандами, а ми допомагаємо в організації життя. Урухомили навіть пошту».

ПЕРШИЙ ЕТАП

Так, як бачимо з вище сказаного, постала УПА (цю назву знали всі, навіть і бандерівці вживали її вже 1942 р., ведучи пропаганду проти повстанчої акції — «бульбівців») і так розгорнула свою діяльність.

Тисячі бійців горнутья до УПА. Зброя й амуніція для цілих дивізій лежить по лісах горами — треба лише простягнути руку й узяти її, щоб або вже тепер уживати, або заховати на потім. І УПА бере цю зброю й амуніцію. Беруть цю зброю і «мельниківські опортуністи» та закупають по лісах, за що платять головами ціла житомирська езекутива, лише не бере тієї зброї бандерівська «ОУН», «з ініціативи якої повстала УПА» — (як твердить С.А. Сірій — «Визвольна політика», ч. 4-5, стор. 10).

Українська Повстанська Армія «Поліська Січ», під командою Тараса Бульби-Боровця, має, отже, досить зброї, амуніції й людей. Вистачає їй також ворогів, але не вистачає старшинського кадру, і вона шукає його. Шукає скрізь, але не знаходить ніде. Не дає його ні «революційна» ОУН Бандери, що саме тоді займається деконспірацією своїх підпільних кадрів, проголошуючи й «будуючи» державу в Галичині.

Цей старшинський кадр рішає дати «опортуністична» ОУН полк. Мельника, після домовлення між Проводом ОУН і отаманом Т. Бульбою у Львові влітку 1941 р. Рішила це зробити не тому, що мала тих старшин забагато, не тому, що хотіла на тому зробити собі рекляму, і не тому, що сподівалися від того якихось користей тоді або згодом (от, хоч би 1947 року), а просто тому, що ОУН в міру можливостей завжди співпрацює і підтримує кожну українську революційно-визвольну акцію.

Хоч патріоти партії і вдають сьогодні, що в це не вірять, проте, на це є багато живих свідків — от хоч би вище згаданий Омелько та дехто з тих старшин, що тоді негайно на Полісся виїхали. Пор. Домазар, пор. Кидюлич не живуть, але сот. О-ко та пор. Юрко Д-ко живуть і можуть розказати, як і багато інших свідків, дуже добре бандерівцям відомих (напр., полк. Д-ко).

На осінь, одначе, коли саме мала виїхати друга група старшин, повернулися згадані старшини, бо УПА, зіткнувшись ближче з німцями, почала звужуватись, замість розростатися. Поліська кітловина була очищена. Про «союз» із німцями не могло бути мови, а тому Бульба почав «відриватись» від німців, щоб не деконспірувати людей і не доводити до передчасного удару.

Ми певні, що ті, чи інші патріоти партії, з провокативною метою, запитають нас: чому ж Бульба не поставив опору німцям, чому відразу не почав боротьби з окупантом? Щоб заощадити зайві дискусії, скажемо зараз: не почав з

тих же причин, з яких у 1940 чи 1941 році ще не починали боротьби французькі «макі», ані польська АК, ані греки, ані Англія не робила десанту, ані Америка не виповіла Німеччині війни.

Бульба зменшував свої відділи, як міг, і коли 16. 11. 1941 р. (а не в січні 1942, як твердить так добре «поінформований» патріот бандерівської партії) німці в Олевську розв'язували Поліську Січ, то це вже було лише кілька сотень. І зброю склали лише вони — решта розійшлася по хатах, заховавши зброю.

ТРИВОЖНИЙ І КРИВАВИЙ 1942 РІК

Ми могли б відповідати й далі на поодинокі гидкі провокації та інсинуації патріота бандерівської партії, але полеміка з таким «противником» не пасувала б до патосу, що його видобула вся Україна й кадри ОУН та низові маси ідейних бандерівців, й ображала б героїчно пролиту кров однаково Олени Теліги, як і Мирона, що згинули в серці України — Києві, та безчисленних — мельниківців, бандерівців, бульбівців та ще там яких -івців, що лягли в братні могили по всій Україні — від Берестя до Харкова й від Чернігова до Симферополя.

В цей тривожний і кривавий 1942 рік для нас, що стояли невпинно в підпільній чи партизанській боротьбі, не існувала різниця між -івцями, хоч між нами лежала кров Сеника й Сціборського, Шубського й Прищляків, Годуса й Олександра Куца, кров, пролита бандерівцями. Проте, ми готові були цього не заогнювати перед обличчям смертельного зудару з німецькою військово-адміністративною машиною. Бо ж ми добре знали, що ті, що давали наказ ту кров пролити, не будуть серед тих, що цей удар візьмуть на свої плечі, як і не буде там тих, що тепер найголосніше вважають себе в праві про ті часи говорити. І низи бандерівські назагал це також добре розуміли, й коли йшло про боротьбу з окупантами, завжди можна було знайти спільну мову, якщо поблизу не було якогось бандерівського царика.

Назрівали важкі події. Після житомирських розстрілів, де поруч з езекутивною ОУН у листопаді 1941 року, розстріляно й бандерівців, після розстрілів у Полтаві, Миколаєві, Чернігові й Кременчуці, прийшов кривавий лютий

1942 року в Києві. Скрізь на передовій лінії визвольно-революційного фронту гинули визначні члени ОУН, а поруч них, менш визначні, менш численні, але не менш віддані — бандерівці.

В Галичині й на Волині пройшли масові арешти бандерівців і небандерівців, яких здеконспірувала хвороблива амбіція деяких «міністрів» — «проголосити» державу у Львові так, наче б Українська Держава не була проголошена 22. 1. 1918 року. Всі ці арешти не прийшли несподівано й не були висловом тільки німецької глупоти, чи большевицької, або польської провокації, хоч усе це грало свою роль. Арешти ці мусіли прийти, бо німці відчули, що Україна, окупована ними, може бути лише зламана, коли вони її зможуть зламати, але сама не зигнеться під їхній чобіт ніколи. І німцям здавалося, що вони можуть зламати все й вони почали ламати свідому Україну, м і л і т а р н о, до якої належали всі свідомі українці, навіть не революціонери. Свідомі глибини української трагедії 1942 року, не будемо казати пропагандивних фраз на похвалу своєму середовищу, але це історичний факт, що на першій лінії боротьби, як перші, впали визначні члени ОУН полк. Мельника. Якими б «опортуністами» вони не були, вони *впали в боротьбі*. І якими б «єдиними» революціонерами не були С. Бандера й товариші, вони живуть по сьогодні, як і автори всіх ультра-революційних писань.

Історичним фактом є, що саме першу демонстрацію української суверенності в найширшому значенні — найвиразніше провели «мельниківські опортуністи», і вони найдорожче за неї заплатили. І саме ця суверенність була причиною німецького удару по українських силах, українсько-німецької війни.

В лютому 1942 року, коли прийшли вже великі удари, ще не було мови, ані про контингенти, ані про виїзд до Німеччини в широкому значенні. І не сала шукало Гестапо в Києві, а письменницю Олену Телігу й підпільника Мирона. І не гречки шукало воно на Поліссі, а Тараса Бульби і його січовиків.

Знаючи, про що йде, члени ОУН ідуть у підпілля, а Тарас Бульба й найбільш zagrożені, витягши захovanу зброю — в ліс. Так виникають ті «малі, ружливі партизанські відділи», яких існування так заперече сьогодні не один патріот, а вся бандерівська партія, хоч про це знали німці тоді, знали большевики, а сьогодні знають дуже добре західні альянти від самих німців, яким вони більше вірять, як нам, в наслідок такої пропаганди, яку веде УТВР.

Діяльність цих відділів настільки недвозначна, що німці вже в березні 1942 року бояться їздити й скрізь розпитують: «Во іст Бульба?» Бульба є скрізь і ніде. Дає тут і там німцям по пальцях, щоб не розгулювалися надто, але широкої війни не починає, знаючи, що вона не уникнима, що вона принесе нам і так нечувані втрати, отже, спішитися з нею не конче треба. Навпаки, треба повне розгорнення її яко мога відсунути. Тому то, щоб її відсунути, полк. Мельник висилає до німецьких чинників меморандум з попередженням, що наслідки їхньої політики будуть катастрофальні. Цих меморіялів, утриманих в гідному й незалежному тоні, ніхто не випирається і лякати нас ними нема чого. Це нормальна річ для суверенного політика, який веде *українську політику в українському інтересі* і не старається довести сьогодні новим панам, що — «я завжди був з вами».

Наскільки відділи отамана Бульби були відомі всім, крім «краєвих» бандерівців, свідчить той факт, що вже в лютому 1942 р. большевики шукають контакту з штабом в Олевську, а в березні 1942 р. вже прибув їхній емісар на пункт Кармелюка в Людвиполі з пропозицією зустрічі компетентних осіб.

В міру напруження ситуації, всі готуються до широкого зудару з німцями, але не всі однаково. Одні стараються до нього приготуватись, порозумівшись з іншими українськими силами, інші — *підпорядкувати ті сили собі*. На цю останню точку стали бандерівці. Тому, хоч вони бачили всю повагу ситуації, з чисто амбітницьких причин (бо ж не підозрюємо гірших причин) ведуть пропаганду проти Бульби, твердячи, що «партизанку сьогодні проти німців можуть вести тільки агенти Сталіна або Сікорського».

І знов же першими, що вступають у співпрацю з УПА, є такі «опортуністичні мельниківці».

Коли ці перші дії і кроки до співпраці порівняти з кривавим полум'ям війни 1943-44 рр., то видадуться вони маленькими. Але все живе народжується маленьким, і цій-но згодом росте.

В червні 1942 р. бульбівський партизан Муха (вбитий бандерівцями 1943 року) нав'язує контакт з Мулярем — комендантом топчанської боївки ОУН, для усталення пунктів зв'язку на Межиріч. Муляр іде в цій справі на зустріч і передає це все Межиріцькому районному Кривonosові, що відтоді стає у нас спеціалістом і «головноуповноваженим» для зв'язку з Бульбою. Від тоді цей зв'язок не рветься, а все затіснюється.

Для нас не було важливе, як і в 1941 році — чи це Бульба, чи хто інший. Важливе було, що це — революційна сила, і з нею нам було подорозі, бо йшли до одної мети.

По зв'язках Кривоноса, їде до Бульби від Інспекторату ч. II ОУН — Шморгун, і він стає постійним гостем у штабі УПА, а згодом до штабу делегується, як постійний представник ОУН — проф. Антін Баранівський (згинув у бою з большевиками в січні 1943).

Літо 1942 приносить криваві події на Поліссі: німці палять поліське село Озірці й вистрілюють усе населення. УПА відповідає на це різними акціями, а рівночасно Тарас Бульба пише листа до кривавого Коха, де заповідає війну, якщо німці не припинять терору, та домагається звільнення всіх політичних в'язнів, у тому числі й Бандери.

Німці починають переговори з Бульбою. Рівночасно провадять їх большевики, присилаючи з Москви підполк. А. Лукаша та капітана Брежньова. При одній з розмов (у грудні 1942) були присутні неофіційно й представники ОУН — А. Баранівський та Шморгун.

Розмови ні до чого не довели, бо українська сторона ставила справу суверенно: визнати українському народові його державну незалежність.

Що справи ставилися саме так, а не інакше, всім добре відомо, бо й Бандера та його товариші читали копії листів Бульби й протоколи переговорів (вони ж їх і знищили) та можуть це ствердити.

Переговори з большевиками дали один наслідок: на кілька місяців передишку в боротьбі на два фронти. Большевики зобов'язалися не чіпати українського населення за ціну припинення з ними боїв. І вони, і УПА не могли себе знищити, а тоді ще вони не були небезпечні, бо були, власне, поза українською територією. Але після Сталінграду 20 II. вони напали на групу пор. Зубатого й війна на два фронти почалася із зростаючим завзяттям.

Хоч бандерівці в цілому ставилися до УПА, як до небажаного конкурента, то місцеві, низові їхні клітини були в акції братами, і тут переходили партизанський вишкіл (напр., Круча, згодом сотенний в УПА-Північ).

У багатьох акціях боївки ОУН співдіють з УПА, а співпраця не рветься вже відтепер аж де останніх хвилин. Так затісняється братерство зброї, що в майбутньому стане традицією, фундаментом військової єдності різних політичних середовищ.

ЗАЛОЖЕННЯ І ЗАСАДИ

Коли в 1942 р. український нарід почав організувати самооборону проти німецького окупанта й большевицьких банд, то рік 1943 був роком, коли Україна запалала вогнями, почала спливати кров'ю у тотальній війні. Вся її територія задимилася вогнем і кров'ю. Не було спокійного куточка, де люди хоч одну ніч безтурботно спали б, хоч день нормально працювали, де росли б діти з певністю, що побачать завтрашній день.

Закипіло все хаосом, *над яким ніхто не панував*. Хочемо ми, чи не хочемо, але це мусимо признати. Ніхто не був паном ситуації. Малося враження, що роздмухане полум'я повстання пожирає і тих, що його роздули. Мов учень чорнокнижника, викликали німці всіх духів землі Української, і не могли їм дати ради. Почали з ними нерівну сліпу боротьбу, бо вже тепер не знали, з ким і за що боються.

Знали добре, чого хочуть — большевики. Їм світила провідна засада: «вызвать невыносимое положение». Викликати в німецькому запіллі хаос, без огляду на всі наслідки. Їх цікавило лише одне: не дати німцям отямитись, зорієнтуватись і втриматися на занятій території. Для них Україна становила лише певний відсоток їх земель і населення. Непокірну Україну вони віддавна винищували терором, експлуатацією і голодом, щоб залишилася лише чорна земля для колонізації і висмоктування. Її руїна і болі — були їм тільки на руку.

Зовсім інше ставлення до цього мусіло бути в українських політичних чинників. Для боротьби з німецьким окупантом ми не могли жертвувати саму фізичну основу народу. Адже перед нами в перспективі стоїть дальша боротьба і десь може й далеко ще, *останній, рішальний бій*. Той бій, що мусить прийти, але нашим противником у тому бою не будуть німці. Отже, проти німців ми не могли кидати останніх резервів. В бою з ними ми не могли скривавлюватися остаточно, бо ж їхнім кінцем наша війна не кінчалась, а щойно, власне, починалася.

Це не значить, що ми мали жаліти німців. Їх нам треба було бити, але не так, наче б це був наш останній бій. Адже ж і англійці їх не жаліли, а проте, не кидали проти них усього, що мали — ані в Греції, ані у Франції, бо знали, що не там і не тоді буде останній, рішальний бій.

Так розумів і Михайлович. Але ті, що хотіли Югославію використати для своїх цілей, не журячись її долею і жалюючи свою кров, а не її, замість болючого болями своєї батьківщини Михайловича, воліли агента Тіто. Бо Тіто робив їм прислугу, а Югославія його цікавила, як предмет його кар'єри.

Коли глянемо на 1943 рік і на дії УПА, вже керованої «концепціями» Рубана-Лебеда, пригадається і тактика Тіто, і самогубний похід 2000-ною колоною Ковпака в Карпати. Але проте ж не підлягає сумніву, що ні Лебедь, ні його оточення не були на службі ворожої сили.

В чому ж справа? Справа в заложеннях, із яких вони тоді виходили, в засадах, за якими діяли, амбіціях, які задовольняли, і в законах із яких уже потім не могли вирватися, хоч би того й хотіли.

Замість вдаватися в теоретичні дискусії, розберемо всі ці питання на конкретному історичному матеріалі.

В ПІДЗЕМЕЛЬНИХ КУЗНЯХ

Зима 1942-43 р. виразно позначила згущення атмосфери 1942 року, яку ми коротко накреслили вище. Назривав вибух, до якого всі були готові, але різно плянували в ньому діяти.

ОУН готується до неминучого збройного виступу й це позначається в тезах Конференції провідного активу Інспекторату ч. II в Почаєві на Зелені Свята та Конференції провідників Центральних і Східніх Земель, скликаної Центральним Керівництвом цих земель 15 серпня в Києві.

Основним ствердженням тез було: наша політика не є ані про, ані антинімецька. Вона — українська, націоналістична й самостійницька, а як така, не може уникнути зудару ані з німцями, ані з московським ворогом.

Зудар цей почався давно й кожночасно набирає інших форм. Ясно, що збройний удар теж неминучий.

Тому ОУН робить усі заходи для консолідації всіх українських сил. Тому щораз тісніші зв'язки з Бульбою, тому спроби створити одноцілий український фронт проти ворога, тому підготовка.

За всіма ознаками, цей збройний удар мав вибухнути найперше й найгостріше на північно-західніх Землях, саме на терені Інспекторату ч. II. Бандерівці ні з ким у цьому

напрямку не хочуть порозуміватися. В своєму амбітницько-дитячому оптимізмі сподіваються самі охопити цілість ситуації, і до цього готуються. Готуються з гарячими головами й спричинюють перші провали. Пізньої осені 1942 р. німці накривають коло Варкович (Дубенщина, Волинь) невеличкий транспорт зброї, ескортований українською поліцією. Арешти, розстріли і напруження зростає так, що стає ясно: удар буде викликаний не свідомо, не організовано, не керовано якимось свідомим пляну, проводом, а стихійно і випадково. Отже, треба бути вже готовим, хоч ще час і не наспів.

Інспекторат ч. II звертає всю свою енергію на підготовку військової ділянки. Луцьк, Дубно, Рівне, Крем'янець, Володимир — стають осередками, з яких іде підготовка зброї, мобілізаційних плянів, і вишкіл боївок та військових частин.

Вже цілий 1942 рік підпілля ОУН, у стислому значенні цього слова, заповнюється розконспірованими людьми, а тому вся робота пожвавлюється, підсилена цим елементом. На терені лише двох повітів — Крем'янець і Дубно було в місяці липень-грудень 15 вишкільних військових пунктів. У вишколах брали участь часто і по 100 людей.

Заготовляється амуніція, одяг, харчі. Як перша проба «пера й чорнила», обласний боево-розвідчий реферат Білий переводить у січні 1943 р. напад на Дубенську в'язницю і звільняє всіх в'язнів. Німці так заскочені, що навіть не переводять репресії. При цій okazji показується характерна річ: бандерівці не видержують нервово такої «конкуренції» і переводять напад на Крем'янецьку в'язницю, який, зле підготований, не вдається. За другим разом уже вдається, але користь не оплачує трупів розстріляних за це німцями чільних українців.

Волинь починає кипіти. Найвна тоді збройна сила, якою була УПА під командуванням отамана Тар. Бульби, готується до нових завдань: стати зав'язком великого повстанчого руху. Тарас Бульба висилає до ОУН і бандерівців пропозицію створити надпартійний політичний орган — «Українську Національну Раду» — що керував би збройною акцією, яка відтепер швидко зростатиме. Абстрагуючи від форми й назви, ОУН готова вести розмови на тему створення спільного керівного осередку, а вслід за тим і спільного військового штабу. Але бандерівці не хочуть ніяких спільних осередків. Вони себе вважають за єдиний осередок і пропонують Бульбі «плюнути» на всіх, визнати їх за керівну

політичну силу, а вони його визнають головнокомандуючим збройних сил. На цьому розмови тимчасово припиняються, а створення Ради — торпедується.

ОУН, однак, далі стоїть на становищі координації сил, і тому ведуться розмови про спільний штаб та сталих представників — політичних уповноважених — при штабі.

Так у підземеллях куються плани і йде підготовка та зарисовуються майбутні табори з їх психологією і, з неї випливаючою тактикою.

ГРІЗНА ВЕСНА

Березень 1943 р. приніс несподівані, але наскрізь логічні події. Німці приспішили акцію набирання молоді на невелинничу працю в Німеччині. Коли молодь відмовлялась, німці хотіли застосувати примус і для цього вжити українську поліцію. Перше це трапилося в Здолбунові — поліція відмовилася. Німці її роззброїли, 12 осіб розстріляли, а решту вивезли в Німеччину.

Ясно було, що такі речі раніш чи пізніш траплятимуться скрізь, і поліції нема місця в легальному житті. Ще можна було в певних місцевостях лявірувати, бо ж одночасно було на 100 % ясно, що на місце української поліції придуть німці, або поляки, або так звані «козаки» (а на ділі — москалі), і населення на цьому потерпить. Але бандерівці, які мали в поліції багато своїх людей, почали стягати її нагло в ліс.

Після втечі кількох станиць, решта не могла лишитись. І протягом березня-квітня вся поліція і вишкільні батальйони опинилися в лісі. Там до них долучилися всі існуючі відділи та боївки, і партизанська армія, чисельністю на кілька тисяч, стала реальним, dokonаним фактом.

Ясно, що в лісі негайно проходив поділ за організаційною приналежністю або політичними симпатіями. Таким чином, на Волині весною 1943 року було три армії: 1) мельниківців, 2) бандерівців і 3) бульбівців. Тут крилася велика небезпека, що згодом стала жакливою трагедією українських Визвольних Змагань останнього періоду.

ДВІ ТАКТИКИ — ДВА ТАБОРИ

Сьогодні важко собі уявити ті настрої, якими жили українські землі тієї весни 1943 р. Німці в сталому поготівлі, в паніці. І всі почувають, що німці раптом стали боятись України. Вони ще легковажать її силу, вони ще цілком не оцінюють ситуації, але вони вже боятсья. Що це означало для загалу українського населення!

А тепер уявімо собі настрої молодих партизан! Кожен із нас жив уже віддавна, як зацькований вовк. Вічно в підпіллі, вічно з чужим прізвиськом, з фальшивим документом. Вічно оглядаючися на шпіцлів, або на випадкову облаву. І, несподівано опинившись із зброєю в руці і з десятком патронів у кишені, чуємо, що «непереможна» німецька армія затривожена, а злочинська банда адміністраторів і посіпак Коха — дрожить від страху! Від страху, власне, перед нами!

Це був період рожевого оптимізму, час захоплення, золотих мрій і блакитних надій.

Але, коли таким настроям піддавався пересічний смертний, то чи мав право в такій країні фантазій жити той або інший провід?

Ані ПУН, ані отаман Бульба фантастами не були. Але були ними бандерівці. Вони не лише піддавалися цим настроям, але ще їх і розпалювали. При чому робили це широко, організовано й пляново. Одначе, плян переводили в життя не відразу.

Бульба, як старий партизан, запропонував створення спільного штабу. Ширші розмови на цю тему провадили з ним представники військового реферату ОУН. Бандерівці теж приступили до розмов, висилаючи свого тодішнього головнокомандуючого (бодай так він представлявся), сл. п. поручника Сонара.

Частини ОУН і бандерівців оформилися під назвою Військових Відділів ОУН полк. А. Мельника та Військових Відділів ОУН С. Бандери. Назву УПА вживали тільки Відділи Тараса Бульби.

Вже в перших розмовах показалося, що розходження є не лише в монополістичних тенденціях бандерівців, але й в уяві ситуації і перспектив.

Всім було ясно, що ті кілька тисяч, що опинилися в лісі зі смішно малою кількістю легкої зброї, амуніції, в додаток без потрібної кількості старшин — це ще не армія. Щоб ті відділи відповідно зорганізувати й доцільно спря-

мувати їхню акцію, треба величезного зусилля усіх можливих старшинських сил. Треба подумати про певні бази, які не легко створити на Поліссі, бо там щораз зростає сила большевиків. Та взагалі, перед очима ставали тисячі проблем, до розв'язки яких треба братися всіма силами, зібраними в один штаб. Але з розмов було видно, що бандерівці уявляють собі все це надто легко.

Крім того, треба було брати під увагу перспективи: коли пустити машину в рух, то вона набиратиме все більшого розгону, і кульмінаційний пункт прийде далеко раніше, ніж час нашого останнього, рішального бою. Ця засаднича проблема для бандерівців взагалі не існувала.

Проте, а може саме тому, вперто всі змагали до створення спільного штабу. Наразі ж, затримуючи свою незалежність, усі відділи пов'язалися кличками й діяли побратерському.

На Крем'янеччині відділи ОУН і бандерівців, за ініціативою пропагандивно-політичного уповноваженого ОУН Чорноти, навіть підписали акт братерської співдії з бандерівськими відділами на час тривання збройної визвольної боротьби.

Все це, включно з переговорами Сонара, було подумане всіма щиро. Але не так думав «урядуючий провідник» бандерівської ОУН — Рубан-Лебець. Це правда, що головнокомандуючим, у військовому значенні, ані своїх Військових Відділів, ані пізніше УПА, він ніколи не був. Проте ж ніхто поінформований без злої волі не заперечить, що всім керував виключно Лебець, а зокрема — відділами СБ, за допомогою яких він тримав у руках весь свій «провід» і всіх головно- і неголовнокомандуючих.

Лебець, безперечно, має значні поліційно-організаційні здібності. І використовуючи ситуацію, він змонтував дуже пружну сітку СБ, яка забезпечувала йому оперативність і ексекутиву. Спираючися на цей реальний фактор, Лебець міг думати про схоплення в свої руки всього збройного підпілля і всіх акцій. Тим легше він міг це зробити, коли не мав наміру оглядатися на наслідки такої тактики.

Сонар веде розмови, бо знає, що справа ця рішача — спільний штаб — це спільна голова, що думає. Охоплення всіх збройних частин однією партією — це катастрофальна безконтрольність. Ці думки й уявлення Сонара розбігалися з наставленням Лебеця і його прибічників. Чи тому, чи з інших причин, але на умовлену чергову зустріч у справі спільного штабу, на початку травня 1943 р. Сонар не прибув, а зв'язковий від нього просив зустріч відложити.

На 20 травня 1943 року призначена була друга зустріч представників УПА, ОУН і бандерівців. Від УПА прибув Тарас Бульба, від ОУН — Жданович, від бандерівців ніхто. Згодом бандерівці офіційно подали до відома, що «Сонар згинув у ворожій засідці», але на його місце ніхто не прийшов. Виникає питання: чому?

Тут і приходимо до засадничої справи. Крім бажань усе схопити в свої руки (не покидаючи деклямацій про єдність армій і т. д.), бандерівці вирішили показати себе у своїй силі, як ті, що вміють, як у нас казали, «закачати історію». І хоч як сьогодні патріоти партії доказують, що вони тоді знали, до чого це доведе, то проте, справа стояла не так. Вони не хотіли думати про завтра. Їх захоплювала думка про сотні, курені, групи. Про захоплення районів, творення баз, проголошення «суверенної влади», поділ землі, адміністрацію і т. д. Здавалось їм, що на окупованій ворогом території можна неначе під шапкою-невидимкою, створити свою державу. Або зробити це бодай на певних територіях, куди ворог не дістанеться навіть за сучасного стану техніки й за можливості переводити концентровані удари навіть на мільйонні армії. Мало того. Ще й сьогодні люди того середовища пишуть у «військовому» журналі:

«Коли йдеться про державне будівництво на опанованих повстанцями теренах, то УПА перебрала всі три функції суверенної державної влади, а саме: 1) законодавчу, 2) виконавчу і 3) судову, організуючи такі ділянки державного життя: 1) адміністративний апарат, 2) судівництво» — («До зброї», ч. 2 за 1946 р., стор. 15).

Думаємо, що навіть для того, хто в УПА не був, коментарі зайві. А рівночасно, в статті іншого бандерівського автора читаємо не лише «докази», що Клявзевіц — взагалі дурень, що техніка своїм тягарем розвалює армії, але й цілком правильну думку про повстанчу боротьбу, яка нам нагадує істину, що Дніпро тече в Чорне море:

«Українська доктрина національної оборони, коли хоче перемогти, мусить ворогові нав'язати свою стратегію і тактику боротьби, а не тільки копіювати зразки ворога, бо тоді — хоч-не-хоч, спіткає нас неминуча поразка. Коли ворог прагне до концентрованого й вирішального бою якнайскорше, і шукає противника, ми якнайбільше децентралізуємо війну, і вирішальні масові удари противника розціплюємо на тисячу дрібних боїв, децентралізова-

них в часі й просторі, і в них, цих дрібних боях, уникаємо розв'язки і не захищаємо ні терену, ні комунікацій, ні баз.» — («Визвольна політика», ч. 4-5 за 1946 р., стор. 55).

Все це правда, але: як закладати адміністрацію і середні школи, коли не захищати терену, по якому після партизан пройшов німецький, або московський кат? І яким способом, воюючи на своїй території, де ворог безоглядно все палить і нищить, вичерпати й перемогти ворога, якого територія і людська база непорушні, — це тайна бандерівської логіки. Так логічно думали вони й в 1943 р., з тією різницею, що там основою їхньої тактики стало саме захоплювати певні території, а потім їх захищати, майже завжди без успіху. Бо ж і як можна захистити сотнями терен, який атакує ворог, скупчившись саме тут?

Одначе, Рубана цікавило все, але не наслідки. І він повнотою пустив машину в рух і почав розгортати партизанку до найширших меж. Очевидно, лише на Волині, а згодом щойно в Галичині, бо землі, що пробули 20 років під большевицькою окупацією, дивилися на справу аж надто реально.

Так виникло два табори: бандерівці, що думали, як подано вище, і табір другий, що його складала: — ОУН, УПА-Бульба та представники інших груп. Другий табір ніяк не мав наміру починати зриву, ані розпалювати збройної боротьби в абсолютно невідповідний момент, вважаючи, що ще довгий час наша боротьба засадничо муситиме проходити і провадитися політичними партіями, а тому широких мас деконспірувати ще не треба, бо коли німці розвідки не мають, то большевики їй мають, і в свій час знищать розконспіроване підпілля.

Збройну боротьбу проти німців вважали ми потрібною і конечною як з політичних причин — щоб большевики не прийшли, як визволителі й щоб німці не користали з багатств України, так і з причин конкретного характеру — щоб дати місце тим, що в легальному житті не можуть залишитись, і щоб німці мали почуття, що їхні злочини не проходять безкарно.

Ця правильна в засаді, постановка, мала, одначе, свої слабі сторони. Вона не враховувала намірів бандерівців. Не взято повнотою під увагу, що бандерівці, використовують настрої мас, таки притягнуть стільки сил, щоби зліквідувати незалежність другого табору. Ця постановка й перецітувала бандерівців, бо не передбачала, що вони спричинять ряд

зайвих катастроф, та зможуть ті катастрофи довший час видавати за успіхи й далі анархізувати українське життя та визвольну боротьбу.

Наслідки цих помилкових розрахунків не примусили себе довго чекати.

ПЕРШІ НАСЛІДКИ

Бандерівці концентрували свої відділи початково в районах: Ковель-Володимир-Луцьк та Остріг-Крем'янець. УПА-Бульби панувала в районі Рівне-Костопіль-Сарни. Провід Інспекторату ч. II ОУН створив дві основні бази: одну на Крем'яничині, другу на Володимирщині, та монтував третю рухому базу, що діяла б спільно з Головною Командою УПА-Бульби й мала промінювати на Центральні землі України. Основою цієї бази мав стати відділ поручника Волинця, що з Ковельщини був перекинутий до Головної Команди УПА. На долю пор. Волинця і представника ОУН при Головній Команді УПА, випало важке й відповідальне завдання: усталити форми співпраці з УПА, втримуючи абсолютну військову, а зокрема — оперативну єдність, а рівночасно затримуючи абсолютну політично-організаційну незалежність.

Не було це питання лише однієї армії, яку у всіх державах дуже легко творять найрізніші партійні організації. В умовах революційної боротьби ця справа виглядає далеко важче, як у державному організмі. Крім двох військових одиниць, треба звести до спільного *оперативного* знаменника й дві підпільні сітки, на яких базується ліс. Треба узгіднити політичну пропаганду. Зокрема, це було важче в просовуванні за колишній польсько-советський кордон, де майже неподільно панувало нам чуже й вороже большевицьке підпілля, і народня гуца не знає, що це таке — політична зрізничкованість.

Та проте, за доброї волі всіх, що входили в склад УПА (а входили туди, крім ОУН і УНР-івці, і гетьманці, і УНДП і Вільні Козаки, і т. д.) цю справу поладнано швидко й без жадних зутічок. Уставлено спільну плятформу основ пропаганди визвольної боротьби, яка знайшла свій вираз в органі «Оборона України» (перше число якої вийшло фотодруком на еміграції).

Але ця співпраця різних політичних середовищ, сперта на гранітних фундаментах братерства і зброї, і крові, і спільної мети, швидко була виставлена на надзвичайно важку пробу.

Вже з початком місяця липня 1943 р. всі почали відчувати вороже ставлення бандерівців, які в міжчасі роздували свої сили й стали нас численно переважати, а рівночасно своїми кривавими вчинками копали щораз глибшу борозну між нами й собою. Ще діяли спільні клички й між відділами жадних непорозумінь не було, але вже почалися затримування, ревідування, «переслухування», а то й роззброювання окремих зв'язкових, при чому заповідалося, що незабаром уже всі їм підлягатимуть.

Тим часом бандерівці в інших районах переходять від слів до «діла». На Крем'янецьчині не лише співдіяли початково бандерівці з відділами ОУН чи так зв. ФУР (Фронту Української Революції — прихильники УНР і УНДП), але й підписали згадану вище умову. Тією силою рівноваги були військові бази й частини ОУН. Військові табори ОУН і бандерівців були майже поруч, у тому самому лісі, недалеко села Антонівці.

В половині липня 1943 р. сотні ОУН переводили дуже вдалий напад на містечко Вишневець, а в таборі була лише невеличка залога. До неї звертається командант бандерівців Крук з проханням позичити 20 тисяч набойв. Їм позичають, бо як не позичити товаришеві, хоч і невідомо, скільки свої вистріляють амуніції у Вишневці, а скільки здобудуть. Сотні, повертаючися з виправи, мали бій з 2.000-ною бандою Ковпака, що йшов на Карпати, і вкрай перемучені, прибули до табору та, мов мертві, попадали спати, виставивши лише нормальні пости й застави бо ворог не передбачувався. З боку бандерівського табору жадних стійок не було, бо той бік вважалося захищеним їхнім табором. Прокинулись, оточені переважаючими трикратно силами бандерівців, що вимагали підпорядкуватись і скласти зброю, коли хочуть уникнути пролиття братньої крові. Зрештою, ті вимагали лише ввійти в склад — УПА. Тут же пояснено, що «УПА вже поєднує всіх українських партизан, і битись нема за що братові з братом і товаришеві з товаришем». Для обговорення деталей справи, запрошено старшин табору ОУН на розмову до штабу бандерівців. Коли ті прийшли, їх «братньо» роззброєно і заарештовано, вбиваючи тих, що ставили опір.

Так виглядав перший «політичний» чин нової армії з *украденою назвою УПА*.

Не менш по-лицарському виглядало «об'єднання в УПА» відділів ОУН на Володимирщині.

Коли сотні ОУН були в бою з советсько-польською бандою, що грабувала українські села, а в таборі була лише невеличка залага, два курені «новонародженої» УПА здобувають боєм цей табір, і під загрозою розстрілу, змушують вартових подати повертаючим сотням сигнал, що в таборі все в порядку. Коли ті входять у табір, вони фактично потрапляють у засідку, в якій мусять капітулювати.

В обох випадках роззброєні сотні розформовуються і втілюються в різні бандерівські частини під поліційним доглядом СБ, як непевні. Старшини дістають кожен свого «ангела» з СБ, з пучком у кишені, а організаційні провідники ОУН, як «ворожий елемент» — переважно ліквідуються. У всьому терені починається полювання за членами ОУН, і їх втілюють в УПА під наглядом СБ, а всіх видніших скритовбивчо ліквідують. На одній Дубенщині вбито понад 30 активних членів ОУН, або подушено п у т а м и.

Очевидно й ясно, що ані бійці, ані старшини УПА нічого спільного з цими вбивствами не мали. Вони про них не знали навіть. Робили це виключно члени СБ за інструкціями Лебеда. Та й той, чи інший хлопець із СБ не знав, що він робить. Жертву висліджувала місцева сітка, не знаючи, для якої цілі. Думаючи — от так, для інформації. Тоді спроваджувалося відділ СБ, який особисто жертви не знав, і йому доручалося «ліквідувати німецького (або советського) агента, який має доказані великі злочини». Коли хтось із бійців або старшин УПА відважувався протестувати проти таких метод визвольної боротьби, то й на нього приходило пучо СБ. В цьому значенні Рубан був найвищим держимордою УПА — ніколи не будучи її командувачем і взагалі не будучи військовим, ані не бувши в жадних боях, як і сьогодні.

**

При кінці липня і Полісся довідалось, що існує «об'єднана УПА», яка проголосила свою «суверенну владу» та почала навіть переводити «земельний закон». Рівночасно Бульба одержав ультиматум — капітулювати.

На початку серпня сотня ОУН, під командою Волинця, що з своїм загоном наробив багато шкоди німцям і оборонив не одно село від німецької пацифікації, вирушила в рейд на Житомирщину, шляхом попри Корець, з пропагандивною протинімецькою і протимосковською літературою. В Сторожівському лісі мала важкий бій з мадярсько-німець-

кою великою частиною, з якого вийшла лише з одним убитим (сл. п. Ганджа), завдавши дошкульних втрат ворогові. Після бою відпочивала на сторожівських хуторах, і тут була оточена бандерівцями та змушена до капітуляції. Пор. Волинець після цього прислав листа до от. Бульби, де йому пояснював своє рішення капітулювати тим, що однаково під — чиею командою нищити ворогів України. Але цей його патріотизм був «відповідно» оцінений бандерівцями, які знали, що він давніше був обласним провідником ОУН на Житомирщині і, як такий був для них «непевний». Його вони з сотнею перекинули в Стидень (село на Степаньщині, якийсь час квартира штабу Енея), де сотню розформовано, а Волинця заарештовано й із зв'язаними руками допитувано біля тижня. Згодом його ще під наглядом СБ використовували, як військового спеціаліста (він був старшиною артилерії червоної армії), аж нарешті СБ його застрілило, «як большевицького агента»...

18. 8. 1943 р. на хуторах біля Хмелівки, на Костопільщині, зупинився отаман Бульба, відвідуючи свою Людвипольську сотню, яку він особливо любив, бо вона складалася з близьких його земляків із Людвипольщини. Тоді ж зауважено підозрілий рух бандерівських зв'язкових, що, однак, провадили дуже миролюбні розмови, заявляючи, що вони проти насильства над своїми, бо ж і вони, і бійці людвипольської сотні — це товариші, що разом корови пасли. Були й рідні брати. Перед вечером патрулі донесли, що в близьких селах є сотні бандерівців, а одна така зупинилася недалеко в лісі й почала дійсно дружні розмови, як вояк з вояком того самого полку. Ледве стемніло, почався в лісі рух і людвипольська сотня була оточена, але готова битися до останнього патрона — з двох причин: 1) щоб оборонити свого отамана і його дружину, яка не одному бійцеві перев'язувала рани й прала білизну; 2) ця сотня була сформована ще в 1940 році, як підпільна сотня самооборони, й від 1941 р. стояла в боях з окупантами і не думала складати зброї, яку здобула собі тоді, коли бандерівці ще про збройну боротьбу й не думали. Знали це добре й бандерівські командири (курінний Дорош), як і знали вони, що бійці їхні вдень не глянуть увічі бульбівцям, бо ці бійці склалися з свіжо мобілізованих, а не партійних боївкарів.

Бульба дав наказ не стріляти, а відступати розсіяно, подавши пункти збірки. І хоч бандерівців було шість на одного, майже нікого не «взято в полон», лише згодом переловлено трьох старших полковників (учасників визвольних змагань 1917-21 рр.) і дружину Бульби. Її завезли в вище

згаданий Сидень і по двох тижнях нелюдських тортур (вимагали сказати, де Бульба, де його зброя і які його пляни), СБ її на наказ Енея замордували.

Ми знаємо, що й на ці факти бандерівці відповідатимуть потоками лайки на «мельниківських опортуністів» та цілими тирадами на честь УПА, повними фальшивого патосу й закидів, що ми, мовляв, плямуємо честь борців. Тому ми ще зайвий раз підкреслюємо: у всіх цих ганебних подіях не винні ані героїчні бійці УПА, які вже в той час на 60 % не були бандерівцями, а мобілізованими, ідейними вояками України, ані не винні старшини УПА, ані рядовики-виконавці СБ. *Винен Лебедь-Рубан і його партійна, злочинна кліка, що в явному божевільні проливала братню кров, вела на загибель всю збройну боротьбу та готувала політичну катастрофу.*

РУБАНІВЩИНА

Роззброєння вище згаданих відділів ОУН, а згодом і деяких відділів Бульби — не зліквідувало ні однієї, ні другої організації. Так, як убивства бандерівцями, чи німцями, чи большевиками провідних членів ОУН не знищили її проводу. Обидві організації, бажаючи уникнути братовбивчої війни та маючи на увазі швидкий прихід большевиків, а з тим *конечність нових метод боротьби*, тримають лише невеличкі військові відділи та підпільні боївки, а всю увагу звертають на *плянове законспірування організаційної сітки й підготовку її до нових завдань.*

Було це поступовання єдино правильне, але воно було причиною повного розгулу рубанівщини. Рубан стає в Західній Україні, на просторі між Случем і Карпатами, паном внутрішньо-української ситуації. Від тепер *дослівно робить те, що тільки йому приходить у голову.* Коли до того додати ще певні закони інерції та послідовності, то матимемо повну картину підложжя нашої трагедії 1943 року, сказав би Хвильовий — м'ятежного.

Це правда, що провід нової УПА офіційно всенароднього повстання не проголошував. Але, тим не менше, він діяв так, якби це всенароднє повстання вже вибухло і ввійшло в свою рішачу стадію.

Найперше проголошено «суверенну владу УПА». Тобто, всі її накази, а стисліше — верхівки, яка в своїй дійсно

децидуючій частині була бандерівською і партійною, мусіли бути виконані. Добре поставлений поліційний апарат, складений з партійних політвиховників та відділів СБ, запевняв повну виконність.

Наскільки була розвинута поліційна система СБ в 1943 році, хай свідчать кілька фактів. Бійцям УПА наказано трактувати небандерівську пресу, як ворожу, агентурну, і заборонено її читати.

Кожний військовий фахівець, навіть командир роя, оскільки він був непартійний (а командири були здебільшого непартійні, бо партійних ледве вистарчало на обсаду різних «апаратів») мав при собі — коли не політвиховника, який рішав про все, то вибраного члена СБ, яких за їхню жорстокість і тупість називали «узбеки».

Кожен бандерівський *районовий* провідник мав право давати накази сотням, що знаходились у його районі, перевести ту або іншу акцію. Нам доводилося бачити такі накази, де навіть подавався план таких акцій. Сотенні над тими «плянами» дерли собі волосся, але мусіли посилати чоти в одне чи друге місце, бо за районним цадиком стояло СБ.

Кожен військовий фахівець, узятий до УПА — чи добровільно, чи ні, одержував завжди досить почесне становище, але й «провідника» від СБ. Полковник ТР., взятий бандерівцями в полон при нападі на Бульбу, погодився працювати в УПА, і то саме в розвідці, на якій він знався. Він навіть погодився намовити Бульбу скапітулювати й вибрався по відомих йому зв'язкових пунктах, щоб знайти контакт. Хоч він мав уповноваження від Командування УПА-Північ на ці переговори, то, проте, ні на хвилину не покидав його «провідник». В розмові на одному пункті зв'язкова Л.Б. звернула його увагу на це й запитала, чи до Бульби буде теж в УПА таке довір'я і він не смітиме ні з ким розмовляти сам? Полк. ТР. наказав «провідникові» вийти з хати, але той став під вікном. Полковник ТР. після такої історії не добивався вже зустрічі з Бульбою, і нікого ні на що не намовляв.

Ця система надзору й система ліквідування жертв на підставі рішення самого СБ — без усякого суду — була ганебна й жахлива, але, даючи в цілому катастрофальні наслідки, давала бандерівцям почуття повної влади. Вони загнали опозицію під землю. Ніхто відкрито не відважувався висловлювати жадної критики. І виконність в УПА була абсолютна. Найдурніший і найжахливіший наказ був виконуваний.

Прийшов наказ знищити весь непевний елемент. Отже, почалася гонитва за всіма, хто здавався тому або іншому станичному підозрілим. Прокурорами були бандерівські станичні, а не хто інший. Отже, ліквідація «ворогів» переводилася виключно за партійним ключем. Ясно, що в цю категорію потрапляли всі, хто не був прихильником бандерівщини. Станичний зладжував список «підозрілих» і передавав СБ. Нам доводилося перехоплювати й читати такі списки. Там ніколи не подавалося мотивів, не було сказано, чим саме людина підозріла. Коло деяких прізвищ стояли хрестики, а під сподом була примітка: «Позначені хрестиками — мусять бути зліквідовані». І особисті вороги станичного гинули, як «вороги української визвольної справи».

Та найжахливіша трагедія розігралась із полоненими з Червоної армії, яких тисячі жили й працювали по селах Волині. Багато з них були свідомими українцями, ще більше стали ними під час побуту тут. Очевидно, дехто був з переконання большевиком, але найбільше було таких, які ще могли стати в своїх симпатіях по один або другий бік. Це був надзвичайно вартісний для УПА елемент, бо військово вишколений. Їх треба було з'єднати собі, а тим самим — для української визвольної справи.

Для цього видумали бандерівці таку методу. Приходили вночі до хати, брали полоненого, виводили надвір і заявляли, що вони советські партизани й жадали, щоб ішов із ними, бо інакше застрілять. Хто в таких обставинах сказав би — не хочу?! Майже кожен погоджувався, маючи намір утікти згодом і т. д. Таких нищено. Врятувалися лише ті, що, не злякавшись нічного нападу, відразу по мові орієнтувалися, що це бандерівці й виголошували патріотичну промову — мовляв, вони, проти большевиків і т. д. Це, очевидно, не свідчило про їхні переконання. Та й багато українців, бачивши таку, «державницьку» поведінку бандерівців і утотожуючи їх із УПА, ніяких симпатій і ніякого довір'я до успіху такої революції не мали і були готові кожної хвилини перейти до большевиків.

Чергова справа — поляків. Поляків уся Україна, а зокрема, Західня — вважає за ворогів, і зовсім слушно. Але ж не лише кожна держава, а й революція має своє право і суд. Правда, що поляки по містах працювали в Гестапо проти українців; вони давали найбільший контингент «фольксдойчів», вони пішли згодом у поліцію, на місце українців, що відійшли в ліс, і переводили з німцями акції проти українського населення. Але... Але з польським народом нас еднав

спільний ворог. А польська меншість в Україні була готова бути в своїй спеціально сільській масі лояльною.

Не треба забувати, що польські осадники були в роки 1939-41 вивезені більшовиками, ворожий нам елемент купився по містах, отже — поза засягом УПА. На селах Волині залишилися так звані «мазури», що були прив'язані до землі й зі страху готові були бути лояльними й початково були. Очевидно, що це був у цілому, як кожна меншість у кожній державі, елемент непевний.

Не бракувало з польського боку ані провокацій, ані злочинців. Але на це треба було відповісти судом і карою на винних. Але те, що на цьому відтинку діялося 1943 року, не дається вкласти в жадні рамки. Не вважаємо за відповідне, з різних причин, тепер уже подавати тут деталів цієї справи. Скажемо тільки, що *вся рубанівська акція на цьому відтинку поставила польську меншість проти нас*. Це дало страшні втрати на міжнародньому форумі. Для української визвольної боротьби це відкрило ще один фронт, та, пхнувши поляків в обійми і німців, і більшовиків, непотрібно зміцнило й ці два фронти, і так надто сильні.

Всі вище згадані промахи не могли не відбитися на настроях населення. Український селянин бачить глибше, як бандерівські «політики». І йому швидко ставало ясно, що такі «політики» такої війни виграти не можуть. Він, очевидно, не виступав проти УПА — не лише тому, що там були і його брати й сини. Але він втратив віру в ту боротьбу, бачивши жахливе безголов'я.

Бандерівський провід на хвилях розбурханої стихії мчав у провалля. Німці були настільки тупі й дурні, як і бандерівський провід. Вони теж гналися в провалля, ще роздуваючи своїми безгрудими й жорстокими репресіями пожар всенароднього гніву. Дійсно, — «очі вікон в кожній хаті кров'ю налились» — (С. Маланюк).

Репресії німців і мобілізації все збільшували ряди УПА. Ліс кишив від людей — і цивільних утікачів, і озброєних. Бандерівці гукали: «В лісі місця вистарчить для всіх!», але ніхто з них не думав над питанням: «На як довго?» Ліс — це тільки ліс. В лісі не росте хліб, ані нічого до хліба. Не росте ні одяг, ні взуття. Його треба брати від селянина, що, стоячи вже від 1939 року в війні, не мав того всього забагато. Селянин давав охоче, але як довго могло йому вистарчити?

Збирання контингентів для УПА вже тепер не переводила сама УПА, лише бандерівці своєю організаційною сіт-

кою. Підпільна сітка у зв'язку з цим, стала явною владою в селі і здеконспірувала себе. За німецької окупації це не мало значення, бо німці не мали розвідчої сітки в наших селах. Але большевики скрізь мали своїх агентів, або звербували їх потім. Таким чином, з приходом большевиків і сітка мусіла втікати в ліс, і підпілля порвалося, позбавляючи збройну силу своєї бази, спільної нервової системи з тереном. Після деконспірації сітки цей зв'язок ослаб. Та про це — потім.

Так, як хто не був сам у збройній боротьбі, не може повнотою оцінити, а часом і повірити в ці промахи, так само той, хто не бачив цього на власні очі, не оцінить, або й не повірить, якої міри був тодішній патос боротьби, героїзм бійців і старшин УПА та всього українського населення. Саме тому, що ми так цінимо цей героїзм, не можемо замовчувати бандерівських злочинів, які тим героїзмом зловживали.

Бандерівські методи й жорстокість СБ, найбільше пошкодили українській революційній праці на Наддніпрянщині. Їх наслідки було те, що там місцеве населення ставилося, здебільшого, байдуже до українського партизанського руху.

Таким чином, кров Героїв УПА була zakresлювана тугоголовістю українського командування і його «політиків». Це найганебніша трагедія наших останніх кривавих років. Це компромітація і пролитаї крові, і визвольної боротьби в цілому.

ПОДІЇ І ПРОЦЕСИ

Події йшли невинним колесом, і коли хтось не вмів керувати ними, то вони керували ним.

Восени 1943 р. большевики зайняли Житомир, а в лютому 1944 р. — вже Луцьк, Рівне й Дубно на західній Волині. УПА була стиснута між фронтами з масою людей, але без зброї, а найгірше — без амуніції. Рушниця чи кулемет стріляють роками, а набоїв треба щодня і щогодини нових. Штаб УПА з Волині перекидається в Карпати й готується до советської дійсности. Туди й подається кривавий шеф СБ — Лебедь-Рубан. Ті, які казали, що в українському лісі вистарчить місця для всіх, починають шукати шляхів із цього лісу, і згодом бачимо їх на Словаччині, а ще пізніше

— далі на Заході, де вони поводяться не менш «революційно». Але при УПА залишається СБ, та вже в новій ситуації і в нових настроях.

Кількакратні мобілізації та приплив до УПА тих, що шукали тут пристановища, втікаючи перед большевицькою мобілізацією і репресіями, щораз більше розводять бандерівський елемент, і його роля зменшується.

Стаються зміни і в штабі. Тут залишаються ідейні військовики, а партійна сметана втікає робити політику УГВР та спекулювати кров'ю героїв.

Починаються тепер наслідки давнішого божевілля. Большевики вербують скрізь агентів. Не раз невинні жертви СБ мстяться і видають. Повна деконспірація з німецьких часів мститься тепер, і наступає ряд всип. СБ шукає винних і проходять кількакратні чистки в УПА. Ці чистки нічого не дають, крім трупів, бо ж винне тут колишне безголов'я бандерівських вожаків, а їх не карають.

Згадані вище мобілізації влили в УПА багато випадкового елемента, який — дуже добрий деінде, але не надавався до підпільно-революційної зтяжної боротьби в умовах большевицької дійсности. Ці випадкові люди не видержують нервово і йдуть на советські обіцянки амністії. УПА кількісно все меншає.

Підписання миру викликає konieczність зміни тактики: перехід на малі групи й на єдино-правильну методу — політичного підпілля. Це одначе, перевести не легко й не можливо скоро. Боротьба йде в різних формах, відповідно до потреб, а менше вже з огляду на бажання кандидатів на вождів. СБ, залишене без натиску свого керівництва, починає думати власним, здоровим розумом, а не наказами напівбожевільних, і члени його стають нормальними людьми. Опозиції вже не переслідують, бо її не стало, відколи УПА перестала бути під партійним проводом.

Поволі починає виявлятися, що командант старшинської школи, пор. Польовий — це член ОУН, і пор. Кидюлич стає членом штабу, й сотні старшин і тисячі бійців виявляються «мельниківцями». На Поліссі й Волині знов okazуються «бульбівці», й так вияснюється таємниця, що вони робили останні роки. УПА стає поволі знов справжньою армією. Деякі відділи первісної УПА, вживають назви УНРА, яку вони прийняли в серпні 1943 р., щоб відрізнити себе від забандерівщеної УПА, але це не грає засадничої ролі. Там усі борються, а «судді й прокурори» заводять режими й своє панування там, де значно безпечніше — на еміграції.

Те, що вони там надуживають назви УПА при партійній боротьбі й збиранні грошей, борців мало хвилює, бо правда однаково вийде наверх і зажадає розплати.

Не зупиняємося тут ширше над темою: УПА й політичне підпілля сьогодні, бо це окрема тема й вимагає окремого розгляду.

ЩОБ БУЛО ЯСНО

Щоб уникнути непорозумінь і зайвих дискусій, на закінчення хочемо сказати ще раз про ціль поданого тут матеріалу.

Не можемо й не хочемо байдуже приглядатись, як непокликані торгують кров'ю борців. Не сміємо мовчати, коли спекулянти свідомо, для своїх партійних цілей, для анархізації життя, фальшують криваве та героїчне минуле й сучасне, невідоме широким колам нашого суспільства.

Ми бачили трагедію 1943 року власними очима, ми бачили героїзм УПА, ми самі стояли там у боротьбі із зброєю в руках. Ми не можемо дозволити паплюжити пам'ять поляглих і живих наших товаришів.

Ми, шляхом німецьких концтаборів, опинилися на еміграції. Але вони — далі стоять у боях. Не за партії, не за УГВР, а за *Україну*, і монополізувати їх ніхто для себе не має права. Ми бачимо друзів, що в передсмертних болях деруть землю, ми бачимо ранених із гниючими ранами, яких, як пси, гонять ворожі облави. Їм від нас потрібний лише побожний подив і щире зрозуміння. Це наші товариші, наші брати (не раз рідні брати, в дослівному значенні), не можемо дозволити, щоб одна партія зловживала їхньою кров'ю й героїзмом, і то саме та, яка їхню посвяту найменше розуміє та нею торгує серед різних політичних спекулянтів.

Це насмішка над борцями, які ні вдень, ні вночі не сплять у змагу на життя і смерть — оповідати про них, що вони займаються гімназіями, коли Україна стогне, стиснута за горло московським драконом.

І, врешті, не можемо мовчати, коли вся дійсність на Землях представляється в такому кривому дзеркалі, такими непокликаними людьми й так систематично, що українство на еміграції починає втрачати критерії й у великій частині живе, заколисане фальшивою пропагандою. Проти цього бу-

демо боротись. І тому говоримо про все це правду, хоч і яка вона буде гірка, бо історії *ошукати не можна*. Ошуканство лишається ошуканством, і раніше чи пізніше демаскується. Краще, хай ця ясність витвориться тепер, аніж мала б початися в критичний момент.

Брошурка «Український ліс у правдивому світлі» хоч і не була твором досконалим, змусила бандерівців ударити відворот і написати: «Майор Клячківський вийшов із середовища бандерівців, генерал Ступницький із середовища УНР, поручник Польовий — із середовища мельниківців...» Але всі вони були тільки солдатами Української Революції, які знали одну мову, одну ціль, одну дію.

«Згадана трійка — це не штучне зіставлення імен, а зовсім випадковий *профіль цього могутнього твору, що зветься УПА. Коли йти згори в саму повстанську гущу, то картина скрізь подібна.*»

З глибокою втіхою стверджуємо цей прояв протверезіння, якого ми так давно вже чекаємо.

Далі там же читаємо: «Ми вважаємо своїм обов'язком найрішучіше протиставитися на еміграції всім спробам гуртів чи партій робити УПА тереном міжпартійної гризні»...

Ми з свого боку протиставимось також усяким спробам непокликаних людей вважати УПА своїм здобутком і вживати її ім'я для своїх особистих чи партійних цілей.

Станьмо на реальний ґрунт, на шлях правди: *Геть усіх демагогів і політичних спекулянтів від найповажніших справ!* Нехай про УПА говорять її учасники, й вони нехай судять своїх приятелів і ворогів, а не свіжо підмальовані «друзі». Тоді легко позбудемося дискусій про минуле.

А коли ті, що сьогодні з гранатою або отрутою просмикуються крізь дроти московських застав — теж говоритимуть між собою без приплентачів і спекулянтів, а самі — чесно й відверто, маючи на увазі не популярність і матеріяльні зиски, а успіх Революційного Змагу — вони теж договоряться, і не буде злочинної, зайвої витрати крові і сил.

Коли це врешті буде — тоді щасливо посміхнеться в незнаній могилі героїчний український вояк.

З наміром служити цій цілі, написано цю книжечку і писатимуться дальші.

АРМІЯ БЕЗ ДЕРЖАВИ

1. ПОЧАТОК УПА

А. ПОВСТАНСКА АКЦІЯ ПРОТИ РОСІЯН

З моментом вибуху другої світової війни в 1939 році українська нація автоматично заактивізувала збройну боротьбу за свою політичну суверенність. Цю боротьбу провадили всі активні політичні угруповання.

Екзильний уряд Української Народньої Республіки всіма силами намагався координувати як політичну, так і військову акцію, але ці заходи були безрезультатні. Партійний шовінізм буз розпалений до того, що не давав ніякої змоги повести будь-яку плянову всенародню роботу. Кожна партія робила окремо свою власну політику й організувала своє власне військо.

Під час другої світової війни не було жадних перспектив на українське державне будівництво. Територія всієї України переходила з рук до рук, то до німців, то до росіян. За таких умов не було й виглядів та доцільної політичної потреби на організацію великої і регулярної збройної сили. Занадто велика повстанча армія без своєї держави та бази — це явна згуба не тільки для тієї армії, а й катастрофальна небезпека для всієї нації.

З другого ж боку, така ситуація не повинна відстрашувати поневолену націю від збройної боротьби взагалі. Це означало б цілковиту капітуляцію перед всіма окупантами. Як сказав Симон Петлюра, нація, яка хоче досягнути свою політичну суверенність, ніколи не має права забувати про меч. Мечем треба володіти так, щоб з одного боку, не вгасало вічне вогнище визвольної боротьби, а з другого — не доводити до масових жертв шляхом ворожих репресій. Треба враховувати політично-стратегічну ситуацію країни на тлі міжнародніх подій і діяти тільки так, як дозволяє ситуація.

Таку розв'язку може дати тільки добре підготована партизансько-повстанська армія, тобто армія, яка, з одного боку, діє всюди, а з другого — її ніхто і ніде не має права виявити.

Зимом 1939-1940 року Генеральний Штаб Української Народньої Республіки виготовував план організації партизансько-повстанської армії на випадок німецько-російської війни. Над цим планом працював аж до самої своєї смерти сл. п. генерал Сальський, за проектом Тараса Боровця, що запропонував взяти Полісся за базу повстанського війська, а організацію УНВ — за кістяк майбутньої армії.

ОУН, задовго до війни, підготовляла свій окремий план. Монархісти-гетьманці також мали свій план.

Зимом 1940-41 року ОУН розкололася на дві групи: полк. А. Мельника та С. Бандери. Група Бандери почала наспіх підготовляти свій окремий план.

Під советами також багато людей підготовляло бойові плани на випадок війни. Ці плани всеціло орієнтувалися на державний план закордоном. Там знали, що десь закордоном перебував вільний уряд України та політичні партії.

Таким чином було аж чотири Українські Штаби, які офіційно провадили військову акцію:

- 1) Штаб уряду УНР, з оперативною базою на Поліссі;
- 2) Штаб ОУН-Бандери, з оперативною базою у Львові;
- 3) Штаб ОУН-Мельника, з оперативною базою на Буковині;
- 4) Штаб монархістів-гетьманців, без окремої оперативної бази в терені.

Крім згаданих офіційних штабів, zdeцентралізовано діяло дуже багато менших таємних штабів по всій Україні. Майже в кожному районі був окремий штаб, що готувався до боротьби проти Росії і комунізму.

Кожен більший штаб мав план дії на всю Україну, базуючись на революційні кадри, що були ідейно й організаційно підпорядковані тому чи тому політичному центрові.

Республіканський Штаб на Поліссі базувався на кадрах організації Українське Національне Відродження, старшинською складові з кол. армії УНР та всіх тих решток Петлюрівського руху, які ще існували в усій Україні. Це були розпорошені й не пов'язані між собою одиниці, але елемент з колосальною революційною практикою. Ці люди поодиночі робили спільне діло.

Націоналістичні групи базувалися на кадрах своїх організацій, намагаючись втягнути в орбіту своїх впливів як-

найбільше число фахових виконавців з-поза своїх партій. Монархисти, під керівництвом полк. Трейка, не маючи в терені своєї окремої оперативної бази, погодилися по військовій лінії співпрацювати з республіканцями. Так само від самого початку війни всесторонньо співпрацювала з республіканцями організація Українське Вільне Козацтво от. Волошина-Берчака.

20 червня 1940 року, на таємному засіданні в Варшаві, в якому брали участь: президент Андрій Левицький, Тарас Боровець, полк. Литвиненко, полк. Валійський і полк. Садовський, — президент остаточно затвердив плян Тараса Боровця, що передбачав мілітаризацію УНВ на повстанську армію.

Для реалізації цього пляну Тарас Боровець згодився добровільцем пробиратися нелегально з Польщі на територію СРСР, щоб особисто керувати роботою оперативного штабу на місці. Таємним наказом Головного Отамана Війська Української Народньої Республіки Тарас Боровець був призначений на керівника всього підпілля УНР та на командира майбутньої повстанської армії. Всю обсаду свого штабу отаман Боровець мав добирати собі в терені, на що йому був переданий до завчення список старшин, що перебували в різних пунктах України нелегально, або замасковано.

Вночі проти 1. серпня 1940 р. Тарас Боровець у супроводі своєї розвідчиці-кур'єрка панни Валентин Кульчинської перепливає річку Буг в околицях м. Володави і під сильним обстрілом советських прикордонників проривається в глибину СРСР.

У цій першій перестрільці з большевиками безмежно героїчний вояк Української Народньої Республіки Валентина Кульчинська впала, як перша жертва на новому фронті Української Повстанської Армії. Вічна їй слава! З окривавленим серцем Боровець далі пішов сам.

Повернувшись на Полісся, Боровець аж до вибуху німецько-російської війни 22. 6. 1941 року діяв під псевдами: Байда, Гонта і Чуб — залежно від часу та округи дії.

З вибухом німецько-російської війни, вступаючи в обв'язки командира Української Повстанської Армії, отаман Боровець почав підписувати всі накази та публікації новим революційно-військовим ім'ям — Тарас Бульба. А через деякий час, коли його прізвища вже не було потреби та змоги конспірувати, він почав всюди підписувати подвійне ім'я — Тарас Бульба-Боровець.

Начальниками Штабу УПА в різні періоди часу були: сот. Комар-Рогатий, полк. Петро Дяченко, пор. Омелянів-Терлиця, полк. Петро Смородський, пор. Адам Граб та пор. Леонід Щербатюк-Зубатий.

Постійним військовим дорадником отамана Бульби був полк. Іван Литвиненко, а зв'язковим старшиною уряду УНР при Головному Команді УПА був ст. Василь Раєвський-Тур. Консультантами з партизанської тактики були: полк. Войнаровський-Гальчевський, полк. Трейко, полк. Доллуд, сот. Галюк-Малинівський та багато інших фахових командирів партизан.

Генерал Білецький дав для УПА дуже велику допомогу своєю консультацією в питаннях військової адміністрації та самозабезпечення армії без постійної бази. Взагалі молодий командир Тарас Бульба-Боровець дуже скоро зумів орієнтуватися в багатьох йому нових справах сам, а чого не знав, не соромився питати фахівців і знаходив у них кожному розв'язку. Аскетична чесність і лицарські прикмети його характеру полоняли душі не тільки молодого революційного активу та народніх мас, а й старших від нього вояків та фахівців.

За організаційною схемою УПА була поділена на територіальні «Січі». Згідно з наказом Головного Отамана, Головна Команда УПА тримала під зброєю тільки одну Поліську Січ УПА. Там були всі умови для невловимого маневру іррегулярного війська. Всі інші «Січі» існували теоретично. На випадок доцільної потреби вони могли у відповідний час мобілізуватися та формуватися в менші або більші партизанські загони за територіальним принципом. Керівно-командний апарат не-мобілізованих областей, по змозі, був комплектований на місцях, як підпільна організація.

Так була організована ціла підпільна армія, якої ніхто ціде не бачив, але вона була принятною у всій Україні. Сила підпільної армії — не в її численності, а в оперативності: її значення мілітарно-стратегічне, а ідеологічно-політичне та пропагандивне.

Офіційний початок новітньої УПА — 22. 6. 1941 року, в день вибуху німецько-російської війни. До цієї дати всякі бойові акції переводили на східних, центральних та північних землях революційні кадри Петлюрівського руху під різними назвами, а в Галичині — націоналісти. Ці акції, за винятком «Карпатської Січі» 1938 року, до появи УПА не мала воєнного характеру та армійського масштабу дії.

30. 6. 1941 року група Бандери офіційно проголосила радіом самостійну державу та національну армію. На головного командувача цієї армії Бандера призначив поручника Легенду-Климова. Всі українські політичні угруповання поставилися до цього акту негативно. Ні держава, ні офіційна національна армія в умовах 1941 року не мали жадних виглядів на існування.

Діяльність цієї армії обмежувалась тільки офіційними публікаціями. Бойові операції на фронті намагався проводити тільки «Легіон ім. Бандери» силою в 500 багнетів під командою отамана Р. Шухевича, але німці його зліквідували.

З бази ОУН-Мельника на Буковині в день вибуху російсько-німецької війни вирушив на схід курінь під командою отамана Войновського. Цей відділ дійшов до самого Києва.

Таким чином залишилася не ліквідована німцями тільки Поліська Січ УПА, бо ціла Поліська китловина, з її непрохідними лісами та багнами, ще не була окупована німцями. Навпаки, там всюди було повно залишків різних військових частин червоної армії та партійних і адміністративних апаратів, які, за наказом Москви, переформувалися в партизанські загони і жорстоко тероризували українсько-білоруське населення за... «зраду».

Всю вину за скандальний провал цілого фронту, від Карпат до Балтійського моря, російські комісари почали звалювати на «зраду» українців, білорусів та інших національних меншин. Всю вчорашню «свою» територію, яка переходила в руки німецької армії, Москва відразу почала трактувати як територію ворожу. Цей момент вимагав відповідної постави населення.

Поліська Січ УПА та відділи Білоруської Самооборони, спочатку поодиноч, а потім союзно і спільно почали велику бойову кампанію щодо очищення Поліської китловини від усяких залишків російсько-комуністичного війська та партійно-адміністративної бюрократії. Відділами Білоруської Самооборони командував капітан Всеволод Родзько та його заступник кап. Михайло Вітушка. Вони діяли під політичним проводом проф. Радослава Островського, що потім був обраний на президента Білоруської Центральної Ради.

Щоб зміцнити та побільшити лави Поліської Січі УПА, Бульба шукає способу консолідаційного порозуміння всіх українських політичних партій та домагається посилати військові кадри до лав УПА. Для цієї мети він 1. 8. 1941 р.

їде до Львова. Добивається побачення з Стецьком, або Климовим-Легендою та представниками ОУН-Мельника. З бандерівцями взагалі не було можливості про щобудь говорити. Їхня партійна канцелярія та «уряди» на Руській вулиці були чимсь на кшталт «совнаркома». Одиноке слово, що звідти лунало для всіх, було «наказ» і «підпорядкування», «дисципліна»...

Урядова там поважний на вигляд п. Ленкавський, робота якого, на жаль, була дуже далека від всякої поваги та розваги.

З Руської вулиці отаман Бульба в дуже нервовому стані поїхав шукати політичний штаб другого націоналістичного крила ОУН-Мельника. За посередництвом свого земляка Олега Ждановича Бульба швидко нав'язав контакт з чоловічими представниками проводу ОУН-Мельника — полк. Сціборським та сотн. Сеніком-Гравівським. Переговори з перервами тривали три дні і дали позитивний результат. 5. 8. 1941 р. укладено договір, згідно з яким усі військові кадри ОУН-Мельника включилися в УПА.

Натомість ОУН-Бандери далі ставилася дуже вороже до партизанської акції УПА. Робилося це так тому, що ця група надіялась на мирне будівництво своєї держави. З таких причин вона була проти повстанської акції, яка роз'ятрувала німецько-українські взаємини. Різка зміна цієї настави групи Бандери наступила щойно зимою 1942-43 року, про що буде мова далі.

Фізична сила УПА пляново ніколи не була занадто великою. Вона обраховувала більше на пропаганду. Поліська Січ в перших днях свого народження нараховувала більш-менш 10 000 багнетів. Головний Штаб містився в місті Олевськ. Там стояв також гарнізон з 3-х сотень піхоти, 1-ї кулеметної сотні та 1-ї сотні підстаршинської школи. Решта війська була розташована у всьому Поліссі окремими відділами.

Протягом літа й осени 1941 року УПА уклала братерство зброї з Білоруською Самообороною. Білоруська Самооборона героїськи билася пліч-о-пліч з УПА, щоб очистити все Полісся від комуністичних терористів. Від липня до листопада 1941-го року вся Поліська кітловина була очищена від залишків советської армії та інших диверсантів. Вони були витиснені українсько-білоруською зброєю аж у Брянські ліси.

Згідно зі звітами Головної Команди УПА, в операції очищення Поліської кітловини від російської партизанки

в період від червня до листопада 1941-го р. брало участь більш менш 10 000 вояків Поліської Січі УПА та більш-менш 5 000 вояків Білоруської Самооборони. Сили противника становили більш-менш 20 000 вояків. Перед німцями всі ці військові відділи маскувалися хвилево як «поліція», а в суті це було справжнє Українсько-Білоруське військо.

В степових областях України в перших місяцях німецько-російської війни російської партизанки зовсім не було. Вона була насаджувана потім, коли росіяни перейшли в контррофензиву проти німців.

З уваги на те, що не було політичної доцільності, Головна Команда УПА також не давала наказів організувати будь-які більші військові формації у степових областях. У всіх цих областях молодь стихійно хапалась за зброю. Виростали, наче з-під землі, цілі загони, але вони відразу реорганізувались у поліцію, а решта розв'язувалась, ховаючи зброю.

Поліською операцією УПА закінчила свій перший етап антиросійської боротьби. Наближався другий етап, етап збройної боротьби проти німців.

Щоб розпочати той другий етап, треба було офіційно зліквідувати так звану «Олевську Республіку». УПА контролювала всю територію з її цивільною адміністрацією в трикутнику — Пинськ-Коростень аж під Мозир. Далі діяли білоруси. На всі ці терени Кох почав насаджувати свою цивільну адміністрацію. До листопада 1941 року ніхто на цілому Поліссі німців не бачив. Вони його обходили, толеруючи з тактичних міркувань антибольшевицьку акцію УПА та Білоруської Самооборони в перших днях війни.

16. 11. 1941 року Поліська Січ УПА офіційно розв'язалась, ліквідує свій штаб та гарнізони в Олевську. Там було втягнуто забагато людей до офіційної співпраці з УПА. Всі ці люди здемобілізовані та розіслані по домах. Сама ж армія пішла в «ліс», підготовляючи нові плани боротьби.

По арештуванні С. Бандери та Я. Стецька німцями ще зимою 1941-42 року в ОУН Бандери започаткувався поважний заколот. Там були розбіжності поглядів членів проводу партії щодо ставлення до Німеччини. Заступник Бандери Микола Лебедь, псевдо «Максим Рубан», обстоював досьогочасну лінію. Натомість Волинська група ОУН домагалась радикальних заходів проти німців разом з УПА.

Зимою 1941-42 року організація Бандери почала ліквідувати свої офіційні «міністерства» та назад переходити в підпілля. Антинімецькі настрої низів почали сильно тиснути на провід, щоб була змінена генеральна лінія партії.

Цим способом від зими 1941-42 року всі українські політичні організації знов були в абсолютному підпіллі проти німців.

Б. ПОВСТАНСЬКА АКЦІЯ ПРОТИ НІМЦІВ

«Частина українського населення була заскочена німецькою тактикою. Адже українці не брали і не беруть участі в партизанці. (Це — неправда. Якраз першою була українська національна партизанка в формі цілої підпільної армії, як політично-воєнний антипод всіх інших партизанок на Україні. М. С.) Чейже всі намагання, щоб на Україні викликати партизанку вже від самого початку вмаршу німців, не довели й досі ні до якого успіху завдяки здоровому підходові українського народу й великому вкладові Організацією Українських Націоналістів, що об'єднує і спрямовує народ до боротьби за Суверенну Українську Державу. І тому Сталін був змушений кинути на Україну москалів, з другої сторони — поляків.

«Одначе це не здержує німецьких карних відділів від щораз то нових масових репресій, підпалів сіл, розстрілів безборонного українського населення. Для нас в такому разі ясно чому. Німці хоча й знають фактичний стан, використовують большевицько-польську партизанку, щоб при тій нагоді нищити ще й нас.

«Ми свідомі, що партизанка має можливості розвою, бо ці можливості створює своєю політикою Німеччина. Її колоніальна система — це вода на сталінський млин, бо вона штовхає гарячіші елементи на шлях збройної боротьби. Українське населення своєю поставою до партизанки виявило потрібну зрілість: воно не дало вжити себе, як знаряддя чужих сил, бо воно має свою власну ціль перед очима. Воно свідоме, що в час, коли на східніх областях України ще мільйонові большевицькі армії, — всяка наша збройна акція проти німців була б поміччю для Сталіна.

«Яке наше становище до партизанки?

«Ми дивимось на неї не з точки інтересів світової комуністичної революції (читай московського імперіялізму), ані з точки «Нової Європи» (німецького імперіялізму), — дивимось з точки інтересів України. Ми боремося за Самостійну Соборну Українську Державу, а не за чужі імперіялізми,

що державну самостійність і соборність України негують. Ми мусимо щадити наші сили, бо віримо, що війна у кінцевій своїй стадії принесе нам можливість боротьби й здвигнення власної української держави. Якщо будемо тоді сильними, ми цю нагоду використаємо, або самі створюватимемо нагоди. Нам сьогодні шкода кожної людини, що вмирає за інтереси Москви чи Берліна. Правда, німці доводять населення до розпуки і правдою є, що ми могли б повстати, але ми згори знаємо, чим воно сьогодні, мимо нашого найбільшого героїзму, скінчилося б. Організація Українських Націоналістів здає собі справу з того, що її завдання, як провідного в боротьбі чинника, є — не дати нації можливості по-геройськи вмерти, але здобути на власній землі владу та стати врешті господарем тієї землі.

«Ми знаємо, як жорстко відбуваються «добровільні» виїзди на роботи до Німеччини, чи стягання останків збіжжя; знаємо, що українці, яких німецька система вигнала з хат і пхнула в ліс, в розпачі, бо ми самі цю роллю в великій мірі переживаємо. Вони, однак, мусять цей час пережити, бо їх життя для України потрібне.

«Ми ставимось до партизанки вороже і її рішуче побоюємо.

«Партизани — це агенти Сталіна і Сікорського, а з тими нам не по дорозі. Ми свідомі, що наше становище послужить — а зокрема на Осередніх і Східніх Землях України — червоним «собірателям руской землі» основою до обвинувачення нас перед народом, як союзників німецького «фашизму». Але не треба забувати, що їм сотка чи тисячка розстріляних українців за один висаджений потяг — «ерунда». Вони мають свою ціль на очах, а ми мусимо керуватись тільки добром Української Нації і тому вважаємо нашою повинністю перестерігати кожного перед вчинками, які не йдуть йому, але вчорашнім і нинішнім гнобителям на добро. Що наша суверенна постава і оцінка всіх подій з точки інтересу України не подобається тим, що служать інтересам Москви, Берліну, чи Лондону, це нас ні трохи не дивує, і ми з раз обраного шляху не зійдемо.

«Не звизаємо до безчинного вичікування на ласку долі; знаємо, що будемо мати те, що здобудемо власними силами — самі. Наш час ще прийде. Він мусить застати всіх нас зорганізованими біля Проводу Організації Українських Націоналістів, підпорядкованих одному революційно-політичному Проводові. До цього мусимо пепер змагати.

«Не заміна одного окупанта на другого. — Самостійна Україна — це ж ціль, гідна жертв. Не надія на допомогу і

ласку чужих імперіялістичних сил, а власні організовані сили — наша орієнтація.

«Не партизанка сотень чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонових українських мас — наш шлях.

Червень, 1942 р.

Слава Україні! Героям слава!

Організація Українських Націоналістів.»

Ця відозва доводить, що в червні 1942 р. група Лебедя-Бандери вважала всяку партизанку за злочин супроти свого народу. Натомість в 1945 році ця ж сама група почала себе називати першим основоположником УПА від 1941-го року. Явна суперечність!

Бойові операції, а особливо сильна антинімецька пропаганда УПА ще літом 1942 року довели до того, що «переможний» Гітлер також видав Кохові наказ розпочати переговори з отаманом Бульбою. Виграваючи Москву проти Берліну й навпаки, Головна Команда УПА прийняла пропозицію переговорів. Переговори почалися в жовтні і тривали до грудня 1942 р. Німецьку сторону репрезентували: Рівенський Гєбітскомісар д-р Беер та командир поліції Волині й Поділля СС підполковник д-р Пюц. Їм була запевнена від Головної Команди УПА парламентарська недоторканість так само, як советській делегації. Факт, що німецька делегація вернулася з лісу з рук «бандитів» живою, викликав серед німців велике здивування та підніс авторитет армії. Сам д-р Пюц, що їхав на певну смерть, потім заявив: «Це не бандити, а справжня армія кристальних патріотів. Шкода, що вони наші вороги.»

Німці пропонували Командуванню УПА переформуватися в напів-військову, напів-поліційну формуацію. Припинити антинімецьку пропаганду та бойову акцію. Знищити всі большевицькі диверсійні сили. Видати відозву до населення України, щоб воно всіма силами підтримувало німецький фронт аж до повного знищення комунізму та рос. армії. За це вони зобов'язуються припинити всі репресії проти населення України та визнати суверенну українську державу по закінченні війни з Росією.

У відповідь на це Головна Команда вимагала від німців:

1) Припинити всякі репресії проти цивільного населення України та негайно звільнити з німецьких в'язниць і кадетів усіх українських політичних в'язнів.

2) Визнати суверенну українську республіку зараз, з власною внутрішньою й зовнішньою політикою та армією.

3) Зняти з України цивільну німецьку адміністрацію, передаючи всі агенди українській адміністрації.

4) Припинити безоглядний економічний грабунок України, а брати під увагу життєві потреби населення України. Унормувати питання економічних достав України на потреби фронту міждержавним договором, з товарообміном.

5) УПА ніколи не стане будь-якою напів-військовою, напів-політичною одиницею, а буде тільки підпільною армією України доти, доки цього вимагатимуть життєво-політичні та військово-стратегічні потреби України.

Як Москва, так і Берлін політичні вимоги Командування УПА відкинули. Вони побачили, що УПА не є будь-якою партизанською збіраниною, а справжньою збройною силою України, яка має свою виразну політичну ціль та знає, якою дорогою до тієї цілі має прямувати.

По цих офіційних переговорах УПА з двома найбільшими потугами світу, де була збережена вояцька гідність та показана висока мораль і політична грамотність цілого повстанського руху, УПА зробилась єдиним на той час виразником та захисником суверенної політичної думки всієї України. Ні уряд УНР, ні тогочасні політичні партії не мали такої змоги офіційно виявити свою дію та думку. Вони діяли підпільно. Натомість УПА — офіційно. В цьому й полягає колосальна заслуга УПА для української національної політики часів Другої світової війни. Ні високі принади, ні жахливі репресії обох тоталітарно-деспотичних імперій не змогли зламати бойового духа та звести на манівці героїчних вояків УПА.

В грудні 1942 року всі переговори з чужинцями УПА припинила.

В цей саме час Москва почала наспіх перекидати авіошляхом у ліси Білорусі та України цілі з'єднання своїх власних партизанів, а Берлін дав гострий наказ — всіма засобами якнайскорше ліквідувати всі українські та російські «банди».

Мости порозуміння з будь-якою стороною були спалені. Так вимагала суверенно-державна рація України. Відкинувши всі пропозиції чужих держав, УПА почала готуватися до широкої політичної та збройної акції на два фронти одночасно: проти німецької армії та цивільної адміністрації і проти російсько-комуністичного партизанського війська.

Маючи перед собою таке важливе завдання, Головна Команда УПА в другій половині грудня 1942 року ще раз пробує перевести консолідацію всіх революційних сил. Отаман Бульба-Боровець інформує всі партії про припинення переговорів УПА з німцями та большевиками. Закликає їх підтримати збройну акцію УПА; покликати до життя при армії дорадний політичний орган — Народню Революційну Раду — і влити всі партійні боївки в лави УПА та створити один всеобімаючий оперативний штаб.

На ці пропозиції погоджувалися всі групи, за винятком ОУН-Бандери. Таким чином, до кінця 1942-го року консолідації не досягнуто. Однак, мимо того, що чисельно найсильніша революційна організація Бандери далі провадила пропаганду проти УПА, в народніх масах авторитет армії все зростає. Вся Україна почала дивитися на «ліс» так, як у козацьку добу дивилася на «низ». Німецькі репресії та дикий терор російських партизанів проти цивільного населення України доводили до того, що весь народ інтуїтивно відчував, що тільки в своїй збройній силі є захист і помста. Народні маси, ясна річ, не могли розуміти того факту, що в таких умовах, як це було в Україні в час Другої світової війни, іррегулярна національна збройна сила не могла практично ані захистити цілу націю, ані тим більше займатися актами помсти. Помстою первісна УПА не займалася взагалі.

Майже з усіх областей почали напливати маси людей на Полісся з надією вступити в лави УПА, а від усіх немобілізованих команд посипалися домагання до Головної Команди дати дозвіл на формування бойових одиниць.

З початком 1943 р. лави УПА почали сильно зростати за рахунок тих елементів, що весь час напливали на Полісся.

В лютому 1943 р. ОУН-Бандери, через свого делегата Олександра Бусла офіційно повідомляє Головну Команду УПА, що провід цієї організації ухвалив постанову змінити своє ставлення до повстанської війни. Бусел, як особистий приятель отамана Бульби, намагався за всяку ціну довести до порозуміння між командуванням УПА та проводом ОУН-Бандери. Він провадив переговори політичні, а для військових був делегований від штабу групи Бандери поручник Сонар, також великий прихильник порозуміння та спільної збройної акції.

Започатковані переговори УПА — ОУН-Бандера тягнулись до 20. травня 1943-го р. і не дали позитивного результату.

тату. Урядуючий провідник Максим Рубан (Микола Лебедь) вимагав від Головної Команди УПА:

1) Не визнавати політичної підлегlosti урядові УНР, а підпорядкувати всю військову дію УПА політичній лінії Проводу ОУН-Бандери.

2) Визнати акт державности з 30. 6. 1941 р. як єдино законну державну концепцію і під її прапором провадити дальшу визвольну боротьбу України.

3) Не організувати жадної політичної ради при армії, а вважати за свій єдиний політичний провід ОУН-Бандери та беззастережно виконувати всі його накази й директиви.

4) Досьогочасні партійні боївки, що мають офіційну назву Військові Відділи ОУН-Бандери, включити в лави УПА, створити спільний штаб і далі діяти під назвою УПА.

5) Командувач УПА отаман Тарас Бульба залишається далі на своєму посту, як фаховий партизанський командир.

6) Запровадити в УПА інституцію партійних комісарів та служби безпеки.

7) Оголосити загальний революційно-повстанський зрив всієї України проти німців та перевести масову примусову мобілізацію в УПА.

8) Очистити всю повстанську територію від польського населення, яке всюди шкодить українській справі через провокаційну роботу польських перекладачів у німецьких установах та масову підтримку большевицької партизанки польськими селянами.

2. БОРОТЬБА ЗА УПА

На ці вимоги ОУН-Бандери Головна Команда УПА дала таку відповідь:

1) УПА не має права бути військом будь-якої однієї партії, а мусить бути всенародньою збройною силою під політичним проводом законного уряду Української Народньої Республіки, де на демократичних засадах мають право бути репрезентовані всі партії.

2) УПА визнає тільки ту державність, яку проголосила суверенна Україна в 1918 р. Акт 30. 6. 1941 р. — незаконний і не відповідає часові.

3) Політична рада при армії конечна, як організація міжпартійної консолідації та допомогий чинник Головної

Команди в політичних питаннях. Політична лінія однієї партії це тоталітарна диктатура, яка кожному націю та її армію обов'язково доводить до катастрофи.

4) Всі окремі військові відділи кожної партії повинні влитися в УПА і може бути поширений спільний оперативний штаб.

5) П'ятий пункт — без відповіді.

6) В лавах УПА не сміє бути комісарів жадної партії. Службу безпеки в армії провадить жандармерія УПА.

7) Нема політичної доцільності оголошувати загальний революційно повстанський зрив всієї України проти німців, бо завтра вся Україна буде окупована советською армією.

8) Звільнити територію від національних меншин може тільки суверенна держава шляхом обміну населення, а не іррегулярна армія. За ворожі акти карати тільки винуватців, а не все населення. Принцип колективної та родинної відповідальності можуть застосовувати тільки варвари, а не культурна армія.

Отримавши остаточно негативну відповідь на свої диктатурні пункти від Головної Команди УПА, урядуючий провідник ОУН-Бандери Микола Лебедь-Рубан вже не давав жадної відповіді, і всякі переговори з Головною Командою УПА 20. 5. 1943 р. припинив. Прихильник порозуміння пор. Сонар згинув за таємничих обставин з засідки. Олександр Бусел також вже не появлявся до Головної Команди як політичний делегат.

Лебедь-Рубан прийняв іншу тактику: взяти УПА під свою зверхність силою.

Ще в переговорах Бульба — Сонар 9. 4. 1943 р. було домовлено, що військові відділи ОУН-Бандери вливаються в УПА. Головна Команда УПА дала на це свою згоду та вможливила користування новими частинами УПА своєю організаційною схемою і всіма статутами. Не закінчивши політичних переговорів, ОУН(р) почала ще в березні 1943 р. масово мобілізувати новобранців до своїх військових частин під назвою УПА. Пропаганда проголошувала, що отаман Бульба підпорядкувався прововоді ОУН-Бандери і командує спільною армією.

Засновано новий штаб під назвою УПА. Північ з осідком у районі Стидень. В цей же самий час, в кінці березня 1943 р., Лебедь-Рубан видав наказ усім низовим клітлинам ОУН(р) забрати в ряди УПА всю українську поліцію та розпочати радикальне очищення терену від польського населення. Наслідком такої акції на місце української полі-

ції німці привезли польські поліційні команди, узбеків з військово-полонених та всяких інших чужинців. Ця поліція почала безоглядно пацифікувати українське населення. Українська поліція у всій Україні була весь час в контакті з українськими партизанами. Від неї партизани мали відомості про всі наміри німців та постійно отримували зброю, медикаменти і всякі военні матеріяли. Від березня 1943 р. цей важливий контакт і матеріяльна база української партизанки обірвалися. Кому пощастило — втік до партизанів, а решту поліції німці арештували, багато порозстрілювали, а частину загнали в кацети.

Головна Команда УПА видала відозву, в якій осудила таку діяльність ОУН(р), як злочин. Відозву підписали Головна Команда УПА та представники тих всіх організацій, які були репрезентовані при Головній Команді. У відозві було підкреслено, що за всі ці злочини відповідає персонально урядуючий провідник ОУН-Бандери Микола Лебедь (Максим Рубан).

У червні 1943 р. на Поліссі проголосила своє заснування нова революційно-політична організація під назвою Українська Національно-Демократична Партія, під проводом ЦК в складі: Мігрина, Турчманович, Щербатюк-Зубатий, Василь Ривак та інші. Кадри нової партії рекрутувалися з опозиційних елементів ОУН-Бандери, соціал-демократів та інших ліквідованих війною партій. Партія почала видавати свій орган «Земля і Влада»; опублікувала свій маніфест та інші відозви антикомуністичного, антинімецького та анти тоталітарного змісту. Отаман Бульба був одним із найактивніших ініціаторів побудови нової партії, як політичного мобілізатора революційно-демократичних сил України. УПА боялась, що політична порожнеча буде водою на млин компартії.

У відповідь на відозву УПА, Лебедь-Рубан оголосив громадянську війну проти УПА. Крім того, через репресійні заходи проти польського населення, викликав ще один фронт для УПА. Таким чином від червня 1943 року первісна УПА отамана Бульби нагло опинилася в огні аж чотирьох супротивників: 1) німців, 2) росіян, 3) поляків, 4) бандерівців.

Як воно буде не дивно, але цей останній супротивник виявився найгрізнішим та найжорстокішим. УПА досі вважала бандерівців за українських патріотів і своїх людей. Від них у партизанів не було жодних секретів. Натомість від червня 1943 р. бандерівцям було заборонено мати будь-які взаємини з вояками УПА. Навпаки, видано наказ вини-

щувати всіх «бульбівців» так само, як німців, большевиків та поляків.

На отамана Бульбу та цілий штаб УПА винесено вирок смерті і видано наказ цей вирок виконати. Почалося дивовижне винищування мережі зв'язків, майна та всякої власності УПА. УПА мала величезні магазини під землею по лісах. Там була зброя, харчі, боєприпаси, шпиталі та цілі оселі по ярах і бункерах. Там були також друкарні й склади пеперу. Все це армійське добро нагло опинилося під запеклою атакою фанатичних юнаків, щоб поставити його на «службу українській державі». Розполітикована бандерівцями дітвора почала шомполувати, стріляти та вішати найповажніших громадян, що не потрапили протягом одного дня зробитися бандерівцями.

На всьому Поліссі і великій частині Волині літом 1943 року витворилася така ситуація, якої собі бажав Сталін. Вночі — кругом заграва, бо бандерівці випалюють майно поляків та... «бульбівців», як зрадників. Вдень — кругом заграва, бо німці з поляками та узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. На іншу ніч большевицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь — вогонь. Куди не повернись — трупи й кров...

Перед Головною Командою УПА було два шляхи: або мобілізувати здемобілізовані команди УПА й давати масову відсіч бандерівцям з тисячами трупів, або маневрувати так, щоб до масового братовбивства не допустити. Всі молодші старшини штабу УПА обстоювали перший варіант. Натомість отаман Бульба та інші старші командири й штабовці, як полк. Смородський, полк. Литвиненко, полк. Трейко, полк. Совенко, полк. Новицький, сотн. Раєвський, сотн. Жданович і отаман Щербатюк-Зубатий, виступали за другий варіант.

Така постава Головної Команди УПА впливала з двох причин: 1) не було іншої директиви уряду УНР і 2) не було ціллі, в ім'я якої можна жертвувати десятки тисяч власних жертв для того, щоб за пару місяців усім разом іти в підпілля ССРСР. Ухвалено рішення відмежуватися від диверсії Лебеда зміною навіть самої назви армії та йти зараз в глибоке підпілля не тільки від німців і большевиків, а й від своїх: людей, отуманених чужою провокацією.

20. 7. 1943 р. Головна Команда УПА видала наказ ч. 80, яким переіменовано Українську Повстанську Армію на Українську Народню Револьюційну Армію.

Таким чином українське повстанське військо остаточно розкололося на дві окремі одиниці, які мали своє окреме ідейне обличчя, завдання та й інші методи дії.

УНРА Бульби пішла по лінії глибокого підпілля, з переставою всієї тактики на боротьбу тільки малими невловними відділами, а УПА Лебеда пішла по лінії масової революції, з офіційними гарнізонами та «урядами» в окремих районах. Тактику Головної Команди УНРА бандерівці ще й сьогодні пояснюють слабкістю. Чия тактика була правильнішою, скаже об'єктивна історія. Говорити про слабкість цілої підпільної армії, що протягом кількох літ була пострахом таких потуг, як ССРСР та Німеччина Гітлера, це виглядає неправдоподібно й несерйозно. Суть революційної боротьби не в масових жертвах, а в тому, щоб досягнути максимальну ціль мінімальними втратами. Під таким девізом цілий час провадив роботу отаман Бульба.

Число партизанів УПА весь час зростало коштом мобілізацій Лебеда та втікачів до лісу. В липні 1943 р. їх разом було понад 10000 людей, але їхня бойова сила була невелика. Там бракувало фахових командирів та серйозних оперативних плянів.

Щоб припинити громадську війну серед одного народу та зменшити число своїх жертв у боротьбі проти зовнішніх ворогів, Бульба 10. 8. 1943 р. ще останній раз звертається до п. Лебеда листом, публікуючи його рівночасно в центральному органі УНРА «Оборона України». Для історичної правди подаємо і цей документ без жадних змін:

«Оборона України»

Особливе видання № 1. 10. 8. 1943 р.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

до Членів Проводу Організації Українських Націоналістів Степана Бандери.

«Коли в липні 1941 р. Українська Повстанська Армія «Поліська Січ» розпочала свою збройну акцію, Ви зайняли супроти неї негативну позицію, яка триває до останньої хвилини. Непорозуміння полягали в тому, що ми не підпорядкувалися урядові Степана Бандери, і Ви це вважали за прояв отаманії та анархії з нашого боку.

«Ми не могли підпорядкуватися урядові, який проголосив Українську Державу за плечима німецької армії без офіційного визнання цієї держави німецьким урядом. Нам було ясно, що коли Німеччина офіційно Української Держави не визнала, але дозволила на її проголошення,

то в тому факті криється провокація. Німці в перших днях свого походу на Схід потребували: 1) створити враження серед народів ССРСР, що існує Українська Держава і, мовляв, можуть постати також інші держави; 2) голосу українців до Червоної Армії, щоб масово переходили до «визволителя»; 3) українського підпису на летючках та відозвах, щоб населення здавало німцям зброю та зберігало для них майно, яке могло б залишитись у руках народу; 4) нашої крові перед фронтом, на фронті й за фронтом; 5) розконспірувати клітини українських революційних організацій, щоб їх потім знищити.

«Крім того, непорозуміння поглиблювалось тим, що Ви визнаєте фашистську засаду безоглядної диктатури Вашої партії, а ми стояли на позиції кровної та духової єдності всього народу на засадах демократії, де всі мають рівні права та обов'язки. На цих засадах ми ще тоді знайшли площину для співпраці з багатьма націоналістами, без того, щоб вони або ми зрікалися своїх поглядів.

«Ми стверджуємо світоглядову багатогранність серед українського народу й не бачимо потреби ліквідувати її штучними засобами штучної «єдності», а вважаємо, що єдино правильна буде та концепція, яка замість розпалювати внутрішню міжусобицю за владу змобілізує всі сили народу до боротьби насамперед з зовнішніми ворогами та підпорядкує її не тій чи тій партії, а маєстатові нації й держави.

«Щоб цю ідею запровадити в життя, восени 1942 року ми звернулися до Вас і до ОУН під проводом полковника Мельника з офіційною пропозицією зорганізувати Українську Революційну Раду, складену з представників усіх діючих українських революційних осередків. Завданням Ради, як надпартійного органу, було керування всенаціональною політикою, створення генерального штабу та надання відповідного напрямку нашій військовій акції.

«Ця пропозиція не пройшла. Ви нашу пропозицію відкинули, пояснюючи це тим, що єдиним проводом українського народу є Ви. З полковником Мельником ми не могли зв'язатися, але місцеві чинники розпочали співпрацю з нами на засаді міжпартійного порозуміння.

«Коли політична співпраця виявилась неможливою, ми запропонували Вам співпрацю військову. В ті часи Ви ще партизанки не провадили й гостро проти такої акції виступали, а Ваші члени називали нас слугами Сталіна й Сікорського.

«22 лютого 1943 р. відбулася наша офіційна нарада з Вашими політичними представниками. Нарада виявила, що ОУН змінює свій погляд на партизанку й визнає потребу її існування та потреби збільшення повстанських лав. Визначено політичну лінію для партизанки, а тактику й оперативні плани має опрацювати спільний штаб.

«9 квітня 1943 р. відбулася наша перша нарада з командуючим Ваших військових відділів ОУН тов. «Юрком». Стверджено потребу одного спільного штабу, прийнято, що військові відділи ОУН перестають існувати, а вся українська національна партизанка виступатиме під нашою старою назвою — Українська Повстанська Армія. Накреслено генеральну лінію військової акції, яка мала бути спрямована головним чином проти німецького окупанта і советських парашутистів, як шпигунів та агентів московського імперіалізму, що вже сьогодні знов розпочали винищування українського національного активу. Згідно з нашою пропозицією, акція мала бути добре підготована, як чинник народнього контртерору й мала бити сильними ударами по ворожому транспорті, воєнному промислі та важливих об'єктах стратегічного значення. За два тижні мала відбутись наступна зустріч для контакту й комплектування штабу УПА. Ми, приїхали на визначене місце, а Ваші люди ні. Зв'язкові пояснювали це тереновими перешкодами і визначили другу зустріч на 22 травня, де мали зустрітись представники трьох угруповань.

«22 травня приїхали на вказане місце наші люди й мельниківці, а бандерівці знов не приїхали. Ви перервали всякий зв'язок з нами, але попередні зустрічі, розмови та плани Ваші люди використали, щоб прийняти нашу популярну назву УПА та вживати в своїх публікаціях наші протифашистські гасла.

«Ще в березні ц. р. неконспіративною поведінкою організаційної мережі, спровоковано передчасно на загальне повстання українську поліцію, чим загнано багато людей у могилу та німецькі табори, а українське населення віддано під польський терор, терор фольксдойчерів і т. д., що прийшли на місце українців.

«Вже в час переговорів, замість провадити акцію по спільно накресленій лінії, Військові Відділи ОУН, під маркою УПА, та ще й, нібито, з наказу Бульби, заходились винищувати ганебним способом польське цивільне населення й інші національні меншини. Замість сильного фахового удару по німецьких стратегічних пунктах Ваші бойові ко-

менданти дали зброю в руки дітям, які для спорту почали стріляти на німців з-за кожної хати та дали змогу німецькій пропаганді виправдувати їхні звірства. Командування партизанськими відділами в багатьох випадках передали не в руки фахових командирів, а в руки недосвідчених партійців, які, не знаючи ні завдань, ні тактики партизанської боротьби, проводять акцію з величезними втратами в людях.

«Як перед переговорами, так і після них члени Вашої організації ведуть дивовижну агітацію проти нас. Один раз заявляють, що Бульба підпорядкований проводові ОУН і тільки командує однією партизанською групою. А останнім часом розголошується, що з Бульбою не можна нічого зробити і поважно говорити, бо Бульба говорить одне, а робить друге. Акція міжусобиці доходить до того, що останніми днями виявились спроби перетягнення силою на свій бік та роззброювання наших відділів, викрадання зброї всякими підступами, перешкоди в харчуванні людей, арешти наших зв'язкових, нищення нашої преси, літератури і т. д.

«Щоб не бути голословним, наводжу факти:

«В Сарненській окрузі Ваші люди в Бережниці підступом роззброїли один наш відділ, відібрали й спалили всю літературу, людей з відділу довго агітували перейти на свій бік, а коли ті не погоджувались, рішили їх перестріляти. Тільки випадок нападу большевиків у селі Бервятиця та розсіяння Вашого відділу врятувало цим людям життя.

«На Крем'янецьчині, де наші й Ваші люди весь час проводили спільні операції проти окупанта і навіть створили спільний оперативний штаб, Ваші люди потрапили зламати підписану умову, підступом напасти та роззброїти цілих три сотні і знищити штаб, чим Ваша сітка хвалиться, як великим досягненням: мовляв, три сотні «мельниківців» вже пішло пасти корови, і те саме чекає їх всіх.

«Все це пояснюється тим, що, мовляв, якийсь там поліський мужик Бульба «виламався» з-під дисципліни, оголосив себе отаманом і хоче бути вождем України, тоді коли саме Провидіння призначило на це саме становище тільки Степана Бандеру.

«Товарищі націоналісти! Як Вам не сором і де Ваша національна мораль та гідність толерувати такі злочини та оперувати в пропаганді такими засобами?

«Хто з чесних революціонерів може розділювати сьогодні функції в Україні, коли вона димиться в пожежах та спливає кров'ю? Хто ще сьогодні може мріяти про ті ваші посади, коли щоденно падають тисячі — гинуть від терору

й голоду? Чи важливіше сьогодні те, хто керуватиме Україною, чи те, щоб її спільними силами врятувати від цілковитої заглади? Хто про такі речі сьогодні думає, той не український патріот, а професійний політик, що справді думає про Україну не як про свою батьківщину, а як про місце теплих посад. Перше треба визволити рідну землю і свій народ з-під чобота ворогів, а справа посад — це марнота. Державна влада — не вигідне місце, а найвідповідальніша стійка тяжкої служби батьківщині.

«Ви на кожному кроці говорите про конечну потребу єдності серед українського народу, а насправді змагаєте здійснити цю єдність не шляхом об'єднання всіх сил народу на підставі взаємного порозуміння і пошанування політичних переконань інших співгромадян, тільки шляхом підпорядкування всіх собі та диктатурі однієї партії.

«Ваша пропаганда закидає нам як злочин те, що ми не хочемо підпорядкуватися Вам, як єдиному проводові. Ми з великою охотою ладні кожної хвилини підпорядкуватися, але для цього потрібна здорова політична концепція і солідна плятформа.

«Чи концепція й плятформа, на якій спирається Ваша праця, може стати головним чинником державного будівництва? Вона могла б бути її частиною, якби Ваші люди не були засліплені манією величі, а провадили свою революційну працю скромно й чесно, як це личить справжньому патріотові, але у Вас, на превеликий жаль, цього нема.

«Жадна партія не може мати монополію на український народ. Боротьба за тотальний режим можлива тоді, коли вона в терені має відповідний ґрунт. Коли ж того ґрунту нема і вона затягається, — вона тільки анархізує життя народу і всяка така спроба в час війни народу за свою державу — це не що інше, як національний злочин, або перевага особистих амбіцій над інтересами загалу.

«Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглуздового палення їхніх осель? Україна має грізніших ворогів, ніж поляки. Кожна дитина знає, що винищення кількохсот поляків у деяких областях не зліквідує польської небезпеки для України. Польський народ всеодно існує і як довго він буде в тій же неволі, що й ми, так довго силою обставин він буде не ворогом нашим, а союзником. Які заміри можуть мати поляки супроти нас у майбутньому і як укладуться наші взаємини — це інша річ. Сьогодні, замість різатись

взаємно, ми мусимо монтувати один революційний фронт усіх поневолених пародів проти окупантів, а не відкривати собі зайвих фронтів. І якраз Гестапо і НКВД того союзу поневолених народів бояться, тому й нацьковують народ на народ та розбивають блахманом нових ідей кожен народ зокрема, ділячи його на політичних ворогів.

«Ваші люди всюди хваляться, як діти, що, мовляв, нас дуже багато, що в нас велика організаційна мережа та ціла армія, тому всі мусять нас слухати і нам покорятися.

«Це правда, що Ваша партійна мережа в деяких областях Західньої України досить поширена і охоплені нею добрі молоді люди, але чи цього вистачить, щоб збудувати велику самостійну соборну українську державу? Мало сітку закинути в глибоке море. Важливіша річ — витягти її звідти цілою. Скажімо, що Ви сьогодні маєте 10, 20, 30, 40 або навіть 100 тисяч партизан: чи ця сила зможе оборонити Україну тоді, коли та справа вимагає щонайменше тримільйонної армії та однодушної постави всього народу? При Ваших методах вистрілювання українців з Червоної Армії, колишніх українських комуністів, комсомольців та бичування народного активу, як це було на Житомирщині, душення гуттом своїх найкращих людей, — Ви не зможете цієї армії, а навпаки — знищите самих себе й тих, які єдині могли б збудувати українську державу.

«Українську державу зможемо збудувати лише тоді, коли об'єднаємо під одним прапором боротьби за незалежність весь народ, кожну гвинтівку, кожного українця, без огляду на його політичні переконання, без огляду на те, чим він був учора. І тому ми дуже тішилися б, коли б сьогодні наш товариш по революційній боротьбі Степан Бандера був на волі і мав вплив на роботу Вашої організації. Ми глибоко переконані, що цей революціонер після гіркого досвіду з «тотальною диктатурою» 1941-го року, що позначилася смертю таких людей, як полковник М. Сціборський, сьогодні поставив би роботу Вашої організації на правдивий шлях, на шлях всенародньої консолідації і будови муру єдиного революційного фронту. Але, на жаль, Степана Бандери серед Вас нема, тому деяка частина української революційної енергії спрямовується на хибний шлях.

«Ваш шпіонаж топче по моїх слідах. Дітвора всюди розвідує, де, хто, скільки, яка охорона. Часто чути погрози, залякування і т. д. Таку поведінку Вашої української організації кваліфікуємо, як національний нетакт. Охорону я тримаю тільки від німців і москалів. Від українців я ще не

ховався і не думаю ховатись, без огляду на те, яких вони політичних переконань. Ніхто мене не замурував у льох, як оголошує «шептана пропаганда»; я перебуваю щоденно разом з повстанцями й між цивільним населенням, де можете зустріти демократів, націоналістів, комсомольців і колишніх комуністів, яких я не боюсь так, як бояться Ваші командири своїх однопартійців.

«На закінчення можу сказати одно: або Ви, Товариші, необдумано вибрали хибну дорогу, або впали жертвою чужої провокації. Як в одному, так і в другому випадку існує дорога чесного відвороту, замість «принципово» йти в безодню і тягнути за собою інших. Чесний відворот — це не брак відваги і не сором, а доказ революційної чесности, цивільної відваги та реального підходу до справи. Треба вміти приймати життя не таким, яким ми хотіли б його бачити, а таким, яким воно є.

«Самі ж Ви бачите, що силою історичних обставин ми перебуваємо в трагічному становищі, що не маємо права марнувати енергії жадної української людини з приводу того, що вона має погляди, відмінні від наших. Треба об'єднати народні маси не на засадах насильної однопартійної диктатури, що отрує атмосферу і не дає змоги включитись у єдиний фронт боротьби за державу українцям інших переконань, а стати на засадах кровної єдності та міжпартійного порозуміння, підпорядковуючи всі сили народу одному спільному центрові державного будівництва. Щойно тоді зможемо створити з наших розбурханих народніх мас не одно — партійний «моноліт», а однострумний народ, якого не перемаже жадна ворожа сила.

«Цей шлях зобов'язує кожного чесного українця — без огляду на його партійну приналежність.

«З тих оглядів ми ще раз пропонуємо Вам створити спільно з усіма діючими українськими революційними осередками Українську Народню Революційну Раду, яка єдина буде спроможна стати справжнім політичним проводом усього українського народу, а не однієї партії, надасть відповідний напрям нашій всенародній політиці та збройній силі. За назву УПА, під якою Ваші люди розпочали акцію не завжди військово-державницького характеру, не маємо наміру сперечатись... Тим більше, що мірою поширення військової акції на всій Україні наша збройна сила набула характеру всенароднього руху і тому мусіла перейменуватися на Українську Народню Революційну Армію.

«Уявляю собі, яку радість викличе цей лист серед наших ворогів, що між українцями немає згоди, але, на мою думку, ліпше про зло говорити, як його промовчувати.

«Вислати цей відкритий лист до Вас змусила мене Ваша робота в терені, яка входить у таку стадію, коли до братовбивчої війни залишається лише один крок. Про це говорять Ваші провідники, відкидаючи всякі переговори та порозуміння, вимагають абсолютного підпорядкування виключно проводові Вашої ОУН. Вони відверто заявляють, що для осягнення своєї партійної диктатури не заважаються розпочати братовбивчу війну, навіть — коли б вона коштувала українському народові не сотні, а цілі мільйони жертв.

«З тих оглядів я дозволю собі запитати Вас: за що Ви боретесь? За Україну, чи за Вашу ОУН? За Українську Державу, чи за диктатуру в тій державі? За український народ, чи тільки за свою партію?

«Будьте певні, що ніхто з наших людей зброї з рук не випустить. УНРА є осередком українських патріотів — військовиків різних політичних переконань, для яких відбудова української держави є найвищою метою їхнього життя. І було б злочином супроти народу, коли б ми, свідомі того, що вибраний Вами шлях — хибний, мовчки дивилися, як справа нашого національного визволення летить у безодню. Такої думки більша частина українських патріотів, яких Ваша диктатура думає зтероризувати. Все громадянство відчуло й відчуває жахливі наслідки Вашої політики.

«Для з'єднання всіх національних сил ми зробили все. Простягаємо до Вас ще раз братню руку. Коли Ви ставите справу України понад усе, коли поза Вашими плечима не криється спритно замаскована ворожа пружина, то ми знайдемо спільну мову так, як знаходимо її ми з Вашими стрільцями не раз, лежачи разом в одному окопі під ворожим вогнем.

«Тому творимо Українську Народню Революційну Раду як єдиний міжпартійний орган всенаціональної політики та головний центр державного будівництва.

«Хай живе єдиний фронт українського народу, репрезентований Українською Народною Революційною Радою!

Слава Україні!

Командувач УНРА, отаман Тарас Бульба-Боровець.»

Замість чесної відповіді на цей лист Лебедь видав вирок смерти на весь штаб та злочинний наказ активізації масо-

вого братовбивства. 19. 8. 1943 р. відділи СБ Лебеда підступно нападають на штаб отамана Бульби, грабують, наче татари, все майно, вбивають багато людей...

Штаб розбито на дві частини. Одна, оперативна, частина з отаманом Бульбою, начальником штабу, отаманом Щербатюком-Зубатим, сотн. Ждановичем, сотн. Раєвським, хор. Мітрингою та іншими старшинами, вирвалася з оточення. Натомість друга частина, адміністративно-вишкільна, з дружиною отамана Бульби п. Анною Боровець, род. Опоченською, полковником Новицьким, полковником Трейком, полковником Совенком, поручн. Гудимчуком та іншими людьми, — потрапила в «полон» Лебеда. Їх вивезено до штабу УПА-Північ, у район Стидень. Крім того, по всіх інших районах тієї ж ночі, з 19. на 20. 8. 1943 р., була проведена масова винищувальна акція проти всіх «бульбівців». Багато старшин та козаків силою примушено вступити до лав нових відділів УПА Лебеда, а хто не погоджувався розстрілювано та вішано...

Дружину отамана Бульби СБ замучило насмерть. Вимагали виявити, які плани має її чоловік, де поховані магазини і друкарні та архів армії? Згідно з свідченням учасників катування та охорони, Анна Йосиповна Боровець вмерла, нічого не зрадивши. 15. 11. 1943 року до отамана Бульби дійшла жахлива вістка, що його дружина від 14. 11. 1943 р. не живе. Така ж сама доля спіткала дуже багатьох інших людей.

«Українські Вісті».

Новий Ульм.

чч. 465-470, 28. 12. 50-14. 01. 51 р.

Матеріяли, які сліднують, крім «Дороговказу з Житомира», взяті з «Українського Слова» в Парижі із чисел 492 до 495, з датою 13. 02. до 06. 03. 55.

«Факти проти вигадок» були написані Олегом Штулем, Головний Редактор «У.С.», і вони були узгіднені з настановою Проводу Організації.

Редколегія

ФАКТИ ПРОТИ ВИГАДОК

Стаття «Правда проти наклепів», що появилася в «Шляху Перемоги» з 28. листопада 1954 р. є безсумніву явищем, що його сьогодні в українській пресі не легко зустріти. Не зважаючи на загострення, які в українській еміграційній громаді панують, ніякі редактори не посунулися в атаці своїх противників аж так далеко.

«Шлях Перемоги» в названій статті заатакував всю ОУН, засудив її і її діячів, а до цього в небачений досі спосіб знеславив упавших революціонерів, обкидаючи їх вигаданими закидами. Як така, ця стаття довго залишиться сумною ілюстрацією рівня, на якому опинилася частина нашої еміграції і на який вона намагається стягнути інших.

Та все ж таки об'єктивно, без волі її авторів, або може навіть проти їхньої волі, стаття ця посунула вперед розв'язку того засуканого вузла, яким були події з часів Другої світової війни, а в їх ядрі відомі вбивства. Як це вже вказано на сторінках «Українського Слова», автори «Правди проти наклепів» не заперечують самого факту братовбивства. Хоч завуальовано, хоч боязко й несміло, але вони зі свого боку потверджують це. Потверджують вже хочби тим, що стараються оправдати вбивства з одного боку, а з другого шукати їх причин поза собою. Це і є значне пересунення

вперед. Так, як справа стояла досі, то зачеплені в цій справі відповідали суцільним запереченням, чим унеможливили якунебудь розв'язку цієї справи.

Оправдання своє будує середовище «Шляху Перемоги» на трьох моментах.

Першим моментом є твердження, що братовбивства започаткувала ОУН (під проводом полк. А. Мельника), засуджуючи на смерть Бандеру та його найближчих і намагаючись ті присуди виконувати. В цей спосіб, як пише «Шлях Перемоги», «якщо йдеться про справжнє братовбивство, то воно є таки винаходом і засобом мельниківців». Ясна річ, коли ОУН почала «чигати» на життя Ст. Бандери і його найближчих співробітників, то вони згідно з прийнятими законами самооборони мусіли хапатися за цю саму зброю. Тут ми цього аргументу «Шляху Перемоги» не будемо аналізувати, бо з опублікованих статей, підписаних іменем і прізвищем автора, а не анонімових, як у «Шляху Перемоги», видно, що всі цього роду закиди не спираються на правді, безпідставні, або як кажуть у нас — виссані з пальця.

Другим оборонним аргументом середовища «Шляху Перемоги» є твердження, що постріляні нищили їх разом з німцями, отже тим самим вони мусіли, хочби найскрайнішими засобами, боронитися. І цей аргумент, як і перший, в світлі фактів — не витримує найменшої критики.

І самим редакторам «Шляху Перемоги» ці аргументи не видавалися занадто міцними. Вони їх вжили тільки, як маневру, як пристрілу, яким вигідно відчинити артилерійський дуель, щоб потім впровадити в вирішальний зустрічний бій головні сили, головний аргумент. Цей аргумент, цей головний засіб — витікає виразно зі слідуєчого.

Обговорюючи вбивство сл. п. Сеника й Сціборського, автори «Правди проти наклепів» послуговуються різними крутими аргументами, а накінці кажуть, що «Добрянський багато розписався про вбивство Сеника і Сціборського та про «кур'ера», який їхав повідомити їх, мовляв, Бандера «видав наказ вас убити». Але не допасував сердега Добрянський добре своєї брехні, забуваючи, що Бандера в той час уже був ув'язнений ґештапом у Берліні». Отже висновок: навіть коли бандерівці й убили сл. п. Сеника й Сціборського, то Бандера не винен і за це не відповідає, бо був на той час у тюрмі.

Що власне в цьому напрямі йде головна оборонна лінія бандерівців, стверджує це зовсім виразно і без якихнебудь

сумнівів офіціоз цієї групи на терені Канади «Гомін України». Відповідаючи на ревеляційні свідчення О. І. Еліяшевського, «Гомін України» з 15. січня 1955 року пише, що Еліяшевський «всупереч логіці фактів і правді намагається фантазуванням доводити, що всі накази, а зокрема щодо т. зв. братовбивств, походили з-під руки Ст. Бандери. Можна зрозуміти наміри О. І. Еліяшевського і пояснити пляни перекласти з плечей факти з часів керівництва ОУН М. Лебедем на чужі плечі...»

Ось і стільки. Кілька слів, а яка кольосальна вага, яке небувале ствердження! Знов найменшого заперечення братовбивства, бо це занадто очевидні події, але за те вся увага спрямована на те, щоб відповідальність за них не падала на Бандеру, а на кого іншого.

«Гомін України» мусить підперти це твердження доказами. Але покищо, ми хочемо зупинитися на «допасуванні» «Шляху Перемоги». Боліє він над Добрянським, що той призабув, що Бандера в час вбивства сл. п. Сеніка й Сціборського був «арештований Гештапом у Берліні». Правда, цей «факт» було Добрянському не тяжко призабути тому, що Бандера в той час... арештований в Берліні не був. Не був! А жив в цьому ж Берліні — на вимогу й зарядження німецьких чинників — в дуже гарній приватній квартирі при Дальманштр., ходив по Берліні, куди хотів, приймав кур'єрів, писав листи, приймав звіти і видавав доручення. Або може наші інформатори помиляються? Будемо вдячні, коли «Шлях Перемоги» докаже нам, що було інакше. А арештовано Бандеру щойно 15 вересня (може бути один день рінзиці) в Берліні, коли він разом з ред. Володимиром Стаховом пішов на умовлену розмову з німцями. Чи може неправда це? Отже, хто не допасував?!

Найважчим закидом під адресою ОУН є твердження, що «братовбивство є винаходом і засобом мельниківців». Щоб і це твердження поставити в правдиве світло, представимо початок і генезу тих страшних злочинів, які мали місце в ріднім селі братів Пришляків на Підгаєччині, в Житомирі, на Підлисецькій горі. Ці несамовиті злочини не могли вирости нагло. Вони могли вирости на якомусь глибошому підґрунті у відповідній атмосфері. Вони могли бути тільки, як вищий, чи найвищий ступінь, як вивершення давніше започаткованого процесу.

Організуючи розлам в ОУН, Ст. Бандера поставив дуже міцний наголос на розкладову роботу з середини. З цією метою намагався він насадити в ОУН якнайбільше своїх агентів, що їх пізніше названо «нурцями». Безпосередньо

керував цією роботою покійний Іван Равлик. Кому ж він підлягав? Іван Равлик був найвідданішою Ст. Бандері людиною. Вони обидва найближче й приватно жили. Очевидна річ, що міг І. Равлик підлягати тільки безпосередньо Ст. Бандері. Це потверджують живучі сьогодні свідки.

Першими «нурцями», висланими в ОУН на терені Кракова, де містилися важливі станиці ОУН, були: Івахів-Сонар (підсланий до військового ресорту ОУН), Михаленько (до пропагандивного ресорту), Бобеляк (до Інформативного відділу ОУН). Івахів-Сонар прозрадився дуже скоро й — притиснений — признався. Коротко після цього виявлено справжню роллю Михаленька й усунено його, а Бобеляк за попередні невдачі, дістав інше завдання: напасти на Ф. Яцуру, колишнього старшину української армії і одного з нечисленних її живучих летунів, що працював в техніці Інформативного відділу ОУН.

Доручене йому завдання Бобеляк виконав ось як: замовив на стрічу Ф. Яцуру, на стрічі несподівано вдарив його по голові залізом, черговими ударами вбив йому окуляри в лице, покалічивши важко очі. Оце й був перший напад, перша ланка трагічного ланцюга, що ще сьогодні смертельним зашморгом стискає українське життя. Сам Бобеляк — молоденький, сімнадцятирічний хлопчина — ледве чи добачав у своєму вчинку безодню того, що він започаткував. Але його зверхники?

Як звичайно буває, всі три «піонери» загинули або в таємничих обставинах, або трагічно. Михаленько і Бобеляк десь «загубилися» в жорстокій завірюсі війни, а Сонара вбито за те, що розчарований в партійщині, займаючи видатний пост в бандерівській військовій роботі на Волині, почав переговори з ОУН і з людьми от. Бульби, щоб створити єдину військову організацію (ближче про це в брошурі «В ім'я правди» О. Шуляка).

Так виглядає в світлі фактів твердження «Шляху Перемоги», що «братовбивство є винаходом і засобом мельниківців». Українська публічна opinio з обуренням прийняла вістку про цей перший випадок нападу, тобто напад Бобеляка на Ф. Яцуру. А цікаве, яку поставу зайняли німецькі поліційні чинники, на терені яких це діялося? Німецькі чинники заявили покійному Іванові Габрусевичеві, що такі випадки «це внутрішньоукраїнська справа» — і вони не мають найменшого наміру втручатися в неї. Чи не була це заохота?

А після цього — випадки такі почали множитися аж дійшли до свого болючого апогею на Рідніх Землях.

В ІМ'Я ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ

Торонто, 24 грудня 1954 р.

До Редакції Часопису «Шлях Перемоги», Мюнхен.

Високоповажаний Пане Редакторе!

В ч. 40 Вашого часопису з 28 листопада 1954 року поміщена стаття, п. н. «Правда проти наклепів». Так з самого наголовку тієї статті, як і з редакційного вступу до неї, виходило б, що Редакція виявляла намір у своїх роз'ясненнях послуговуватися тільки правдивими й перевіреними фактичними даними. Одначе — принаймні в тих місцях, де мова про мене — твердження тієї статті розминаються з правдою, тому прошу в ім'я прийнятого в світі звичаю помістити понижче моє спростування.

1. В складі Головного Революційного Трибуналу, що розглядав справу п. Степана Бандери, подаєте мене, як прокурора, пишучи, що «прокурор Книш склав акт „обвинувачення” та жадав кари смерти для Ст. Бандери і Я. Стецька».

Це не відповідає правді. Прокурором у тому суді я не був і не брав у ньому участі теж і в іншому характері. Підкреслюю цей факт не тому, щоб уважав я для себе нечесно засідати в тій справі в складі Головного Революційного Трибуналу, або щоб запереченням того відвернути від себе увагу. Якщо б мене Голова ПУН до складу Трибуналу призначив, я виконав би — так тоді як і тепер — свій обов'язок згідно з сумлінням і почуттям відповідальності. А згадую про те тому, що це факт неправдивий, а раз Ваші інформації невірні в тому пункті, можуть бути неправдиві теж і в інших пунктах, що відносяться до тих часів.

Не будши уповноваженим говорити в імені інших згаданих у Вашій статті осіб, на основі свого власного позитивного знання з цілою певністю стверджую, що:

а) Головний Революційний Трибунал зовсім не розглядав справи п. Ярослава Стецька і тим самим не міг його засудити на кару смерти, як подаєте в своїй статті. Цей факт теж не згідний з правдою.

б) Проголошений у справі п. Степана Бандери присуд не засуджував його на кару смерти, тим самим відпадають усі дальші твердження про приготування до виконання його. Або Ви впали жертвою фальшивого інформатора, або подавали цю вістку на підставі здогадів, що не мають підпертя в матеріальній правді.

2. Аж ніяк не має нічого спільного з правдою Ваше твердження, що «підступне захоплення приміщення ОУН у Кракові при вул. Зеленій у 1940 році було зорганізоване і переведене в порозумінні з Гестапом. Цю мельниківську акцію переводили З. Книш, Чучкевич і полк. Роман Сушко з допомогою озброєного відділу «веркшупців». Чинники Гестапа в Кракові, з якими укладено плян, ждали на виникнення зудару членів організації з напаолою боївкою мельниківців, щоб під плащиком поліційної інтервенції виарештувати членів ОУН у Кракові. З провокаційного пляну не вийшло нічого, бо про те заздалегідь довідалися члени ОУН таки від самих мельниківців».

Не входячи в моральну оцінку тих слів, хочу, в ім'я тієї правди, для якої Ви писали свою статтю, ствердити ось таке:

а) В цілому Вашому навітленні тієї події правдиве тільки те, що в перейнятті ПУН-ом бюрових приміщень ОУН у Кракові в 1940 році брали участь сл. п. Роман Сушко і я. Невідомо, котрого Чучкевича маєте на думці, бо було їх два — Роман і Остап — але ні один з них не належав до складу бойового відділу восьми людей, що підготовляли і перевели перейняття домівки.

Не було теж не то цілого озброєного відділу, але навіть однієї особи з «веркшупців».

Ані в плянуванні ані в виконанні обсадження домівки не мало навіть найдалшого відношення Гестапо чи якінебудь інші німецькі чинники і замішання їх до тієї справи в Вашій статті можна пояснювати всім, тільки не щирим і чесним бажанням висвітлити історичну правду.

б) Акція була подумана і виконана в найстрогішій тайні і нею тодішній «Революційний Провід ОУН» був до тієї міри заскочений, що залишив у домівці касу, магазини різних матеріалів, розвідочну картотеку та організаційні ключики, — чого хіба не було б, якби, як це Ви пишете, був він

засдалегідь попереджений «самими мельниківцями», навіть, якби він з поданих Вами причин не задумував боронити чи відбивати домівки.

3. Нема ні зерна правди в твердженні Вашої статті, що разом з відділом Гестапо виїхали до Львова для ліквідації Тимчасового Правління члени «мельниківського проводу»: О. Сенік, Чучкевич і З. Книш».

Поперше — чи, коли і в яких цілях їхав до Львова Чучкевич, і котрий, того мені не відомо. Але зовсім певно відомо, що ні один з Чучкевичів ніколи не був членом Проводу на якому б то не було організаційному щаблі.

Подруге — за Омеляном Сеніком шукало Гестапо, щоб його інтернувати з іншими українськими громадянами в тому часі. Зробило воно рейд на домівку ОУН при вул. Зелений, думаючи там його схопити, а потім ще кілька днів тримало ту домівку під обсервацією в надії, що зайде туди Сенік. Тому Сенік мусів у Кракові скриватися перед Гестапом і виїхав, точніше кажучи, від міста Ярослава частинно ішов пішки, разом з покійним інж. Сціборським. Живе ще багато свідків з того часу, що можуть цей факт підтвердити.

Потрете, — я до Львова приїхав поїздом зі своєю дружиною щойно 7 листопада 1941 року, коли там уже було по всіх тих подіях, що їх описуєте. На початку війни мене Гестапо наперед конфінувало в Кракові під загрозою арештування моєї родини і кількох друзів з ОУН. А після того, коли я тайком виправив свою родину до Львова — інтерновано мене в поліцейській школі в Рабці, де я сидів разом з Вашими друзями, з яких один, Ярослав Рак, перебуває на еміграції, якщо не помиляюся, а живуть ще й інші тодішні мої співінтерновані, що можуть це посвідчити. Щойно 6 листопада звільнено мене з інтернування знову ж з обов'язком голосити свою присутність два рази денно в новому місці мого перебування і на другий день я виїхав до Львова разом зі своєю дружиною, що якраз тоді приїхала мене відвідати. А з-під конфінування вирвався я аж за кілька місяців, виїхавши зі Львова на провінцію.

Поміщення цих моїх вияснень було б доказом Вашої турботи про матеріальну й історичну правду, в якій обороні, за Вашими словами, надрукована була стаття «Правда проти наклепів».

ПОПРОБУЙМО ВІЯСНИТИ

До Хвальної Редакції тижневика «Шлях Перемоги», в Мюнхені.

Високоповажаний Пане Редакторе!

В видаваному Вами тижневику «Шлях Перемоги», ч. 40 з 28 листопада 1954 р. появилася офіційна редакційна стаття п. н. «Правда проти наклепів». В цій статті двічі згадується мое ім'я: раз під повним прізвищем (Я. Гайвас), вдруге тільки під ініціалами (Я.Г.). З огляду на те, що в тій статті, Ви допустилися цілого ряду неточностей, є моїм обов'язком ці неточності спростувати й просити Вас — згідно зі законом і з прийнятим звичаєм — мое спростування в Вашому тижневику помістити.

Наміром моїм не є «процесуватися», а тільки в'яснити різні справи. З огляду на брак місця не в'яснюю комплексу заторкнених справ, а тільки деякі суттєві моменти.

З пошаною,

8 грудня 1954.

Ярослав Гайвас

Минає вже п'ятнадцять років з часу трагічних подій в ОУН. В 1940 р. в ОУН, після років героїчної діяльності й бурхливого розвитку, настав розлам. Він породив тяжкі й довготривалі наслідки. Тягнуться вони аж до сьогодні і — як виявляється — кінця їм не видно. Як завжди, так і тут — і про розлам, і про наслідки — опінії є різні. І я не беруся їх годити. Мені йдеться про що інше: витягнути на денне світло й в'яснити поодинокі безспірні факти. Факти, які не є чиєюнебудь опінією, а об'єктивною правдою, факти, які вже заіснували й що їх ніщо вже змінити не може. А вважаю, що якраз нам такого подання і в'яснення фактів дуже потрібно. Це нам допоможе в правильному зрозумінні минулого й у неодному причинитись до здоровіших оцінок та й кращих міжгрупових стосунків у майбутньому. Нам

немає чого боятися правди! Ще більше: українська справа вимагає від нас тієї правди!

Саме тому я пишу оці рядки.

Я не буду займатися ані «певною породою людей», як пишете Ви, Редакція «Шляху Перемоги», ані «власним націоналізмом», ані «співпрацею з АКВБ», ні навіть «свого мізерією»... Те все, що Ви в цьому напрямі написали — Ваша опінія. Жаль, що Ваша опінія є якраз така, але з тим треба числитися, як з фактом. Ваша опінія є Вашою власністю і — признаюся щиро — дуже добре сталося, що Ви її висловили ясно, твердо й остаточно. Знаємо на чому стоїмо й позбуваємося за одним махом всіх ілюзій.

А тепер до фактів. Пишете: «У 1940 році „ПУН“ А. Мельника влаштував був так званий суд над згаданими членами ОУН (Степаном Бандерою і Ярославом Стецьком — прим. моя). Суд складала: голова — д-р Юліян Вассіян, члени — Я. Г. і І. Мицик, «оборонець» — інж. Осип Бойдуник, теперішній голова УНРади, «прокурор» — мгр Зиновій Книш. Цей «суд» засідав «позаочно», без участі і відома суджених, без подання їм у будь якій формі акту обвинувачення... Судді схвалили цю кару (кару смерти — прим. моя). ПУН доручив після того Іванові Мицикові подбати про виконання „присуду“. І. Мицик вербував до вбивства члена Організації К., даючи йому вказівки та готовий паспорт на виїзд до Південної Америки після того, як виконає свос ганебне завдання. Але К. з обуренням відкинув „братовбивчу“ пропозицію Мицика і повідомив про злочинні пляни мельниківців тодішній Революційний Провід ОУН.»

До наведеного вище мушу зложити слідуучи заяву: Я був членом суду, але не такого. *Такого суду в такому персональному складі, як подаєте Ви, для розгляду тих двох справ — не було!* В цей спосіб Ваше твердження не відповідає правді і Ви є або жертвою несовісних інформаторів, або свідомо поширюєте неправду. Це формальне. А суттєве: у висліді всіх судовоправних і організаційних кроків, на Бандеру остаточно не наложено кари смерти! Кара наложена на Бандеру була зовсім іншою. Якщо бажаєте і годитесь помістити в своєму тижневику, то я Вам напишу докладно про присуд і мотивацію в тій справі.

А тепер про... намірене виконання присуду сл. п. Іваном Мициком. Сл. п. Іван Мицик не живе. Він загинув смертю революціонера; Ви самі знаєте про це. І я мушу оборонити його чесне ім'я. Ім'я несплямлене нічим. Багато з нас, що

знали його, знали як відданого без якихнебудь застережень визвольній справі українського народу. Сл. п. Іван Мицик завжди й добровільно брав на себе найтрудніші й найнебезпечніші завдання. З еміграції він добровільно пішов у край і там, під большевиками, вів свою діяльність аж доки не загинув. А про смерть його міг Вам неодноразово сказати Ваш тодішній приятель Чижевський-Демид. Видвигання сьогодні під адресою сл. п. Мицика заміту, що він «вербував до вбивства члена Організації...» є дуже негарною інвективою. Бо ж не міг він, І. Мицик, виконувати «присуд», який не винесено! І при тому заввага: різні читачі Вашого тижневика, прочитавши цей закид в сторону Покійного, зразу заявили: ого, це ж прокладання оборони, чому скритовбито І. Мицика. Так подумали численні з Ваших читачів, а я питаю: чи це так?

Але це ще не вичерпує цілої афери. Хто то є «член Організації К...»? Чому ховати прізвище цього чесного громадянина? Хіба може тому, що він вигаданий? Бо коли б не жив, то немає найменшого сенсу затаювати його. Коли ж живе, немає чого боятися. Ось Ви виявляєте прізвища всіх інших. А як радо ми послухали б його оповіді про ту цілу справу, а зокрема про той «готовий паспорт на вїзд до Південної Америки». Подумайте-но бо! 1940 рік. Вїйна. Бльокада Німеччини й Італії, до краю загострені перепусткові обмеження в німецькій системі — і от сл. п. І. Мицик приносить «готовий паспорт» у Південну Америку! Так просто, навіть чоловік, на якого паспорт був виставлений, не потребував нікуди ходити. Прямо принесли йому, як дипломатичному кур'єрові. Хвальна Редакціє «Шляху Перемоги», чи на правду Ви вірите в те все? Зрештою — Ви напевно подасте прізвище вище званого К..., а він вияснить усе якнайдокладніше.

Це кілька рядків, дакело не вичерпних, до справи суду. Повторюю: нашим обов'язком є всі справи вияснити й тому ні Ви, ні я не повинні, не сміємо замовчувати щонебудь.

Тепер коротенько про смерть Юрка Соколовського-Утя. Його вбито без якогонебудь суду з боку ОУНСД (так тоді називалася Ваша організація). «Акцію» цю перевела сама СБ. За мотиви вбивства подано: 1) допомога й співучасть в арешті І. Равлика з родиною; 2) намагання «зловити М. Лебеда».

Легенда про участь вбитого в арештуванні І. Климова-Легенди появилася щойно пізніше, багато пізніше. Її ніхто й ніколи не брав серйозно і ніхто ніколи не підпер її найменшим річевим доказом.

Щодо першого закиду участі Ю. Соколовського в арешті І. Равлика з родиною, то Ви самі в обговорюваній статті заперечуєте це, обвинувачуючи в цьому Чучкевича. Чучкевич живе на еміграції і зможе сам за себе сказати. Що ж до другого закиду — намагання «зловити М. Лебеда», то я Вам розкажу слідуюче:

Весною 1944 р., в моїх зустрічах з М. Лебедем я порушив і цю справу. Я запитав М. Лебеда, як це було зі спробою «зловити» його. А він мені пояснив: йому, М. Лебедеві, СБ передала, що Ю.С. наміряє «зловити його». Одначе він, М. Лебедь, «не брав цієї справи поважно» і порадив їм так само поступити. Та вони, як відомо, зробили інакше. Так виглядає другий закид.

В останньому часі ще пробується підносити загальний закид: Ю. Соколовський співпрацював з Гестапо. Дехто навіть починає препарувати «докази». Конкретно — п. П. Мірчук пише в своїх виданнях і повторює в публічних виступах, що Вірзінг, відомий гестапівець, на своєму суді заявив це. Акти Вірзінга є до диспозиції. Я дуже цікавий знати його заяву в цьому напрямі. Тому прошу Вас, Хвальна Редакція «Шляху Перемоги», зробити відпис з тієї заяви. Я покрию кошти зроблення цього відпису. Думаю, було б у Вашому інтересі, цю заяву Вірзінга передрукувати в Вашому тижневику.

Але ж Ви можете сказати: як це так? Невже ж можуть бути люди, щоб створювали аж такі безпідставні легенди? А я Вам скажу: так, такі люди є й ходять між нами й не раз носять відомі прізвища. І подам приклад. Свій власний, за який відповідаю я. Ось він:

В 1952 р. в Нью Йорку, в часі V-ої Конвенції УККА, звернулася до мене пані О.Г. з Філядельфії зі запитом: невже ж це можливо, що я, Ярослав Гайвас, брав участь разом з гестапівцями в арешті п. Степана Ленкавського? Я це, зрозуміло, заперечив і запитав, а звідкіля це? Вона мені вказала на відомого різьбаря, п. Черешньовського, що саме попереднього дня їй це сказав і потвердив, як факт.

Я негайно до п. Черешньовського. Представився йому, кажу: Ви сказали, що я брав участь з гестапівцями в арешті Ст. Ленкавського? — Так, каже п. Черешньовський. — Чому Ви таке сказали? — питаю я. — Бо це правда, це факт! — відповідає він.

Я йому подякував за «вичерпну інформацію» і заявив, що негайно передаю справу до американського суду. За якої пів години, може трошки довше, приходять до мене

мій шкільний колега, пан Олекса Сокіл, з проханням від п. Черешньовського забути цю справу, бо п. Черешньовський признає, що був фальшиво поінформований. Я, очевидна річ, відмовився. П. Олекса Сокіл приходив ще з іншими «відшкодувальними» пропозиціями, я й на них відмовився. Тоді прийшов він з останнім: П. Черешньовський просить не подавати до суду справи ще й тому, що це його з деяких причин (мені п. О. Сокіл причини навів) може в великій мірі знищити. Тоді я уступив і справа до суду не пішла.

А уявіть собі, що я був менше щасливий і п. Черешньовський, розказуючи свої «інформації», не натрапив би на моїх близьких знайомих, а так тільки розносив їх, підтверджуючи своїм відомим і шанованим прізвиськом! *Сьогодні це був би «факт» для маси людей.* І «свідків» таких, як п. Черешньовський, знайшлося б щораз більше. Власне таких «фактів» у Вашій, редакційній, статті «Правда про наклепи» більше.

А тепер ще про Житомирську трагедію. Насамперед пишете про «якогось пана інж. А.Д. Добрянського». Отже вияснення: «якийсь» інж. А.Д. Добрянський є одним з найстарших організованих націоналістів на ЗУЗ, провідний член Союзу Української Націоналістичної Молоді. Це Вам потвердить кожен зі старших націоналістів. Стаття ж його — це подання фактів і осіб. Він каже: я там був і таке бачив і це тверджу, і за це відповідаю. Пощо лягтися проти нього: візьміть факт за фактом, розберіть і подайте такі ж самі факти-протидокази. Коли так поступатимемо, тоді напевно не одне вияснимо.

Пишете, що сл. п. Сенік і Сціборський «...роз'їжджали після по Східних Українських Землях разом зі спеціальними групами Гестапо та допомагали їм виловлювати членів ОУН з Похідних Груп» і «красний партизан» застрілив їх. За що застрілив? За те, що вони «виловлювали членів ОУН»? Невже ж?! Ех, чи не краще наперед подумати, тоді щойно написати?

Пишете «самі большевики признавалися» — і Ви на правду повірили їм? Отак, нагло большевиків притиснула совість і вони «взяли й призналися й стало їм легше». Не маючи в тому ніяких дальших цілей? Бо для мене це «признання» большевиків говорить щось зовсім іншого.

Але вертаймося до фактів. Частина йому відомих фактів подав А.Д. Добрянський. Я теж можу Вам подати різні факти, за які я ручу (не ті з московського радія!) Чи помістите їх? Ось наприклад перший: сл. п. Сенік і Сціборський

приїхали до Житомира, привезені автом громадянина, який є сьогодні в... Канаді, в Торонті і може вам це посвідчити. Чи помістите це? Другий факт: сл. п. Сенік і Сціборський зі Житомира нікуди не виїздили — посвідчую я їм подам дальших свідків на те. Чи помістите? І т. д.

Дальша справа: Смолинецького-Коваля. Кажете, він агент НКВД, що бувши членом ОУН і в охороні полк. А. Мельника, плянував вбити його, а СБ розкрило. Як розкрило? Я думаю, що пора опублікувати всі ті речі. Хай люди прочитають, хай розберуться, хай осудять. Це справи, що їх замовчувати не можна. Це злочин перед громадою замовчувати такі справи. А втім: чи не застановилися Ви над фактом, що принаймні два рази після другої світової війни большевики намагалися вбити полк. А. Мельника, вплутавши в це СБ? Це Вам нічого не говорить? А факти ці Вам ліпше відомі, як мені!

І накінець: цитуєте з якогось документу, що «мельниківці дістали прямий наказ «не миритися з бандерівцями». Чи можна бачити копію цього зацитованого Вами наказу? Я дуже й дуже цікавий бачити його. При цьому думаю, що вияснення в тих справах не слід відкладати на пізніше, «на відповідний час». Я певен, що саме тепер найвідповідніший час на те, що всяке відкладання вияснень наносить тільки шкоду нашій громаді й розвиткові нашого життя. З темними речами найкраще боротися, видвигнувши їх на денне світло! *За ким правда, той денного світла не боїться* й тому немає що відкладати «на відповідний час», або тільки на-тякувати. Говорім правду, повну правду і тільки правду! Крайня пора на це!

Ярослав Гайвас

ШЛЯХ ДО ЛЬВОВА

В Мюнхені виходить тижневик «Шлях Перемоги». Газета, мабуть, наймолодша на еміграції. Тому й не диво, що намагається вона якнайскорше здобути собі славу, розголос і якнайширший круг читачів. І на це вона має повне право. Проте можна мати застереження, коли вона здобуває собі цю славу й читачів негарними дорогами.

В цьому тижневику з дня 28 листопада 1954 р. появилася стаття під наг. «Правда проти наклепів». До цієї статті Редакція прив'язала особливу увагу. Вона попередила її спеціальною заввагою-впровадженням, в якій підкреслила, що стаття є становищем редакції «Шляху Перемоги». А треба додати: не лише Редакції, але й тих людей, що стоять понад нею і з волі яких ця газета виходить.

В статті під поданим вгорі таким гарним наголовком поміщено цілий ряд видуманих історій. Історій, яких наміром є збезчестити ім'я цілого ряду людей. А найгірше в тому, що в першій мірі — людей, які загинули, і то загинули мужньо на своїх стійках, як борці за справу свого народу, тільки... люди ці належали до іншої організації, як група, що видає «Шлях Перемоги».

В згаданій «Правді проти наклепів», автори двічі заторкують мою особу. Раз називають мене по імені і публікований мною в пресі матеріал безпідставно підтасовують під свої аргументи. Це, так би сказати, журналістична «етика» Редакції «Шляху Перемоги». Вдруге подають автори тільки мої ініціали. Цей другий випадок є справді дуже зворушуючий. Виявляється, що шановні редактори мають дуже добре серце і хочуть мене... пощадити. Їм, мовляв, дуже добре відомо, який то я грішник та що я теж брав участь в суді над Степаном Бандерою. Але вони великодушно мене ощаджують і ховають під ініціалами.

Я, очевидна річ, глибоко вдячний панам редакторам за таку великодушність. А тут сконфронтую їхню «правду»

з фактами, які мали місце. Очевидна річ, не буду говорити про все, що з такою фантазією розписане в «Шляху Перемоги», а лише про дещо. Загальніші спростовуючі вяснення я вислав ще 8 грудня 1954 року до шановної Редакції «Шляху Перемоги», але вона аж 6 лютого ц. р. відповіла, що не вважає мене в праві подавати факти.

Тут займаюся тільки однією справою: як ми в 1941 році діставалися на Землі, а насамперед як ми відбували свій шлях до першого важливого пункту, до Львова.

Автори зі «Шляху Перемоги» пишуть: «З вибухом німецько-російської війни Гестапо старалося не допустити до переходу членів ОУН (автори мають на увазі бандерівців — примітка моя) з українських західніх окраїн на українські матірні землі. Проти Похідних Груп Гестапо застосовувало спеціальні застави, облави й арешти. Тим часом мельниківці користувалися допомогою Гестапа в переїзді на звільнені від большевиків землі.» — Таке пишуть редактори «Шляху Перемоги».

Я був у великій мірі відповідальний за пересунення членів ОУН, чи як висловлюються автори — «мельниківців» — зі заходу на звільнені від большевиків українські землі. І тому розкажу дещо про те, як це відбувалося.

**
*

Вже пару тижнів перед війною почали ми пересувати членство під кордон. Хоч німці концентрували там свої війська, одначе серед нашого населення не було ніяких труднощів примістити кожену кількість людей. Пересувані були поділені на групи, що мали свої завдання, проводи та маршрути і чекали умовлених сигналів до вимаршу. Загальним сигналом був вибух війни. Але були і деякі окремі групи, які відповідно до своїх завдань мали призначені інші дати виступу.

Вибух війни 22 червня застав мене в Дуклі в Карпатах. Я негайно зі своїм приятелем, О. Улицьким, вибрався в дорогу. Нашою найближчою метою був Сянік, де очікувала нас група людей на чолі з Т. Баком і Броваром. Вдорозі ніяких особливих клопотів ми не мали, хоч з якихось причин мусіли кусень дороги йти пішки, а не їхати залізницею. І власне на цьому куснику приходилося нести тяженьку торбу О. Улицького, який замість більше хліба та сала на дорогу, забрав зі собою цілу масу нот. Сперечатися з ним в тій справі не помагало, бо він до них прив'язував якесь

мало що не магiчне значення i хоч, iшовши пiшки, перекладав їх з руки в руку, все ж таки не хотiв залишити. Попiкся i я на тiм, бо хоч не диригент, ани навiть не хорист, але час-до-часу мусiв перебирати на себе цей духовий тягар.

В Сяноцi ми застали друзiв, готових до вимаршу. Але вiйни ани слiду. Коли перед Сяноком ми бачили розташованi нiмецькi гармати й багато вiйська, то в Сяноцi того всього не було. Ми кинулися зi запитами до наших знайомих, але їхнi вiдповiдi не йшли далi, як «чорт його знає що таке». Зайшов я до свого знайомого, М. Коржана, з якого квартири, що була примiщена в будинку над самим Сяном, видно було в глибину терену, обложеного большевиками, i звiдси нiчого особливого не побачив. Правда, в будинку, де жив М. Коржан, був поставлений важкий кулемет i було багато воякiв, але на тому й кiнець. А по большевицькому боцi завважили ми через далековид далеко за свiжо збудованими бункрами рухи большевицьких воякiв.

Звiдси пiшов я далi шукати «слiдiв вiйни». Але в мiстi всюди спокiйно. Не лише починають нарикати на те наші друзi, але й «цивiлi»:

— Лiпше пострiляли б троха. А так, то лихо його знає, що воно значить i чого сподiватися. Ану ж большевики вночi зроблять наскок i нас повигортають, як курей.

Врештi прийшла нiч i ми побачили, що наші «стратегiчнi» розрахунки не оправдуються. Ми думали, що большевики, загроженi нiмецьким клином з району Кристинополя над Бугом, а другим з Румунiї, вiдразу почнуть вiдступати з кута напроти Сянока. А тим часом зовсiм не так. Зате почали приходити вiдомостi, що в районi Перемишля-Радимна-Ярослава почався великий нiмецький наступ i большевики з поспiхом вiдступають. Значить, треба туди.

Раненько ми зiрвалися зi Стахом та взявши його пiсеньки i ноги, а поменше хлiба, бо на це вже не було мiсця в торбi, подалися окружною дорогою на Ярослав. З транспортом нам щастило й ми пiдвечiр були вже в Ярославі. Там зразу зайшли до нашого приятеля, О. Сливинського. В нього в хатi — величезний рух. Дверi не замикаються. Люди приходять i вiдходять. А вiсток... I щораз новi.

Так, тут почався наступ; большевики втекли з-над границi, але не дуже глибоко. Зв'язковий перейшов вночi Сян i над раном вернувся назад. Люди, що на мiсцi, рiшилися цiєї ночi вислати звiдунiв, щоб тi пiшли глибше в терен i подали як можна просуватись. Рiшаємо вiдразу, що цiєї ночi пiду я зi зв'язковим. Розвiдаю всi умовини, загальне

положення і коли не передам ніяких протилежних відомостей, значить усе в порядку й інші чергової ночі починають переправлятися згідно з планом.

Досі дискусія йшла гладко. Почалася гарячіша, коли треба було рішити, хто піде зі мною. Сл. п. Іван Рогач настоював, що власне він повинен бути тим. Ледве ми його стримали з огляду на його серцеві недомагання, щоб почекав «одну-однісіньку» ніч. Зате пішов зі мною інший закарпатець, Кузьмик-Петренко.

Була темна ніч. Ми йшли швидким кроком головною дорогою з Ярослава до Радимна. Гнала нас спрага пригоди й непокірне бажання — якнайскорше опинитися по другому боці Сяну. А дорога була досить довга. Ганялися німецькі автомашини, що перешкоджали нам. Нарешті ми відійшли відповідний кусень і там зійшли на поля. Наш провідник, молодий робітник, обізнаний докладно з околицею, був досконалим зразком поєднання простоти й щирости селянського хлопця, що ним він був ще кілька років тому, і «облітаного» молодого міського робітника, що ним він став останніми роками. Він без труду знаходив найкращу дорогу і ми незабаром побачили перед собою надсянські лози. Тут прилягли в високій траві. Надслухували. Свіжа і вогка від роси трава була прижува і дихала силою. Спокійне небо стояло високо. Від ріки йшов легкий шум води і лоз. А потім тихо... Так приємно було полежати в траві приложивши вухо до землі. А по кільканадцятьох хвилинах наш провідник:

— Йдемо. Тут треба приготувитися. Провірте кишені, щоб чогось не згубили. Штани і взуття треба зв'язати в клуночок, решту скинемо над самою рікою. Коли б що сталося, збираємося по другому боці в отакому-то місці...

Пішли. Пружива трава вгиналася відчутно під босими ногами і нікого ніде не видно. Ще кілька кроків і ми між лозами. Скинули решту вбрання, зсунулися в воду, холодна вода очерствила тіло, ще більше загострила змисли. Попереду провідник. Хоч як уважно ми йшли, вода з плеском вдаряла об наші тіла і з шумом летіла вниз. Але ось берег. Вискочили... Відбігли кільканадцять кроків, вбралися, а там чорною стіною перед нами — село. Ще пару хвилин і ми на квартирі зв'язкового.

А тут якби чекали на нас. Багато людей, багато питань, що вимагають настирливо негайної відповіді. Озброєні докладно вивченими інструкціями та й досвідом вересня 1939 року, повчаємо що і як робити. Так застала нас рання зоря.

Проспавшись трохи, встали, попрощалися зі зв'язковим, передали вістки до Ярослава і найкоротшою дорогою вибралися в напрямі шляху, що йде з Радимна через Краковець на Яворів.

Скоро вийшли в поля і тут побачили перші свіжі сліди боїв. При дорогах тіла бійців вже спочивали в свіжих могилах. Зате в полях, в молодих житах і густих столочених пшеницях вони лежали безладно порозкидані так, як їх застала смерть. Столочене збіжжя, здерта земля — єдині свідки останніх болів і конвульсій. Деякі тіла знівечені, а деякі, поранені нагло, тільки простяглися, тримаючи гвинтівки в руках.

Спочатку прокинулась в нас лють на них: вони прийшли загарбати нашу землю, зруйнувати наші хати і ось постигла їх заслужена кара. Але опісля думка: хто його знає? А може це наші брати зі сходу, пригнані сюди силою, віддали своє життя за чужу справу? Кузьмик думає відай те саме. Бо по хвилині:

— Друже, перевіро документи вбитих. Де ж так іти, не знаючи хто вони такі? Може свої, то хоч згадаємо, заки їх тут безіменних зарикють в землю.

Недалеко від нас з одного боку пільної дороги лежала зелена большевицька торба й гвинтівка, а з другого боку боець. Мабуть ранений просунувся через дорогу, шукаючи захисту між недалекоими кущами і тут, на краю лану, з молодію, туго зеленою бараболею заснув на віки. Тяжко якомось торкатися тіла незнаної людини. Я перекинув його на бік, а Кузьмик розіпняв гудзики на грудях і витягнув полотняний портфель. Убогий портфель. Витертий, що мав за собою роки служби... Хвилина. Кузьмик підніс очі і каже:

— Москаль. Ходім... Засунув портфель назад і ми швидко подалися вперед. Після цього вже не були цікаві, хто такі небіжчики і навіть не говорили про те. Проїшли якесь село. Увійшли в друге. Проходячи серединою села повз кузні, що над дорогою, натрапили на заставу з групи молодих людей. Деякі з них були з гвинтівками. Молодий хлопець зі синьожовтою опаскою на рукаві, вбраний по-міському, видно старший в групі, зупинив нас, питаючи:

— Ви звідки йдете?

— З Німеччини, — відповідаємо.

— Маєте кличку? — питає він.

— Очевидна річ, що ні. Зрештою — це не ваша справа.

Він почав настоювати, щоб ми вилегітимувалися. Тоді Кузьмик показав свій документ, виданий Українською Ус-

тановою Довір'я в Німеччині, і це хлопців задовольнило. Ми зорієнтувалися, що це бандерівська застава, тим більше, що хлопець з опаскою на рукаві сказав нам, що він теж щойно прийшов додому з Польщі, тобто з т. зв. Генеральної Губернії, де він був на еміграції. Кузьмиків берлінський документ на німецькій мові переконав його, що нас слід пустити.

Минули ми це село і незабаром вийшли на битий шлях під Краківцем. Щораз більше німецького війська. Обози, автомашини, гармати, піхота. Врешті входимо в Краковець. Ніхто нас нічого не питає. Цивільного населення ніде не видно. Де б засягнути язика? Рішили запитатися німців, де фронт, як далеко можна йти. На подвір'ю якогось хазяйства, що при самій дорозі, — група німецьких вояків і підстаршин. Підходжу до них, вітаюся «урядово» й кажу, що я є «дінстліх» (службово) та маю йти зі своїм колегою на Яворів.

При цьому показую свій «шовковий» документ. А цей документ, то був своєрідний «сезаме-сезаме, відкрийся». Дістав я його під кінець 1939 року від інженера Євгена Врецьони. Вистарався він їх для декількох людей, що їх завданням було працювати над кордоном. Документ був виставлений дуже високою німецькою військовою установою і робив відповідне враження на німецькі органи. Друкований на найкращій якості шовковому полотні-папері, дістав в нас назву «шовковий». Коли літом 1940 року настав розлам в ОУН, інженер Є.В. хотів його забрати від мене назад, одначе, знаючи вагу документу, я його задержав.

Глянувши на цей документ, німець сказав:

— Ти сиди тут. Той Яворів десь під Львовом, а большевики ось тут на передмістях Краківця і довкруги. Кожної хвилини може бути бій.

Подякувавши за такі непотішаючі вістки, ми подалися глибше в містечко, бо тут, на його краю, виглядало якось небезпечно. В одному з господарств побачили на подвір'ю старого дядька. Підійшли до нього і заговорили. Дядько радо погодився примістити нас у себе, кажучи:

— Буде мені веселіше, бо всі порозбігалися.

Почтивий дядько ще й накормив нас кашею і картоплею. Розмовляючи з ним, ми раптом почули надворі стрілянину. Вискочили на подвір'я і побачили перебігаючих німців, які, перескочивши дорогу, зайняли бойову позицію по другому боці. Ставши під стіною, ми очікували що буде далі. Наше очікування перервала большевицька артилерія,

що обстрілювала містечко. Її стрільна перелітали понад нами й падали десь на передмістя, або навіть на поля. Десь появилася на дорозі якась молода дівчина, що з божевільним криком бігла вперед, а за нею старша жінка, мабуть її мати. Ніхто на це не звертав уваги. Наш дядько ввійшов в льох, що під будинком і нас тягнув за собою. Але це виявилось непотрібним, бо незадовго стрілянина втихла. Після того дядько виліз з льоху і десь зник. Ми подалися в його стодолу, прилягли на сіні і ждали ночі.

Підвечір знов зробилася метушня. На наше подвір'я почали вганятися німці, а за ними в'їхали гармати. Те саме на інших. Ми тихо лежали на сіні. По короткому часі якийсь підстаршина ввійшов в стодолу, за ним інші, і побачили нас.

— Руки вгору! — крикнув він.

Ми піднесли руки, а вони обскочили нас і почали обшук.

— Маєте зброю?

— Ні, ми тут службово... Ми зброї не маємо — пробували ми вияснювати, тримаючи руки вгору. Але німець крикнув «Мовчи!» і швидко перешукував нас. Врешті знайшов мій «шовковий» документ. Подивився, почитав і дав підстаршині. Другий знайшов документ Кузьмика з Української Установи Довір'я. Повірили, що ми «службові» і з добрячою лайкою до нас:

— Ви, «толле керле» (божевільні хлопці), куди забрели? Та тут тяжкі бої, тут не забава. Тут кругом падають люди. Ви ліпше тягніться з-заду так, як ваші команданти, а то вас постріляють тут.

Ми виклярували німцям, що мусимо і заключили з ними приязнь. Вони нас накормили, пізніше поспали ми з ними разом, а вранці вони пішли далі. Ми ж стали чекати. Але це надокучило. Пішли ми на ринок, щоб розпитати когось зі старшин як справи. В авті побачили якогось майора. Підійшли до нього, вилегітимувались, сказали, що маємо йти до Яворова і запитали, чи вже можна. Він сказав, що ще ні бо власне «на передмісті Яворова бої». Ми знов вернулися на подвір'я свого дядька.

Стоїмо і дивимося довкола. І нагло між хатами побачили ми групу молодих цивілів, що йшли гусаком. Йшли вони енергійним кроком, обвантажені наплечниками, а на їхньому чолі мій добрий знайомий і колишній провідник, Лев Ребет. В коротких, гейби пластових, штанцях, з відкритою головою, величезним наплечником на плечах і синьо-жовтою опаскою на рукаві. За ним ряд інших бандерівців, між ними деякі знайомі обличчя. Серед них здемаскований недавно Еліяшевським, Галушка-Ясеновий.

Поява цієї групи застановила нас. Щось треба робити... А вневдовзі побачили ми здалека цивільне тягарове авто. Воно їхало не дуже швидко і ми мали змогу приглянутися йому ближче: на переді застромлений маленький синьожовтий прапор, а на авті... знайомі бандерівці. Між ними Іван Равлик, і коли не помиляюся, Ярослав Стецько. Значить, цією дорогою зближається головна бандерівська колона. Ми рішили не чекати довше. Вийшовши з Краківця, подалися дорогою прямо на Яворів. Пройшли пару кілометрів, минули якесь село, розложене обабіч дороги. Село густо обсажене німецькою піхотою. В рові, окружені німецькими вояками, сидять советські полонені і якісь селяни в цивільному. Населення ніде не видно. На нас німці починають звертати увагу і довго приглядатися нам. Ми ж в капелюхах з течками під пахою виглядаємо, як якісь судові урядовці чи податкові ексекutori, що в таку особливу пору вибралися виконувати свої чинності. Пройшли ми ще трохи і минаємо присілок. Тут великий рух. За садами стоять гармати на позиціях. Біля великого стіжка зі сіном коло якихось накиданих на швидку руку дошок, ніби стола, група німецьких високих старшин. З лівого боку за дорогою на оболоні німецькі вояки хоронять впавших в бою. Ми заскочені. Обмінялися думками, але що робити? Треба йти далі. До Яворова ще яких 10-12 кілометрів. За дві-три години повинні бути там. А там свої люди, знайомства, зв'язки, без труду зорганізуємо відповідний транспорт до Львова. Впрочім, може наздожене нас наша група, що за нами мала вийти з надграничних пунктів.

Минули хати і знов у полі. Але тут несподіванка. Дорога заставлена кінним транспортом, що поволі тягнеться вперед. На возах скриньки з амуніцією. Коло возів вояки з готовими до пострілу рушницями. Коней веде один вояк за уздечку. Віз щільно за возом. З обох боків дороги. Одні ідуть вперед, а другі порожняком вертаються. Дорогою не пройдеш. Ми зійшли в рів і йдемо ровом побіч дороги. Могли легше піти полями, але знаємо, що це небезпечно і волиємо триматися тут, де ходять всі. Нагло спереду зчинився шум. Вози стали. Ті, що коло возів, оперли рушниці на них, спрямувавши їх в поле. Інші залягли в рові. І з цим нам найбільша морока. Треба перескакувати між вояками. Заскочені тим всім, ми не дуже розглядалися що діється кругом в полях. І несподівано прямо нам за плечима густа сальва батарей, що стояли в житах, та ми їх не побачили.

Ще кілька кроків і якийсь дебелий німець-підстаршина, прихилений у рові, до нас:

— Ви куди?

— До Яворова.

— Капелюхи геть! — крикнув він схвильовано. Ми машинально скинули капелюхи, не знаючи нащо така церемонія. Тоді він до другого:

— Це не советські солдати. — А до нас: — До Яворова хочете?.. Та ж ви «ганц феррюкт» (зовсім божевільні), там же большевики. Але хто ви взагалі такі, що вам так спішно до Яворова?

Ми показали свої папери і почали «в кулко» повторювати свою добре завчену історію. Німець розреготався.

— Та ж большевики два кілометри звідси, а кінець нашої лінії ось недалеко. Ми ждемо на танки, щоб посунутися вперед..

Переглянувшись з Кузьмиком, ми без слова подалися назад. Вернулися в присілок, але тут не можна було залишатися. Звідусіль стягалосся військо. Ми пішли далі. Увійшли в село, що його недавно переходили і, щоб перетяти дорогу, пішли поза хати. Нагло крик до нас по німецьки:

— Негайно сюди. Бігом! — Хоч-не-хоч ми «легким трапом» підбігли до німців, що нас кликали. Це була облава на розпорощених большевиків. Брала всіх, і військових, і в цивільному вбранні. Ми їм свої документи, але це нічого не допомогло. Старий німець з рушницею на плечах і здоровою дубиною в руках розкричався і збирався бити. Треба йти, де кажуть, а то ще який навіжений стрілить і так серед дороги простягне нашого брата.

Загнали нас в середину села, коло містка, до групи різних чоловіків. Ми тримаємося окремо, щоб не замішали нас. Треба ж якось вирватися. Пробуємо переконати німця, показуючи йому папери. Але німець впертий і нічого його не переконує. Врешті над'їжджає авто власне з тим майором, що недавно ми його питали про Яворів. Майор зупинився коло нашої групи. Я використав нагоду, підійшов до нього і почав знову розказувати історію, в яку я сам починав вірити. Одначе він не звільнив нас, а сказав воякам відставити до його квартири в Краківці.

По якомусь часі колона рушила. Ми далі тримаємося збоку, хоч німці вимахують кийками. Врешті в Краківці, під будинком, що в ньому мала бути квартира цього майора, нас відпустили. Ми увійшли до будинку, запитали за ним. Якийсь підстаршина казав нам іти до шкільного будинку,

що оподалік. Дав нам озброєного вояка «для помочі». Цей довів нас до шкільного будинку і передав якомусь лейтенантові.

В будинку штаб. Маса старшин, а вояки інстальюють устаткування. Від нас стягнули дані, зробили відпис з мого «шовкового» документу, так таки на коридорі при одному зі столів і ми почули, що будуть провірювати нашу справу по радіо та чекати рішення від «Фербіндунгсштабу» (штаб зв'язку), що з нами робити.

Тим часом ми залишилися на коридорі. Я почав оглядати порозвішувані по стінах советські мапи, а Кузьмик шниряв по коридорі. Він підійшов в напрямі сходів, а там його зупинив якийсь старшина, що стояв там весь час. Вони розмовляли хвилинку і Кузьмик схвильований вернувся до мене.

— Ми арештовані, — каже він. — Нам не вільно звідси вийти, ані вікон відчиняти. Нас тут пильнують... Що буде?

— Що ж? Треба ждати. — По якомусь часі нас кличуть. Один німець спереду веде нас, другий за нами. Сходимо по сходах вниз. Догори підноситься якийсь грубий капітан з вояками. Капітан зупиняє нашу групу, щось питає і я в цьому моменті бачу за ним мого давнього знайомого і приятеля, власне інженера Є. Врецьону, у військовому мундурі. Мабуть більше приємної несподіванки я не міг мати. Ми зразу почали жваву розмову. Капітан питає Врецьону: «Ви знайомі з ним?» і показує на мене пальцем. Врецьона каже що так, і що ми давні приятелі. Капітан відпускає тих німців, що нас вели і ми разом з ним і Врецьоною йдемо до штабу. По дорозі Врецьона поучує:

— Вас будуть докладно випитувати. Уважайте, щоб не завернули назад, бо вони мають наказ завертати усіх, що стараються дістатися на схід без дозволу. Ви напевно будете «заливати». Це добре, тільки вважайте, бо вони все провірюватимуть з олівцем в руках. Як пошпортаєтся, буде гірше... Я вам буду помагати.

Привели нас до штабу, посадили за стіл. Прийшов ще якийсь штабовий старшина, а в другій кімнаті крізь відчинені двері, побачили ми ще двох моїх добре знайомих українців. Подібно, як інж. Врецьона, це перекладачі. Від того нам полегшало на серці. Коли так багато своїх людей, то хоч вони і «інших політичних переконань», то в біді допоможуть.

Почався допит. Було гаряче. Справа в тому, що згідно з інформацією інж. Врецьони, треба було змінити свою легенду. Коли б ми далі подавали, що пробиваємося з Гене-

ральної Губернії до Львова, то нас завернуть під ескортою на захід. Отже треба було «залити» щось нового.

Нібито я вертаюся з Краю, а Кузьмика зустрів, перейшовши німецький фронт, на умовленому місці в Краківці. Звідси вже разом з ним, маючи найновіший інструктаж організаційних чинників, ідемо знов на схід. Але така легенда викликала цілу лявіну питань. Рятувало мене те, що я вийняtkово добре знав Галичину, а з найновіших звітів і недавньої зустрічі людей з Краю, мав докладну картину положення там. В моїх зізнаннях все «грало».

Зробив тільки одну помилку. Німці дуже допитувалися за панцерною зброєю. Розказав я їм де по дорозі зустрічав більші її скупчення, а коли дійшло до Львова, знаючи зі звітів де вона напевно була, подав теж військовій казарми за Личаківською рогачкою. Та, на жаль, жалюгідні наслідки цього побачив за кілька днів. Німці згідно з моїми даними спрямували вогонь туди. А недалеко цих казарм був дім родини моєї дружини. І власне прийшовши до нього зразу після прибуття до Львова, я побачив повисаджувані всі шиби від розривів стрілен.

Допит зробив на німців добре враження. Це й не диво, бо ми справді мали найновіші відомості. Хоч ці відомості не були збирані під військово-технічним кутом і не мали тих деталей, які німцям хотілося мати.

Врешті допит закінчили. Нас взяли під опіку наші знайомі перекладачі, насамперед нагодували здорово. По короткому часі вони довідалися, що нас мабуть захочуть прикріпити до чоловічої групи цієї армії, що йде на Львів. Ми порозумілися з Кузьмиком і дійшли до висновку, що можемо на те погодитися, бо й так відв'яжемося, коли нам треба буде.

Та по якомусь часі зайшов один з німців, що нас допитували, і заявив, що ми мусимо їхати до «Фербіндунгсштабу». Інж. Врецьона встиг нас поінформувати, що цей штаб є в Ряшеві, і що там нас ще раз переслухуватимуть, але основніше і більш компетентні люди. Нас посадили зі знанням нам капітаном в авто й ми поїхали. Поки запав вечір, ми були в Ряшеві. Хоч як були змучені, мусіли йти на допит.

Завели нас до якогось будинку, до неможливості обвішаного телефонічними дротами. Ледве ми встигли сісти на стільці, прийшли різні німці, цивільні і військові, а між ними д-р Ганс Кох у мундурі гавптмана. Знов допити, знов переповідання недавно скомбінованої легенди, уточнювання, тощо. Але тут німцям захотілося знати зв'язки, прізвища

людей, щоб «у потребі їм допомогти». Одначе я не дав, знаючи, що тих людей захотіли б тільки використати, а не їм допомогти.

Після допиту забрали від нас наші папери, а нас передали якимсь «зондерфюрерам». («Зондерфюрери» — «провідники для окремих завдань», це були люди звичайно з вищою освітою, що не мавши старшинських ступнів, працювали при німецьких військових установах і для облегшення їм завдань діставали такі ранги). Ті нам сказали, що ми будемо під їхньою охороною, будемо жити в одному з готелів в Ряшеві, а щоб нас не чіпали денебудь, то нам дадуть спільний документ. Вони то і видрукували нам документ з цього «Фербіндунгсштабу», а в тому документі стояло, що Врубель (ім'я таке-то) і Кафка (ім'я таке-то) є приділені до цього штабу і їм слід допомогти.

Якийсь дотепний німець, що знав польську мову в цей спосіб виявив свою фантазію. Між іншим, документ цей придбав собі не малу історію на Наддніпрянщині. Його пізніше взяв зі собою Кузьмик і їздив з ним по Україні, мавши завжди в товаристві колегу, бо документ був на двох. Десь у Шепетівці їх захопили німці з величезним вантажем літератури. Почали їх окремо допитувати й обидва арештовані помогали прізвища. Обидва призналися, що вони «Врублі», а «Кафки» не стало. Тоді німці обидвох «Врублів» арештували і щойно після кількох місяців полк. Романові Сушкові вдалося їх витягнути з тюрми.

Ще ми не скінчили своєї історії зі «зондерфюрерами», як до кімнати вскочив знаний мені з обличчя з Кракова, німець — Кайт, теж в мундурі «зондерфюрера».

— Хто власник цього документу? — запитав він, показуючи недавно забраний мені «шовковий» документ.

— Я! — кажу.

Ви?.. Ви?.. — То я за документом розбиваюся більше року. Всі такі документи стягнені вже давно, а ви з тим швендяєтеся по фронті?

— Та ні. Цей документ виніс мені на стрічу мій приятель, що тут є зі мною. Я його зі собою перед тим не мав.

Це німця трохи заспокоїло. Він подумав, потримав хвилину документ в руці, а тоді каже:

— Знаєте що? Ви тим часом візьміть цей документ назад, бо той, що вам тут виписали, це спільний на вас двох. Тут без документу тяжко. Ви його вживайте, а пізніше я стягну.

Радий, сховав я документ до кишені. Нас відпровадили до готелю. Там приділили кімнати і дали харчові картки. Кузьмик взявся відразу привести себе до порядку, а я прожогом кинувся на пошту. Треба було повідомити своїх у Кракові, що сталося, що я говорив, тим більше, що ми почули від німців, що вони збираються покликати когось з наших в цій справі до «Фербіндунгсштабу».

Шукаючи пошти, я зі здивуванням побачив на вулицях Ряшева декількох знатних бандерівців в особовому цивільному авті. Що вони тут роблять, подумав я собі? Пізніше побачив я ще інших. Вони були повбирані в міцні вбрання і здорові німецькі військові черевики. Потелефонувавши, я вернувся до готелю, а Кузьмик пішов розглянутися. Він зібрав докладніші відомості, вступивши на знайому йому квартиру. Він довідався, що власне в Ряшеві при «Фербіндунгсштабі» є збірний пункт для великої кількості бандерівців. Це потвердилося чергового дня, коли ми побачили ще інших з-поміж них, на чолі з проф. Степаном Ленкавським.

Тим часом, нас тримали далі в Ряшеві. Врешті ми довідемося, що більшовики відступають зі Львова, а німецькі частини вступають до нього. Нам ждати далі аж ніяк не можна! Рушаємо негайно їхати. По одному виходимо з готелю зі своїми течками і подаємося на станцію. Але тут справа не легка. Продавець квитків, поляк, мав строгі накази не продавати квитків без дозволу на їзду. Папір Кузьмика на Врубля і Кафку не вистачав. Тоді я вмішався зі своїм «шовковим». Це поляка переконало. Квитки він продав, тільки треба було взяти на три особи: Врубля, Кафку і мене. Ледве діждалися потягу. Він був перевантажений до неможливого. Війна і не-війна. Війна, бо маси вояків, але ж такі самі маси цивілів створюють враження миру. Стає взагалі незрозумілим. Як це так? В день вибуху війни ми могли з невеликими труднощами доїхати залізницею до Сянока на саму фронтову лінію. А пару днів пізніше хмари цивілів пруть під фронт, як на якесь видовище. Видно, німці таки думали, що війна з більшовиками буде легеньким проходом і тому не загостили своїх заходів.

Та потяг цей їхати неможливо поволі. Десь по дорозі, під Переворськом, більшевицькі літаки скинули малі бомби, то знов пропускали військові транспорти і ми ледве на вечір добилися до Ярослава. Зразу — на зв'язкову квартиру. Нікого там уже немає. Всі, що були на місці, відійшли на схід. Зі заходу прибувають групи щораз нових. Останньо

таку групу зв'язковий повів вночі на другий бік і ще не повернувся. Зв'язкові мають роботи повні руки. Якщо хочемо чекати на котрого з них, треба чекати до другого дня. Коли ж не хочемо чекати, то треба йти на Сосницю над Сяном, де є другий перехідний пункт.

Рішаємо з Кузьмиком розбитися, щоб нас знов вдвох не зловили. Я беру зі собою одного з найкращих молодих членів, що недавно покінчив старшинську школу, Костева-Черепка, родом з Винник під Львовом, а Кузьмик зачекає на першу групу, що прийде з заходу і разом з нею, і зі зв'язковим — подасться на схід.

З Черепком вибираємося на потяг. Потягом доїхали до Радимна, там висіли і прямо на міст. Підходимо до моста. Вояки пильнують його, я йду наперед, Черепко ззаду. Підходжу до стійкового знову «урядово» його вітаю, тиць йому «шовкову бумагу» під ніс і кажу, що йду на другий бік. «Яволь» — каже німець, але мого співтовариша не пропускає. Я пробую інтвенювати, це нічого не помагає. Я подався через міст, а Черепко на Сосницю. Ще перед вечером він переправився через Сян і ми форсовно помаршували в напрямі шляху Перемишль-Львів.

Ніч захопила нас в якомусь селі. Треба було ночувати. Люди спрямували нас до родини Гуменюків і на мое величезне приємне здивування я зустрів там свого шкільного колегу з яворівської гімназії, Михайла Гуменюка. Тут вже балакали, що й духу не ставало. Вони власне чули вже проголошення зі Львова, що п. Ярослав Стецько на підставі декрету ч. 1, виданого п. Степаном Бандерою, став головою «Державного Правління».

— Держава є, кажуть усі, — уряд є, хай буде хто хоче, тільки щоб сповняли як слід своє завдання. Всі, очевидна річ, готуються до війська. Про іншу роботу, хай думають дідусі й жінки. Та й ті останні не дуже. Вони всі рвуться в сестри милосердя.

Другого дня вранці, не гаючи часу, ми подалися вперед. Незабаром дійшли до шляху Львів-Перемишль. На шляху без труду вдалося нам дістатися на вантажне військове авто, що їхало до Львова. Саджаючи нас, німець наказав бути обережними і не курити папіросів, щоб була замість до Львова, не відбути «гіммельфарту» (дороги до неба), бо він віз амуніцію. Машиною гнали, як вітер. Одне за одним мигали села і містечка.

Подорозі в одному місці зупинилися. Напроти нас над'їхала валка людей, майже виключно жінок, що везла по-

битих цивілів на возах. Пристали до них і патиємо: Що це? А жінки відповіли, що везуть помордованих більшовиками синів, братів, чоловіків. Забрали їх більшовики зі собою, відступаючи, і в найближчому лісі розстріляли. Шофер, вояк, послухав цієї історії, подумав і каже: «Дізер Кріг іст кайн шпас» (ця війна це не жарти).

Врешті в'їхали ми у Львів. Власне минув рік з того часу, коли я востаннє був у Львові. Ще майже та сама картина: на крамницях ті самі вивіски, на мурах ще багато більшовицьких афішів, та тут і там вже порозвішувані синьо-жовті прапори. Подякували німцєві за дорогу, показали йому як найлегше добитися до призначеного йому пункту в місті, і подалися прямо на зв'язкову квартиру. Квартира була розгромлена, а скатоване тіло зв'язкового віднайшла рідня серед сотень помордованих в тюрмі на Лонцького. Та не зважаючи на те, ми без труду знайшли наших друзів. І ті, що були на місцях під більшовиками, і ті, що прийшли вже зі заходу, з успіхом започаткували роботу, в яку негайно включилися й ми.

Отак ми діставалися на Батьківщину в 1941 році, отак відбули свій шлях до Львова. Те все одначе зовсім не перешкоджає Редакції «Шляху Перемоги» писати: «мельниківці користувалися допомогою Гестапа в переїзді на звільнені від більшовиків землі».

Але може хтось, а насамперед Редакція «Шляху Перемоги» і ті, що стоять над нею, сказати: — Це ви, низові члени перебивалися так. Але ваші провідники?!

А справді, як діставалися провідники? Ось, наприклад, про себе, відповідаючи «Шляхові Перемоги», розказав інж. Бойдуник сам. Так як він, так само дісталися з Перемишля до Львова сл. п. Сенік і Сціборський. Заховані під плахтою авта, переїхали кордон і доїхали до Львова. В Нью Йорку живе людина, до речі — з відомим прізвищем, яка організувала для них і для себе вантажне авто для переїзду через кордон. Знов же про інших можете запитатися в інших людей. Ось, наприклад, відомий письменник, Улас Самчук, розкаже вам, як вночі через Сян брили такі люди, як сл. п. О. Теліга, Ольжич, найвищий ступенем член Організації на Землях в той час, і інші. І про ті речі добре і конечно знати всім, що про них пишуть.

Знають про ті речі й шановні редактори «Шляху Перемоги». І не їм я їх пригадую. Бо прочитавши *безсоромний пашквіль* в «Шляху Перемоги», що ще й для підкреслення цієї безсоромности затитулований «Правда проти наклепів»,

я втратив всяку надію, що редакторам цього тижневика залежить на правді. Не до них спрямовані оці рядки. Вони спрямовані до всіх, хто не боїться пізнати правду, до всіх, хто не замикає очей перед дійсністю і не заколисує себе привидами, а в тому — і до тих бандерівців, які є і залишаться українськими патріотами, а яких, на жаль, їх власна преса відділює муром від правди, деформує перед ними дійсний стан і сипле пісок в очі.

Ярослав Гайвас

ДОРОГОВКАЗ З ЖИТОМИРА

...Коли глянете сьогодні взад, коли пригадаєте перші наші ланки, перші групи тих усміхнених, рожевощоких з палаючими очима юнок і юнаків, що радісно й дівочовіддано йшли за свою справу хочби на смерть, то згадаєте, як багато їх залишилося на довгих, довгих шляхах нашої боротьби. Той упав в акції... той переслідуваний погонею, останній набій пустив собі у скрань... той рештки чорної крові виплював разом зі життям на вонючу тюремну долівку... того ми, в'язні, супроводили зі своїх сірих келій, боевою піснею на шибеницю... того ми бачили, як під кулями, з останнім віддыхом буйного гарячого життя, кинув у світ: хай живе батьківщина! Один у підніжжі Карпат, другий у Вронках, третій в Симферополі, четвертий у Полтаві, а скільки невідомими у глухій тайзі!

Згадка про кожного з них побіч болю викликає тепле, радісне тремтіння в душі: він чесно пройшов свій життєвий шлях — не раз короткий роками! *А є друзі, що їх смерть — це для нас завжди, тільки палаючий, терпкий, невіносимий біль. Це ті друзі, що не в акції, не в бою, не на тюремній долівці, не на ешафоті, а з руки рідного брата віддали своє життя.*

Таким для нас Житомир!

**

Революція не ковзається по поверхні життя. Вона зрушує, перемішує життєве коріння, перемінює людську вдачу. Вона запалює і спалює. Там, де появляються її знаки, де починається її володіння, там немає, не може бути літеплих і сірих. Там звичайно бувають: гарячі й холодні, білі й чорні. Бо вона розділяє, розмежовує, вона гарячим тавром витис-

кає: той свій, а той ворог! У жарі її вогню стоплюються переминаючі вартості, а нераз її бурхливий потік гуком приглушує голос неодних вічних правд і канонів. Таких правд і канонів, що і колись і тепер і на завжди залишаються фундаментальними й незмінними.

А між такими правдами і канонами є один, що наказує не нищити власної крові, не вбивати рідного брата! Коли ж і цей канон загрожує схвильована стихія, тоді найвище, що можуть зробити ті, що на її шумуючому гребені: залізною рукою поставити гать, щоб здержати вплив, який загрожує нищенням життя на рідних полях! Коли ж ні, коли ж тим, що на гребені, не стане сил глянути вище збурених хвиль й своїми грудьми поставити їм греблю, тоді летять у пісок голови Сомків і Золотаренків, тоді брат братові видовбує очі, тоді падають Пришляки, Сеники, Сціборські. Тоді розпадається перед очима земля, постає пропасть і приходять Велика Руїна.

Проблема терору в політичному житті не нова. Ми поминаємо той терор, який є скрайнім засобом в боротьбі з окупантом, узурпатором, тираном, який є виправданий терпінням і бажанням мільйонів. За акти такого терору мільйони беруть на себе охоче відповідальність. Ми теж поминаємо той масовий «злегалізований» терор, те систематичне й «урегульоване» знищення «підозрілих» людей, яких засуджують в добі революційних зламів, спеціально покликаними й добраними до цього *судами*. Це загрозливий супутник кожної революції, який зрештою грає нераз важливу роллю самозахисту, як оті трибунали Кромвеля, комітети публичного спасіння французької революції, тощо. В даному випадку нам ідеться про той терор в політичному житті, якого не прикривають ніякі суди, за якими не стоїть схвалююча постава мільйонів, якого сподвижники й реалізатори соромляться і не виходять з ним на денне світло.

Мова йде про той скритий морд, що його в трагічних хвиликах допускаються ті, що їм не дано витримати тяжку напругу, розгорнути свої сили, витримати зустрічний бій і які, усунувши противника, думають забезпечити собі перемогу. Це правда, що сподвижники цього терору нераз високоідейні люди, що засліплені тією чи іншою вірою, знищення потивника визнають єдиним аргументом.

Взором такого фанатика може бути той французький монтаняр, член Конвенту, який намовляв своїх друзів вбити його, щоби, скерувавши підозріння в бік Жіронди й інших «ворогів народу», мати підставу перебити їх поголовно.

Які ж наслідки приносить такий терор? Насамперед, закоштувавши раз з того дерева зла — тяжко не улягти спокусі завжди, наново. Це ж бо найлегше порадити з противником, усунувши його. Пощо клопотатися, трудитися, відбиватися, коли за одним замахом — «з корінем» можна «позбутися лиха»? А позатим, і наша й ненаша історія доказують, що такий терор має свої *наслідки*, завжди протилежні до намірів тих, що його стосують. Бо чи ж в остаточному ефекті Вартоломієва ніч не обернулася своїм вістрям проти її організаторів?...

Здається, що це загально знані й зовсім ясні речі. Але на цьому не кінець. *Попри такі речі, коли вони вже заіснували, не можна перейти до денного порядку. Їх не вимазати.* Вони черваком вгризаються в життя громади й підгризають коріння її існування. Доки немає до них ясної осуджуючої постави, доти в суспільності немає моральної бази під тривкий дальший розвиток, доти не може бути мови про таке потрібне самозрозуміле спільне розташування й співпрацю різних елементів. Бо ж як назвали б ми того, хто над тілом підступно вбитого найближчого друга, простягає руку вбивникові тоді, коли цей вбивник, або підозрілий у вбивстві, не виправдав, не осудив такого вчинку, не висловив жалю? Далі, брак осуду такого вчинку може наводити на думку, що дана людина, чи дане середовище, схвалює такі вчинки. А якщо так, то тоді слід ждати від нього в майбутньому саме таких учинків. Це має ще той наслідок що кожен підступний напад, кожен акт терору підсувається майже автоматично саме такому середовищу, хоч це може бути зовсім безпідставно.

І тут блудне колесо, що мусить бути проламане! Мусить бути знайдений ясний і недвозначний вихід в ім'я нашої спільної справи, в ім'я чистоти фундаментів нашої визвольної боротьби, в ім'я моральної атмосфери, без якої, скоріше чи пізніше, подусимосся... Всі, що стоять у визвольній боротьбі, без огляду до якого середовища вони себе не причисляли б, є собі побратимами. Хто ж про це забув, того треба повернути до порядку!

Певно, що в умовинах, які витворилися тут на еміграції, серед клевет, під'юджувань, наклепів, у гарячці партійної драчки, може здаватися, що осудити вчинки, про які була

мова це — скапітулювати, виявити свою слабкість. В дійсності воно не так. Це — саме виявити свою моральну силу, виявити себе понад лайками дрібних людей, відірватися від малого й буденного й зором кинути далеко вперед. І доки це не буде зроблене, доти невиразно й поплутано, неоправдано й шкідливо пробігатимуть внутрішні лінії наших сил, наших позицій, наших міркувань.

Ярослав Гайвас

[З малим скороченням, і з нашими підкресленнями, передруковуємо з «Українського Слова», ч. 408 з 4. 09. 1949, цю статтю, як невмирущого свідка настанови до Дороговказу з Житомира і до історії української політичної думки. Надіймося, що Дороговказ не впав, що через нього не переступлено, наче почерез тіло «підступно вбитого найближчого друга» — Редколегія].

ПОКАЗНИК ІМЕН І НАЗВ

- Абрамович: 77.
АБН: 163, 208, 220, 223.
Австрія: 13, 14.
Азія: 37, 38.
АК (Армія Крайова): 380.
Альоша: 144, 156, 219, 220, 221, 246.
Америка: 14.
Англія: 15, 245.
Андрієвський Степан: 290, 294.
Андрій: 229, 242.
Андруга: 270.
Аннополь: 170, 171.
Антонівці: 11, 23, 28, 29, 86, 88, 90, 107, 110, 122, 138, 139, 146, 148, 150, 160, 173, 208, 225, 226, 321.
Апостол: 154.
Аргентина: 14.
Арсен: 169.
Арієць, Арієць-Білий: 91, 93, 97, 99, 109, 112, 135, 363, 386.
- Бабій: 91.
Бабушка: 74, 78, 79.
Баварія: 14, 245.
Бад-Верісгофен: 316.
Байда: 168, 195, 200, 219, 220.
Бак Т.: 445.
Бабалан: 150.
Бандера: 44, 48, 49, 54, 56, 57, 67, 85, 89, 94, 97, 114, 121, 131, 276, 383, 432, 434, 435, 439, 444.
БВ (бандерівська боротьба): 246.
Бараболя: 62.
Барановський: 49, 56, 383.
Барахівка: 241, 242.
Барвінок: 149, 167.
- Бариші: 188, 189.
Бартос: 68.
Басараб: 25.
Басараб Ольга: 37, 177.
Басюк Тиміш: див. Яворенко.
Бася: 75, 78.
Батько: 77, 80, 149, 166.
Бах, фон: 160.
Бацдорф: 296.
Башківці: 291.
Бегма, майор: 129, 147, 338.
Беер: 414.
Безрідний: 154.
Безталаний: 164, 175, 217.
Берег: 271, 284.
Берв'ятія: 424.
Бережниця: 424.
Бережці: 90, 99, 119.
Береза: 156, 157, 158, 214, 215, 216, 340.
Береза Картуська: 158.
Березинки: 190.
Берестечко: 214, 215, 216, 219.
Берестя: 32.
Беркут: 101, 118, 134, 142, 145, 155, 168, 214.
Берлін: 13, 52, 54, 57, 62, 64, 79, 83, 112, 175, 201, 230, 254.
Бистрий: 281.
Білас Василь: 38.
Білас (брат Василя): 38.
Біласюк: 32.
Білашів: 159.
Білинський: 77.
Білозірка: 35, 36.
Білокриниця: 12, 67, 91, 105, 106, 116, 118, 246, 262, 295.
Білоруська Самооборона: 319, 327, 328, 409, 410.

Білоруська Центральна Рада:
409.
Білосток: 31.
Бірки: 109.
Блакитний (Данилюк Михайло):
25, 90, 96, 97, 112, 114.
Блакитний: 243, 245.
Бобеляк: 434.
Богдан: 164, 175.
Богданна: 214.
Богун: 216.
Боднаренко: 168.
Божко: 127.
Божок: 128.
Бойдунник, інж.: 458.
Бокійма: 83, 155.
Боложівка: 224.
Болярня: 168, 169, 208.
Бондаренко: 150, 167.
Боремль: 216.
Борис: 223.
Борисенко А.С.: 336.
Боровець Анна: 429.
Боровець Тарас, Бульба: 68, 69,
73, 88, 89, 90, 92, 94, 98, 99, 118,
121, 129, 132, 134, 135, 154, 169,
170, 174, 176, 184, 255, 256, 317,
319, 322, 323, 325, 328, 367, 369,
377, 381, 386, 388, 429.
Борсук: 118, 133, 134, 142, 143,
144.
Борсуки: 92, 245.
Боруля: 216.
Бошуки: 339.
Борщівка: 123, 124, 129.
Браниця: 174.
Братіслава: 48.
Брежньов: 383.
Бреслав: 58, 59.
Бригідки: 64.
Бровар: 445.
Броди: 29, 66, 232, 237, 240, 241,
242, 243, 252, 256.
Брут: 225, 230, 239.
Бугринь: 168, 201.
Будапешт: 212.
Будераж: 111.
Буйний: 182, 188.
Булька: 94, 118, 130, 132, 134.
Буревій: 179, 193, 194, 200.

Бурлака: 25.
Бурлаченко: 93, 109, 111, 116, 123,
133, 134, 141, 145, 146, 180, 191,
196, 204, 205, 214, 216, 217, 218,
224, 225, 226, 253.
Бусел: 158, 416.
Буща: 92, 103, 105, 160, 168, 271,
294.
Вазон: 231, 237.
Валійський, полк.: 407.
Валя: 30.
Вараниця: 117.
Варковичі: 386.
Варшава: 31, 32, 33, 34, 45, 46,
47.
Василь: 292, 303.
Вассіян, Юліян, д-р: 439.
Велика Глуша: 71, 72, 73, 76.
Велика Ілавиця: 222.
Велика Клецька: 172, 173, 174,
191, 199.
Велика Мощаниця: 213, 219, 220.
Великий Стидень: 153, 154, 321,
322, 395.
Верба: 86, 95, 96, 177, 209, 245,
263, 270, 280, 283, 284, 288.
Вербина: 172.
Вербовець: 227.
Верецака: 154, 173, 174, 179, 180,
181, 189, 190, 193, 199, 201, 202,
203, 213.
Вернигора: 213.
Верхи: 81.
Верхів: 168, 206.
Веселий: 186.
Веселівка: 250, 300.
Винниченко: 57.
Вихор: 90.
Вишгородок: 254.
Вишневець: 11, 67, 121, 122, 126,
128, 130, 227, 230, 253, 254, 255,
393.
Відень: 75, 246, 347.
Віктор: 82, 83.
Вілія: 219.
Вільгельм: 55.
Вільховий: 264, 265, 269, 272, 281.
Вітер: 106.
Вітли: 81.

Вітрук: 288, 289.
Вітушка Михайло, кап.: 409.
Вірзінг: 441.
Вовк: див. Вусовський, інж.
Войнаровський-Гальчевський,
полк.: 408.
Войновський: 409.
Волинець: 25, 135, 392, 394, 395.
Володава: 50.
Володимир Волинський: 32, 112,
135, 386.
Волковий: 340.
Волошин, Волошин-Павленко,
Волошин Ростислав: 154, 158,
212, 216, 218, 233, 236, 243, 244,
245.
Волошин-Берчак, от.: 407.
Ворон: 169, 171, 172, 173, 177.
Вороняки: 88.
Ворошилов: 182.
Врецьона Євген: 449, 453.
Вудвуд: 104.
Вусатий: див. Серчишин Іван.
Вусовський, інж. (Вовк): 133,
163.
Вустя: 151.
В'юн: 213, 224.

Гайвас: 250, 251, 438, 441, 443,
459, 463.
Галка: 173.
Галюк-Малинівський, сот.: 408.
Галушка-Ясеневицький: 450.
Гамалія: 94, 142, 220, 224, 226,
229, 236, 237, 238, 244, 245, 246.
Ганновер: 246.
Ганя: 107.
Гаркавенко: 98, 103, 105, 106,
118, 133, 134, 208.
Гармаш: 94, 120, 132.
Гарячий Павло, сот.: 91, 99, 118,
132, 134, 246.
Геля: 288.
Гіві: 243.
Гінденбург: 55.
Гіркий: 135.
Гітлер: 201, 227.
Глумча: 190.
Гнат: 94.
Гнатів: 94.

Годус: 380.
Голі: 51.
Головінський: 37.
Голосинюк: 28.
Голубенко, май.: 94, 108, 129,
142, 157, 165.
Голуби: 118, 246, 262, 264, 270,
271, 278, 302.
Голубинці: 237, 238.
Гоноратка: 216.
Гончаренко, ген.: 154.
Горанка: 122, 128.
Горбовий: 56.
Горностай: 220.
Гсродниця: 174, 179, 191.
Городок: 38.
Горошко Оля, Оля: 229, 236, 238,
239, 243, 246, 252, 253, 254, 255,
256, 264, 270, 273, 278, 285, 298,
309.
Гоштеттер, фон: 235, 236.
Граб: 9, 107, 250, 345, 346, 347, 348.
Граб Адам, пор.: 408.
Грабенко: 229, 232.
Градки: 163.
Грановський Ол.: 14.
Гриньох Іван: 334.
Грицай: 43, 218, 341.
Грицак: 271.
Грицак Володимир: 289.
Грицак Петро: 308.
Гриценко Олександр: 405.
Грізний: 164, 172, 178.
Грім: 206.
Громенко: 225.
Грубешів: 210.
Грушка: 91, 156.
Гудимчук, пор.: 429.
Гузоватий-Очеретенко: 47, 179,
246.
Гульча Чеська: 206.
Гуменюк Михайло: 457.
Гуня: див. Семенюк, Орлик, сот.
Гута Антоновецька: 88.
Гутисько: 140.
Гуцул: див. Федорук Іван.

Габрусевич Іван: 434.
Геник Л.: 66.
Гестапо: 46, 80, 84, 213, 244, 246.

Голяш: 41, 44, 52.
Гомулка: 350.
Гутаревич: 78.
Г'юбнер, кап.: 236.
Давний: 282, 283.
Данилівка: 88.
Данилюк Микола: 347.
Даничів: 174.
Данціг: 45.
Данько, полк.: 208, 218, 224.
Дворищі: 283, 294.
Дедекали: 91.
Демидівка: 155.
Демо-Довгопільський: 66.
Денис: 217.
Деревок: 77.
Дермань: 168.
Джаңда: 46.
Дзвін: 120, 122.
Дитиничі: 267, 293.
Діброва: 226.
Дідович Володимир, архієпископ: 15.
Д-ко Юрко, пор.: 379.
Довбуш: 179.
Добрянський: 433.
Добрянський А.Д.: 442.
Довге Поле: 294.
Довжок: 111.
Докс: 155, 217, 224.
Доллуд, сот.: 408.
Домазар, пор.: 63, 379.
Донцов: 28.
Дорош: 174, 176, 395.
Дорошук: 153.
Дрезден: 254.
Дуб: 282, 283.
Дубенський Майдан: 129, 162, 220, 225.
Дубицький Палладій, священик: 95, 96, 129.
Дубно: 9, 28, 68, 69, 85, 91, 93, 95, 99, 100, 107, 108, 109, 110, 111, 116, 118, 120, 122, 129, 135, 151, 155, 157, 160, 163, 164, 177, 206, 209, 210, 213, 214, 224, 225, 255, 263, 275, 294, 386.
Дубовий: 150, 154, 179, 181, 193.
Дукля: 445.
Дума: 176, 197, 198.

Дяченко Петро, полк.: 408.
Дячук Андрій: 310.
Еліяшевський О.І.: 433, 450.
Емільчин: 189.
Еней: 97, 131, 132, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 162, 165, 168, 171, 179, 191, 193, 205, 206, 207, 213, 228, 230, 232, 233, 253, 264, 321, 322, 395.
Євшан: див. Литвиненко, полк.
Жарина: 90, 107, 133, 134, 150, 205.
Жарків: 239.
Жданович Олег: див. Штуль-Жданович Олег.
Жиглевич: 91.
Житній: 225, 229, 231, 237, 238.
Житомир: 117, 180, 181, 182, 193, 199, 201, 245, 269, 443, 460.
Жолоби: 113, 114.
Жорнівські Хутори: 177.
Жук: 292, 304.
Жуков: 76.
Журба: 97, 103, 105, 106, 116, 118, 120, 122, 123, 130, 134, 150, 216.
Забава: 211.
Забара: 151, 157, 223, 225, 226, 229.
Загайці: 120.
Загороддя: 122.
Закомор'я: 243.
Закопане: 153.
Залізник: 237.
Залісці: 217, 223, 226.
Залужці: 237.
Запорожець: 104, 187.
Заруддя: 67, 117, 254.
Збараж: 129, 228, 229, 231.
Збитень: 216.
Зварах Петро, Славко: 152, 220.
Зв'ягель: 178.
Здолбунів: 140, 259, 294, 387.
Зелений, Б-й: 107, 139, 140, 157, 161.
Зелений Дуб: 218.
Зелений Клин: 83, 84, 85, 246.
Зслочів: 232, 237, 242, 243.

Зубатий, Мороз: 116, 154.
ЗЧОУН: 312, 313.

Івась: 68, 69.
Івашкевич: 47.
Івахів, Сонар: 434.
Івченс: 237.
Ігор: 197, 198, 223, 226, 227, 229,
232, 274.
Ілавка: 88.
Іларіон, священик: 94, 168, 218.
Ілько: див. Ткачук Ілько.
Ільницький Роман: 372.
Ільчук Микола: 129.
Іра: див. К. Ірина.
Ірша: 188.
Іскра: 91, 167, 346.
Іщук Микола: 284.

К.: 29, 175, 176, 246.
К., пор.: 36, 42, 47, 48, 49, 50,
61, 67, 68, 177.
Камінь: див. Яськевич Леонід.
Камінь-Коширськ: 70, 74, 75,
76, 81.
Кам'янець-Подільський: 218.
Кам'янця, Камениця: 29, 281.
Капустинський, священик: 273.
Капустянський, ген.: 61.
Карпенко: 348.
Карпилівка: 174.
Квас: 32.
Квасилів: 206.
Кватиренко: 179, 188.
Квітка: 94.
Керч: 176.
Кидюлич, пор.: 379, 401.
Київ: 23, 28, 41, 99, 174, 179, 196,
199, 202, 203, 259, 276, 309, 363.
Кіра: 99.
К. Ірина, Іра: 93, 99, 112, 116,
122, 123, 132, 134, 137, 138, 140,
141, 151, 152, 157, 163, 179, 204,
205, 206, 208, 211, 219, 246, 253.
Клевань: 291.
Клен: див. Остапчук Михайло.
Климів-Легенда: 410.
Клячівський, полк.: див. Савур
Клим.
Книш З.: 435, 437, 439.

Княжин: 117.
Княжина: 13, 67, 106, 107, 114,
227.
Кобець: 14.
Коваленко І.М.: 334.
Коваль: 179.
Ковель: 34, 68, 69.
Кодня: 347.
Козуля: 106.
Колима: 349.
Коловерть: 180.
Колодне: 227, 228, 229, 231, 232,
237, 253.
Колки: 194.
Колпак, Ковпак: 121, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 167, 179,
190, 193, 318, 376, 385, 393.
Комар-Рогатий, сот.: 408.
Комарівка: 271.
Коновалець: 35.
Кононюк Роман: 281.
Копитків: 174.
Корець: 167, 173, 174, 175, 181,
193, 394.
Коржан М.: 445.
Коростень: 187, 189.
Корот: 229.
Корчик: 181.
Костів-Черенок: 457.
Кох, Ганс Кох: 88, 383, 411, 414,
454.
Коханівка: 227.
Коцюба: 281.
Кравченко Василь: 300, 303.
Краків: 36, 37, 39, 47, 49, 52, 53,
60, 434, 436.
Краківець: 448, 449.
Красне: 242, 252, 393.
Крем'янець: 9, 12, 13, 27, 28, 30,
36, 43, 60, 67, 68, 70, 87, 90,
91, 92, 93, 95, 99, 100, 113, 114,
119, 122, 135, 175, 202, 203, 206,
211, 224, 226, 230, 231, 233, 234,
235, 236, 237, 245, 253, 255, 257,
270, 274, 276, 278, 294, 351, 386.
Кременчуг: 380.
Кривоніс: 382.
Кривчі: 126.
Крилов: 168.

Криниця: 16, 61, 62, 84, 234, 347.
Криниченко: 181.
Кропива, Микола: 94, 119, 122,
130, 142, 147, 148, 158, 162, 219,
220, 222, 225, 226, 228, 229, 230,
231, 232, 233, 236.
Кротюк С.: 14.
Крук: 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 101, 102, 103, 106, 107,
108, 114, 117, 118, 119, 120, 121,
122, 129, 130, 133, 134, 141, 142,
146, 150, 158, 162, 165, 193, 194,
195, 196, 199, 200, 202, 206, 229,
230, 266, 393.
Круча, сот.: 373.
Кубійович: 53, 334.
Кузьмич Грицько: 267.
Кузьмич Катя: 271, 288. *
Кузьмич Мотря: 310.
Кузьмич Петро: 272.
Кузьмич Улас: 310.
Куликів: 119.
Куля: 175, 195, 225, 238.
Кульчин: 83.
Кульчинська Тіна: 377, 407.
Кунів: 219.
Купівець: 90.
Куськівці Великі: 227.
Кути: 93, 94, 95.
Кутузов: 276.
Куць Олександр: 65, 378, 380.

Л.: 236.
Ланівці: 119, 167, 345.
Лебедь, брат Миколи: 44, 48.
Лебедь Микола, Рубан: 44, 47,
48, 148, 154, 318, 321, 322, 324,
330, 340, 394, 396, 400, 411, 419,
433, 440, 441.
Лев: 180, 188.
Левенко: 331, 332.
Левицький: 62, 407.
Лемик: 37.
Леміш, Кук, Коваль: 223, 226,
229, 230, 231, 233, 234, 236, 251,
252, 253, 256, 261, 330.
Ленін: 189.
Леон: 67.
Лепкий Богдан: 359.
Леськів: 151.

Летун: 238, 240.
Лиман: 229.
Лисенко: 104, 106, 110, 111, 116,
130, 133, 134, 167.
Лисий: 267.
Литвиненко, Євшан, полк.: 143,
407.
Литвинович Геннадій, Литвин:
23, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45,
46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 60,
61, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 75, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85,
86, 87, 93, 99, 102, 103, 106, 108,
109, 111, 112, 116, 156, 157, 214,
246.
Лідихів: 233, 237, 252, 258.
Лісовики: 88.
Лішня: 102, 103, 116, 262, 271,
294.
Л.М.: 92.
Лопушин: 120.
Лукін: 383.
Лук'ячук Андрій, Підкова: 229.
Луцьк: 65, 78, 79, 80, 83, 101,
135, 193, 210, 233, 259, 275.
Люба: 107.
Любешів: 76.
Людвигі: 90, 128, 130.
Лютий-Лютенко І., сот.: 14.
Львів: 29, 30, 32, 38, 63, 68, 84,
98, 114, 121, 139, 174, 211, 228,
232, 240, 241, 243, 246, 273, 275,
279, 295, 324, 351, 363, 437, 454,
457.
Магадан: 349.
Мазепа Іван: 334.
Мазниця: 90, 93.
Макс: див. Скорупський Мак-
сим.
Макар Василь: 332, 337, 338.
Макух: 99, 100, 103, 105, 106, 109,
116, 120, 121, 122, 123, 124, 130.
Мала Ілавиця: 138, 150, 226.
Маланюк Є.: 399.
Мала Совпа: 191.
Малорита: 347.
Малий: 121, 132, 134, 136, 210.
Малинович-Летун: 241.
Малкіня: 31, 33.

Мандзій: 44, 52.
Маневичі: 81.
Марко: 25, 107, 134, 192, 195.
Маркусь Василь: 370.
Мартинівка: 246, 256, 270, 290.
Маруся: 53, 54, 67, 68, 93, 99,
116, 122, 123, 169, 170.
Марчук Роман: 284.
Мар'янівка: 174, 198.
Матвіївці: 129.
М. Галина: 68.
МДБ, МГБ: 245, 246, 278, 285,
286, 293, 295, 309.
Медвідь: 49, 198.
Межиріч: 158, 174, 181.
Мельник Андрій: 49, 56, 57, 65,
66, 87, 89, 90, 94, 96, 97, 107,
119, 121, 169, 175, 176, 177, 342,
365, 368, 382, 422, 432, 443.
Мельничук Олекса: 284.
Миколаїв: 380.
Мильча: 211.
Минківці: 211.
Мисечко: 157, 158.
Михайлов: 338.
Михаленько: 434.
Михальчук Василь: 10.
Михальчук Григорій: 289.
Михальчук Михайло: 283.
Михальчук Олекса: 272.
Михальчук Олександр: 293.
Михальчук Олександра: 273, 307.
Михальчук Оляна: див. Оляна.
Михальчук Семен: 307.
Михальчук Якилина: 307.
Мицик: 25, 439, 440.
Мізоч: 155, 157, 158, 159, 164,
205, 285.
Мік: 40, 41.
Міннеаполіс: 14.
Мітла: 133, 134, 154, 163, 179.
Міtringa: 419, 429.
Міттенвальд: 245.
Міхайловіч: 385.
Міша, ст. лейт.: 167, 169.
Мирон: 380, 381.
Мірчук П.: 339, 441.
Могілянська Л.: 373.
Молот: 124, 125.
Молотьків: 91.
Мончак: 89.
Мороз: 292, 304.
Морочня: 75.
Москалівка: 227.
Москва: 62, 76, 100, 115, 183, 184,
185, 190, 275.
Мости: 167.
Мотря: 162.
Мочулянка: 174, 191, 193, 199,
200.
Муляр: 382.
Муха: 177, 382.
Надія: 51.
Надбродний Іван: 302.
Надбродний Олексій: 307.
Надбродний Степан: 283.
Наконечний: 164, 196, 197, 198.
Наливайко: 229, 230, 231, 232,
233, 244, 245.
Настуня: 290.
Наумов Кирило: 271.
Наумов Меланія: 307.
Невинний: 216.
Негус: 25, 151, 158, 163, 167, 171,
172, 174, 175, 176, 179, 180, 189.
Недзведська Руза: 246.
Недзведський Микола, Хрін: 68,
86, 90, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 100,
103, 106, 108, 110, 111, 116, 118,
119, 120, 121, 123, 124, 126, 127,
128, 130, 132, 133, 134, 136, 159,
167, 205, 211, 246.
Неділиці: 189.
Незнаний: 169, 196.
Нестеровський, інж.: 282.
Несухойжі: 70.
НКВД: 29, 64, 202.
Н. Михайло: 114.
Нова Миколаївка: 270, 294.
Нова Слупія: 45.
Новицький, полк.: 429.
Носовиця: 86, 270, 283, 294.
Обгів: 92, 165, 210, 211, 217, 291,
253.
Обніжок: 281.
Овруч: 187.
Одеса: 77.
Ожидів: 241, 244.
Озірці: 383.

О-ко, сот.: 379.
Оксана: 214.
Оксень: 71, 73, 74.
Олевськ: 329, 330, 367, 410.
Олег: див. Ткачук Ілько.
Олексій, Громадський, архієпископ: 100, 101.
Оленка: 43.
Оля: див. Горошко Оля.
Оляна, Михальчук Оляна: 264, 271, 278, 297.
Ольбе Мале: 77.
Ольжич: 68, 362, 363, 366, 368.
Омелюсик-Поліщук: 154.
Омелюсік М.: 316, 320, 341.
Омелянів, Терлиця, пор.: 408.
Омелько: 378.
Омельчук: 229.
ОДВУ: 14.
ОУН: 8, 13, 14, 21, 31, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 50, 56, 57, 65, 66, 67, 73, 84, 87, 89, 90, 92, 94, 95, 97, 98, 107, 115, 119, 120, 121, 135, 140, 141, 169, 170, 175, 177, 210, 229, 246, 254, 361, 362, 366, 367, 381, 385.
ОУН-бандерівці, ОУН СД, ОУН Бандери: 8, 65, 89, 91, 92, 94, 97, 135, 141, 149, 152, 154, 169, 311, 313, 323.
ОУН ЗЧ: див. ЗЧ ОУН.
Орел: див. Стир.
Орлик, Гуня, сот.: див. Семенюк Антін.
Ортинський Любомір: 333.
Оса: 113.
Осип: 131, 133, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149.
Осипчук: 117.
Остапчук Михайло, Клен: 91, 245.
Остапчук Федос: 272.
Острий: 145, 181.
Острів: 214.
Острівець: 61, 62.
Остріг: 145, 158, 221, 246, 291.
Островський Радослав, проф.: 409.
Охрім: 154, 179, 191, 203, 213, 229.
Очеретенко-Гузоватий: 179.
Павленко: 341.
Паляниця: 91, 111, 246.
Панас: 224, 226, 229, 237, 246.
Панасюк: 96.
Панська Долина: 95, 155, 156.
Пархоменко: 182.
Пащиха: 156.
Певний: 285.
Переґіняк Гриць: 44, 45.
Переморівка: 141, 219.
Петерс: 45.
Петлюра Симон: 35, 112, 405.
Петро Скорупський: 29, 86, 108, 142, 167, 169, 205, 208, 209.
Петров, ген.: 63.
Перацкій: 44.
ПЖ, Польова Жандармерія: 134.
Підгірці: 240, 241.
Підкамінь: 234, 238.
Підкова: див. Лук'янчук Андрій.
Підлісся: 243, 244.
Пільганський Роман: 308.
Піщатинці: 129.
Плоска: 205.
Плуг: 107.
Пляшова: 107.
Пнево: 77.
Повурськ: 81, 82.
Подлуби: 190.
Познань: 53.
Позняк Степан: 250.
Полікарп, архієпископ Луцький: 63.
Поліська Січ-УПА: 255, 325, 326, 327, 329, 370, 371, 411.
Полтава М.: 380, 460.
Поляков: 190.
Поль, Польовий Федір: 50, 51, 140, 150, 193, 220, 246, 401, 403.
Попівці: 231, 291.
Постоленко: 55.
Потій Володимир, Троян: 117, 246.
Почаїв: 119, 177, 224.
Придорожний: 175, 187, 206, 208.
Пришляки, брати: 380, 433.
Прокоп Мирослав: 367.
Прокопович Борис: 97, 245, 277.
Пруг: 133, 134.
Пруг: 211.

Птах-Куліцький: 149.
Птича: 284.
ПУН: 49, 56, 64, 68, 116, 121, 136,
208, 365, 366, 388.
Пшеничний: 285, 287, 292, 305,
308.
Пшеничний Іван: 246.
Пюц, полк. СС: 414.
Пюцман: 237.
П'ятка: 273, 281.

Р., інж.: 36.
Равлик, брат Івана: 44.
Равлик Іван: 434, 440, 451.
Радом: 45.
Раєвський-Тур Василь, сот.: 408,
429.
Рак Ярослав: 437.
Ранок: 13, 161.
Ратне: 70, 80.
Рахманів: 120.
Ребет Дарія: 365.
Ребет Лев: 450.
Ремез Гаврило: 288.
Ренчин: 215.
Риба: 99, 111, 246.
Рибча: 95, 227.
Ривак Василь: 419.
Рівне: 56, 65, 66, 89, 129, 157,
171, 174, 175, 177, 178, 193, 199,
219, 223, 259, 275, 276, 309.
Ріг: 164.
Рідкодуби: 164.
Ріжок: 111.
Ріхард, лейт.: 236.
Рогач Іван: 447.
Родсько: 319, 327, 409.
Рожиші: 83.
Рсжка: 156.
Рожко: 127.
Рома: 62.
Росулянка: 50.
Рошинський, д-р: 91.
Рубан Максим: див. Лебедь
Микола.
Рудий: 274, 282.
Руднев: 125, 126, 127.
Рудня: 28.
Рудня Почаївська: 107.
Русецька: 72, 74, 78.

Руський: 99, 100, 104, 109, 111.
Ряшів: 454, 455.

Саблюк: 151.
Савур Клим, Клячківський,
полк.: 154, 274, 282, 322, 330,
403.
Сагайдачний: 215.
Садки: 123.
Садовський, полк.: 407.
Сальський, ген.: 406.
Самбір: 49.
Самутін П., ген.: 14.
Самчук Гриць: 31, 42.
Самчук Улас: 458.
Сапанів: 68, 210, 246, 271.
Сапанівчик: 271.
Сашко: 77, 80.
Світа: 180.
Святець: 206.
СБ (Служба Безпеки): 9, 85, 86,
107, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 153, 154, 155, 158, 161,
163, 164, 166, 170, 172, 177, 178,
179, 182, 190, 204, 205, 209, 210,
211, 229, 245, 261, 265, 266, 267,
337, 369, 394, 397.
СД: 44, 79, 102, 213.
Семен: 236.
Семенюк Антін, сот., Орлик,
Гуня: 14, 51, 97, 116, 118, 130,
133, 134, 245.
Сеник: 49, 61, 359, 362, 380, 410,
432, 437, 442, 458.
Серчишин Іван, Вусатий: 91,
95, 107, 132, 133, 134, 246.
Симферополь: 460.
Ситарі: 294.
Сич: 104, 144.
Сичівка: 303.
Сікорський: 382, 413.
Сірий С.А.: 379.
Сірко: 129.
С-к: 42.
Скирда: 179, 180.
Скит: 214.
Скоб: 24.
Скороход: 110.
Скорупська Броніслава: 8, 15.
Скорупський Максим, Макс: 7,

8, 9, 11, 12, 13, 15, 19, 22, 23,
24, 25, 30, 93, 123, 132, 149, 161,
163, 208, 214, 261, 339.
Скрипник: 279.
Скринюк: 120.
Славко: див. Зварах Петро.
Славута: 119.
Сливинський О.: 446.
Словацький Юліюш: 351.
Смига: 29, 85, 92, 100, 116, 249,
262, 282, 289.
Смок: 229, 232.
Смолинецький, Коваль: 443.
Смородський Петро, полк.: 408.
Совенко, полк.: 429.
Сокіл: 282, 284, 292, 304.
Сокіл Олекса: 442.
Соколівка: 241.
Соколовський Утя: 440, 441.
Сонар: 389.
Соня: 75, 78.
Соснівка: 88.
Софійська Площа, Софійський
Майдан: 23, 24, 28, 185.
Сошиці: 142, 223.
Сталін: 76, 117, 183, 201, 227, 350,
382, 412, 413.
Сталінград: 74, 75.
Стара Гута: 174, 194, 195.
Стара Миколаївка: 262, 270.
Старий Вишневець: 122.
Старий Олексинець: 231 .
Стародуб: 164, 168.
Старуж: 54.
Стахів Волод.: 433.
Стельмашук Юрій: 274.
Степан: 164, 175, 195, 200.
Степань: 154, 225.
Стеценко: 94, 104.
Стець: 50.
Стецько: 410, 435, 439, 451.
Стир: 106, 170, 211, 212.
Стіжок: 66, 87, 89, 90, 102, 103,
104, 105, 106, 108, 122, 144, 146,
271, 285, 287, 318.
Стовпець: 284.
Столяр: 210.
Стороженко, К. і М.: 15.
Сторожів: 174, 181.
Страховиці: 23, 42, 45, 46, 57,
60, 61, 62, 179.
Строкач: 281, 282, 283.
Ступницький, полк.: 154, 403.
Студінка: 270, 283.
Суворов: 276.
Судобичі: 100, 109.
Сураж: 141.
Суркін, кап.: 287, 296, 297, 300.
Сурмач: 225, 239.
Суховаля: 234, 237.
Сучок: 281, 284.
Сушко Роман, полк, Сич: 62,
64, 245, 436.
Сціборський: 61, 65, 362, 380, 410,
432, 437, 442, 458.
Тарарук Іван: 267, 272.
Тартак: 160.
Теліга Олена: 380, 381, 458.
Теремне: 142, 143, 148, 149.
Терещенко: 130.
Тернопіль: 99, 129, 231, 351.
Тетерин Сергій: 246.
Тигр: 99, 100, 106, 123.
Тилявка: 224, 226, 291.
Тимко: 94.
Тис-Крохмалюк: 339.
Тихий: 261, 262, 273, 278, 284.
Тіто: 370, 371, 385.
Ткачук Ілько, Олег: 43, 44, 62,
67, 94, 97, 108, 133, 134, 154, 173.
Толя: 56, 58, 64, 66, 175.
Тополя: 193, 194, 195, 200, 206,
224, 231, 291.
Топча: 175, 176, 178, 179, 203.
Торчин: 83.
Тоська: 107, 211.
Трейко, полк.: 407, 408, 429.
Трохим: 296, 297, 298, 299.
Троян: див. Потій Володимир.
Троянда: 211, 219.
Тула: 75.
Тульчин: 149.
Туники: 246, 351.
Тур: 121.
Турич: 28.
Турчманович: 419.
Тучин С.: 322.
Тютюнник: 181.

УАПЦ: 100, 101.
УГВР: 311, 312, 325, 365, 367, 370.
Угорськ: 12, 13, 27, 211.
Угренько: 93, 109, 111, 112.
Ужгород: 245.
Узбек Арсен: 192.
УНРА: 135, 158, 420.
УПА: 9, 21, 22, 24, 25, 90, 98,
119, 121, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 140, 141, 142, 144,
148, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 158, 164, 165, 166, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
176, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
185, 189, 190, 191, 193, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
209, 210, 211, 212, 213, 216, 217,
218, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
225, 227, 229, 230, 231, 233, 234,
235, 237, 244, 245, 246, 249, 250,
256, 263, 268, 270, 273, 276, 291,
311, 316, 317, 330, 375, 416.
УПА-Захід: 154.
УПА-Південь: 149, 150, 151, 152,
154, 157, 158, 165, 205, 206, 210,
212, 213, 216, 217, 218, 220, 222,
223, 224, 225, 227, 339.
УПА-Північ: 154, 179, 219, 224,
339, 376.
УПА-Схід: 154, 173, 205, 223, 224,
226, 228, 233.
Українське Вільне Козацтво:
407.
Укр. Доп. Комітет у Холмі: 34,
35.
Укр. Комітет у Ченстохові: 53,
59, 60.
Укр. Лег. Самооборони: 210, 346.
Укр. Черв. Хрест, Черв. Хрест:
139, 151, 173, 176, 181, 199, 203,
210.
Улицький О.: 445.
Умань: 225.
УНДП: 419.
УНС: 318.
Уніяс: 89.
УНР: 92, 218.
Усте: 179, 183.
Устя: 175.
УЦК: 375.

Фангор, лейт.: 236.
Фартушний, сот.: 14.
Федорів: 140.
Федорів Юхим: 284.
Федоров: 182.
Федорук Василь: 267.
Федорук Володимир: 61, 64, 67,
110, 158, 160.
Федорук Іван, Гуцул: 157.
Федорук Ніна: 271.
Федорук Тарас: 267, 272.
Франко Іван: 246.
Фур, Фронт Української Рево-
люції: 91, 92, 135, 393.
Фундація ім. Ольжича: 9, 15.

Харалуг: 181.
Харків: 178.
Химинець Василь: 48, 245.
Хмара: 110, 175, 225, 228.
Хмелівка: 176, 321, 395.
Хмель: 171, 172, 175.
Хмельницький Богдан: 182, 216.
Хміль: 178, 200, 211, 212, 288.
Ходкевич: 28, 88, 155.
Холм: 34, 36, 50, 53.
Хома: 37, 43.
Хотинь: 214.
Хрін: див. Недзведський Ми-
кола.

Церковиці: 85, 86.
Цугорка Дмитро: 48, 62, 245.
Цумань: 210, 246.

Чабан: 197.
Чапаєв: 182.
Ченстохова: 58, 60.
Червона: 91.
Черешньовський П.: 441, 442.
Черкавський Юрко: 91.
Черник: 85, 92, 106, 133, 134, 153,
155, 156, 159, 160, 161, 163, 179,
205, 206, 208, 211, 212, 213, 216,
218, 226, 340.
Черниці: 235, 236, 239.
Чеська Повстанча Армія: 206.
Чижево: 33.
Чижевський, Демид: 440.

Чіп: 284.
Чернігів: 380.
ЧК: 1, 326, 338.
Чорний: 93, 246.
Чорнота: див. Штуль Василь.
Чорторийський: 46.
Чубенко: 131.
Чумак, Чумак-Чугайстир: 177,
189, 191, 196.
Чупринка Тарас, ген., Шухевич
Роман: 251, 274, 330, 365, 409.
Чучкевич: 436, 437, 440.

Шавула: 193, 194, 195.
Шагарбеев: 127, 129.
Шелест: 154.
Шепетин: 265, 270, 281, 284, 290,
305.
Шепетівка: 221, 455.
Шептицький А., митрополит: 63.
Шморгун: 383.
Шпиколоси: 122.
Штайгер: 123, 254, 255, 259.
Штендера Євген: 342.
Штуль Василь, Чорнота: 87, 93,
97, 100, 109, 114, 133, 134, 150,
246.
Штуль-Жданович Олег: 7, 25,
170, 177, 361, 431.
Шубський: 380.
Шугай: 236.
Шуляк: 114, 246.
Шуляк О.: 320, 321, 373.
Шульгин: 57.
Шумілін, кап.: 287, 299.

Шумськ: 87, 88, 118, 120, 121,
128, 129, 142, 221.

Щеньовський: 67.
Щербак: 127, 128.
Щербаток-Зубатий Леонід,
пор.: 408, 419, 429.
Щорс: 182.
Щупак ,май.: 218, 339.

Юрко: 85, 130, 133, 134, 141, 142,
143, 144, 147, 149, 151, 153, 155,
156, 161, 162, 163, 208, 246, 339.
Юрченко Віталій: 35.
Юстик: 85, 86.
Юхим: 285, 286.

Явір: 198.
Яворенко, Босюк Тиміш: 91, 92,
117, 118, 120, 123, 126, 135, 149,
200, 245.
Якимівці: 167.
Янківці: 227.
Ярий: 378.
Ярмак: 106, 122, 124, 127, 128,
130.
Яросевич: 139.
Ярослав: 446, 456.
Ясени: 300.
Ясенів: 257.
Яструб: 215, 291.
Яськевич Леонід, Камінь: 96, 97,
245, 277.
Яцура Ф.: 434.

З М І С Т

	Стор.
Передмова до Збірника — Редколегія	7
Думками нев'янучих квітів — Броніслава Скорупська .	11
Перша Частина: У наступах і відступах	
По каменях дійсности — Олег Жданович	21
Рішення	27
До Львова	29
Загадкова зустріч	31
До Варшави	32
Втікачі в Холмі	34
Вперше в Кракові	37
Перший контакт	40
Початок нового	42
У «Веркшуді»	44
Праця і її розвал	47
Подорож на Холмщину	50
У широкий світ	51
Берлін	54
Мандрівка назад	57
Новий Легіон	60
«У волинській тихій стороні»	65
В глибокі хащі	69
Советські партизани	73
На завданнях	74
Подвійна втеча	78
Перша заграва пожежі	83
Лісове царство	88
Ми — українські партизани	93
Дні радості	97
Випадок	99

Велика перемога	102
Підтягаємось і конкуруємо	106
Перший похорон	108
Жалоба і любов	111
Політика і дипломатія	113
Командири	118
Вишневець і Колпак	121
Трагедія	130
Я рішаюсь	137
Сураж	141
Гарячкова праця	149
Початок серпня 1943 року	152
Панська Долина й Мізоч	155
Опресія і чистка	158
На Схід	167
На кордонах	173
Слідами Героїв Базару	181
Мочулянка	191
Перед фронтом	201
Знов на Крем'яничині	203
На тилкових позиціях	212
Школа підстаршин	218
На новому становищі	222
Березень 1944 року	230
В Галичині	241
Примітки	245

Друга Частина: Літописи

1. Літопис одного волинського села

Вступ	249
Гарт підпілля	252
Перехід фронту	257
Нова дійсність	261
Тернистий шлях села	264
Контакти Олі	270
Оля у Крем'янці	274
Група Олі в акції	280
Перед закінченням	285
Оля перебирає команду	290
Поворот до Крем'янця	294
МГБ на слідах Олі	295
Трохим	296

Остаточне рішення	301
Прийшов кінець	305
Послідній слід УПА	309

2. Літопис УПА

Вступ	311
Стаття полк. М. Омелюсіка	316
До справи винику УПА	322
Стаття Левенка «Нарис історії боротьби УПА»	331
Стаття І.М. Коваленка про німецьку політику на окупованих теренах	334
Стаття В.Д. «Час не жде»	335
Стаття А.С. Борисенко «На шляхах збройної боротьби»	336
Стаття Василя Макара «До початків УПА — Лист з Волині»	337

3. Поворот Друга

Примітки	351
--------------------	-----

Третя Частина: Говорім правду

Говорити правду або мовчати — Редколегія	361
В ім'я правди — О. Шуляк	373
Армія без держави — Олександр Гриценко	405
Факти проти вигадок	431
В ім'я історичної правди — Зиновій Книш	435
Попробуймо вияснити — Ярослав Гайвас	438
Шлях до Львова — Ярослав Гайвас	444
Дороговказ з Житомира — Ярослав Гайвас	460

Показник імен і назв	465
--------------------------------	-----

Зміст	477
-----------------	-----

IMPRIMERIE P.I.U.F. PARIS